

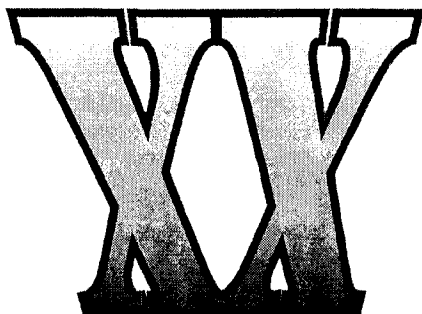
63.3(0)6
17.50

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

століття

Навчальний посібник

Видання друге, перероблене і доповнене

Допущено Міністерством освіти і науки України

НБ ПНУС

640639

Київ 2001

Автори:

В. Ф. Салабай (кер. колективу авт.),
Л. О. Панчук, Я. А. Титаренко, М. П. Чуб,
Н. М. Довганик, І. Д. Дудко, В. Л. Кульпінський,
О. І. Маманчук, А. М. Олійниченко, О. Ф. Яхно

Рецензенти:

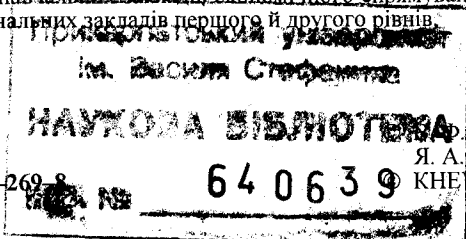
О. Д. Горбул, д-р іст. наук, проф., М. В. Борисенко, канд. іст. наук
(Укр. держ. ун-т харч. технологій)

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
Лист № 14/18.2.318 від 22.03.2001

П 50 Політична історія ХХ століття: Навч. посібник. — Вид.
2-ге, перероб. і доп. / В. Ф. Салабай, Л. О. Панчук, Я. А. Ти-
таренко та ін. — К.: КНЕУ, 2001. — 376 с.
ISBN 966-574-269-8

Друге видання навчального посібника з політичної історії ХХ ст. врахо-
вує новітні історичні реалії та тенденції, що склалися у світі на рубежі сто-
літь, містить нові підходи до їх оцінювання. У навчальному посібнику до-
сліджуються політичні процеси світового розвитку на різних історичних
етапах століття, яке вже відійшло в історію, їхня логіка і причинний зв'язок
з явищами соціально-економічного життя, розкривається характер і зміст
основних політичних аспектів міждержавних відносин у світі, еволюція ідей
і політики різних партій провідних країн, визначних політичних лідерів ми-
нулого століття.

Навчальний посібник розрахований на студентів бакалаврського рівня
вищих навчальних закладів економічного спрямування, аспірантів, виклада-
чів навчальних закладів першого й другого рівнів.

ББК 63.3(0)6

ISBN 966-574-269-8

Салабай, Л. О. Панчук,
Я. А. Титаренко та ін., 2001
© КНЕУ, 2001

Передмова

Політичні процеси у світі, започатковані у 80-х роках ХХ ст., вже на початку 90-х років привели до вражаючих, але цілком закономірних результатів — розвалу СРСР та краху тоталітарних комуністичних режимів у країнах, здавалось, монолітної, непохитної соціалістичної системи.

На теренах колишнього Радянського Союзу утворились незалежні держави, у тому числі Україна, які, як і країни колишньої соціалістичної співдружності, обрали шлях створення ринкової економіки, суспільства, життя якого базується на принципах справжньої, а не лише декларованої демократії, гуманізму, верховенства законів і визнання прав людини.

Ці соціально-політичні процеси викликали справжню ідеологічну революцію, яка створила складну й неоднозначну ситуацію в кожній з країн. У загальних рисах її можна охарактеризувати як втрату більшістю людей довіри до комуністичної ідеології, а швидкий крах світової системи соціалізму став свідченням нежиттєвості соціалістичного ладу сталінського зразка. Місце марксистської ідеології як єдиної державної заступив широкий спектр різноманітних поглядів та ідей — від того ж таки марксизму до монархізму.

За таких умов перед суспільством, яке буде незалежну українську державу з розвинутою на засадах ринкових відносин економікою, з власною духовністю і високим рівнем культури, із самостійною міжнародною політикою, постає невідкладне і надзвичайної ваги завдання — формування громадянина нової України з новою свідомістю, що відповідає сучасним умовам і потребам розвитку суспільства, з новою політичною культурою — справжнього патріота своєї країни.

Особлива роль у формуванні такої людини належить вищій школі. Виховуючи й навчаючи спеціалістів для всіх галузей економіки й культури, вона покликана не тільки дати їм фахову підготовку на рівні світових стандартів, а й створити нову інтелігенцію з відповідною гуманітарною освітою, без якої не може бути справді культурної людини з розвинутою політичною свідомістю, людини, відкритої для нових ідей і готової нести їх народові й боротися за них.

У процесі формування такого фахівця і громадянина першорядну роль відіграє політична історія. Її знання є ключем до пізнання як власного, так і світового історичного досвіду, без чого неможливе розуміння сучасних процесів, що відбуваються в Україні, а відповідно і розуміння свого місця й необхідності активної особистої участі в перетворенні України на демократичну, економічно розвинену державу.

Відповідно до Закону України «Про освіту» концепція викладання гуманітарних дисциплін у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах передбачає вивчення широкого спектра історичних дисциплін, у тому числі й політичної історії.

У Київському національному економічному університеті політична історія як базова історична дисципліна вивчається з 1991 р. Упровадження в навчальний процес вивчення політичної історії зумовлене низкою чинників. Головним з них є те, що університет готує фахівців на рівні світових стандартів для ринкової економіки незалежної держави, якою сьогодні є Україна, держави, що поступово входить до європейського ринку. А це вимагає від них знання не лише власної, а й світової історії. Важливу роль політична історія відіграє у формуванні нової свідомості майбутніх фахівців, вихованні громадян і патріотів своєї держави.

Зважаючи на це та враховуючи навчально-методичне забезпечення даної навчальної дисципліни, колектив кафедри політичної історії підготував і в 1995 р. видав навчальний посібник, рекомендований Міністерством освіти і науки для вищих навчальних закладів економічного спрямування, основний матеріал якого вже був апробований у студентській аудиторії, а саме: навчальний посібник отримав схвалення не тільки у вузівських колективах, а й ділових колах, фінансово-економічних установах.

У сучасних умовах, коли Україна прискорила рух шляхом входження в європейські і світові структури, а в деяких з них вже представлена як повноправний член, коли розширюються і зміцнюються ділові зв'язки й економічне співробітництво на рівні державних і ділових кіл із зарубіжними партнерами, знання політичної суті суспільних явищ і соціально-політичних процесів набуває особливої актуальності.

Зважаючи на зростаючі потреби в історичних знаннях у фахівців з економіки та новітні тенденції світового розвитку, що виникли наприкінці ХХ ст., колектив кафедри підготував друге видання, перероблене й доповнене. Це видання відповідає новій редакції навчальної програми, збагаченій новими положеннями і новими темами, які спрямовані на розкриття суті соціально-політичних процесів, що розгортаються сьогодні в Україні, висвітлення місця і ролі української держави в сучасному розвитку світу.

Розглядаючи друге видання як важливий крок у створенні повноцінного підручника з політичної історії, авторський колектив з вдячністю сприйме побажання щодо його змісту і врахує їх у процесі роботи над підручником.

ВСТУПНА ЛЕКЦІЯ

до вивчення курсу «Політична історія»

Соціально-політичні процеси, що відбуваються у світі і в нашому суспільстві як складовій світової цивілізації зумовили зрушення в людській свідомості, викликали природну потребу людини пізнати їх сутність, осмислити минуле і сучасне, об'єктивно оцінити всю складність його проблем, відновити істину і справедливість. Саме цим можна пояснити великий інтерес до історії в наші дні. В історії, у далекому і близькому минулому людства, своєї країни сучасне покоління шукає відповідь на складні хвилюючі питання сьогодення. Через це історія, її пізнання, засвоєння її уроків набувають суспільної значущості. Тому курс політичної історії у вищих навчальних закладах посідає провідне місце у всій гуманітарній освіті студентів, продовжує на більш високому рівні їх історичну підготовку, розпочату в середньому навчальному закладі.

Що ж являє собою історія як наука взагалі і політична історія зокрема? Яке її місце серед інших суспільних наук? Що є предметом її вивчення? Які методи і завдання її пізнання? У чому полягає значення політичної історії для підготовки сучасного спеціаліста?

З'ясувати ці питання пропонуємо за таким планом:

1. Предмет політичної історії, методи її пізнання.
2. Мета і завдання вивчення політичної історії.

Політична історія як наука, її предмет та методи дослідження. Для з'ясування поняття політичної історії, її предмета, місця серед інших суспільно-політичних наук та значення в підготовці сучасних фахівців, слід насамперед пригадати, що являє собою політична історія як наука взагалі.

Ще в давнину склалось уявлення про історію як учителя життя, чий урок дають змогу набуту мудрості, здатності орієнтуватись у стрімкому потоці суспільних подій. Існує енциклопедичне визначення поняття історії як науки, що вивчає цілеспрямовану

матеріальну діяльність людей, визначних осіб різних епох і часів. Іншими словами історію роблять люди. Діяльність людини є історією суспільства, оскільки вона завжди має суспільний характер, навіть якщо здійснюється людиною поза видимим спілкуванням з іншими людьми.

Отже, вивчати історію — це вивчати діяльність людей. Саме діяльність людей є об'єктом історичної науки.

Сама діяльність того чи іншого народу (людини) має складну структуру, класифікувати яку можна за об'єктами діяльності, тобто за тим, на що вона спрямована, у якій сфері суспільного життя відбувається. Можна виділити такі основні сфери (об'єкти) діяльності, як духовна, наукова, економічна, правова, соціальна, політична, кожна з яких при всьому їх взаємозв'язку може слугувати предметом спеціального наукового вивчення.

Сфери соціальної, політичної, правової, міжнародної і под. діяльності і в об'єкті вивчення політичної історії.

Серед суспільних дисциплін — економічної теорії, політології, філософії — політична історія є самостійною дисципліною, з власним предметом вивчення і специфічним змістом. Вона має свій інструментарій дослідження, тобто методи, принципи дослідження, свої завдання, коло джерел.

Будучи самостійною дисципліною, політична історія перебуває в тісному взаємозв'язку з іншими суспільними дисциплінами, доповнюючи їх і водночас збагачуючись новітніми досягненнями інших суспільних наук. У сукупності вони дають можливість відтворити цілісний процес суспільного і світового розвитку, розкрити основу його єдності і багатоподібності, його спрямованість і гуманістичний зміст.

Для політичної історії, а саме такою вона склалась з часів Геродота і Плутарха, одним з корінних понять є **поняття політики**.

Політика — це діяльність у сфері відносин між великими соціальними групами, насамперед класами, а також націями та народностями всередині держави і між державами на міжнародній арені. До сфери політики відносять участь у справах держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави. Будь-яка проблема набуває політичного характеру, якщо вона стосується класових, соціальних, національних інтересів, державної влади.

У політичному житті суспільства велику роль відіграють політичні діячі, які очолюють державу і її органи, політичні партії і громадські організації, обрані (чи призначені) на державні посади згідно з існуючими в державі правовими нормами. Політичні діячі чи лідери партій можуть займати різні позиції — революційні,

консервативні або реакційні — і проводити відповідну політику. Незалежно від цього їх діяльність є суб'єктом політичної історії. *Суб'єктами* політичної історії є також класи і соціальні групи, нації, партії та суспільно-політичні рухи.

У сукупності об'єкти і суб'єкти політичної історії становлять *предмет її вивчення*. У кожній науці предметом вивчення є певна система об'єктивних закономірностей. Політична історія як наука не є винятком.

Предметом вивчення курсу є закономірності політичного життя суспільства і його розвитку в межах ХХ ст.

З огляду на викладене можна дати узагальнене визначення предмета *політичної історії*. Це — самостійна історична дисципліна, яка вивчає закономірності розвитку політичного життя суспільства в конкретних формах і просторово-часових вимірах, характер, структуру і зміни в політичних системах, діяльність державних інститутів, політичних партій і громадських організацій, а також визначних політичних діячів. Важливою складовою предмета політичної історії є вивчення властивих для того чи іншого суспільства на різних історичних етапах політичних ідей, поглядів, настроїв, які істотно впливали на все політичне життя.

Характер і зміст сучасної епохи визначаються багатьма подіями, що мали переломне значення для розвитку світу, могутніми суспільними й політичними рухами. Серед цих подій — дві світові війни, великі соціальні революції, які розкололи світ на два протилежні табори, що до кінця 80-х років перебували в стані гострого політичного і військового протистояння. Водночас сучасний світ характеризується торжеством науки і техніки, суспільним прогресом. Нарешті, минуле століття поставило перед світом глобальні проблеми, від вирішення яких залежить збереження людства.

Однак вивчати історію політичного розвитку суспільства у ХХ ст. абстраговано від попереднього, ХІХ ст., було б методологічно неправильно, оскільки ми позбавлялися б можливості зрозуміти багато явищ і проблем сучасності, які своїм корінням сягають саме в попереднє століття.

Важливою особливістю курсу політичної історії є те, що він зорієнтований також на вивчення найважливіших суспільно-політичних процесів в Україні, місця і ролі української держави в сучасному розвитку світу.

Особливості і характерні риси сучасного світу визначили структуру курсу політичної історії, в основу якої покладено проблемно-хронологічний принцип.

Весь курс об'єднує одинадцять тем, кожна з яких охоплює період завершення тих чи інших соціально-економічних і політичних процесів, які визначають зміст цього періоду.

Така структура дає можливість протягом одного семестру розглянути найсуттєвіші, визначальні проблеми політичної історії сучасного світу.

Методологія і методи вивчення

Як уже відзначалось, кожна наука має свою особливість, властиві їй методи дослідження і методологічні принципи підтвердження істини. Історична наука не є винятком. Правдиве, істинне пізнання минулого, як підтверджує весь досвід розвитку історичної науки, можливе лише з правильних, дійсно наукових методологічних позицій. Що ж являє собою методологія історичної науки?

Методологія історичної науки — це теорія пізнання історичного процесу, сукупність пізнавальних принципів та дослідницьких методів, що реалізуються в практиці історичного пізнання. У такому вигляді методологія виступає як загальний метод історичної науки, усіх її напрямів, як інструмент пізнання.

Ще понад 2 тис. років тому виникли два основні підходи в історичній думці, які існують і дотепер: **ідеалістичне і матеріалістичне** розуміння історії.

Представники ідеалістичної концепції в історії вважають, що **дух і свідомість первинні** і важливіші ніж матерія і природа. Тим самим вони стверджують, що людська душа і розум визначають темпи і характер історичного розвитку, а інші процеси, у тому числі і в економіці, **вторинні**, похідні від **духу**.

Отже, на їх думку, в основі історичного процесу лежить духовне, моральне вдосконалення людей, а суспільство розвиває сама людина, оскільки здібності їй дані Богом.

Прихильники матеріалістичної концепції стверджують протилежне: оскільки матеріальне життя первинне відносно свідомості людини, то саме економічні структури, процеси і явища в суспільстві визначають весь духовний розвиток і інші відносини між людьми.

Ідеалістичний підхід характерніший для західної історичної науки, матеріалістичний — для вітчизняної.

Зазначимо, що сучасна історична наука заснована на діалектико-матеріалістичному методі, який розглядає суспільний роз-

виток як природно-історичний процес, котрий визначається об'єктивними закономірностями і на який разом з тим діє суб'єктивний чинник (діяльність мас, класів, партій).

На які ж методологічні принципи спирається історична наука?

Перший принцип — це принцип *об'єктивності*, який вимагає спиратися на факти в їх істинному змісті, не перекручені, не підігнані під схему. Слід розглядати кожне явище в його багатогранності і суперечливості, у сукупності як позитивних, так і негативних сторін.

Другим важливим принципом є принцип *історизму*, що передбачає розгляд усіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичної обстановки, у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості.

Згідно з принципом історизму події, історичні факти, конкретну особу потрібно оцінювати не з абстрактних часових позицій, а виходячи з конкретних історичних умов того часу, коли ці події чи факти мали місце, бачити, що нового вони принесли і як вплинули на подальший розвиток подій. «Кращий спосіб прийти до істини, — зазначав ще в XVII ст. англійський філософ Д. Локк, — це вивчати речі, якими вони є в дійсності, а не вирішувати, що вони такі, якими ми їх уявляємо собі самі або як нас навчили уявляти їх інші».

Принцип історизму дає можливість «ужитися» в історію, відчути «аромат» певної епохи, а також зрозуміти мотиви вчинків і оцінити самі вчинки історичних діячів, оцінити їх реальний внесок у державну політику й практику.

Принцип *альтернативності* визначає ступінь імовірності здійснення того чи іншого явища, події, процесу на основі об'єктивних реальностей і можливостей. Визнання історичної альтернативності дає змогу по-новому оцінити шлях кожної країни, побачити невикористані можливості процесу, винести уроки на майбутнє.

Глибина і науковість пізнання історичних явищ і процесів забезпечується застосуванням і цілою низки часткових, конкретних методів дослідження. Серед них найефективнішими є: *логічний*, який реалізується через системний аналіз; *порівняльно-історичний метод* (метод історичних аналогій); *ретроспективний*, або метод історичного моделювання. В історичному дослідженні застосовуються і спеціальні методи: метод статистики, математичні методи аналізу процесів тощо. У вивченні політичної історії, особливо близької нам у часі, дедалі більшого значення набуває метод конкретних соціологічних досліджень, що дає змогу ви-

значити стан мас, які здійснюють головний і безпосередній вплив на розвиток історичних процесів.

Указані як загальні, так і часткові методи дослідження спрямовані на виявлення історичних закономірностей, осмислення законів історії.

Мета і завдання вивчення політичної історії

У житті кожної людини історія, її пізнання відіграють надзвичайно велику роль. Історія — це збережена пам'ять про далеке й близьке минуле країни, у якій живе людина, про минуле й сучасне людства, його матеріальну й духовну культуру. Без минулого немає сучасного, а відповідно не може бути майбутнього. Позбавлений історичної пам'яті народ неминуче деградує, перетворюється на манкурта.

Роль історії як хранителя пам'яті усвідомлювали вже древні історики. У своїй знаменитій «Історії» «батько історії» Геродот у зверненні до читача записав: «Геродот з Галікарнаса зібрав і записав ці відомості, щоб минулі події з плином часу не прийшли в забуття і великі і подиву гідні діяння як еллінів, так і варварів не залишились у безвісті».

Історія людства знає немало форм фіксації історичної пам'яті, набутої людством протягом тисячоліть досвіду: релігійні міфи, народні перекази, найпростіші хроніки історичних подій, літописи тощо. Щоправда, їх недоліком є те, що відомості, які вони містять, надзвичайно складно відтворювати і передавати від покоління до покоління. Окрім того, їх виконавці вносили багато свого, що з часом невідомо змінювало зміст історичної інформації.

З розвитком людської цивілізації, з прогресом у галузі освіти, науки, культури змінюються і форми збереження історичної пам'яті, історичних знань і форми їх передання новим поколінням: збірки законів, міждержавні договори й угоди, державні акти, тобто документальні джерела, а сьогодні ще й фоно- і відеозаписи, комп'ютерна техніка тощо.

Вивчаючи історію, пізнаючи її, людина долучається до культури свого народу, світової культури. Історія виконує чимало важливих функцій. *Насамперед* знання історії розширює світогляд людини і межі її знань про суспільство, умови та шляхи його розвитку, збагачує загальну освіченість і ерудицію. Не випадково один з найосвіченіших людей свого часу М. Г. Чернишевський,

підкреслюючи значення історії, зазначив, що можна не знати багатьох наук і бути освіченою людиною, але не можна бути освіченим, не знаючи історії. (Див.: Полн. собр. соч. — Т. 7. — С. 9.)

Отже, з цього можна зробити висновок, що однією з важливих функцій історії, зокрема політичної, є *пізнавальна*, або *інтелектуально-розвиваюча*.

Важливою функцією політичної історії є *практично-політична*. Вивчення політичної історії дає змогу з'ясувати, які і чий інтереси відображає політика *тих* чи інших партій, суспільних груп, громадських і політичних формувань і рухів, їх лідерів, і зіставити соціальні інтереси із загальнонародськими, показати пріоритет загальнонародських на конкретних прикладах суспільних явищ. Знання історії, а значить розуміння закономірності розвитку суспільства, допомагає виробити науково обґрунтований політичний курс, уникнути суб'єктивних рішень, помилок минулого. Щоб визначити, куди і як іти суспільству у своєму розвитку, потрібно знати, з якого стану воно вийшло і який пройшло історичний шлях.

Необхідно наголосити на практичному значенні вивчення політичної історії безпосередньо для підготовки фахівців у галузі економіки. Кожному відомий взаємозв'язок і взаємозалежність економіки й політики, економічної і політичної історії. Відомо, що саме з питаннями економічними нерозривно зв'язані найживотрепетніші питання історії та сучасності і корені цих питань лежать у суспільних відносинах виробництва.

Виходячи з цього, можна з певністю сказати, що знання закономірностей і суті політичних процесів дає змогу фахівцю-економісту передбачити, спрогнозувати можливі варіанти розвитку економічних процесів, уникнути як непомірного форсування деяких з них, так і зволікання із здійсненням необхідних радикальних заходів в економічній сфері, що однаковою мірою в кінцевому підсумку веде до непередбачуваних негативних результатів.

Запровадження політичної історії у вищих навчальних закладах України як обов'язкової навчальної дисципліни — не тільки важливий крок на шляху гуманізації і гуманітаризації освіти. Воно зумовлене надзвичайним зростанням останнім часом політизації мас, що викликана процесом демократизації суспільного життя, відновленням суверенітету і національної державності в регіонах колишнього Союзу РСР. Відлучені від політичного життя протягом майже всього нинішнього століття всі верстви народу пробудилися і втягнулись в активну політичну діяльність у найрізноманітніших формах: від участі в мітингах до

безпосередньої участі в суспільно-політичних рухах, формуваннях і партіях.

Як показав досвід останніх років, зростання політичної активності мас значно випереджає зростання їх свідомості і політичної культури. Більше того, суспільна свідомість зазнала серйозної кризи, що сталася в результаті краху її основи — марксистсько-ленінської ідеології як державної. Різноманітні ідеї і погляди, носіями яких сьогодні є десятки політичних партій, не тільки не сприяють формуванню свідомості, а навпаки, розмивають її. Не завжди формуванню свідомості сприяють і засоби масової інформації, особливо в перші роки після здобуття Україною незалежності, коли вона почала здійснювати перші кроки на шляху до формування ринкових відносин.

Невміла пропаганда ідеології ринкових відносин формувала не громадську свідомість, а скоріше споживацьке ставлення до перетворень у суспільстві, прагнення до наживи, швидкого особистого збагачення будь-яким способом, пригнічувала інтерес до знань, духовних цінностей і культурних надбань України.

Тому одним з головних завдань політичної історії є формування в молодого покоління суспільної свідомості, політичної культури, моралі, самостійного творчого мислення, вироблення політичної орієнтації.

Важливою складовою, елементом суспільної свідомості є історична свідомість. Історична свідомість передбачає насамперед знання історії. Але вона не обмежується знанням фактів історії, не ототожнюється тільки з уявленням про історичний досвід, проте включаючи їх у свій зміст. Історична свідомість — як зазначає один з дослідників цього феномена проф. М. А. Барг, — це така форма суспільної свідомості, у якій суміщені всі три моменти історичного часу — минуле, теперішнє і майбутнє¹. Це слід розуміти таким чином, що історичній свідомості властиве відчуття зв'язку часів, злитості й нерозривності минулого — теперішнього — майбутнього як по чергово змінюючих одне одного поколінь, як ланцюга взаємозв'язаних подій, і відповідно розуміння історичної відповідальності суспільства в цілому і кожного його члена зокрема за свої дії перед пам'яттю предків і судом прийдешніх поколінь.

Нарешті, історична свідомість містить у собі момент соціального прогнозування на підставі вивчення реальних суспільних про-

¹ Див.: Барг М. А. Историческое сознание как проблема историографии // Вопр. ист. — 1982. — № 12. — С. 49.

цесів і властивих їм провідних тенденцій. У цьому розумінні історична свідомість — це важливий засіб і умова наукового розуміння суті і форм соціального розвитку в їх історичній перспективі.

Формування історичної свідомості, яка відповідає потребам демократичного суспільства, набуває особливого значення й тому, що вона є водночас основою політичної культури. Політична культура невіддільна від загальної. Як особливий вид культури суспільства вона об'єднує в собі ряд важливих етичних норм, зокрема, терпимість до доказів опонента, вміння його вислухати, чесність, людську порядність у виборі засобів політичної боротьби, у чому нас також переконує історія. Прагнення завадити опонентові, перекрутити його позицію, віднайти на нього «компромат», звичка до наклеювання політичних ярликів — дорого обійшлися поколінням.

При дотриманні всіх згаданих умов політична активність набуває не тільки цивілізованого характеру, а й спрямовується на подолання політичної байдужості, того відчуження від влади, від політики, яке стало одним з найтяжчих наслідків панування командно-адміністративної системи.

Таким чином, вивчення курсу політичної історії має пізнавальну або інтелектуально-розвиваючу, світоглядно-виховуючу функції, а також практично-політичну орієнтацію. Вивчення цього курсу має сприяти моральному розвитку особистості, громадянськості, збереженню і зміцненню загальнолюдських ціннісних орієнтацій, розвитку самостійного творчого мислення, позитивному ставленню до активної суспільно-корисної діяльності з будівництва української незалежної держави, вихованню патріотизму, тобто любові до своєї вітчизни.

Отримані знання і навички історико-пізнавальної діяльності формують у студентської молоді вміння самостійно аналізувати історичні факти і явища на основі наукової методології, оцінювати історичну аргументацію в сучасній літературі, робити обґрунтовані висновки з історичного досвіду, обирати правильну політичну позицію, що вкрай необхідно на такому крутому історичному переломі в розвитку суспільства, як в наші дні. На таких поворотних етапах найбільшніше відчувається негативний вплив старого, віджитого, гострішою є потреба в подоланні інерційних явищ. Це важливо пам'ятати хоча б тому, що на історичних переломах відбуваються зрушення й у свідомості покоління, вона формується і змінюється разом із змінами в самому житті.

Політична історія має свою специфіку, яка полягає в тому, що історія нашого суспільства, політичні і соціально-економічні

процеси, які відбуваються в ньому в ХХ ст., розглядаються в контексті світової історії. При цьому політична історія сучасного світу — це не просто фон, на якому розгортаються події власної історії. Сучасний розвиток щораз більше переконує всіх нас у єдності світу, у взаємообумовленості історичних процесів, тому відірваність від світового процесу, самоізоляція — економічна, політична, культурна — не сприяє прогресові і нічого крім шкоди ні в політиці, ні в економіці, ні в пізнанні історії дати не може.

Щодо джерел, на які спирається політична історія. Як і кожна наука, вона має свої джерела, коло яких досить широке і різноманітне. Серед них слід насамперед назвати документи, які утворилися в процесі діяльності органів державної влади і державного управління, документи політичних партій та інших політичних утворень і суспільних рухів, включаючи твори їхніх лідерів (промови, статті, теоретичні праці), періодичну пресу, мемуари, дані конкретних досліджень тощо.

Треба мати на увазі, що слабка забезпеченість доступними джерелами при вивченні політичної історії, зокрема зарубіжних країн, створює певні труднощі. У широкому вжитку немає, або майже немає, оригінальних матеріалів урядів країн Заходу, політичних партій цих країн, даних зарубіжної статистики тощо.

Ускладнює вивчення політичної історії відсутність відповідного підручника. Тому корисним для студентів при вивченні проблем політичної історії може бути друге, розширене й доповнене, видання даного навчального посібника. Водночас студент від самого початку повинен настроїтись на серйозну аудиторну роботу, на осмислене сприйняття лекційного матеріалу, оволодіння навичками конспектування головних ідей і положень лекцій, поглиблюючи лекційний матеріал у процесі підготовки до семінарських занять та самостійної роботи над джерелами, що стає основною формою оволодіння знаннями.

Тема I

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК СВІТУ НАПРИКІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

Розпочинаючи вивчення теми, слід звернути увагу на те, що XIX ст. визначають у науковій літературі як період промислового капіталізму. Промисловий переворот, перемога буржуазних революцій, ломка феодально-абсолютистських підвалів, поява політично самостійного руху робітничого класу — такі головні напрями розвитку і взаємодії бурхливих історичних подій тієї епохи.

Відзначимо, що історія XIX ст. потребує перегляду, переосмислення у світлі нового досвіду. Критичний аналіз історії минулої епохи в новій історичній ретроспективі має велике значення для розуміння тенденцій і закономірностей подальшого розвитку, для пояснення глибоких змін, що сталися вже у XX ст.

Лекція I

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ БУРЖУАЗНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ КІНЦЯ XIX ст.

- *Промислові революції XIX ст. в західноєвропейських країнах і США.*
- *Буржуазні революції в Західній Європі і США, їхні головні результати.*
- *Основні риси розвитку капіталістичного світу наприкінці XIX ст.*

У сучасному суспільствознавстві підходи до вирішення деяких питань розвитку епохи промислового капіталізму зазнали певних змін. Зокрема, історики відмовляються від догматичної концепції, суть якої полягала в утвердженні ідеї статичності (нерухомості) структур буржуазних виробничих відносин після утвердження їхнього панування. Тепер динаміку зумовлювало бурхливе зростання продуктивних сил, удосконалення виробничих відносин. Такий підхід значно поглиблює аналіз процесів, характерних для розвитку капіталізму XIX ст., механізму його дії, його господарської організації.

Як позитивне явище слід відзначити і той факт, що наші історики почали використовувати, аналізувати праці західних науковців, істориків, політологів, економістів.

Було б методично правильно почати аналіз першого питання теми з визначення його хронологічних рамок. Період промислової революції тривав з 50-х до середини 90-х років XIX ст. Саме на цих хронологічних рамках слід особливо наголосити, тому що деякі зарубіжні вчені невиправдано їх розширюють. Так, італійський дослідник К. Чіполла розуміє під промисловою революцією «всі соціальні, економічні і культурні процеси, що відбувалися в Європі і частково в Росії з 1750 до 1900 рр.»

Про розвиток промислової революції свідчать темпи зростання світового промислового виробництва з 3,18 % у 1802—1812 рр. до 58,7 % у 1900 р. З 70-х років XIX ст. почалося масове виробництво сталі, яке стало одним з найважливіших показників промислової потужності. Світова виплавка сталі за період з 1870 до 1900 р. зросла з 520 тис. т до 28,3 млн т. Це зростання в основному спостерігалось в країнах «молодого» капіталізму — Сполучених Штатах Америки, Німеччині та ін.

Таке швидке піднесення виробництва сталі стимулювало інтерес європейських країн та США до регіонів, які мали великі природні запаси сировини, необхідної для промислового розвитку країн. У результаті цього, тільки протягом останньої третини XIX ст. понад 15 млн кв. км площі були приєднані до колоніальних володінь європейських країн.

У провідних країнах Європи й у США утвердилось панування великої машинної індустрії.

Наприкінці XIX ст. промисловий прогрес привів до виникнення двох нових галузей: електротехнічної та хімічної, які відкрили широкі можливості для трансформації промисловості та сільського господарства.

Разючі зміни відбувалися в галузі транспорту. Якщо в 1840 р. загальна довжина залізничної колії у світі не перевищувала 9 тис. км, то вже в 1870 р. залізничні шляхи простяглися на відстань 210 тис. км. Бурхливо розвивалась світова торгівля. У цей час місто остаточно відокремилось від села, великі капіталістичні підприємства витіснили ремісничі майстерні, виникли великі фабричні міста.

Значні зміни відбулися в соціальній структурі суспільства цих країн. Промисловий робітничий клас став новим елементом соціальної структури суспільства. У Німеччині, наприклад, у середині XIX ст. 70 % населення було зайнято в сільському господарстві

ві, а вже через сорок років у 90-х роках XIX ст. його кількість скоротилася до 35 %. Швидкими темпами зростав промисловий робітничий клас.

Суть процесів, які відбувалися, полягала в тому, що створювався і зміцнювався матеріальний базис нового буржуазного ладу. Буржуазна промисловість і торгівля становили його підвалини. Інтеграція індустріальної робочої сили в існуючий лад вела до зміни соціальної структури суспільства, появи нової буржуазної соціальної структури суспільства.

Для розуміння другого питання теми ґрунтовного аналізу потребує положення про роль буржуазних революцій в Європі і США у XVIII—XIX ст. У Західній Європі епоха буржуазних революцій охоплює період приблизно з 1789 до 1871 р. Буржуазні революції, що сталися в цей період, відіграли вирішальну роль у міжформаційних змінах, у переході до капіталізму.

Так, необхідно згадати оцінку Великої французької революції 1789 р. як головної події на шляху встановлення соціального панування буржуазії. Вона зумовила подальший розвиток по капіталістичному шляху не лише Франції. За її безпосереднього впливу сталися буржуазні революції в інших європейських країнах та в Латинській Америці.

Справу, розпочату Великою французькою революцією, продовжили буржуазні революції 1848—1849 рр., які відбулися у Франції, Німеччині, Австрії, Італії. Це були найбільші революційні події XIX ст. На наш погляд, при трактуванні другої хвилі буржуазних революцій доцільно звернути увагу на виявлення діалектичного зв'язку всесвітньо-історичного і локально-історичного процесів, що відбувалися. Загальним завданням буржуазних революцій того періоду було знищення феодально-абсолютистських порядків, які гальмували розвиток капіталізму. З цієї точки зору вони мали типовий характер, єдину мету — упровадження буржуазних принципів у економічні і соціально-політичні відносини в країнах. Конкретний зміст соціально-економічних перетворень визначався специфікою країни.

Так, у Франції, де з феодалізмом і абсолютизмом було покінчено ще під час революції 1789—1794 рр., об'єктивним завданням революції було повалення панування самої тільки фінансової аристократії і встановлення панування класу буржуазії в цілому.

У Німеччині на першому плані стояли проблеми ліквідації політичної роздробленості, досягнення державної єдності. В Італії вирішення таких самих завдань доповнювалось прагненням звільнити північну частину країни від австрійського ґніту. В Австрії

революція мала покінчити з найреакційнішою монархією в Європі і звільнити пригноблені народи від національного гніту. Слід підкреслити, що загалом у революціях того періоду значну роль відіграло національне питання.

Аналіз показує, що цикл буржуазних революцій в Європі закінчився в основному в 1848—1849 рр., хоча процес вирішення поставлених ними завдань тривав аж до 70-х років XIX ст. Першим і головним наслідком буржуазних революцій, що охоплюють цілу історичну епоху, було те, що після їхньої перемоги в Західній Європі створилась система буржуазних держав, головним чином національних.

У сучасній соціально-політичній літературі відзначається, що радянська історична наука тривалий час була в полоні догматизму і часто однобічно висвітлювала історичні події. Це стосується й оцінювання результатів буржуазних революцій. За цілком справедливого висновку, що ці революції були механізмом зміни формацій, утверджувалась і не зовсім правильна теза про «повну» перемогу буржуазних відносин. Але «повної» перемоги, повної заміни феодалізму капіталізмом тоді не відбулось. Якісний стрибок полягав у зміні співвідношення старого і нового формаційних укладів і в тому, що останній набував панівного становища в соціально-економічних і політичних структурах. Це і є характерна ознака перехідного періоду не тільки від феодалізму до капіталізму, а й взагалі всіх без винятку перехідних епох. Як наслідок такого стану в Західній Європі відкривались альтернативні шляхи розвитку капіталізму: революційний і еволюційний. Роль буржуазних революцій полягала в стимулюванні розвитку капіталізму і бурхливого наукового, технічного та культурного процесів у XIX ст.

Конкретно-історичного аналізу потребує і другий важливий результат буржуазних революцій — повалення феодально-абсолютистських монархій у Західній Європі. Під ударами буржуазних революцій захитались могутні монархічні династії Капетингів (Франція), Гогенцоллернів (Німеччина), Габсбургів (Австрія). Цікаво, що останнім часом помітно зріс суспільний інтерес до доль європейських (у тому числі російської) монархій. Це, очевидно, пояснюється бажанням по-новому уявити минуле, зрозуміти, які сили визначили історичний розвиток, який вплив на перебіг історичних подій мали монархи, а також глибше з'ясувати обставини загибелі останніх представників монархій.

Французька монархія була однією з найдавніших у Європі. У ранньому середньовіччі поклали їй початок королі з династій

Меровингів (448—752 pp.) і Каролінгів (752—987 pp.). Як національна держава вона остаточно склалася за королів з династії Капетингів, які, починаючи з 987 р., правили Францією майже 800 років. За цей час французька монархія пережила чимало злетів і падінь. За Генріха IV (1589—1610 pp.), Людовика XIII (1610—1643 pp.), Людовика XIV (1643—1715 pp.) монархія досягла найбільшого розквіту.

Наближення капіталістичної епохи супроводжувалось загостренням усіх суспільних суперечностей у Франції. Усупереч розрахункам Людовика XVI на «заспокійливу» роль Генеральних штатів, відкриття їх у травні 1789 р. стало справжнім детонатором глибокої, всеосяжної і кривавої революції. Відомо, що депутати 3-го стану проголосили своє зібрання 17 червня 1789 р. Національними, а 9 липня — Установчими зборами. Спроба розгону зборів викликала народне повстання. Штурм 14 липня 1789 р. Бастилії став початком кінця династії Капетингів. У 1792 р. Конвент виніс рішення про страту короля Людовика XVI. 21 січня 1793 р. вирок виконано. Були також страчені дружина короля Марія-Антуанетта, його сестра Єлизавета, герцог Орлеанський — батько Луї-Філіппа I. У тюрмі згасло життя Людовика XVII. Майже чверть століття пробули у вигнанні Людовик XVIII, Карл X, Людовик XIX Луї-Філіпп I. Неодноразові пізніші спроби відродити монархію успіху не мали.

Наголосимо, що французька буржуазна революція боролась з феодалізмом і абсолютизмом найбільш послідовно і покінчила з ним рішуче, ніж будь-яка інша буржуазна революція.

Історіографія, присвячена дослідженню проблеми становлення, розвитку і занепаду французької монархії, налічує сотні книг, але й сьогодні історики не відмовляються від аналізу й оригінального трактування подій того часу. У зв'язку з 200-річчям Великої Французької революції (1989 р.) кількість таких спроб збільшилась.

Є ще один аспект теми, на який треба звернути увагу. У сучасній літературі він визначається як контрреволюційний інтервенціоналізм, що означає об'єднання зусиль феодально-абсолютистських монархій для придушення буржуазних революцій. Контрреволюційний інтервенціоналізм виявився одним з головних знарядь європейської реакції, яка намагалася відстояти свої позиції. Починаючи з коаліцій, утворених феодально-монархічними державами на чолі з Англією проти Великої французької революції, через інтервенцію Священного союзу проти революцій в Італійських державах та Іспанії в 1820—1823 pp., придушення націо-

нально-визвольних рухів у Польщі в 1830—1831 рр., Угорщині та Італії в 1848—1849 рр. тягнеться низка спроб збройного експорту реакції. Це була одна з форм боротьби старих панівних класів з новим суспільним ладом.

Таким чином, можна зробити висновок, що феодально-монархічні кола, незважаючи на свою історичну приреченість, тривалий час уперто намагалися втримати владу і прибутки. Револьюційні події 1789—1870 рр. були одним з важливих історичних етапів класової боротьби в Європі. Рух буржуазії проти феодально-абсолютистських сил був у той період головним стрижнем, основою історичного процесу, його об'єктивним змістом.

Через вивчення фундаментальних наукових досліджень і узагальнень можна зрозуміти суть третього історичного результату буржуазних революцій — переходу від абсолютизму до буржуазної держави, від необмеженої монархії до буржуазної республіки, за якої верховні органи державної влади повністю або частково обирались на певний строк. Слід звернути увагу на суть терміна «буржуазний парламентаризм». Буржуазний парламентаризм — це система правління в буржуазних державах, за якої формально, за конституцією, законодавча влада належить виборному парламенту.

Взагалі слід зазначити, що проблема держави є важливим теоретичним питанням сучасної науки. Звертаючись до історіографічних досліджень цієї теми в різних галузях сучасної історичної науки, можна краще зрозуміти специфіку підходів до концепції держави, розширення міжгалузевих зв'язків, опанувати нові методи, методики аналізу цієї складної проблеми.

Як здійснювався злам старої феодальної влади й утверджувався новий буржуазний лад, найчіткіше можна уявити за документами Французької революції. Радимо ознайомитись із збірником «Документи истории Великой французской революции» (М.: МГУ, 1990), який був опублікований до 200-річчя революції. Багато важливих і цікавих документів друкуються тут уперше. Політичний маніфест революції — «Декларацію прав людини і громадянина» 1789 р. було покладено в основу багатьох інших декларацій про права і свободи людини, які приймались пізніше. За конституцією у Франції встановлювався республіканський лад. Вища законодавча влада належала Законодавчим зборам — парламенту, який обирали громадяни Франції; найважливіші законопроекти підлягали затвердженню народом на первинних зборах виборців. Вища виконавча влада надавалась Виконавчій раді з 24 осіб. Половина складу цієї ради щорічно оновлювалась. Конституція проголошувала демократичні принципи.

Підсумовуючи сказане, можна зробити однозначний висновок, що саме Франція тоді втілювала найпрогресивніші тенденції суспільного розвитку.

У 1789—1870 рр. у багатьох європейських країнах були вперше створені або значно зміцнені буржуазно-парламентські органи влади. Аналізуючи процеси розвитку буржуазного парламентаризму, слід звернути увагу на такі напрями: 1) виборче право, структура і склад парламентських зібрань, їхній зв'язок з виборцями; 2) політичні функції зібрань і їхні відносини з виконавчою владою; 3) історичні традиції і новації в розвитку європейського парламентаризму.

У країнах Західної Європи — у Великобританії, Франції, Іспанії, Італії — виборні парламенти визначали характер правління і курси їхніх урядів. Слід зазначити, що розуміння загальної моделі буржуазного парламентаризму має пов'язуватись з розумінням індивідуальних рис демократичного розвитку окремих країн. Наприклад, Франція і Великобританії в демократичній еволюції формально стояли на одному щаблі, але Франція була демократичнішою державою, ніж Великобританія, тому що для французької верхньої палати — Сенату — була характерна виборність, у той час як у Великобританії членство у верхній палаті було спадковим. Своїм конституційним розвитком країни Західної Європи різко відрізнялись від країн Центральної та Східної Європи.

Історики вважають, що сучасний інтенсивний аналіз багатомірного процесу становлення європейської буржуазної держави має велике не лише теоретичне, а й суто практичне значення з погляду використання історичного досвіду для побудови нашої незалежної демократичної держави. Сьогодні вони працюють над багатьма фундаментальними проблемами, пов'язаними з вивченням закономірностей функціонування механізму буржуазної державності. Визначилося і коло дискусійних проблем: роль парламентарів у реформах і революціях, співвідношення законодавчої, виконавчої та судової влади за парламентських режимів, парламент і місцеві органи влади, парламентаризм і партійні системи, особливості розвитку державності на Заході та Сході тощо.

Завершуючи розгляд цієї теми, поставимо ще одне запитання: а чи була де-небудь промислова буржуазія при владі одноосібно, тільки як представник інших власницьких верств суспільства?

Відповідь на це запитання може бути тільки заперечною. Промислова буржуазія лише допускалась до участі у владі поряд з іншими фракціями буржуазії і дворянства. Так само, як унаслідок буржуазних революцій змінювалось співвідношення старого

і нового формаційних укладів, так і зміна балансу сил відбувала-ся всередині блоку панівних класів у бік поступового зростання ролі промислової буржуазії. Зауважимо також, що у вітчизняній історіографії ці аспекти ще недостатньо досліджені і обґрунтовані. Зокрема, у науковій літературі триває дискусія щодо строків завершення перехідного періоду від феодалізму до капіталізму в Західній Європі, а з ним тісно пов'язане і питання становлення ранньобуржуазних держав.

Зробило загальний висновок з розглянутого питання: буржуазні революції 1789—1870 рр. у Західній Європі були об'єктивно орієнтовані на встановлення й утвердження провідного становища капіталістичного укладу щодо інших укладів; стали механізмом стимулювання розвитку європейських держав; спричинили зміни в політичних структурах влади; відкрили простір для широкого розвитку продуктивних сил.

Що стосується США, то дослідження й аналіз їх розвитку логічно почати з констатації того історичного факту, що вони стали першою державою світу, створеною виключно на буржуазних засадах. Американська революція, відома нам як Війна за незалежність 1775—1783 рр., була антифеодальною і національно-визвольною, сприяла вільному і швидкому розвитку капіталізму в Північній Америці. Вона розгорнулась на фоні промислової революції, що охопила північно-західну частину країни на початку XVIII ст. Американська буржуазна революція 1775—1783 рр. стала найважливішою передумовою розвитку капіталізму в сільському господарстві. Революція ліквідувала елементи феодалізму в аграрному секторі, скасувала такі феодальні пережитки, як майорат, невідчужуваність наділу, збирання напівфеодальної ренти. Революція відкрила широкий простір для промислового розвитку країн.

Щодо політичних завдань, які стояли перед країною, то стрижневими серед них були розроблення і прийняття конституції, формування на її основі владних структур, а також проблеми політичного устрою штатів, власне, становлення механізму американської федерації. Четвертого липня 1776 р. Конгрес прийняв складену Джефферсоном Декларацію незалежності і з цього часу США розпочали свою історію як самостійна держава. Першу конституцію США — «Статті конфедерації і вічного союзу» — затверджено Конгресом у 1776 р. Конституція проголошувала США буржуазно-демократичною республікою. Згідно з конституцією створювались органи державної влади: Конгрес (сенат і палата представників); феодальні органи виконавчої влади; Вер-

ховний суд і федеральна судова система. Першим президентом США став Дж. Вашингтон.

Зробимо наголос на тому, що конституція США акумулювала в собі найпередовіші для свого часу принципи державного устрою, на довгі роки стала взірцем демократії і створила оптимальні умови для розвитку приватновласницьких відносин. Усе це відіграло велику роль у тому швидкому прогресі, який характеризував розвиток американського суспільства в XIX ст., коли за сто років республіка змогла вийти з периферії світової співдружності на її передові рубежі, а ще через півстоліття перетворилася на лідера західної цивілізації.

Важливо зрозуміти, які особливості державного механізму США дали змогу їм протягом ось уже двохсот років підтримувати високу стабільність, згладжувати соціальні конфлікти, такі характерні для західноєвропейських країн. Пропонуємо уважно проаналізувати конкретно-історичні умови становлення американської держави, виявити основні принципи дії цієї національної моделі держави та її категорії, провести дискусію з цих питань.

Як зарубіжні, так і вітчизняні вчені звертають увагу на необхідність уточнення хронологічних рамок процесу становлення американської держави та її базових характеристик. Це не другорядне питання. Його належне висвітлення забезпечує вирішення цілої низки проблем: періодизація історії США, оцінка ступеня ефективності державних структур, співвідношення наступності, перемін і сталості у функціонуванні політичної системи.

Закінчуючи розгляд питання, зауважимо, що американське суспільство кінця XVIII — початку XIX ст. практично за всіма параметрами відрізняється від того ж таки суспільства кінця XX ст. Державні структури лише формально зберегли традиційний вигляд: їхні функції, внутрішня побудова, характер зв'язків окремих елементів суттєво трансформувалися. Процес адаптації державних інститутів здійснювався повільно, реформістським шляхом, включаючи, звичайно, роки громадянської війни. Причини такого явища, мабуть, треба шукати саме в періоді становлення американської держави, коли закладалися її підвалини.

Вивчаючи третє питання, доцільно замислитись над кількома важливими теоретичними проблемами щодо оцінок капіталізму кінця XIX — початку XX ст. Ясна річ, потребує перегляду базове положення радянської соціально-політичної літератури про межу капіталістичної формації, початок її низхідної лінії, яку в нас звичайно пов'язують з 1871 р., відповідно до марксистської оцін-

ки Паризької комуни як першої пролетарської революції, що поставила на порядок денний питання про нову зміну соціально-економічних формацій. Упередженість цього погляду очевидна. У ХХ ст. виявились раніше невідомі можливості капіталізму: науково-технічна революція, гнучка соціальна політика, удосконалення виробничих відносин тощо, які показали, що капіталізм далеко не вичерпав своїх можливостей і що його розвиток триває. Отже, необхідний об'єктивний науковий аналіз цього періоду.

Звернемо увагу на нові тенденції розвитку капіталізму кінця ХІХ — початку ХХ ст. Капіталістичний світ у цей період пережив чотири економічні кризи: 1873—1879 рр., 1882—1886 рр., 1890—1897 рр., 1900—1903 рр., які були проявом загострення суперечності між зрослими продуктивними силами і буржуазними виробничими відносинами. Економічні кризи надзвичайно прискорили процес концентрації виробництва. Кожна з них призводила до банкрутства значну кількість невеликих підприємств, що сприяло посиленню впливу монополій. Особливо велику роль у цьому процесі відіграла криза 1900—1903 рр., унаслідок якої монополії остаточно утвердили своє панівне становище в економіці головних капіталістичних країн. Наведемо кілька прикладів.

Класичною країною монополістичного капіталу була тоді Німеччина, де монополії виникли раніше і підім'яли виробництво сильніше, ніж в інших країнах. 1905 р. в Німеччині налічувалось не менше 385 картелів, що об'єднали 12 тис. підприємств. Вони давали майже три п'ятих усієї продукції і посідали провідне місце в найважливіших галузях промисловості.

У Сполучених Штатах Америки процес монополізації почався в другій половині 80-х років, але найбільшого розвитку набув наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. У 1901 р., під час світової економічної кризи, тут було створено 75 трестів, які об'єднали більш як 1600 підприємств із загальним акціонерним капіталом майже в 3 млрд доларів. У 1903—1905 рр. монополізовані підприємства давали 70 % усього виробництва сталі в країні, 75 % — вугілля, 84 % — нафти тощо.

У дещо відмінних формах і повільніше монополії створювалися в Англії, Франції, Японії та інших капіталістичних країнах.

На рубежі ХІХ—ХХ ст. чітко виявилась ще одна тенденція в розвитку капіталізму — масштаби усупільнення виробництва і капіталу породжували необхідність дедалі систематичнішого втручання буржуазної держави в управління капіталістичною економікою в інтересах тих-таки монополій. Почався процес «одержавлення» монополій з метою їхнього збагачення, придушення ро-

бітничого і національно-визвольного рухів, розв'язування агресивних воєн.

Третя особливість розвитку капіталізму кінця ХІХ — початку ХХ ст. тісно пов'язана з першими двома і впливає з них. Це небувале загострення всіх соціальних, класових, політичних суперечностей капіталістичного суспільства, яке, зокрема, призвело до революційного вибуху в Росії, а згодом до Першої світової війни.

На закінчення розгляду питання радимо студентам звернути увагу на те, що сучасна історіографія цього періоду відводить значну роль таким новим напрямам дослідження, як альтернативність суспільного розвитку, асинхронність історичного процесу.

У чому ж полягає суть розуміння альтернативних ситуацій в історичному процесі? Які конкретні результати такого розуміння?

Історики вважають, що на переломних етапах суспільного розвитку, у його «критичних точках», на передній план виходить головна для цього етапу альтернатива, складаються елементи певного варіанта розвитку, реалізація якого дає змогу суспільству здійснити необхідні перетворення, що диктуються об'єктивними потребами і суб'єктивними інтересами окремих соціальних груп, перейти на новий ступінь розвитку або обрати новий його напрям. При цьому не завжди перемагає оптимальна (з точки зору соціального прогресу) альтернатива. Консервативні сили, виходячи зі своїх вузькокласових, вузькопартійних інтересів, можуть, якщо мають таку можливість, нав'язати суспільству рішення, котрі тимчасово повернуть його назад або принаймні загальмують його поступальний рух. І навпаки, розвиток суспільства значно прискорюється, якщо перемагають сили, з якими пов'язане майбутнє і які уособлюють історичний процес.

Можливі й інші (проміжні) варіанти, коли суспільство не в змозі одразу кардинально вирішити завдання, що стоять перед ним. Їх остаточна реалізація в цьому випадку відсувається в більш або менш віддалене майбутнє, а суспільство тривалий час перебуває в гострій соціально-політичній напруженості, витрачаючи сили на внутрішні конфлікти.

Останній варіант, наприклад, наочно демонструє історія Німеччини кінця ХІХ — початку ХХ ст. Пропонуємо студентам проаналізувати альтернативні варіанти розвитку німецького суспільства і держави того періоду, зробити конкретно-історичні й узагальнюючі висновки.

Такий аналіз неминуче приводить до розуміння взаємозв'язку всесвітньо-історичного і локально-історичного процесів. Історія

локальна (національна, регіональна) і світова перебувають у діалектичному зв'язку. Цей зв'язок через асинхронність історичного процесу може мати тимчасові розриви (відставання) у реальному русі, отже, і періодизація на світовому, регіональному і національному рівнях може не збігатися. Періодизація національної історії певною мірою є автономною щодо періодизації історії світової, що можна розглядати як конкретно-історичне виявлення загальносоціологічних законів.

Дослідження минулого окремих країн і народів, а також світової історії під кутом зору альтернативності соціально-економічного, політичного, духовного розвитку має не тільки науковий, а й практичний інтерес, оскільки дає змогу виявити оптимальні варіанти суспільного розвитку, визначити найприйнятніші умови їх реалізації. Це особливо актуально для нинішнього часу глибоких змін у житті нашої країни, держав Центральної і Східної Європи.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що висвітлення деяких проблем, етапів, явищ XIX ст. є частиною переосмислення історії у світлі нового досвіду. Нове бачення періоду промислового капіталізму, соціальних рухів цього часу є передумовою для розуміння його справжньої ролі в розвитку цивілізації, а також у визначенні багатьох аспектів розвитку суспільства у XX ст.

Лекція 2

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У СВІТІ НАПРИКІНЦІ XIX ст. ОСНОВНІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

- *Напрями розвитку політичної думки і політичних, партій у світі.*
- *Соціалістичний рух. II Інтернаціонал.*

Аналізуючи перше питання, звернемо увагу на три основні ідеології того періоду: консерватизм, лібералізм, соціалізм. У соціально-політичній літературі, як вітчизняній, так і зарубіжній, набула поширення концепція, що всі вони беруть початок від французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Ідеологія консерватизму склалася як відповідна реакція на радикальні, прогресивні перетворення французької революції. Консерватизм як відносно розроблена система поглядів уперше подається у творах

англійця Едмунда Берка, французів Жозефа де Местра і Луї Бопальда, які працювали в розпалі революції. Їхні твори прийнято відносити до контрреволюційної або традиціоналістської течії. Несприйняття ними капіталізму і буржуазної демократії базувалося на тому, що суспільство, як вони стверджували, позбавлене об'єднаного ідеалу і духовного консенсусу, не може існувати, воно приречене на занепад.

Отже, консерватизм означає прихильність до застарілого, віджилого, вороже ставлення до нового в суспільному житті.

Згодом ця течія набула чіткого політичного характеру. У своїй основі консерватизм відбивав інтереси феодалів, великих землевласників. Антифеодальний рух буржуазії викликав запеклий опір панівного феодального класу. У кінці XIX — на початку XX ст. консерватизм уже поєднував і відображав погляди не тільки феодалів, а й реакційних кіл промислового і фінансового капіталу, інтереси яких тісно переплелися з інтересами великих феодалів-землевласників.

Можна зробити висновок про діалектичну взаємодію форми і змісту поняття «консерватизм». За сталої форми його зміст постійно набуває нових граней. У сучасній науковій літературі існує декілька визначень суті консерватизму. Наведемо одне з них: «У цілому як тип суспільно-політичної думки і ідейно-політичної течії консерватизм відображає ідеї, ідеали, настанови, орієнтації, ціннісні норми тих класів, фракцій і соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції суспільно-історичного і соціально-економічного розвитку, тих привілейованих соціальних угруповань, які відчувають зростання труднощів і тиск не тільки з боку демократичних сил, а й найбільш динамічних фракцій заможних прошарків населення». Підкреслюється, що на відміну від лібералізму і соціалізму, які виникли як класові ідейно-політичні течії буржуазії і робітничого класу відповідно, з консерватизмом справа виявляється складнішою.

Уся історія кінця XIX — початку XX ст. є історією непримиренної боротьби консервативної і ліберальної течій соціально-політичного розвитку суспільства. Так, у Німеччині кінця XIX ст. дві лінії економічного розвитку в їхньому складному поєднанні, переплетенні і взаємодії визначали становище німецького суспільства, а відповідно і суспільно-політичні рухи. З одного боку, прусський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві здебільшого консервував соціально-економічний устрій, феодальні пережитки, закріплював неподільне панування поміщиків і залежність від них багатомільйонного селянства, гегемонію

пруського юнкерства, традиції реакційного пруссацтва. З іншого боку, швидкий економічний розвиток Німеччини надавав динамізму еволюції соціального устрою країни, супроводжувався інтенсивним зростанням могутності німецької буржуазії, швидким створенням вузького і надзвичайно впливового прошарку фінансової еліти, яка прагнула до розширення свого політичного впливу всередині країни і до зовнішньої експансії. Суперечності, зумовлені складністю соціально-економічних відносин, які різко загострилися на початку ХХ ст., викликали загрозливе соціальне напруження в Німеччині, нестабільність у суспільстві, політичну кризу, яка вела до революційного вибуху.

Таким чином, можна зробити висновок, що консервативні, віджилі суспільно-економічні і політичні відносини феодалізму гальмували розвиток прогресивнішого буржуазного устрою, викликали гострі соціальні суперечності, призводили до революцій.

Принципове значення для розуміння історичних процесів тієї епохи має той факт, що з 70—80 років ХІХ ст. почали створюватися партії, які принципово відрізнялися від нестабільних парламентських угруповань, що існували раніше. У 1867 р. було засновано консервативну партію Великобританії, яка виражала інтереси лендлордів, банкірів і англійського духовенства. Так само виникли у Франції — монархістська Партія порядку, у Німеччині — партія юнкерства, так звана Партія вільних консерваторів. Це були партії дворянства і старих привілейованих прошарків буржуазії. На політичній арені домінувала боротьба консервативних і ліберальних партій.

Розпочинаючи аналіз лібералізму, підкреслимо, що він був ідеологією промислової буржуазії, яка йшла до влади або була при владі разом з іншими владними верствами в більшості передових країн світу. Важливо врахувати той факт, що лібералізм був панівною ідеологією суспільства на останній стадії перехідної епохи від феодалізму до капіталізму і внаслідок цього зберігав своє революційне значення. Нове осмислення історії ХІХ ст. дає підстави для висновку, що саме лібералізм, а не соціалізм (усупереч очікуванню учасників робітничого руху), був альтернативою феодальному політичному устрою і покликаний прийти йому на зміну.

Як же визначається поняття «лібералізм» у науковій літературі? Лібералізм — це буржуазна ідеологічна і політична течія, істотною ознакою якої є обстоювання мирного, реформістського шляху здійснення буржуазних перетворень. Він виник у другій половині ХVІІІ — на початку ХІХ ст. у період боротьби промис-

лової, буржуазії проти абсолютизму. Німецький історик Е. Шмідт сформулював наукову модель лібералізму, яка містить у собі три основні його типи. Перший тип розвивався в тих країнах і регіонах, де буржуазія під час переможних революцій домоглась абсолютного панування (Франція). Другий тип лібералізму сформувався в процесі революцій, що вели до капіталізму: вони відбулися, зокрема, у 1848—1849 рр. (Німеччина, окремі частини Польщі). Третій тип властивий тим країнам, де спостерігався «зсув фази» буржуазної революції, унаслідок чого ліберальні рухи виникали там напередодні зміни соціально-економічних відносин: розвиток буржуазії перебував ще на стадії «класу в собі», ліберальні ідеї мали переважно екзогенний (зумовлений зовнішніми причинами) характер, а в ролі їхніх носіїв, як правило, виступали орієнтовані на капіталістичний шлях розвитку представники аристократії, інтелігенції, військових (як це частково було в Росії).

Визначимо особливості європейського, американського і російського лібералізму. Європейський лібералізм був ідеологією промислової буржуазії, яка перебувала при владі в союзі з іншими панівними верствами, і являв собою широкий соціально-політичний та ідеологічний рух, конституційний елемент організації буржуазії у процесі переходу від феодалізму до капіталізму. Важливу роль відігравали буржуазні політичні партії. У 1877 р. було засновано ліберальну партію у Великобританії. У Франції вже 1879 р. до влади прийшла партія поміркованих республіканців, яка відбивала інтереси великої буржуазії тощо.

Щодо американського лібералізму, то науковці, досліджуючи долю європейської ліберальної спадщини в США в епоху буржуазної революції кінця XVIII ст., виявили, що з її надр вийшли дві американські ідейно-політичні традиції — демократична, яка згодом стала класичною моделлю лібералізму в США, і поміркована, що лягла в основу американського консерватизму. Саме тоді виразники демократичної ліберальної традиції, у першу чергу Джефферсон, Франклін, Пейн, розробили соціально-егалітарну (зрівняльну) доктрину, котра відповідала сподіванням середніх і нижчих верств американського населення. Засвоєння американським лібералізмом соціально-егалітарних рис, які набули не тільки ідеологічного виразу, але й практичного втілення, не означало, проте, перетворення його на соціалістичне вчення. Навпаки, це допомагало лібералізму успішно конкурувати з соціалізмом і радикалізмом. У США склалася класична система двох політичних буржуазних партій — Республіканської і Демократичної, коли обидві відображають інтереси великої і середньої буржуазії.

Конкретно-історичний аналіз російського лібералізму свідчить, що він розвивався у своєрідних умовах Росії майже протягом півтора століть років, являючи собою і буржуазний світогляд, і одну зі структурних форм капіталістичних відносин. Диференційований, стадіальний аналіз є необхідним для дослідження російського лібералізму згідно з такими типологічними категоріями, як структурна форма, світогляд, політична форма, порівняння з лібералізмом на Заході, урахування національної специфіки. Такий аналіз свідчить, що (за шкалою Е. Шмідта) російський лібералізм частково відповідає третьому типу. Цікаво ознайомитись з поглядами зарубіжних авторів на розвиток російського лібералізму. З цією метою пропонуємо студентам статтю німецького професора Д. Йени «Некоторые проблемы истории русского либерализма»¹. Сучасна історична наука має у своєму розпорядженні методологічну базу дослідження і наукові дані щодо природи і форми капіталістичної суспільної формації, ознак і типів буржуазного революційного циклу, а також формування буржуазії, які дають можливість застосувати метод наукового аналізу до вивчення російського лібералізму. Що стосується створення в Росії буржуазно-ліберальних партій, то вони виникають у період першої російської революції (кадети, октябристи).

Під час висвітлення проблеми лібералізму доцільно звернути увагу на концепцію анархізму, яка була дуже поширена наприкінці XIX — на початку XX ст. Анархізм — дрібнобуржуазна суспільно-політична течія, що заперечує державу і будь-яку політичну владу, сповідує необмежену свободу окремої особи. Анархізм виник у 40—60-х роках XIX ст. і поширився в Іспанії, Італії, Франції, країнах Латинської Америки, а також у Росії. Ідеологами анархізму були М. Штірнер, П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін та ін. Анархізм розглядав державу виключно як орган насильства, джерело всіх соціальних негараздів — економічної нерівності, експлуатації тощо. Анархізм виступав за негайне знищення державної влади (у результаті стихійного бунту мас), за створення автономних асоціацій виробників, заперечував політичну боротьбу робітничого класу, існування політичних партій.

Ідея свободи, безвладдя сама по собі ще не була анархізмом, бо не існувало того соціального ґрунту, на якому ця ідея могла б еволюціонувати. Тільки за капіталізму вимоги абсолютної свободи і негайного знищення держави, заперечення будь-яких авторитетів, набули відносно масової бази серед найпригнобленіших і

¹ Див.: История СССР. — 1990. — № 4 — С. 207—214.

зубожілих верств дрібної буржуазії. Взагалі анархізм як ідейно-теоретична течія має широкий спектр: від ідей крайнього індивідуалізму до крайнього колективізму, від релігійного містицизму до галасливої революційності й т. п. Крім того, анархізм, хоч як це не парадоксально, заперечує будь-яку політику, — навіть і таку, що відбиває стихійні настрої мас.

У сучасній науковій літературі інтерпретація анархізму неоднозначна і багатопланова: від оцінювання його як суто ідеалістичної течії до визнання вкрай реакційною концепцією. Ідеї сучасного анархізму і ліворадикалізму вважають ірраціональними (нелогічними) і небезпечними для суспільства.

Візьмемо до уваги, що з лібералізмом ХІХ ст. пов'язують і прагнення втілити в життя ідеї правової держави. Можна говорити про чотири види ідей і практики правової держави — пізньофеодальної, ранньобуржуазної, сучасної буржуазної і соціалістичної. Лібералізм ХІХ ст. був провісником другого типу держави і намагався її відстоювати.

Завершуючи розгляд питання, відзначимо, що в нашій історичній літературі усталилась теза про занепад лібералізму в кінці ХІХ ст. Її можна прийняти тільки із застереженням, яке кардинально змінює розуміння суті цієї тези. Ідеться не про занепад лібералізму, а про набуття ним нової форми, яка відповідала б новому етапу розвитку капіталістичної системи. Криза виявилась у відмові лібералізму від багатьох елементів власної програми соціальної політики.

Аналіз конкретних історичних процесів і ситуацій минулого, суспільних альтернатив різного рівня і характеру, механізму їхньої дії, зв'язку і залежності, співвідношення протилежних соціальних сил, еволюції соціальної структури суспільства — усе це збагачує наш досвід, поглиблює розуміння шляхів суспільного розвитку.

Розглядаючи друге питання, згадаємо, що наприкінці ХІХ ст. значний вплив на розвиток світових соціальних процесів справили: робітничий рух, соціалістична ідеологія, соціалістичний рух. Вони розвивалися переважно на теоретичній базі марксизму. У кінці 70-х — на початку 80-х років виникли пролетарські партії у Франції, Італії, Швейцарії, соціалістичні групи й організації в Англії, Росії, Сполучених Штатах Америки. Трохи пізніше створені пролетарські партії в Австрії, Швеції, Норвегії та інших європейських країнах. Із зміцненням робітничих партій зростало прагнення до встановлення зв'язків між ними. Значною подією в соціалістичному русі було створення ІІ Інтернаціоналу. Це відбулося 14 липня 1889 р. в Парижі на марксистському конгресі. У

роботі конгресу взяли участь 400 делегатів від соціалістичних організацій 22 країн, у тому числі від таких великих і впливових партій, як німецька, австрійська, французька і двох соціалістичних організацій США та ін. Це був найзначніший міжнародний з'їзд за всю історію робітничого руху.

Відбулося 9 конгресів II Інтернаціоналу. На них були прийняті важливі рішення про ставлення робітничого класу до війни, до колоніальної політики буржуазії, про поєднання політичної і економічної боротьби пролетаріату, про розв'язання аграрного питання. На останніх трьох конгресах були затверджені резолюції, що засуджували імперіалістичні війни і мілітаризм.

Підхід до висвітлення історії II Інтернаціоналу має бути аргументованим, урахувувати різні погляди. Аналіз опублікованих матеріалів міжнародних симпозіумів, які відбулися з нагоди 100-річчя II Інтернаціоналу (1989 р.), дає змогу виявити і порівняти концепції, висновки, протилежні погляди на цю проблему широкого кола вчених з багатьох країн світу. Можна констатувати, що в сучасній історіографії II Інтернаціоналу чітко визначились два напрями. Перший спрямований на максимальну реконструкцію історії II Інтернаціоналу шляхом використання нових джерел і нових методів дослідження. Другий націлено на нове осмислення, нове розуміння фактів, явищ, процесів його історії. Але, мабуть, обидва шляхи взаємопов'язані. Визначились і найбільш дискусійні питання: проблема національного й інтернаціонального в діяльності II Інтернаціоналу; теоретична і політична активність різних течій у ньому; механізм його функціонування і різні аспекти роботи політичних партій, які входили до складу II Інтернаціоналу тощо.

Візьмемо до уваги, що необхідність нового погляду на історію II Інтернаціоналу вчені пов'язують з ретроспективним аналізом ситуації, що склалась на рубежі XIX і XX ст., коли виник і почав діяти II Інтернаціонал. Саме ця ситуація позначилась на всій його діяльності, визначила його характерні риси й ознаки. Столітня ретроспектива дає матеріал для того, щоб оцінити альтернативність, суперечність тенденцій суспільного розвитку кінця XIX — початку XX ст., зрозуміти односторонність міркувань і висновків сучасників та ідеологів, які абсолютизували або еволюційні, або, навпаки, революційні шляхи соціального прогресу, а відповідно до цього підійти і до аналізу діяльності II Інтернаціоналу.

Водночас важливо підкреслити, що, як це не дивно, наукові дослідження структури, інтересів, культури, соціальної психології пролетаріату того часу та інших верств населення є недостат-

німи. Поступово в сучасній соціально-політичній літературі виникає нове бачення базису II Інтернаціоналу, як досить складного, диференційованого, часом полярного явища, відмова, від традиційних поглядів на пролетаріат як однорідну масу. Звідси неминуче випливає реалістичніша оцінка різних течій у робітничому русі, його лідерів, усієї діяльності II Інтернаціоналу.

Нові підходи виявилися і в дослідженнях теоретичної та політичної діяльності лівого й правого крила соціал-демократії. У нових публікаціях помітно зросла тенденція до аналітичного розгляду гносеологічних, теоретичних засад революційної соціал-демократії. Щодо її політичної діяльності, то тепер її більше пов'язують із специфікою Центральної і Південно-Східної Європи. Аналіз діяльності правої соціал-демократії в сучасній соціально-політичній літературі нерозривно поєднується з новим осмисленням суті діяльності Е. Бернштейна в II Інтернаціоналі, його концепції, яку революційна соціал-демократія вважала ревізіонізмом.

Відомо, що наприкінці 90-х років у II Інтернаціоналі стався розкол. Німецький соціал-демократ Е. Бернштейн, який поряд з К. Каутським зробив значний внесок у справу утвердження марксизму в німецькому робітничому русі, спробував критично переглянути ортодоксально-марксистську теорію. Він не брав під сумнів цільові настанови соціалізму на зміну суспільного ладу. Але шляхом емпіричних досліджень дійшов висновку, що твердження про неминучість краху капіталізму, про зубожіння народних мас, а також спрощення класової структури суспільства шляхом його поляризації на буржуазію і пролетаріат, не відповідають фактичному розвитку подій. «Кінцева мета — ніщо, рух — усе» — це суть системи суспільно-політичних поглядів Е. Бернштейна. До останнього часу інтерпретація цієї формули марксистами зводилась до того, що її автор відкидав соціально-економічні основи соціалістичної революції, протиставляв їй курс на реформи, спрямовані на поліпшення економічного становища пролетаріату в умовах капіталізму. Як правило, проголошення боротьби за реформи пов'язувалось з опортуністичною теорією мирного вросання соціалізму в капіталізм. Ця система поглядів характеризувалась як прояв інтересів вузького прошарку робітничої аристократії кінця XIX — початку XX ст.

Модель «бернштейніанства» стане зрозумілішою, якщо навести кілька тез з надрукованих праць Е. Бернштейна. «Якщо під побудовою соціалізму, — писав він, — розуміти виникнення суспільства, в якому управління у всіх галузях буде послідовно комуністичним, то я не вважаю за потрібне приховувати, що воно

лежить, на мій погляд, у досить далекому майбутньому. Навпаки, я твердо переконаний, що покоління, яке живе тепер, побачить здійсненими багато соціалістичних вимог, якщо не під цією назвою, то фактично... Я відкрито зізнаюсь, що дуже погано розумію і дуже мало цікавлюсь тим, що звичайно мають на думці під «кінцевою метою соціалізму». Ця мета, що б вона не являла собою, для мене — ніщо, рух же — усе. Під рухом же я розумію як загальний розвиток суспільства, тобто соціальний прогрес, так і політичну та економічну агітацію і організацію для здійснення цього прогресу... Над чим вона (соціал-демократія) має працювати тривалий час, — так це над політичною організацією робітничого класу в дусі демократії, а також вона має боротись за різного роду державні реформи, які здатні піднести становище робітничого класу і перебудувати державу в дусі демократії¹. Е. Бернштейн ставив питання саморозвитку капіталізму, зміни суті класової боротьби, демократизації капіталістичної власності і держави, спроможності реформування втілити в собі суть революції. Він писав, що під усуспільненням засобів виробництва розуміє «створення громадських і товариських підприємств», а не одержавлення засобів виробництва, яке «мало б наслідком безмежну витрату продуктивних сил, безглузде експериментування і безцільне насильство, оскільки політичне панування робітничого класу в дійсності могло б проявитися завжди лише у формі диктаторської революційної центральної влади, підтримуваної терористичною диктатурою революційного клубу»².

Зауважимо, що саме практичні аспекти бернштейніанства стали на межі двох епох основними об'єктами критики марксистів, біля витоків якої стояли: П. Лафарг, Ф. Мерінг, Р. Люксембург, Г. В. Плеханов, В. І. Ленін. Не вдаючись в історію добре відомої нам критики основ бернштейніанства, зазначимо, що її полемічна загостреність цілком зрозуміла. Вона пояснювалась різким розходженням позицій, діаметральною протилежністю поглядів, філософських і політичних теорій і принципів. Маркс, Енгельс, Ленін розглядали шлях до соціалізму через соціалістичну революцію. Цей найбільший в історії соціальний переворот у контексті сукупності їхніх поглядів не міг мати іншого характеру, ніж революційного. Гостра теоретична боротьба лівого і правого крила соціал-демократії була проявом революційного напруження кінця ХІХ — початку ХХ ст.

¹ Див.: Бернштейн Э. Очерки по истории и теории социализма. — М., 1932.

² Див.: Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии. — М., 1932.

У більшості партій II Інтернаціоналу, у тому числі й у партії німецьких соціал-демократів, теорія Е. Бернштейна викликала запеклий опір. І тільки останнім часом, у зв'язку з кризою традиційного уявлення про соціалізм на Заході і на Сході, почалося переоцінювання цієї концепції.

Які ж сучасні погляди на основні положення теорії Е. Бернштейна? Наведемо думки доктора Х. Хаймана (Німеччина), викладені ним на міжнародній конференції, присвяченій 100-річчю II Інтернаціоналу (травень 1989 р.). «Був спростований історичний детермінізм наукового соціалізму..., — сказав він. — Бернштейн поставив під сумнів не тільки революційну стратегію, а й економічну концепцію соціалізму. Він уважав неможливим створити якісно нове і краще суспільство в результаті революційного акту, який здійснюється протягом короткого часу. Тільки в результаті тривалих реформ рух може поетапно наблизитися до соціалістичних цілей. А крім того, усупільнення засобів виробництва не можна більше розглядати як гарантований шлях до здійснення кінцевих цілей соціалізму... Традиційна економічна концепція: «соціалізм — усупільнення — планова економіка» перетворилась через 100 років після створення II Інтернаціоналу у віджилу модель, яка зазнала остаточної кризи. І жоден лікар, яким би він не був ідеологічно і діалектично підготовленим, не врятує її».

Зробимо деякі узагальнення з наведених поглядів. По-перше, у широкому плані мова йде про докорінну зміну методологічних підходів до оцінок концепцій, до таких принципів, як класовий підхід, партійність, формаційна теорія, в основу якої покладено принципи детермінізму історичного процесу. Тепер існує і плюралізм методологій, і плюралізм думок. Можливо, що це нормальне явище для науки. По-друге, хоча прогнози Бернштейна базувались не на глибокому вивченні відповідних проблем, а на виявленні суперечностей і слабких місць у теорії марксизму, але чимало його прогнозів підтвердилися на сучасному етапі розвитку. По-третє, загальне визнання тісної взаємодії реформи і революції, характерне для сьогодення, можна пояснювати по-різному: як «повернення» до Бернштейна і як сходження теорії ще на один історичний щабель розвитку.

Підкреслимо, що історія II Інтернаціоналу — це історія динамічної, суперечливої, взаємопов'язаної єдності, в якій втілилися протиставлення і взаємодія різних течій у робітничому і соціалістичному русі, що було зумовлено суперечностями епохи.

Аналіз течій соціал-демократії був би неповним, якби ми не сказали ще про один напрям — австромарксизм. Австромарксизм (О. Бауер, В. Елленбоген, К. Реннер, О. Нейрат) — своєрідна течія в соціал-демократії, яка справила глибокий вплив на інші європейські соціал-демократичні партії. Варто наголосити, що в її теоретичних поглядах і особливо в практичній роботі є чимало повчального, що привертає до себе увагу сучасних теоретиків і політиків. Вітчизняні історики поступово відмовляються від односторонньо негативної оцінки австромарксизму як «прояву міжнародного опортунізму». Філософський світогляд і його соціально-політичний аспект, які визначали певну політичну орієнтацію австромарксистів, стали об'єктом сучасного наукового аналізу. Австромарксистичні розробили цілий комплекс положень, спираючись на теорію неопозитивізму, або логічного позитивізму, якому притаманний технократичний погляд на суспільство, коли людина становить інтерес тільки як продуктивна сила. Неопозитивізм визнає за можливе будь-які сміливі соціальні експерименти, соціальну інженерію без обмежень морального плану. Такий підхід зумовив розквіт «наукового утопізму». Позитивісти розробляли теорію більш економічного і ефективного суспільства майбутнього. Це суспільство розглядалось ними в деталях і являло собою модель державного соціалізму з єдиним керівним центром, з військовою організацією економіки, командними методами управління, тобто було економічно замкнуте. Ці ідеї соціал-демократи почали було втілювати на практиці.

З цієї точки зору цікавий феномен О. Нейрата, члена СДПА, автора програмного документа Віденського гуртка «Наукове світорозуміння» який поєднував у собі ідеї австромарксизму, неопозитивізму і освітянства в робітничому середовищі. О. Нейрат ще 1918 р. запропонував проект соціалізації в Баварській республіці, де обіймав посаду президента Центрального економічного управління, але зрозумів безперспективність «чистої» соціальної інженерії, якщо вона не спиратиметься на міцну політичну підтримку з боку партії, і звернувся до масових організацій робітників. Австромарксистичні вважали умовою утвердження робітничого класу засвоєння ним гуманітарної науки, оскільки лише в цьому випадку (думали вони) можливо буде встановити демократичний соціалізм, вільний від будь-яких авторитарних тенденцій. Тому австромарксистичні великого значення надавали культурно-освітянській діяльності. Вони створили міцну і розгалужену систему культурно-освітянських організацій, яка об'єднувала в собі народні університети, мережу робітничих і партій-

них шкіл тощо. Аншлюс 1938 р. поставив крапку на цьому широкому суспільному русі.

Таким чином, можна зробити висновок, що наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. соціалістична ідеологія, соціалістичний рух були дуже поширені і мали значний вплив на маси робітничого класу, усіх трудящих. Цьому сприяла діяльність ІІ Інтернаціоналу — міжнародної організації соціалістичних партій.

Розуміння процесів розвитку на рубежі історичних епох уже з позиції ХХ ст. дає змогу реалістичніше оцінювати історичну ретроспективу. Актуальною проблемою сучасної історичної науки є аналіз суспільно-політичних ідей, політичних течій того періоду під кутом зору сучасності, звернення до минулого для виявлення в ньому тих тенденцій, що властиві сучасності.

Контрольні запитання

1. Які найважливіші соціально-політичні наслідки буржуазних перетворень у країнах Західної Європи?
2. У чому ви бачаєте взаємозв'язок *всесвітньо-історичного* і *локально-історичного процесів*? Наведіть приклади.
3. У чому полягає сутність реформізму, його цільових установ? У чому саме реформізм суперечить марксизмові?

Література

1. Аграрная эволюция России и США в XIX — начале XX в.: Материалы сов.-амер. симпозиумов. — М.: Наука, 1991. — 421 с.
 2. Айзин Б. А. Альтернативы германской истории в конце XIX — начале XX века // Новая и новейшая история. — 1992. — № 4. — С. 34—52.
 3. История социалистических учений: Ежегодник. — М., 1989. — 268 с.
 4. Пронякин Д. Анархизм: «исторические» претензии и уроки истории. — Л.: Лениздат, 1990. — 198 с.
 5. Согрин В. Этапы американского консерватизма // Новая и новейшая история. — 1991. — № 5. — С. 28—46.
 6. Эпоха национальных государств. XIX век. Борьба за раздел мира // Хроника человечества. — М.: Большая энциклопедия, 1996. — С. 668—812.
 7. Монархи Европы: Судьбы династий. — М.: Республика, 1996. — 408 с.
 8. Новая история стран Европы и Америки: Второй период. — М., 1998. — 376 с.
-

Тема II

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Скасування кріпосного права і реформи 60—70-х років у Росії сприяли порівняно швидкому розвитку капіталізму в Наддніпрянській Україні. Почали швидко розвиватися виробничі сили, активізувались національні і соціальні процеси. У Західній Україні, яка перебувала під владою Габсбурзької імперії і в економічному плані залишалася відсталою, після революційних подій 1848 р. почалося національне відродження. У пореформений період закінчувалося формування української нації, ішов процес формування української буржуазії і пролетаріату. У цих умовах складалася ідейно-політична платформа буржуазії, яка ґрунтувалась на українській ідеї, та робітничого класу — на базі соціальної теорії. Саме ці процеси визначали характер подій, що розгорнулися в Україні у ХХ ст.

Лекція I

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. НАЦІОНАЛЬНИЙ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХИ

- *Буржуазні реформи другої половини ХІХ ст. та їхні наслідки для соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України.*
- *Піднесення національно-визвольного і суспільно-політичного рухів в Україні в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.*

Розгляд першого питання лекції доцільно розпочати з висновку про те, що в першій половині ХІХ ст. в Україні відбувався інтенсивний розклад феодально-кріпосницької системи, який у 60-ті роки переріс у її глибоку кризу. У надрах цієї системи розвивалися риси нового, капіталістичного ладу. Кріпацтво вже не відповідало новим умовам і зайшло в суперечність з подальшим розвитком продуктивних сил.

Шляхи буржуазного розвитку могли бути різними: або поступові перетворення, здійснювані самими поміщиками, або революційний злам кріпосницьких порядків повсталим селянством. Надзвичайна слабкість, низька соціальна свідомість, розпорошеність тих сил, які вимагали перетворень як в Україні, так і в Росії, дали можливість царському урядові провести реформу зверху, в інтересах самих поміщиків за рахунок селянських мас.

За реформою селяни-кріпаки звільнялися від влади поміщика й ставали вільними. На колишніх кріпосних селян поширювалися економічні права, які визнавалися за вільними особами. Їм надавалося право запроваджувати виборні органи управління — утворювати сільські громади для вирішення господарських справ, а для безпосереднього управління й суду — об'єднуватися у волості.

Однак сільські й волосні органи селянського управління мали поліцейсько-фіскальний характер і підпорядковувалися державній адміністрації. Важливо підкреслити й те, що селяни не могли вільно залишати село, бо зберігались община й кругова порука при виплаті податків і виконанні повинностей. На відміну від інших станів селянин одержував паспорт лише на рік. Отож і після скасування кріпосного права вони продовжували перебувати в залежності від поміщиків.

Багато пережитків кріпацтва збереглося в наділенні селян землею і у визначенні повинностей. Усі землі, які належали поміщикам, були визнані їх власністю. Проте вони мусили надати в постійне користування селянам «садибну осілість» і певний наділ польової землі та інших угідь. Розміри наділів і повинності визначалися в уставних грамотах, які склалися поміщиками й підписувалися селянами. Одержавши за уставною грамотою садибу і польовий наділ, селяни ставали тимчасово зобов'язаними й мусили сплачувати поміщикові оброк або відробляти панщину. Тільки з 1 січня 1883 р. селяни в обов'язковому порядку мали викуповувати польові наділи. Ті, що оформили угоду про викуп своїх наділів, ставали селянами-власниками і припиняли відбувати панщину чи платити оброк поміщикові.

Для визначення викупної суми селянського наділу бралася не ринкова вартість землі, а грошовий оброк, який селянин сплачував на користь поміщика. Оскільки селяни не могли одразу заплатити викупну суму, то царський уряд надавав їм позику, яку видавав поміщикам у розмірі 80 % викупної суми, коли селяни купували повний наділ, і 75 % — коли вони брали неповний наділ. Решту 20—25 % викупної суми селянин сплачував безпосередньо поміщикові. За надану позику селяни мали протягом

49 років вносити до казни викупні платежі — щорічно 6 % загальної суми. Таким чином, поміщик щорічно забирав з банку такі відсотки з викупної суми, які дорівнювали прибутку, що він одержував від селянина до реформи.

Дворові селяни і кріпаки-робітники поміщицьких підприємств за реформою 1861 р. ставали особисто вільними. Через те, що більшість з них не мали польових земель, вони звільнилися без землі і ставали одним із джерел поповнення робітничого класу. Для державних селян, які становили в Україні велику групу (близько 50 % усього селянства), умови реформи були сприятливішими. Вони одержали майже вдвічі більші земельні наділи ніж селяни поміщиків, а викупні платежі вносили менші.

У 80-ті роки в губерніях Правобережжя 54 % земельної площі в поміщицьких маєтках оброблювалося вільнонайманими робітниками. У губерніях Лівобережжя наймана праця використовувалася рідше, вона тісно перепліталася з відробітками за оренду землі чи грошову або натуральну позику.

Щоб зберегти монархічно-феодальний режим і водночас краще пристосувати країну до інтенсивнішого втягнення в нові буржуазні соціально-економічні відносини, поряд з аграрною реформою уряд протягом 60—70-х років провів ряд реформ у галузі управління суду, освіти, а також у військовій та фінансовій галузях. Ці реформи мали буржуазний характер. Спинимося на деяких із них. З прискоренням технічного прогресу зростала потреба в підготовці висококваліфікованих фахівців у різних галузях науки й техніки. Це зумовило реформу освіти. Запроваджувалася єдина система початкової освіти. Щодо середньої освіти, то створювалися класичні й реальні гімназії. Класична гімназія мала гуманітарну спрямованість, а реальна — технічну. Закінчення класичної гімназії давало право вступу до університету.

Важке фінансове становище держави посилювало необхідність проведення фінансової реформи. У 1860 р. було створено Державний банк, що позитивно вплинуло на розвиток промисловості й торгівлі. Реформа торкнулася й бюджету, державного контролю, кредитної системи.

Загалом проведені урядом реформи 60—70-х років мали на меті пристосувати існуючий суспільно-політичний лад до потреб капіталістичного господарювання. Незважаючи на свою непослідовність, обмеженість і половинчатість, вони започаткували промисловий переворот і становлення капіталізму в Україні.

Промисловий переворот — це перехід від мануфактури з її ручною технікою до великої машинобудівної індустрії. Наслід-

ком технічного перевороту був переворот соціальний: сформува-лися основні класи капіталістичного суспільства — пролетаріат і буржуазія. Виникла головна умова розвитку капіталізму — вільний ринок найманої праці.

Важливо звернути увагу на особливості промислового пере-вороту в Україні.

По-перше, своєрідністю її економіки в пореформений період був розвиток капіталізму вшир і вглиб за умов швидкого зрос-тання населення степової смуги, викликаного будівництвом під-приємств важкої промисловості Півдня.

По-друге, враховуючи те, що численні пережитки кріпосницт-ва зменшували місткість внутрішнього ринку для промисловості, уряд здійснював політику протекціонізму, яка полягала в запро-вадженні охоронних тарифів, казенних замовлень, у кредитуванні державним банком тощо. Таке пряме втручання держави в еко-номіку сприяло так званому розвиткові капіталізму зверху.

По-третє, особливістю промислового перевороту була його строкатість. Зокрема, на Правобережжі нові відносини супро-воджувались збереженням багатьох напівфеодальних рис господа-рювання, у південних губерніях панувала капіталістична система.

По-четверте, промислового перевороту не передував аграр-ний, як в інших країнах. З розвитком капіталізму в землеробстві в Україні зростало аграрне перенаселення. Уряд штучно стримував перехід селян до міста. Це сприяло припливу іноземного капіта-лу, що перетворювало Україну, особливо її Південь, на один з найрозвинутіших промислових районів країни.

У період 60-х — до початку 80-х років відбулися зміни у структурі промисловості України: гуральництво, суконна та інші колись високорозвинені галузі поміщицької промисловості від-ходять на другорядні позиції і взагалі занепадають, проте зростає вага добувної промисловості (кам'яне вугілля), посилено розви-ваються металургія, машинобудування. Найбільшого розвитку ме-талообробна та машинобудівна промисловості набули в Херсонсь-кій, Харківській та Київській губерніях. Потужними на той час підприємствами були Луганський казенний завод, завод «Арсе-нал» у Кисві, завод Бобринських у Смілі, завод Яхненків і Сими-ренка в Городищі, завод Російського товариства пароплавства і торгівлі в Одесі.

У 60—80-ті роки Україна стала головним центром харчової промисловості Росії. Особливого розвитку набули цукрова, спир-то-горілчана й борошномельна галузі. Районами цукроваріння всеросійського значення були Київщина і Поділля. Україна дава-

ла 90 % загальноросійського виробництва цукру. Причому слід звернути увагу й на те, що саме київські цукрозаводчики 1887 р. організували перше в країні монополістичне об'єднання — синдикат.

Безпосередній вплив на розвиток продуктивних сил України справляла наука як складова частина технічного прогресу. Основними науковими центрами стали Київський, Харківський і Новоросійський університети, Харківський технологічний інститут. Університетські кафедри і лабораторії проводили наукові дослідження, які часто мали не тільки загальноросійське, а й світове значення.

Таким чином, скасування кріпосного права і буржуазні реформи 60—70-х років завершили перехід від дрібнотоварного виробництва і мануфактури до фабрик, що створювало реальні умови для індустріалізації. Україна переходила до неї пізніше від інших передових країн.

Капіталістична індустріалізація в Україні характеризувалася змінами в територіальному розміщенні промисловості, прямим втручанням іноземного капіталу.

Доцільно підкреслити, що з 70-х років XIX ст. до початку XX ст. техніка розвивалася в умовах переростання домонополістичного капіталізму в імперіалізм, а потім — в умовах монополістичного капіталізму. Для цього періоду характерним був швидший розвиток виробництва засобів виробництва порівняно з виробництвом засобів споживання.

Виняткового значення в розвитку економіки України набуло становлення нового Південного гірничо-металургійного району, який охоплював залізорудне родовище Криворіжжя з кам'яновугільним Донецьким басейном. У Правобережній Україні виник провідний центр цукрової промисловості та машинобудування. В Одесько-Миколаївському районі розвивалися машинобудування, суднобудування, харчова промисловість.

Зростання внутрішнього ринку потребувало вдосконалення шляхів сполучення: будівництва залізниць, розвитку річкового й морського пароплавства. Першу залізницю в Україні — Балто-Одеську (207 верст) — було збудовано 1865 р. До 1890 р. всі головні центри України були пов'язані залізницями. Азово-Чорноморський флот забезпечував потреби внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Найбільшим портом став Одеський, через який експортувалося багато пшениці.

Отже, промисловість України, більшість території якої входила до складу Росії, створювалася як багатогалузева і відіграла

важливу роль у розвитку всієї країни. На кінець XIX ст. Україна за станом промисловості вийшла на одне з провідних місць у Російській імперії. Однак цей розвиток відбувався разом з колонізаторською експлуатацією України царатом. Так, 1913 р. на Україну припадало 70 % усього видобутку сировини імперії та лише 15 % її потужностей у виробництві готових товарів. Україна позбавлялася капіталів і потенційних прибутків імперською політикою ціноутворення: вартість російських готових товарів була надзвичайно високою, у той час, як ціни на українську сировину лишалися низькими.

Розвиток капіталізму в промисловості і сільському господарстві призвів до зміни соціальної структури суспільства, до формування нових класів — пролетаріату і буржуазії.

Робітничий клас України в окремих районах і навіть у різних галузях промисловості, таких, як вугільна, металургійна тощо, розвиток яких проходив не знизу, а декретувався урядом зверху, формувався більше з прийшлого населення. Сільськогосподарський пролетаріат комплектувався, головним чином, з розореного українського селянства. У степових губерніях, Донецько-Криворізькому басейні працювали робітники, які прийшли переважно з Центральної Росії.

Промислова буржуазія почала складатися ще до реформи як торговельна буржуазія, але сформувалася як клас у другій половині XIX ст. Джерелом її формування було дворянство, яке розгортало підприємницьку діяльність, купці, що здебільшого вкладали капітали в обробну промисловість, а також заможні селяни, вихідці з дрібної промисловості, технічної інтелігенції, іноземці¹. Для захисту своїх інтересів буржуазія мала біржові комітети, своїх представників у міських думах, проводила з'їзди фабрикантів і заводчиків. Саме в Україні виникло одне з таких об'єднань — з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії.

З початку свого зародження буржуазія в Україні, на відміну від західноєвропейської, не являла собою революційного класу, а була тісно пов'язана з поміщиками економічно й політично, зацікавлена в різноманітних видах державної підтримки і промислового протекціонізму, шукала допомоги царату в боротьбі проти своїх робітників.

З розвитком капіталізму, з появою нових галузей виробництва, із зростанням рівня культури, науки й техніки формува-

¹ Див.: Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 65—73.

лась інтелігенція. Це був відносно невеликий соціально несамостійний прошарок суспільства, тісно пов'язаний з буржуазними колами.

Буржуазні відносини помітно розвивалися і в сільському господарстві України. Причому на українських землях Російської імперії процес соціальної диференціації селянства був ще виразнішим. Переважна частина заможних селян належала до дрібної селянської буржуазії. У 1897 р. в її складі разом з сім'ями налічувалось 3,6 млн осіб (20 % сільськогосподарського населення України). На цей період в Україні налічувалося також близько 1,8 млн сільськогосподарських робітників. Однак після реформи залишилося 33 тис. поміщиків, які разом з церквою мали 23 млн десятин землі, а 1,5 млн селянських дворів мали лише 20 млн десятин.

Як бачимо, в Україні, як і в Російській імперії загалом, значна частина господарств розвивалася за американським, тобто буржуазним зразком. Проте залишалися ще й поміщицькі господарства, у яких зберігалися напівфеодальні форми залежності селян від поміщиків. Це був так званий «прусський» шлях розвитку села. Селянство ж, безумовно, прагнуло до ліквідації залишків поміщицької кабали й переходу сільського господарства на буржуазний шлях розвитку. Загалом в Україні в 60-ті роки сталися 3093 селянські виступи, які охопили понад 4160 сіл з населенням у 2 млн осіб.

Отже, суспільство України другої половини ХІХ ст., на основі якого сформувалася й зростала українська нація, являло собою діалектичну єдність протилежностей інтересів різних класів і верств.

У висновках слід зазначити також, що розвиток економіки України на основі ринкових (капіталістичних) відносин, шлях яким відкрили соціально-економічні та державно-політичні реформи, здійснені на всій території Російської імперії в 60—70-ті роки ХІХ ст., стимулював і процес консолідації української нації. Дедалі відчутнішою ставала спільність економічного життя, поживлялись, міцнішали торговельно-економічні зв'язки, які об'єднували окремі регіони в одне ціле. Процеси ж соціального розширення населення, звичайно, не сприяли консолідації української нації. Гальмівною силою в цьому були дворяни-поміщики, які завдяки збереженню численних кріпосницьких пережитків усе ж займали панівні позиції на селі.

Розглядаючи друге питання лекції, доцільно нагадати, що початок формування українського народу сягає глибини віків.

М. Грушевський доводив, що «порогом історичних часів для українсько-руського народу» слід прийняти IV ст. н. е., коли вже дещо можна знати із джерел спеціально про нього. «Перед тим, — пише Грушевський, — про наш народ можемо говорити тільки, як про частину слов'янської групи...»¹.

Процес становлення нації, як відомо, завершувався в умовах капіталістичного ладу, коли до етнічних ознак української народності додається значний розвиток національної свідомості, духовної і матеріальної культури, формування економічної єдності. З'явилась українська інтелігенція — носій національної свідомості². Виник могутній національний рух.

В об'єктивному процесі формування нації брав участь весь український етнос на всій території його споконвічного проживання, яка на рубежі XIX і XX ст. досягла близько 850 тис. кв. км, причому 9/10 цієї території перебувало під владою Російської, а решта — під владою Австро-Угорської імперій. Саме Наддніпрянській Україні об'єктивно судилося відіграти визначну роль у процесі становлення та консолідації української нації. Як свій історичний, політичний і культурний центр розглядало її й відокремлене від неї державним кордоном українське населення Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття.

Процеси утвердження капіталістичних відносин у господарстві України і налагодження повного мовного порозуміння між усіма українцями, де б вони не мешкали, — на просторах від Воронезьчини і Луганщини на сході до Львівщини й Волині на заході, від Запоріжжя й Одещини на півдні до Житомирщини і Сумщини на півночі, — посилювали об'єктивну тенденцію до возз'єднання всіх українських земель у соборну, суверенну національну державу.

Важливо підкреслити, що процес становлення і консолідації української нації проходив важко. *По-перше*, з розвитком капіталізму в суспільстві йшло формування різних класів і верств, які мали протилежні інтереси. *По-друге*, українська національна інтелігенція була кількісно меншою верствою населення українських земель, ніж відповідні верстви населення в інших частинах Російської та Австро-Угорської імперій. *По-третє*, вона вимушена була долати значні труднощі, встановлюючи контакти з неосвіченим, пасивним і недовірливим селянством. Головна ж протидія формуванню української нації йшла з боку царського

¹ Грушевський М. Історія України - Руси.: У 10 т. Т. 1. — Львів, 1904. — С. 17.

² Див.: Кармазіна М. Становлення української еліти (кінець XIX — поч. XX ст.) // Розбудова держави. — 1998. — № 3, 4. — С. 99—106; № 5, 6. — С. 114—122.

уряду. Стримувався розвиток української мови, друку, театрив, національних початкових, середніх і вищих шкіл.

Однак шовіністична грабіжницька політика царизму щодо України не могла поставити український народ на коліна, послабити його прагнення до свободи, соціальної й національної рівноправності. Антимонархічні, антикріпосницькі ідеї пропитувалися в багатьох нелегальних гуртках. Ще до проведення реформи 1856 р. студенти Харківського університету Я. Бекман, М. Раєвський, М. Муравський, П. Завадський створили політичне товариство з метою «визволення селян». У 1858 р. деякі члени товариства перенесли свою діяльність до Києва, де продовжували навчання в університеті. Вони випускали нелегальні рукописні журнали «Свободне слово» і «Гласність», поширювали твори М. Г. Чернишевського, О. І. Герцена, Т. Г. Шевченка. У 1860 р. товариство було викрите жандармами.

На цей період припадають останні роки життя й політичної діяльності Т. Г. Шевченка. Російські та українські революційні демократи широко використовували твори Т. Г. Шевченка для антикріпосницької агітації. У 1860 р. російською мовою вийшов «Кобзар», а в 1861 р. під час перебування в Петербурзі Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, В. М. Білозерський видавали журнал «Основа». Головне своє завдання члени «Основи» вбачали у відстоюванні ідеї окремоті української національності та літератури. Діалектно розрізнена українська мова ставала єдиним цілим, зрозумілим на всій території України.

Звичайно, мова як засіб людського спілкування існувала задовго до періоду утвердження капіталізму та формування націй. Але, як доводить увесь розвиток людства, саме на цьому етапі вона стає загальнонаціональною в того чи іншого народу, бо закріплюється в його друкованій літературі та якнайтісніше пов'язується з економічним життям.

Важливим чинником перетворення української народності в націю було закріплення української мови в художній літературі. Визначна роль у цьому належить талановитим письменникам І. П. Котляревському, Г. Ф. Квітці-Основ'яненку, П. П. Гулаку-Артемівському, Є. П. Гребінці, М. С. Шашкевичу, Марку Вовчку. Однак основоположна роль у створенні й розвитку літературної мови українського народу все ж таки належить Т. Г. Шевченкові. Високу оцінку української мови та літератури дали М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, О. І. Герцен. Взагалі треба сказати, що російські революціонери-демократи здебільшого з великою симпатією ставилися до українського народу.

Тяжких втрат зазнає революційно-демократичний рух. У 1861 р. вислано на каторгу М. Чернишевського, у 1864 р. заарештовано багатьох членів організації «Земля і воля». Жорстокої поразки зазнали в Україні селянські виступи, кількість яких протягом 1861—1862 рр. сягнула 1700. У 1864 р. остаточно був придушений польський визвольний рух. Поразка селянських виступів і польського визвольного повстання, послаблення революційно-демократичного руху свідчили про те, що революційна ситуація, яка склалась у країні в 1859—1861 рр., не переросла в революцію. Утримавшись, царизм намагався задушити неросійські суспільні рухи.

Незважаючи на те, що український народ в цілому не підтримував польського повстання, каральні заходи проти українського руху стали реальністю.

Насамперед утискувався рух українського народу за встановлення демократичних свобод та надання якнайширших громадянських прав рідній мові в суспільно-політичному і культурному житті. Як відомо, 1863 р. царський міністр внутрішніх справ П. Валуєв публічно оголосив, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає й бути не може», а слідом за тим видав циркуляр, за яким суворо заборонялося друкування українською мовою книг «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Друкувати українською мовою дозволялось тільки художні твори. Це був жорстокий удар по українській освіті та культурі. Незабаром після цього припинили свою діяльність так звані громади — суспільно-політичні і культурно-освітні організації, членами яких були письменники, літератори, історики, лікарі, студенти й окремі урядовці¹. Ці події майже на десять років загальмували розвиток українського національного руху, але не задушили його, про що свідчить відновлення українського громадського життя в 70-ті роки XIX ст.

На початку 70-х років діяльність громад пожвавилася². Завдяки київській громаді³ 1873 р. було створене наукове товариство «Південно-західний відділ Російського географічного товариства».

¹ Антонович М. З історії громад на рубежі 1850—60-х рр. // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 26—49; Супрунук О. Харківська громада наприкінці 1862 р. // Там само. — С. 178—191.

² Світленко С. Українські громади другої половини XIX — поч. XX ст. // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 9—25; Катренко А. Одеська громада 70—90-х рр. XIX ст. // Там само. — С. 84—95.

³ Див.: Палієнко М. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України (друга пол. XIX — поч. XX ст.) // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 49—84.

ва». У цьому товаристві працювали видатні представники української науки — історики В. Антонович, М. Драгоманов, етнографи П. Чубинський, М. Лисенко, І. Рудченко, мовознавці К. Михальчук, П. Житецький, статистик і соціолог П. Русов, антрополог Ф. Вовк, соціолог і економіст М. Зібер, історик права О. Кістяківський та ін. Товариство провело значну наукову роботу в галузі історії, географії, природознавства та з інших проблем українознавства. Пізніше, 1876 р., Олександр II підписав указ, який заборонив друкувати взагалі будь-які книжки українською мовою (навіть тексти до музичних творів) або завозити таку літературу з-за кордону, а також користуватись українською мовою на театральній сцені. У цих умовах діяльність товариства була припинена. М. П. Драгоманов та інші громадівці емігрували за кордон.

У Швейцарії громадівці намагалися організувати видання безцензурної літератури українською мовою. Ініціатором видання «вільної української преси за кордоном» був М. П. Драгоманов (1841—1895). У збірнику «Громада» містилися публіцистичні праці, матеріали історичного, етнографічного та літературного спрямування. Треба сказати, що М. П. Драгоманов, як публіцист, історик, фольклорист, посідає визначне місце в громадському русі ліберально-буржуазного напрямку. Він рішуче виступав проти шовіністичної політики самодержавства, був прихильником ідеї створення української державності.

У середині 70-х років піднесення революційного народницького руху певною мірою вплинуло на найбільш демократичне угруповання, так звані молодогромадівські гуртки та групи. Вони існували в Києві, Одесі, Полтаві, інших містах. Члени «молодих» громад уже не задовольнялися тільки культурно-освітньою діяльністю і ставали на позиції боротьби проти існуючого політичного ладу. 1892 р. група молоді, що метою своїх прагнень ставила утворення самостійної України (Самійленко, брати Міхневські, Черняхівський, Грінченко, Вороний), започаткувала «Братство тарасівців»¹. Зазначимо, що поряд з демократичним напрямом громадського руху діяло і його праве крило, до якого входили В. Антонович, П. Голубовський, О. Кониський та ін.

Загалом громадівці, захищаючи українську національну культуру, виступали проти шовіністичної політики царизму, проводили значну культурно-освітню та наукову роботу, їхня діяльність відіграла позитивну роль у піднесенні української націо-

¹ *Геращенко Т.* «Братство тарасівців» у спогадах і документах // Розбудова держави. — 1997. — № 1. — С. 35—39.

нальної свідомості. Наприкінці XIX — на початку XX ст. значна частина громадянців, усвідомивши значення політичної боротьби для поліпшення стану широких народних мас, взяла участь в утворенні та діяльності різноманітних українських партій і груп¹.

Плутанину серед української інтелігенції спричинило питання про те, на чому слід зосередити пильнішу увагу — на проблемах національних чи соціальних. Розвиток же самого українського національного руху відбувався за двома течіями — незалежників і автономістів. Це розмежування було характерним і для діяльності українських політичних партій: РУП (1900 р.), НУП (1902 р.), УДП (1904 р.), УРП та УСДРП (1905 р.).

Висвітлюючи роль представників передової демократичної думки в боротьбі за національне відродження, необхідно приділити особливу увагу діяльності українських дослідників М. Маркевича, М. Костомарова, І. Огієнка, П. Куліша, В. Антоновича, О. Кониського, Б. Грінченка, М. Драгоманова, М. Грушевського та інших діячів епохи консолідації української нації². Цим авторам належить першість у створенні національної концепції історії України, котра в ті часи являла собою альтернативу офіційним теоріям М. Карамзіна, М. Погодіна, М. Устрялова, що заперечували самий *факт існування українського народу*.

Принципово важливо підкреслити, що формування національної концепції української історії завершив М. Грушевський. Він створив власну схему історії України, побудовану на величезному фактологічному матеріалі, а також на основі досягнень новітньої європейської та вітчизняної науки. Центральною в ній є ідея державності, одвічного демократизму українського народу та високої духовної культури. Соціологічний метод історичних досліджень дав можливість побудувати схему історії українського народу як самостійної спільноти, довести його більш давнє походження, ніж російського народу тощо³. Ідея народу, нації про-

¹ Див.: Солдатенко В. Революційна українська партія // Віче. — 1998. — № 1. — С. 128—140.

² Див.: Маркевич Н. А. История Малороссии: В 5 т. — М., 1842—1843; Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования // Собр. соч. — Т. 1—3. — СПб., 1867—1903; Його ж. Книги буття українського народу. — Л.; К., 1921; Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: Репринтне відтворення видання 1913 року. — К., 1991; Куліш П. Чорна рада // Вибр. твори. — К., 1969; Антонович В. Три національні типи народні // Твори. — К., 1932; Кониський О. Тарас Шевченко — Грушевський: Хропіка його життя. — К., 1981; Грінченко Б. Нова сім'я. Було, є, буде. — 2-ге вид. — К., 1917; Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991; Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1991; Його ж. Духовна Україна. — К., 1994.

³ Див.: Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 9—11, 92—93.

водиться М. Грушевським крізь тисячоліття як фундамент самостійного життя і творчості українців. Цей фундамент, на його думку, існував завжди, навіть у часи втрати української державності.

У другій половині XIX ст. значно змінився соціальний і якісний склад інтелігенції, відбувалося формування різночинної інтелігенції. На різночинському етапі визвольного руху наприкінці 60-х — на початку 70-х років наймасовішою течією суспільно-політичного руху було народництво. Народники вірили в самобутній шлях економічного й політичного розвитку Росії, вважали, що селянська община найближче стоїть до соціалізму.

Незважаючи на те, що діяльність народників географічно значною мірою була пов'язана з Україною, у народницькому русі не можна виділити якоїсь більш-менш національно-забарвленої української лінії¹.

Початковий етап діяльності революційних народників, який хронологічно збігся з періодом революційної ситуації 1859—1861 рр., проходив під гаслом «ходіння в народ». Активно діяли народники в Київській, Полтавській, Херсонській губерніях України. Вони пропагували серед селян ідею народного бунту, розповсюджували нелегальні брошури. У Чигиринському повіті Київської губернії діяла народницька група на чолі з Я. Стефановичем. Ця група створила нелегальну селянську організацію «Таємна дружина», яка готувала повстання. Діяльність цієї організації дістала назву «Чигиринська змова».

Наприкінці 70-х років народники поступово дійшли висновку про необхідність політичного перевороту в країні, переходу до боротьби за політичні свободи. На цих позиціях стояли народницькі організації Києва, Одеси, Херсона, Миколаєва. Унаслідок гострих розбіжностей між прихильниками нової і «традиційної» лінії стався розкол загальноросійської організації «Земля і воля» на дві нові революційні організації — «Народна воля», яка обрала шлях політичної боротьби з метою повалення самодержавства і передання влади до рук народу, і «Чорний переділ», яка була схильна дотримуватись традиційної бунтарської програми і тактики.

Члени обох організацій в агітаційно-пропагандистській діяльності об'єднували свої зусилля. Зокрема, у Києві діяла об'єднана група на чолі з М. Р. Поповичем. Народники вели пропаганду се-

¹ Див.: Світленко С. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3. — С. 41—49.

ред робітників київського заводу «Арсенал», залізничних майстерень, ремісничих підприємств Подолу. У 1880 — 1881 рр. під керівництвом Є. Ковальської і М. Щедріна в Києві діяв народницький гурток. «Південноросійський робітничий союз». Програма організації передбачала здійснення терористичних актів, підпалювання підприємств тощо.

З цього моменту починається третій етап діяльності революційного народництва — етап політичної боротьби з самодержавством методом терору. 1878 р. члени народницької організації вчинили замах на заступника прокурора Київського суду Котляревського. У цьому ж році було вбито ад'ютанта Київського губернського жандармського управління. 1 березня 1881 р. народовольцям вдалося вбити російського царя Олександра II. «Царевбивство 1 березня» не стало детонатором революції, не привернуло симпатій широких верств населення до ідеї революційних перетворень, що значною мірою сприяло розвитку кризи і врешті-решт організаційному та ідейному занепаду «Народної волі».

Перші спроби революційної інтелігенції налагодити пропаганду серед робітників припадають на 60-ті роки. Революційне народництво дало поштовх організованому робітничому рухові. Але досвід показував, що пролетаріат прагнув не стільки до абстрактних вимог демократичних перетворень, скільки до боротьби за свої конкретні потреби. Дедалі частіше робітники вдаються до страйків, що виявлялося в організованому припиненні роботи з метою домогтися від капіталістів поступок. Перший страйк в Україні відбувся 1869 р. на Грудецькому цукровому заводі в Подільській губернії. З 70-х років страйк став основною формою боротьби пролетаріату.

Наростання робітничого руху було важливою передумовою створення робітничих організацій. У червні 1857 р. в Одесі утворилась перша пролетарська політична організація в Україні «Південноросійський союз робітників» на чолі з Є. Заславським.

Наприкінці XIX ст. промисловий капіталізм вступив в імперіалістичну стадію свого розвитку. У цей період на пролетарські організації починає дедалі відчутніше впливати теорія марксизму, в основу якої К. Маркс і Ф. Енгельс поклали ідею викриття експлуататорського характеру буржуазного ладу і створення суспільства соціальної та національної рівноправності.

Марксизм як цілісну систему наукових поглядів почали пропагувати члени групи «Визволення праці», створеної Г. Плехановим у 1883 р. в Женеві. У 80-ті роки та на початку 90-х виникли перші марксистські гуртки в Харкові, Києві, Катеринославі, Оде-

сі. У кінці 80-х років у Харкові розгорнув пропагандистську й освітню діяльність гурток В. Перазича і Ю. Мельникова. У 90-ті роки Ю. Мельников вів активну діяльність у Києві, де була створена «Російська група соціал-демократів». На базі цієї групи наприкінці 1896 р. утворилась нова соціал-демократична організація «Робітнича справа», керівником якої став Б. Ендельман. Група розпочала видання першої робітничої газети в Україні — «Вперед».

У 1895 р. в Петербурзі В. І. Ленін створив прообраз марксистської партії в Росії — «Союз боротьби за визволення робітничого класу». У 1895—1897 рр. «Союз боротьби» діяв у Москві, Києві, Катеринославі та інших містах. У цей період почався перехід від пропаганди марксизму у вузьких робітничих гуртках до економічної та політичної агітації в широких пролетарських масах. 1898 р. в Мінську відбувся 1 з'їзд РСДРП, який проголосив створення Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Таким чином, за 70—90-ті роки робітничий і соціал-демократичний рухи пройшли шлях до створення марксистської робітничої партії загальноросійського масштабу. Значним був внесок у цей процес представників України. В умовах формування української буржуазії і пролетаріату складалася ідейно-політична платформа буржуазії, яка ґрунтувалася на українській національній ідеї, та робітничого класу — на базі марксистської теорії. Дедалі більше молодих українців відходили від національної ідеї і поповнювали лави революціонерів, відстоювали соціальну концепцію, що призводило до послаблення українського руху.

Узагальнюючи лекційний матеріал, можна зробити такі висновки. На кінець ХІХ ст. процес консолідації української нації був ще далеким від повної завершеності. Низьким залишався рівень національної самосвідомості як буржуазії, так і пролетаріату — головних класів капіталістичного суспільства.

Інтернаціоналізація господарського життя чи не найсильніше гальмувала зростання національної самосвідомості саме в лавах промислових підприємців і робітників. Зацьковані властями обох панівних імперій, здебільшого не тільки малоосвічені, а й просто неписьменні селяни, що становили тоді переважну більшість населення України, хоч і не цурались рідної мови, але й не вірили в можливість її піднесення до рівня державної. Крім того, процес консолідації української нації можна було б вважати завершеним лише за умови повного возз'єднання українських земель у єдиній соборній державі. Проте ні в другій половині ХІХ ст., ні в перші десятиріччя ХХ ст. цього не сталося.

Отже, попереду була боротьба мас за утвердження рідної мови в суспільно-політичному і культурному житті, за возз'єднання всіх українських земель у єдиній соборній державі, за визволення господарства від колоніального гніту, за усунення перешкод на шляху розвитку національної культури.

Лекція 2

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

- Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії.
- Особливості суспільно-політичного життя краю. Українське національне відродження в Західній Україні.

Розглядаючи перше питання, необхідно передусім зазначити, що буржуазно-демократична революція 1848—1849 рр. в Австрійській імперії, незважаючи на свою поразку, започаткувала поступову ліквідацію феодально-кріпосницьких відносин і розчищення шляху до капіталізму. При цьому Галичина, Північна Буковина і Закарпаття ввійшли в нову епоху економічно відсталими, із численними суспільними пережитками.

На початку 60-х років почався новий етап боротьби за розв'язання основних проблем буржуазно-демократичних перетворень у Габсбурзькій Австрії. Як і під час революції, знову домінували національно-визвольні тенденції, проте могутнього національного руху не виникло.

У зв'язку з глибокою політичною кризою в країні, спричиноюю військовими невдачами в Італії (1859 р.) та у війні з Прусією (1866 р.), австро-угорський уряд видав ряд документів.

По-перше, 20 жовтня 1860 р. було оголошено Федеративну конституцію, згідно з якою передбачався розподіл законодавчої влади між імператором і рейхстагом та обласними сеймами.

По-друге, вирішальною подією внутрішньополітичної боротьби став австро-угорський компроміс 1867 р. Вплив угорського дворянства і буржуазії поширився на більшу частину держави. Такий успіх угорців спонукав поляків до встановлення повного контролю над Східною Галичиною. Користуючись якщо не прямою допомогою владних структур імперії, то їхнім невтручанням

у східногалицькі справи, поляки до кінця XIX ст. досягли значних успіхів у колонізації західноукраїнських земель.

По-третє, у грудні 1867 р. була прийнята конституція, яка мала знаменувати поворот від централізму до федералізму. Галичини надавалась обмежена внутрішня автономія. У Львові 1861 р. розпочав свою діяльність місцевий виборний Галицький крайовий сейм, але перевагу в ньому дістали представники польських буржуазно-поміщицьких кіл. У Буковинському сеймі переважали румунські поміщики та буржуазія.

Аграрна реформа 1848 р. започаткувала розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві західноукраїнських земель, але феодальні пережитки гальмували цей процес. Реформа не звільнила селянина-виробника від позаекономічного феодального примусу, оскільки залишила землю в руках поміщиків. Великими землевласниками були переважно польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Значна частина селянства потерпала від безземелля і малоземелля.

Після реформи селяни втратили частину орної землі, пасовища і ліси. Це значно погіршило їхнє становище, але водночас зміцнило економічні позиції поміщиків. За ліквідацію феодальних селянських повинностей поміщики 1851 р. одержали значну суму п'ятипроцентними облігаціями, які почали погашатися в 1859 р. Селяни ж за звільнення від цих повинностей мали сплачувати протягом другої половини XIX ст. величезний викуп, причому селянин Галичини сплачував утричі більше ніж чеський, і в п'ять разів більше ніж німецький.

У 50—60-ті роки XIX ст. в Західній Європі спостерігалось економічне пожвавлення, зумовлене промисловим переворотом. На початку 70-х років в основному він завершився і в Австро-Угорській імперії. Проте якщо в її західній і центральній частинах промисловість була на піднесенні, то в Східній Галичині, Північній Буковині і Закарпатті розвивалась дуже повільно.

З одного боку, поміщики, що залишалися головною політичною силою, не були зацікавлені у впливі робочої сили з сільського господарства. З другого боку, галицька адміністрація, яка перебувала в руках польської шляхти, у перші десятиліття після реформи майже нічого не зробила для розвитку місцевої фабричної промисловості. Така їх позиція відповідала інтересам імперії, яка вважала українські землі своїм ринком збуту і джерелом сировини. Не випадково цілий ряд галузей промисловості, не витримуючи конкуренції дешевших виробів розвинених провінцій Австро-Угорщини, занепадав. До них можна віднести цукрову,

текстильну, шкіряну, машинобудівну, паперову. Натомість розвивалися галузі з видобування і первинної обробки сировини — нафтова, озокеритна, лісова й лісопилна, тютюнова, спирто-горілчана, мукомельна, солеварна та ін.

70—90-ті роки були часом виникнення середніх і великих підприємств, проте вони не відігравали значної ролі в промисловому виробництві. Промисловість мала дрібний, кустарно-ремісничий характер, була слабко механізованою. Великих капіталістичних підприємств на західноукраїнських землях було близько 220 і на них зосереджувалася лише четверта частина робітників. Найінтенсивніше розвивалася нафтова й озокеритна промисловість у Бориславо-Дрогобицькому басейні. Завдяки цьому Борислав уже на початку 70-х років став найбільшим пролетарським центром у західноукраїнських землях.

Поступово набував промислових ознак Львів, де зростала кількість населення, зайнятого в промисловості й торгівлі, мережа фінансово-кредитних установ. У місті відкрили свої філії Австрійський кредитний заклад для торгівлі і промисловості, Англо-австрійський банк, Австрійський національний банк, працювали Галицький іпотечний банк, Селянський та Крайовий банки. У нафтодобувну, лісову та інші галузі промисловості вкладали свої капітали австрійські, німецькі, французькі, американські банкіри і підприємці. Розгортали свою діяльність українські фінансові установи і торгово-промислові об'єднання: страхові товариства «Дністер» і «Карпатія», Крайовий союз кредиторів, Український іпотечний банк, Селянська каса, крайові кооперативні союзи.

Основну масу населення Галичини становило селянство. Під впливом глибоких соціально-економічних змін у пореформений період відбуваються значні зміни в його структурі. Розвиток капіталізму прискорив процес розшарування селянства. На рубежі ХХ ст. близько 25—30 % сільського населення краю були безземельними. При цьому кілька відсотків заможних селян володіли чвертю всієї селянської землі. Разом з поміщиками вони тримали в руках більшу частину сільськогосподарських угідь.

Однією з головних причин розорення селянства були податки, за несвоєчасну сплату яких тисячі селянських господарств продавалися з молотка. Крім державних, селяни платили ще крайові, місцеві та громадські податки. Тяжке становище селян, особливо в неврожайні роки, використовували лихварі. Серед найпоширеніших форм лихварства переважав кредит на гроші. Кредит надавали також під заклад худоби, землі, збіжжя, полотна, прядива тощо.

Переплетіння капіталістичної та напівфеодальної форм експлуатації тяжко відбивалось на становищі селян і сільськогосподарських робітників, робочий день яких тривав 14—16 годин, а іноді й більше.

Грошову заробітну плату поміщики та орендарі повсюдно частково або повністю замінювали натуральною, за якою завжди крилася неоплачена частина роботи. Слаборозвинена промисловість не могла повністю забезпечити робочими місцями сільське і міське населення Галичини. Це призвело наприкінці XIX — на початку XX ст. до його масової еміграції.

Із розвитком капіталізму в західноукраїнських землях ішов процес формування промислового пролетаріату. Основним джерелом його поповнення були селяни, а також ремісники, кустарі, члени сімей робітників. Характерними особливостями пролетаріату Східної Галичини були його багатонаціональний вклад та велика кількість сезонних і поденних робітників.

Становище робітників було важким. Тривалість робочого дня, розмір заробітної плати та інші умови праці цілком залежали від підприємців. Хоча 1885 р. австрійський уряд видав закон про 11-годинний робочий день, насправді він тривав 12 і більше годин. Зарплата західноукраїнських робітників була найнижчою в Австро-Угорщині. Львівський робітник одержував удвічі менше, ніж віденський. Жіноча та дитяча праця оплачувалась, як правило, наполовину нижче за чоловічу.

На закінчення слід підкреслити, що економіка західноукраїнських земель розвивалася дуже повільно, не втрачаючи рис аграрно-сировинного колоніального додатку Австро-Угорщини та країн Заходу, а населення цих земель зазнавало тяжкого соціального, політичного й національного гніту.

Робітничий рух у західноукраїнських землях у 50—60-ті роки розвивався дуже повільно, оскільки австрійське законодавство забороняло створення робітничих організацій і проведення страйків. Лише після прийняття 1867 р. закону про збори й об'єднання у Львові в травні 1868 р. було організоване перше робітниче товариство «Зірка».

З 70-х років почалася активна революційна боротьба робітників. 24 січня 1870 р. 100 львівських друкарів оголосили страйк, який тривав сім днів і закінчився успішно: власники друкарень змушені були піти на підвищення зарплати і скорочення робочого дня. Це був перший організований виступ робітників на західноукраїнських землях. У листопаді 1870 р. і в січні 1871 р. відбулися нові заворушення друкарів. Слідом за

ними розгорнули боротьбу пекарі, кравці, колісники і стельмахи, лимарі.

Можна зробити висновок, що на початковому етапі робітничого руху в ньому брали участь переважно робітники ремісничих майстерень і дрібних підприємств. Фабрично-заводська промисловість зростала повільно. Виступи робітників мали економічний характер, були локальними та стихійними.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років у становленні робітничого руху в Галичині брав участь І. Франко. Він і М. Павлик входили до складу редакційного комітету львівської робітничої газети «Праця», який пропагував соціалістичні ідеї, організував робітничі гуртки тощо. Разом з Л. Інлендером та Б. Червенським І. Франко складає «Програму галицьких соціалістів», яка була видана в січні 1881 р. Крім Львова, І. Франко вів організаційно-пропагандистську діяльність серед робітників Дрогобича і Борислава.

На рубежі 70—80-х років поряд зі страйками робітники проводили демонстрації, збори, мітинги. 28 грудня 1879 р. у Львові відбувся мітинг, у якому взяло участь близько 500 осіб. Це був перший масовий мітинг робітників Східної Галичини. Крім економічних, робітники висували політичні вимоги, зокрема про запровадження загального виробничого права.

У зв'язку з цим частина робітників вважала за необхідне перейти до нелегальних форм діяльності. 1882 р. у Львові виникли три нелегальні гуртки, на чолі з робітниками М. Драбиком, Я. Козакевичем і студентом Львівського університету К. Тиховським. До їх складу входило близько 40 представників переважно робітничої та студентської молоді, які вели пропагандистську діяльність серед робітників, розповсюджували соціалістичні видання, випускали прокламації тощо. Члени гуртків підтримували зв'язки з першою польською соціалістичною партією «Пролетаріат», соціалістами Кракова. Наприкінці 1882 р. австрійська поліція вистежила і заарештувала більшість гуртківців, яких згодом було засуджено.

На відміну від 80-х років робітничий рух 90-х зазнав істотних змін. Поряд з піднесенням страйкової боротьби великого розмаху набули виступи робітників за загальне виборче право, свободу друку. Збільшуються кількість виступів і їх учасників, підвищується рівень організованості страйкарів. Поступово зростає страйковий рух на Закарпатті та в Північній Буковині: 1890 р. у Львові вперше на українських землях було відзначено 1 Травня.

Перед місцевою соціал-демократією постало завдання організаційного оформлення своїх лав. У листопаді 1890 р. на зборах

львівських соціалістів було прийнято рішення про створення робітничої партії Галичини.

Це завдання виконав 1 з'їзд галицької соціал-демократії, який відбувався з 31 січня до 2 лютого 1892 р. у Львові. На з'їзді завершено формування Соціал-демократичної партії Галичини й Сілезії як складової частини Соціал-демократичної партії Австрії. Водночас було наголошено, що українські соціалісти зберігають за собою право на створення в майбутньому власної організації. Після того, як 1897 р. на з'їзді Соціал-демократичної партії Австрії завершився її поділ на самостійні національні партії (німецьку, чеську, польську, південнослов'янську), Соціал-демократична партія Галичини й Сілезії була перейменована на Польську соціал-демократичну партію. Восени 1899 р. з лівих радикалів і соціал-демократів, які вийшли з Соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії, сформувалась Українська соціал-демократична партія — УСДП. Її лідерами стали М. Ганкевич, В. Вітик, В. Охримович та ін.

На початку грудня 1890 р. була створена Соціал-демократична партія Угорщини, яка поширила свою діяльність і на Закарпаття. На Буковині 1896 р. соціал-демократичні гуртки об'єдналися в Буковинську соціал-демократичну організацію.

У другій половині ХІХ ст. у західноукраїнських землях розгортався масовий селянський рух. Особливо напруженою була боротьба селян у Галичині і на Буковині в 60-ті роки. Селяни чинили опір поміщикам, відмовлялися передавати їм громадські землі, захоплювали ліси і пасовища.

У 90-ті роки на розвитку селянського руху позначилась революційна боротьба робітників. Під їхнім впливом утворилися такі форми селянського руху, як віча, виборча боротьба і страйки. Перше передвиборне віче, організоване радикалами, відбулося 4 лютого 1891 р. в Коломиї. У ньому взяло участь близько 800 селян з навколишніх повітів. Згодом віча відбувалися в Бродах, Турці, Снятині. У багатьох вічах, особливо в містах Станіславі, Коломиї, Львові брали участь робітники. На них виступали І. Франко, В. Стефаник.

Таким чином, у 70-ті роки у Східній Галичині розгорнувся робітничий рух, який посилювався під кінець ХІХ ст. і охопив Північну Буковину та Закарпаття. Якщо на початковому етапі робітники під час страйків ставили переважно економічні вимоги, то у 80-ті і особливо в 90-ті роки водночас із страйками проводились демонстрації, збори, мітинги політичного характеру. У другій половині ХІХ ст. великого розмаху набув селянський

рух. У 90-ті роки боротьба селян, яка розгорталася під впливом робітничого руху, дедалі більше набирала політичного змісту. Селяни боролися не тільки проти соціального, а й національного гніту.

Переходячи до висвітлення другого питання лекції, слід звернути увагу на те, що реставрація абсолютистсько-бюрократичного режиму в Австрійській імперії в перше десятиліття після революції 1848—1849 рр. завдала тяжкого удару культурно-національному рухові Східної Галичини. На розстановці суспільно-політичних сил Східної Галичини негативно позначились її економічна відсталість і численні кріпосницькі пережитки. Спочатку панівні позиції в суспільно-політичному житті краю займали дві течії: москвофільська і народовська.

Москвофільство являло собою реакційну суспільно-політичну течію, що ґрунтувалася на ідеї переорієнтації значної частини українських буржуазних і клерикальних кіл на російський царизм. При цьому москвофіли отримували від реакційних сил царської Росії пряму підтримку, у тому числі й грошову. Водночас вони не відмовлялись від лояльності стосовно Австро-Угорщини.

Ідеологія москвофілів загалом була близькою до ідейного арсеналу російських слов'янофілів, прихильників офіційної народності, а згодом і партії кріпосників. Основним її змістом було збереження панівного ладу з його численними залишками кріпосництва, неприйняття багатьох суттєвих сторін капіталізму країн Заходу. До лідерів москвофільства належали Д. Зубрицький, В. Дідицький, М. Малиновський, А. Добрянський та ін.

Виникнення народовської течії припало на початок 60-х років, які ознаменувалися пожвавленням суспільно-політичного і культурного життя в західноукраїнських землях і особливо у Східній Галичині. Національне відродження, започатковане «Руською трійцею» — М. Шашкевичем, І. Вагилевичем і Я. Головацьким, було пов'язане з проведенням в Австрійській імперії серії буржуазних перетворень, посиленням боротьби селян проти феодальних пережитків, піднесенням революційного і національно-культурного руху на українських землях, а також у Польщі та Західній Європі. Великий вплив на суспільно-політичне і культурне життя західноукраїнських земель мала ідейна і творча спадщина Т. Шевченка.

У той час група молодих письменників і громадських діячів — В. Шашкевич, Ф. Заревич, К. Климкович, Є. Згарський, Д. Танячевич та ін., — прагнули певною мірою продовжити демократич-

ні традиції, наприкінці 1861 — на початку 1862 рр. засновують гурток (громаду) у Львові. Саме звідси бере початок народовська (українофільська) течія, представники якої виступали за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, за створення єдиної літературної мови.

На початку своєї діяльності народовці проводили значну культурницьку діяльність ліберально-буржуазного характеру. Поступово вони ставали однією з найвпливовіших сил українського національного руху в Галичині. Народовці видавали журнали «Вечорниці», «Мета», «Нива», «Русалка», «Правда», газети «Діло», «Буковина» та ін. Серед керівництва журналу «Правда», зокрема, були головні ідеологи народовства — А. Вахнянин, В. Барвінський, О. Огоновський, Ю. Романчук та ін. Журнал активно підтримували П. Куліш, О. Кониський.

24 жовтня 1885 р. народовці заснували свою першу політичну партію «Народну Раду», до якої ввійшли Ю. Романчук, О. Огоновський, О. Стефанович, С. Качала, Й. Заячківський, М. Січинський та ін. Захищаючи справу окремішності нашого народу, ця партія відіграла важливу роль у суспільно-політичному житті другої половини XIX ст.

Навколо народовців об'єднувалися переважно представники української інтелігенції та духівництво. До виникнення в середині 70-х років радикального напрямку народовська течія була найпрогресивнішою.

Народовський рух характеризувався також виникненням численних учнівських громад у гімназіях Східної Галичини. Громада давала гімназістам те, чого не могла дати школа. Вона сприяла пробудженню національної самосвідомості. Саме з громад вийшли майбутні визначні діячі суспільно-політичного і національно-культурного руху. Серед них — І. Франко, В. Навроцький, О. Терлецький, брати Барвінські, Є. Желехівський, О. Маковей, брати Заклинські та ін.

Важливими подіями суспільно-політичного культурного життя Галичини стали щорічні ювілеї Т. Шевченка. Ці урочистості слугували не лише популяризації спадщини поета, а й були висловленням протесту проти соціального і національного гноблення.

Значну роль у розвитку самосвідомості українського народу відіграло культурно-освітнє товариство «Просвіта». Товариство видавало твори видатних українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газети «Читальня» та «Письмо з «Просвіти»», літературно-наукові альманахи, «Народний ка-

лендар». Тут влаштовувались вечори, присвячені Т. Шевченку і М. Шашкевичу, театральні вистави, читались лекції з історії, літератури, економіки тощо.

Важливою сферою діяльності «Просвіти» стала організація читалень. Перша сільська читальня в Галичині відкрилась 1871 р. в Микулинцях. На кінець XIX ст. таких читалень у краї було 816. При читальнях виникали позикові каси, селянські та міщанські хори, сільські крамниці.

За прикладом галицької «Просвіти» 1869 р. в Чернівцях було засноване культурно-освітнє товариство «Руська бесіда», у діяльності якого активну участь брали Ю. Федькович, брати Воробкевичі, Н. Кобринська, О. Маковей та ін.

Особливе значення мало зближення літературних і наукових сил Наддніпрянської України і Галичини. З посиленням переслідувань українського слова в Наддніпрянській Україні зросла роль наукової думки на західноукраїнських землях. З ініціативи М. Драгоманова, О. Кониського, Д. Пильчикова та ін., яку підтримали народовці, у грудні 1873 р. у Львові було засноване Літературне товариство ім. Т. Шевченка. Його організатори сподівалися розгорнути видання багатьох книг і журналів, оживити літературне життя. Однак діяльність товариства розвивалася повільно. На його базі в 1892 р. створюється Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). Товариство мало згуртувати наукові сили всіх українських земель. Це була перша установа такого типу в Україні.

У середині 70-х років у Східній Галичині почав розгортатися радикальний революційно-демократичний рух. Його очолили І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, які обстоювали інтереси народних мас і передусім селянства, виступали проти залишків кріпосництва, за передачу селянам поміщицьких земель. У 1875—1876 рр. у Відні О. Терлецький за допомогою емігрантів з Наддніпрянської України, зокрема С. Подолинського, організував видання соціалістичної літератури.

Головним напрямом багатогранної діяльності українських революційних демократів була боротьба за демократичне вирішення українського національного питання і воз'єднання українських земель. Революційні демократи виступали проти угодовської політики народовців. Зокрема, І. Франко, М. Павлик, Леся Українка, П. Грабовський рішуче засудили так звану «нову еру» — угоду 1890 р. лідерів народовців на чолі з Ю. Романчуком з польсько-шляхетською верхівкою та австрійськими властями, негативно ставились до ідеї поділу Галичини на українську і польську частини. Успіх боротьби свого народу за звільнення та єдність

усіх українських земель українські революційні демократи пов'язували з російським революційним рухом, з падінням царизму і Австро-Угорської імперії.

У 1890 р. була створена Русько-українська радикальна партія (РУРП). Засновниками її стали І. Франко, М. Павлик, С. Данилович і Є. Левицький. Ця партія певною мірою впливала на суспільне життя і Східної України. Її програма-максимум пов'язувала справу визволення українського народу безпосередньо з перемогою соціалізму. Радикальні діячі поставили соціальні лозунги вище національних ідей, і це незабаром стало причиною внутрішньої кризи нової партії, що закінчилась її повним розколом.

26 грудня 1899 р. у Львові створюється Українська національно-демократична партія (УНДП), яка мала запобігти розпорошенню українських політичних сил. Серед її засновників: Ю. Романчук, Є. Левицький, В. Охримович, В. Будзинський, І. Франко, що покинув радикальну партію, К. Левицький, С. Стефанович, М. Грушевський¹ багато інших. Ця партія проголосила найвищою метою народних змагань здобуття українсько-руським народом культурної, економічної й політичної самостійності та об'єднання з часом в один національний організм, у якому весь народ діяв би для своєї загальної користі.

Узагальнюючи лекційний матеріал, доцільно спинитись на таких висновках.

По-перше, незважаючи на державні кордони, у другій половині ХІХ ст. проходив процес консолідації української нації, посилились суспільно-політичні та культурні зв'язки між західно- і східноукраїнськими землями.

По-друге, в умовах гноблення царизмом української культури поступово зростала роль західноукраїнських земель, зокрема Галичини, у національно-культурному русі, у якому також розгорнули свою діяльність видатні діячі української культури, виникли культурно-освітні й наукові організації та установи, періодичні видання, які набули загальноукраїнського значення.

По-третє, під впливом передового національного руху зростали самосвідомість населення Західної України, його боротьба за об'єднання всіх українських земель у єдиній демократичній державі.

¹ Див.: *Гирич І. Б.* Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894—1914 рр.) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 72—86.

Контрольні завдання

1. Простежте зв'язок наслідків буржуазних реформ 60—70-х років XIX ст. з причинами виникнення революційної ситуації на початку XX ст.

2. Порівняйте соціально-економічне становище та розвиток українських земель у Російській і Австро-Угорській імперії у другій половині XIX ст.

3. Дайте порівняльну характеристику українського національного руху на східноукраїнських і західноукраїнських землях.

4. Визначте відмінності ліберального й революційно-демократичного напрямів суспільно-політичного руху в Україні.

Література

Антонович М. З історії громад на рубежі 1850—60-х років // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 28—49.

Аркас М. М. Історія України-Руси. — О.: Маяк, 1994. — С. 365—378.

Геращенко Т. «Братерство тарасівців» у спогадах і документах // Розбудова держави. — 1997. — № 1. — С. 35—39.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К.: Левада, 1992. — С. 471—519.

Грушевський М. С. Иллюстрированная история Украины. Приложение: Древние письма об Украине-Руси. Очерк ее новейшей истории. Документы. Универсалы. Конситуция 1710 г. — К.: Левада, 1996. — 696 с.

Дорошенко Д. І. Нарис історії України: У 2 т. — К.: Глобус, 1991. — Т. 2. — С. 312—328.

Кармазіна М. Становлення української еліти (кінець XIX — початок XX ст. // Розбудова держави. — 1998. — № 3, 4. — С. 99—106; № 5, 6. — С. 114—122.

Крип'якевич І. П. Історія України. — 2-ге вид. — Л.: Світ, 1992. — С. 226—277; 287—294.

Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX—XX ст.: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1998. — С. 8—57.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К.: Либідь, 1995. — Т. 2. — С. 310—351; 373—394.

Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3. — С. 41—48.

Субтельний О. Україна: Історія. — К.: Либідь, 1991. — С. 184—260.

ДЕМОКРАТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ І РУХИ У СВІТІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У попередніх лекціях висвітлювалися питання буржуазних революцій на Заході XVI—XIX ст., був поданий аналіз їхніх соціальних та політичних наслідків. Метою наступних двох лекцій є аналіз демократичних рухів та революцій на початку ХХ ст.

Лекція I

РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1907 РР. У РОСІЇ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

- *Загострення політичної кризи самодержавства. Передумови революції.*
- *Революція 1905—1907 рр. у Росії. Розстановка політичних сил.*
- *Піднесення українського національного руху на початку ХХ ст.*

Розглядаючи перше питання, зазначимо, що початок ХХ ст. ознаменований різким загостренням соціальних суперечностей. У ряді країн — Росії, Ірані, Туреччині, Китаї, Мексиці — спалахнули буржуазні революції. Найбільшою з них і першою демократичною революцією епохи імперіалізму була Революція 1905—1907 рр. у Росії. Вона підготовлена всім соціально-економічним і політичним розвитком країни. Росія на початку ХХ ст. стала вузловим пунктом суперечностей, які об'єктивно диктували необхідність широких демократичних перетворень.

Після скасування кріпосного права і здійснення низки буржуазних демократичних реформ розвиток капіталізму в Росії набув значно швидших темпів, ніж у країнах Європи. Проте буржуазні реформи, незважаючи на їх прогресивний характер, не ліквідували в країні численних пережитків феодально-кріпосницьких відносин. Поміщицький, капіталістичний і національний гніт поєднувався з політичним безправ'ям трудящих, необмеженою сваволею і політичним деспотизмом царського уряду.

Осередком феодальних пережитків було село, де капіталістична перебудова йшла дуже повільними темпами і де обстановка була найбільш напруженою і вибухонебезпечною.

Зростали також суперечності між пролетаріатом і буржуазією. Життєвий рівень робітників був набагато нижчим, ніж у західних країнах.

Соціальне гноблення тісно перепліталось у Росії з національним. Населення національних районів чинило опір російським чиновникам, поміщикам та капіталістам. Національно-визвольний рух пригноблених народів Росії закономірно став невід'ємною складовою демократичної революції.

Найконцентрованішим виразом пережитків було царське самодержавство. Російський державний устрій був бюрократичним, авторитарним і антидемократичним. Громадські свободи значилися лише на папері, політичні партії могли існувати тільки нелегально.

Криза «верхів» поєднувалась з кризою «низів», небажанням широких мас жити по-старому. Невдоволення робітників і селян своїм становищем спричинило їх численні революційні виступи. Значно зросла політична активність пролетаріату, яка вперше в історії Росії збігалася із зростанням селянського руху. У 1900—1904 рр. у країні відбулося 670 селянських виступів, якими були охоплені 42 із 45 губерній європейської частини Росії.

Виходу з кризи шукали представники різних соціальних верств і політичних поглядів. Оцінюючи історичні події, явища, політичних діячів, слід урахувати, що в радянській історіографії пріоритет надавався революціонерам, а їхніх політичних противників зображували, як правило, у негативному, карикатурному плані. У наш час є можливість об'єктивніше висвітлювати вітчизняну історію.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. активізувався рух лібералів. Серед них були не лише інтелігенти-демократи, а й особи, які посідали високе становище в державі. Вони фінансували видання нелегальної літератури, створювали нелегальні організації, програма яких містила як політичні, так і соціально-економічні вимоги в інтересах трудящих.

Одним з активних громадських діячів кінця XIX — початку XX ст. був всевітньо відомий учений Володимир Іванович Вернадський, який згодом став першим президентом Академії наук України. «Як не відвертайся, — писав В. І. Вернадський у кінці XIX ст., — скрізь бачиш, як придушують людей. І мені іноді здається, що я чую, як під безжалісною п'ятою в казематах, тюрмах, у різних міс-

тах, у місцях віддалених і не лише віддалених, серед розкішної обстановки благородних сімей чи народних злиднів пригнічуються живі душі»¹. Вернадський неухильно прагне до пошуків правди не лише в науці, а й у навколишньому житті. Порівнюючи суспільно-політичне життя Росії з життям західних країн, він дійшов висновку про необхідність усунення самодержавного ладу. Відповідно до своїх ліберально-демократичних поглядів Вернадський головним завданням уважав запровадження в країні системи представницьких органів з тим, щоб Росія перетворилась на парламентську державу.

Вернадський не поділяв ідей соціалізму. Він був прибічником демократичної ідеї, що ґрунтувалася на визнанні «невід'ємних прав особи». Такій ідеї, на його думку, служила саме кадетська партія, членом Центрального комітету якої він був. В. І. Ленін, критикуючи кадетських лідерів, одночасно підкреслював, що серед них були і щиросердні люди, які вірили в те, що їхня партія є партією «народної свободи».

Представником тодішніх урядових кіл, що відчував необхідність проведення реформ за умови збереження самодержавства і вжив чимало заходів щодо реформування країни, був С. Ю. Вітте — міністр фінансів і перший голова Ради міністрів Росії кінця XIX — початку XX ст. Це була людина складного характеру і суперечливої вдачі. Своєю діяльністю він засвідчив високу обдарованість: П. Струве, наприклад, відзначав, що С. Вітте перевершував усіх сановників за царювання трьох останніх російських самодержавців. Хоч у ліворадикальних колах Вітте залишив про себе пам'ять як нещадний каратель і цинічний бюрократ, з його іменем пов'язані такі прогресивні заходи, як грошова реформа і винна монополія, Портсмутський мир і Маніфест 17 жовтня 1905 р., розвиток промисловості і будівництво залізниць, запровадження митних тарифів і залучення Росії до світового господарства.

Проте всі ці реформаторські заходи не зупинили кризи самодержавства, не послабили руху пролетарсько-селянських мас. Оцінюючи ставлення Вітте до революційних подій у країні, Л. Троцький зазначав, що і найвидатніший з бюрократів не зрозумів змісту тих подій, які були останнім застереженням для панивних класів².

Реформаторську діяльність продовжив в умовах першої російської революції і особливо після неї П. А. Століпін. Суть його

¹ Див.: Страницы автобиографии В. И. Вернадского. — М., 1981. — С. 56.

² Див.: *Троцький Л. Моя жизнь.* — М.: Книга. 1990. — Т. 1. — С. 201—202.

політики полягала в лавіруванні між інтересами поміщиків і самодержавства, з одного боку, і завданнями буржуазного розвитку країни (як його розумів Столипін) — з іншого. О. Ф. Керенський у своїх спогадах зазначав, що для відвернення катастрофи в країні було докладено чимало зусиль, але зробити вдалося дуже мало з тієї простої причини, що режим історично зжив себе¹. І це з новою силою підтвердила російсько-японська війна. Вона показала гнилість самодержавства і значно прискорила переростання революційної ситуації 1901—1905 рр. у першу в історії Росії народну революцію.

У послабленні позицій самодержавства важливе значення мала боротьба народів національних окраїн, їх бажання позбутися соціального і національного гноблення. У цій боротьбі підтверджував своє одвічне прагнення до незалежності народ України.

Розглядаючи друге питання лекції, спинимося насамперед на відмінностях російської буржуазної революції від буржуазних революцій у країнах Заходу.

Революція 1905—1907 рр. у Росії належить до запізнілих буржуазних революцій. Від англійської революції XVII ст. її відокремлювало понад 250 років, від Великої Французької революції — понад 150 років, а від європейських революцій 1848—1849 рр. — понад півстоліття.

На початку XX ст. в Росії виник новий тип революційного руху, в якому переплелися три суспільні сили: робітничий рух, рух селянства за аграрну революцію і національно-визвольний рух народів національних окраїн.

Перша буржуазно-демократична революція в Росії розпочалася подіями 9 січня 1905 р., а в грудні 1905 р., під час збройного повстання в Москві, вона досягла кульмінації. Потім відбувся спад революції, який тривав до перевороту 3 червня 1907 р.

Революція в Росії відбувалась за умов гостріших класових суперечностей і на вищому рівні зрілості класових сил, ніж у країнах Заходу часів перших буржуазних революцій. За своїм об'єктивним змістом революція в Росії залишалася буржуазною. Вона ставила завдання ліквідувати монархічний лад у вигляді самодержавства, залишки кріпосницько-феодальних відносин (розв'язати принаймні аграрне питання) і встановити в країні демократичну республіку. Але розстановка класових сил у нову епоху розвитку капіталізму була іншою, ніж у країнах Заходу.

¹ Див.: Вопр. истории. — 1990. — № 7. — С. 142.

У буржуазних революціях на Заході брали участь два політичні табори: урядовий, що захищав старий лад, і демократичний, прогресивний, куди входила і буржуазія.

У Росії були не два, а три політичні табори: урядовий, буржуазно-ліберальний і революційно-демократичний. Урядовий табір на чолі з царем спирався на поміщиків-кріпосників, духовенство, бюрократичний державний апарат. Він прагнув будь-якою ціною зберегти самодержавство, придушити революцію. В урядовому таборі були й «ліберальні бюрократи», які прагнули розширити і зміцнити соціальну базу монархії, домогтися союзу дворянства з верхівкою торгово-промислової буржуазії. До них (про що ми говорили раніше) належав і С. Ю. Вітте.

Загалом урядовий табір у період революції був ще досить сильним, маючи у своєму розпорядженні військово-поліцейський апарат, засоби ідеологічного впливу на маси, підтримку міжнародного фінансового капіталу.

Ліберально-буржуазний табір об'єднував торгово-промислову буржуазію, частину поміщиків та верхівку буржуазної інтелігенції. Вони намагалися стримати розвиток революції, підмінити її реформами, спрямованими на встановлення в країні конституційної монархії.

Соціальною базою лібералів була не лише велика буржуазія, а й дрібнобуржуазні верстви населення. Велику буржуазію називали ліберальною чи ліберально-монархічною, дрібнобуржуазні верстви міського населення, певні групи селян і робітників, які підтримували лібералів, називали демократичною буржуазією.

Позиція лібералів у революції була нестійкою. Після подій 9 січня 1905 р., особливо влітку того року, вони виступали найрішучіше на боці революції. Після ж Маніфесту 17 жовтня російський лібералізм перетворюється на противника революційних партій. Але, незважаючи на хитання лібералів і їхній ухил управо, вони залишалися складовою визвольного руху. У цьому русі поряд з головним, революційно-демократичним потоком було завжди і реформістське крило, опозиційні виступи якого в кінцевому підсумку послаблювали старий режим і сприяли політичному пробудженню народу.

Революційно-демократичний табір згуртував навколо себе всі верстви трудового населення. Його керівником у роки революції став пролетаріат. Зауважимо, що в буржуазних революціях на Заході провідною силою виступала буржуазія. Головним союзником пролетаріату в російській революції було майже 100-мільйонне населення (селянство), яке під впливом револю-

ційних подій переборювало свою психологію, політично активізувалось і поступово втрачало наївну віру в царя.

Усередині революційно-демократичного табору були також суперечності і незгоди, що часто-густо породжувались різницею в економічному становищі, рівнем свідомості і соціальної психології певних верств населення. Але всю революційну демократію об'єднувала ненависть до самодержавства, поліцейного свавілля, до поміщицького землеволодіння, урядової бюрократії. А це були головні передумови для єдності дій всіх демократичних сил у боротьбі з царизмом.

Назрівання буржуазно-демократичної революції в Росії прискорило політичне розмежування суспільства, утворення політичних партій та вироблення ними відповідних програм. Дослідники вважають, що в період першої російської революції в країні існувало майже 50 політичних партій, які залишили свій слід в історії. Кожна з них захищала інтереси певних класів і політичних сил.

Урядовий табір репрезентувала група поміщицько-монархічних партій та організацій: «Союз руського народу», «Союз Михайла Архангела», «Народно-монархічна партія». Їхні ідеологічні засади найповніше виражав «Союз руського народу» на чолі з О. І. Дубровіним, В. М. Пуришкевичем, М. Е. Макаровим та ін. Вони ставили своїм завданням захист необмеженої самодержавної влади, приватної власності, «єдиної і неподільної» Росії. Ці організації, які в прогресивних колах суспільства називали «чорною сотнею», були твердиною, оплотом найжорстокішої реакції. Навіть захисник самодержавного ладу С. Ю. Вітте презирливо назвав «Союз руського народу» «зграєю мерзотників і головорізів».

Чорносотенці для збільшення своїх лав широко використовували соціальну демагогію, спекулювали на патріотичних почуттях, розпалюючи націоналізм. Є документальні свідчення того, що в чорносотенні організації записували цілі села, «купували» членів цих організацій за винагороду та різні пільги.

У ліберально-буржуазному таборі провідну роль відігравала конституційно-демократична партія (кадети), до якої входили насамперед представники дворянської та буржуазно-ліберальної інтелігенції. Провідними діячами цієї партії в період революції були великий землевласник П. Д. Долгоруков — голова ЦК, проф. В. Д. Набоков, проф. В. І. Вернадський, популярний адвокат В. О. Маклаков, колишній «легальний марксист» П. Б. Струве та ін. Головним теоретиком, а пізніше лідером кадетської партії був талановитий історик (учень В. О. Ключевського) П. М. Мілю-

ков. Видавництво політичної літератури в Москві в 1991 р. випустило книгу спогадів П. М. Мілюкова. У своїх спогадах він висвітлює події російської революції, діяльність різних політичних партій і течій на початку ХХ ст., змальовує політичні портрети сучасників — П. Столипіна, С. Вітте, П. Струве та ін.

Для вивчення історії кадетської партії, яка була створена в жовтні 1905 р. на установчому з'їзді в Москві, велике значення мають протоколи ЦК цієї партії, опубліковані на сторінках журналу «Вопросы истории» за 1990 р. Вони містять цінну наукову інформацію про всі три політичні табори, про діяльність основних політичних партій. Водночас протоколи ЦК дають можливість усвідомити досить складний процес гострої боротьби різних течій усередині кадетської партії.

Програма кадетів, що була прийнята на з'їзді в жовтні 1905 р., проголошувала широкі політичні вимоги. Зокрема, крім свободи слова, зборів, совісті та віросповідання, ставилися вимоги скасування будь-якої цензури, право створення спілок і товариств, свобода пересування і виїзду за кордон тощо. Значна увага в програмі приділялася діяльності суду, гласності і рівності всіх перед судом. Спеціальний розділ програми передбачав організацію народної освіти.

Проте програма кадетів мала яскраво виражений характер захисту інтересів панівних класів, про що свідчать, зокрема, її соціальні розділи. Положення програми, що стосувалися аграрних питань, не передбачали повної ліквідації земельної власності, а головне — безкоштовного передання селянам поміщицьких земель. Багато прогресивних пропозицій щодо робітничого законодавства в програмі мали різні застереження, які зводили їх нанівець. Так, найважливіша вимога — 8-годинного робочого дня відкладалася на невизначений час. У практичній діяльності кадетів легко простежуються розбіжності з їхніми програмними заявами та обіцянками. Зокрема, вони проголошували свободу слова, зборів тощо. Проте це не завадило кадетам в 1906 р. виробити і провести через Думу законопроекти, які дістали в лівих партіях назву «каторжних». За цими законами поліція могла вільно розганяти збори, а за порушення цензурних правил передбачалися навіть каторжні роботи.

Проміжне становище між монархічними партіями і кадетами займала масова буржуазна партія «Союз 17 октября». Її лідерами були О. І. Гучков, М. В. Родзянко та ін. Програма октябристів багато в чому збігалася з урядовим курсом П. Столипіна і відбивала інтереси тих заможних поміщиків і представників великої торго-

во-промислової та фінансової буржуазії, які були зацікавлені у здійсненні поміркованих реформ. «Союз 17 октября» вимагав збереження царської влади, «єдності й неподільної держави». Росією мав би правити «конституційний монарх в єдності з народом, у союзі з землею».

Інтереси революційно-демократичного табору обстоювала насаперед політична партія пролетаріату — РСДРП, яка завершила своє об'єднання на II з'їзді в 1903 р. Своїм найближчим завданням вона визначала здійснення буржуазно-демократичної революції за гегемонії пролетаріату. Але всередині РСДРП довгі роки точились гострі суперечки між більшовиками і меншовиками з питань стратегії і тактики революційної боротьби.

Однією з найчисельніших і найвпливовіших (особливо на селянські маси) партій у революційно-демократичному таборі була партія соціалістів-революціонерів (есерів). Есери вважали себе політичними спадкоємцями народників, проголошували об'єднання всіх трудящих, але головною своєю опорою вважали селянство. Вони приваблювали селян, головним чином, своєю аграрною програмою, яка передбачала конфіскацію поміщицької землі, перетворення її на загальнонародне надбання (а не на державну власність) і рівний поділ між усіма, хто хоче і може обробляти землю власною працею.

У період першої російської революції есери мали місцеві організації більше ніж у 500 містах та населених пунктах 76 губерній і областей Росії. Вони об'єднували у своїх лавах понад 60 тис. членів. Керівними діячами есерів у роки революції були В. М. Чернов (головний теоретик), керівник бойової організації Є. Ф. Азеф (він виявився провокатором), його помічник Б. В. Савинков. Серед видатних діячів цієї партії були учасники народницького руху минулого століття — М. А. Натансон, К. К. Брешко-Брешковська, а також молодші за віком — Г. А. Гершуні, Н. Д. Авксентьев та ін.

Проте партія есерів не була єдиною. Ліве її крило в 1906 р. відокремилось у самостійний «Союз соціалістів-революціонерів-максималістів». Вони висловлювалися за «соціалізацію» не лише землі, але й усіх заводів і фабрик. Праве крило, у якому переважали колишні ліберальні народники, обмежувалося вимогами відчуження поміщицьких земель за «помірну винагороду», а також заміни самодержавства конституційною монархією. У 1906 р. праві есери створили легальну Трудову народно-соціалістичну партію (енеси), яка стала виразником інтересів заможного селянства.

У Революції 1905—1907 рр. виявив себе як політична течія анархізм. Анархісти розуміли революцію як загальний комуністичний переворот, як стрибок із світу насильства і гноблення в суспільство рівності і справедливості, де не буде ні класового поділу, ні держави. Головним ідеологом анархізму був П. О. Кропоткін. Основою тактики анархістів були терористичні акти, експропріації, повне заперечення парламентаризму, нехтування демократичними свободами. Анархістські організації («Хліб і воля», «Бунтар», «Чорний прапор» та ін.) сформувались переважно з екстремістськи налаштованої частини дрібнобуржуазних верств населення, декласованих елементів, а також з робітників, студентів, учнів, які виявили незадоволення існуючим ладом, але не мали ясного уявлення про шлях боротьби з ним.

Під час революції повністю розкрився суперечливий характер усіх наявних класів і партій, хоча в цілому вони відбивали ті реальні альтернативи, перед якими стояла країна на початку ХХ ст.

У послабленні позиції самодержавства важливе значення мала визвольна боротьба народів, що входили до складу Російської імперії, піднесення національного руху. У цій боротьбі підтверджував своє одвічне прагнення до незалежності народ України.

З'ясовуючи третє питання, радимо звернутись до досліджень з історії України¹.

Яким же було становище України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.? На цей час Україну було поділено між двома імперіями — Російською та Австро-Угорською. Землі на схід від Збруча належали до Росії, а Галичина, Буковина, Закарпаття входили до складу Австро-Угорщини.

Соціально-економічне становище українських земель у складі Росії мало чим відрізнялося від напівколоніального. Царизм розглядав Україну як ринок збуту для російської промисловості, стримуючи вільний розвиток її економіки.

Проте природні умови України, успадковані одвічно завзятість, живий розум і працьовитість українського народу сприяли перетворенню України на один з найрозвинутіших економічних районів Російської імперії. Наприкінці ХІХ ст. Україна стала основним вугільно-металургійним районом імперії. У 1900 р. вона

¹ Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2 — К.: Либідь, 1992; Субтельний О. Україна: Історія. — К.: Либідь, 1991; Жуковський А., Субтельний О. Нарис Історії України. — Л., 1992; Історія України. Навч. посібник / За ред. В. А. Смолія. — К., 1997; Історія України: Навч. посібник для студентів неісторичних спеціальностей / Авт. кол. під кер. Р. Д. Ляха. — К., 1998.

давала майже 65 % загального видобутку кам'яного вугілля, понад 58 % сталі, понад 53 % чавуну.

Однак робітничий клас, що забезпечував розвиток цих та інших галузей промисловості в Україні, зазнавав жорстоких економічних та політичних утисків. Низька заробітна плата, надмірні штрафи, каліцтва, професійні захворювання, жахливі житлові умови, безробіття були постійними супутниками життя робітників.

Переважно більшість населення України становило селянство. Тут, як і в Російській імперії загалом, ще існували пережитки феодально-кріпосницьких відносин, зберігалось велике поміщицьке землеволодіння. Реформа 1861 р. в Росії не розв'язала найважливішого питання сільського трударя — питання про землю. Після проведення реформи 220 тис. селян України залишилися безземельними, близько 100 тис. одержали наділ до однієї десятини і 1600 тис. — від однієї до трьох десятин. Майже 94 % селянських господарств України після реформи мали наділи до п'яти десятин, що не забезпечувало умов навіть для прожиткового мінімуму селянської родини.

Соціально-економічні умови в Галичині, Буковині й Закарпатті були не кращими. На цих землях, які перебували під владою Австро-Угорщини, панували злидні, земельний голод, а трудящі зазнавали різних форм соціального гніту. Рівень життя українського народу на цих територіях становив лише одну десяту від загального рівня життя решти населення. Населення України (як на сході, так і на заході) перебувало під подвійним економічним тиском: як з боку монархічних кіл Російської та Австро-Угорської імперій, так і з боку своєї панівної верхівки.

Водночас нещадно придушувались прояви самосвідомості українців, ідеї свободи, братерства і рівності народів. Особливих утисків зазнавав український народ за своє прагнення встановити демократичні свободи, запровадити українську мову в усі сфери суспільно-політичного і культурного життя.

Національний рух у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. розвивався в різних формах і мав різні шляхи, але охоплював всю Україну — і Східну, і Західну.

Відбувається процес політизації українського національного руху. На ґрунті суспільно-політичних течій у Галичині утворилися перші політичні партії з їх програмами та політичними гаслами. Програми цих партій ставили за кінцеву мету здобуття культурної, економічної й політичної самостійності українського народу, об'єднання українських земель.

З початком ХХ ст. політизація національного руху охоплює і східноукраїнські землі. Як зазначають автори навчального посібника «Історія України» за редакцією В. А. Смоля, «загалом «українське питання» було в центрі суспільного життя Наддніпрянської України перших десятиріч ХХ століття».

У 1891р. група молодих патріотів (В. Боровик, І. Липа, М. Кононенко, В. Степаненко, В. Самійленко, Є. Тимченко, М. Міхновський, М. Коцюбинський та ін.), відвідавши Тарасову могилу в Каневі, організували «Братство тарасівців», яке ставило своїм завданням захищати інтереси українського народу. Але вже в 1893 р., після арешту кількох членів товариства, воно припинило свою діяльність. З ініціативи членів цього товариства 1900 р. в Харкові формується Революційна українська партія (РУП). Її засновниками були Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич та ін. У Харкові, Києві, Полтаві, Львові та деяких інших містах партія мала свої осередки, що називалися «вільними громадами». РУП видавала журнал «Гасло», газету «Селянин», поширювала відозви, листівки, прокламації, в яких лунали заклики до революції. Уже на початку своєї діяльності РУП висунула ідею самостійності України. За своїм складом РУП була неоднорідною і в умовах наростання революційного руху розкололася. Відверто шовіністичні елементи на чолі з харківським адвокатом М. Міхновським вийшли з РУП і заснували Народну українську партію (НУП).

У грудні 1904 р. з РУП вийшла група, очолювана М. Меленевським, яка створила Українську соціал-демократичну спілку («Спілка»).

Вона стала на меншовицькі позиції і потім влилася до складу меншовицького крила РСДРП як автономна українська секція.

Члени РУП, що залишилися після виходу з неї груп Міхновського та Меленевського, у грудні 1905 р. на своєму з'їзді перейменували РУП на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Її лідерами стали В. Винниченко. С. Петлюра, М. Порш, Л. Юркевич. УСДРП висловлювалася за автономію України у складі Російської держави, проголошувала поділ соціал-демократичної партії за національною ознакою. УСДРП разом з Українською партією соціалістів-революціонерів відігравала важливу роль у створенні Української держави в 1917 р.

Одна з дрібнобуржуазних партій — Українська партія соціалістів-революціонерів (есерів) створена в 1906 р. колишніми рупівцями. Проте установчий з'їзд, на якому офіційно було затверджено програму партії, відбувся лише у квітні 1917 р.

Напередодні першої російської революції в Україні діяло майже 25 більшовицьких груп. Українські соціал-демократи (більшовики) поряд з вимогами соціального захисту проголошували право народів на самовизначення, скасування всіх обмежень щодо мови і культури українського та інших народів.

Початок ХХ ст. характеризувався активізацією діяльності й ліберальних сил української буржуазії. 1904 р. в Києві з ліберальних елементів організовано Українську демократичну партію (УДП). Її лідерами були О. Лотоцький, Є. Тимченко та Є. Чикаленко. Восени цього ж року частина членів партії вийшла з неї і заснувала Українську радикальну партію (УРП) на чолі з Б. Грінченком та С. Єфремовим. Обидві ці партії були нечисленими, обстоювали в основному ідею автономної України та виступали з вимогою вільного користування українською мовою в школах і адміністративних установах.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що наприкінці ХІХ ст., особливо напередодні Революції 1905—1907 рр., в Україні загострилися соціально-економічні та політичні суперечності, значно активізувався український рух. У боротьбі за соціальне і національне визволення дедалі чіткіше окреслювалися програмні вимоги основних політичних сил, спроби вирішення економічних, політичних та національних проблем України.

Суспільно-політичне життя та національний рух активізувалися в Україні під час першої російської революції. Розвиток революційних подій, що призвели до Всеросійського політичного страйку в жовтні 1905 р., змусив Миколу II видати 17 жовтня Маніфест про «громадянські свободи» і скликання законодавчої Думи. Це дещо послабило в Україні тиск на політичні організації, на українські школи, мову та ін. Українські політичні партії взяли участь у виборах до I та II Державних дум. У першій Думі була створена українська думська громада, що складалася приблизно з 40 осіб. Очолив її адвокат і громадський діяч із Чернігівщини І. Шраг. Для висвітлення діяльності в Думі громада заснувала журнал «Украинский вестник», у якому співробітничали М. Грушевський та І. Франко, хоча вони й не були депутатами Думи. У журналі була надрукована національна програма української думської фракції, розроблена М. Грушевським. Проте програму не вдалося проголосити в Думі, оскільки на початку липня 1906 р. Микола II розпустив Думу. У другій Думі, яка була лівишою за першу, українська думська громада нового складу налічувала 47 членів. Вона видавала україномовний журнал «Рідна справа — Вісті з Думи». Був підготовлений законопроект про за-

провадження української мови в школі. Громада відстоювала програму, розроблену М. Грушевським. Вона домагалася автономії України, місцевого самоврядування, української мови у школі, органах влади й управління. Проте українській громаді не вдалося і в II Думі відстояти свої задуми.

Після розгону II-ї Думи і третьочервневого перевороту 1907 р. настала доба реакції. Але і в наступних Думах українське питання висувалося на передній план захисниками українського національного відродження. У 1908 р. 37 депутатів від України внесли проект про українську мову навчання в початкових школах, але він був відхилений. У наступному році Дума відхилила також питання про українську мову в судах України, висунуте професором Київського університету І. Луцицьким.

IV Дума, скликана в 1912 р., виявилася дещо лівішою попередньої. Але новий виборчий закон позбавляв селянство України можливості посилати своїх представників до Думи. Позиції робітничого класу та селянства України в Думі відстоювали робітничі депутати Г. І. Петровський (від Катеринославської курії) та М. К. Муранов (від Харківської курії).

На початку XX ст. наростає національний рух на західноукраїнських землях. Активні діячі цього руху ведуть боротьбу за українські школи, за розвиток вищої школи для українців, за повноправне представництво українців у галицькому селі. У справжню академію наук перетворилося Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, очолюване М. Грушевським. З 1897 до 1913 р. члени товариства підготували близько 3 тис. томів різних видань з українознавства, у тому числі 8 томів монументальної праці М. Грушевського «Історія України-Руси».

Гостра боротьба велася за український університет у Львові, оскільки він був полонізований. Українські студенти виступили з протестом і поставили вимогу створити окремий український університет. У 1907 р. відбулося ряд демонстрацій проти університетських властей. Студентів підтримували різні верстви населення, у тому числі й селяни. Питання українського університету не знімалося з порядку денного до 1918 р.

Політичну та національну свідомість мас піднімали культурно-освітні осередки, зокрема товариство «Просвіта», яке до 1914 р. мало в краї 78 філій, 2944 читальні та 109950 членів.

У роки першої російської революції відбувся короткочасний розквіт українського національного життя в Наддніпрянській Україні. Це було пов'язано з Маніфестом 17 жовтня 1905 р., із скасуванням Емського указу 1876 р., а також з активізацією пропаганди та

агітації українських політичних партій. Були відкриті нові кафедри українознавства в Одеському та Харківському університетах. У містах України (Києві, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Кам'янець-Подільському та ін.) за галицьким прикладом розгорнули діяльність осередки культурно-освітньої організації «Просвіта». Вони поширювали українські книжки, журнали і газети, відкривали бібліотеки-читальні, організували лекції, музичні вечори, етнографічні свята та ін. У їх діяльності брали активну участь національно свідомі представники української інтелігенції. Серед них — Борис Грінченко, Леся Українка, Микола Лисенко — у Києві; Михайло Коцюбинський — у Чернігові; Панас Мирний — у Полтаві; Дмитро Яворницький — у Катеринославі. Просвітянський рух, виступаючи як опозиція царизму, відіграв велику прогресивну роль.

У 1905 р. в Лубнах з'являється перша в Російській імперії україномовна газета «Хлібороб». А незабаром почали виходити газети українською мовою в Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві та інших містах. Виходять з друку перші українські суспільно-політичні журнали — «Дзвін», «Українська хата», «Рідний край», «Село» та ін. Усього протягом 1905—1907 рр. видавалися 24 україномовні видання. Проте всі ці видання були під підозрою адміністрації і часто виходили лише перші номери.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що напередодні та в роки революції в Україні загострилися соціально-економічні та політичні суперечності, значно активізувався український національний рух. Дедалі чіткіше окреслюються програмні вимоги основних політичних сил. Українське національне питання, як і інші суспільно-політичні питання, не було розв'язане революцією.

Як відомо, перша російська революція з багатьох причин зазнала поразки. Головна причина була в тому, що сили революції були ще недостатньо згуртовані й організовані. Не досягнуто згоди між класами і партіями, які боролися за повалення самодержавства. Не було єдності і в кожній з революційних партій.

Однак перша російська революція мала велике значення. Її перемоги і поразки дали трудящим країни повчальні уроки для наступної боротьби проти самодержавства, проти соціального і національного гноблення. У результаті революції здобуті певні свободи, царизм мусив відтоді рахуватися з вимогами широких мас і навіть скликати Думу як представницький орган. Незважаючи на обмаль у ній представників трудящих, — це був важливий зародок парламентаризму. Жоден закон не міг бути тепер прийнятий без схвалення Думи, а коло виборців передбачалося значно розширити в майбутньому.

Маніфест 17 жовтня 1905 р. і обіцянки царського уряду запобігли негайному падінню самодержавства. Буржуазія здобула можливість почати легальну організацію своїх політичних партій. Та врятувати самодержавство не могли вже жодні політичні сили. Про це свідчили події наступного десятиріччя.

Лекція 2

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СВІТІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

- 1. *Демократичні революції та рухи на початку ХХ ст. в країнах Заходу, Латинської Америки та Азії:*
 - а) *посилення визвольної боротьби в країнах Заходу;*
 - б) *демократичні революції в країнах Латинської Америки;*
 - в) *пробудження Азії.*

Розглядаючи перше і основне питання лекції, відзначимо, що початок ХХ ст. пов'язаний з новим етапом у розвитку демократичних рухів і буржуазних революцій. Він зумовлювався загостренням суперечностей як у всьому світі, так і в кожній країні зокрема. У країнах, де буржуазні революції ще не відбулися, ці суперечності пояснювалися існуванням феодальних відносин, у багатьох азійських країнах — їхньою колоніальною залежністю. Найгостріше ці суперечності виявилися в Росії, де царське самодержавство намагалося всіма силами зберегти своє неподільне панування. Та об'єктивні історичні чинники активізували класові й політичні сили в країні, що призвело до першої російської революції. Вона, про що вже йшлося в попередній лекції, активізувала демократичні рухи в інших країнах, започаткувала цілий ланцюг наступних демократичних та антиімперіалістичних революцій у країнах Західної Європи, Америки та Азії.

Аналізуючи історичні процеси та події, варто врахувати наявність синхронності й асинхронності як у всесвітньо-історичному, так і в локально-історичному розвитку. Синхронність цих процесів, тобто буквальный збіг у часі історичних подій у різних країнах та регіонах і повторення основних складових цих процесів, пов'язана з рівнем соціально-економічного і політичного розвитку країн та регіонів, гостротою суперечностей тощо.

Російська революція викликала великий резонанс у всьому світі. Але її вплив на інші країни правомірно розглядати не як пряме запозичення чи копіювання, а як критичне осмислення досвіду, його використання з урахуванням умов кожної країни і тих завдань, які стояли там перед визвольним рухом. Кожна революція мала свої причини, відповідні форми організації та проведення, розвиваючись під впливом насамперед об'єктивних внутрішніх чинників.

Революція 1905—1907 рр. у Росії сприяла значному «полівінню» соціалістичних та соціал-демократичних сил мас у країнах Європи. Карл Каутський ще в 1902 р. в статті «Слов'яни і революція» (надрукована в газеті «Искра») передбачав можливість того, що майбутня російська революція не може не справити впливу на Західну Європу, що російський пролетаріат стане в авангарді світового революційного руху. У праці «Стара і нова революція» К. Каутський порівнює Революцію 1905 р. в Росії з «двома великими революціями всесвітньої історії» — англійською XVII ст. та французькою XVIII ст. Він виявляє надзвичайну зовнішню схожість і одночасно глибоку відмінність між ними. У російській революції вперше у всесвітній історії промисловий пролетаріат виступив як самостійна політична сила. Революція 1905 р. виявила тісний зв'язок революційних процесів, що відбувалися в Росії, з міжнародним революційним рухом.

Навколо революційного досвіду російського пролетаріату в соціал-демократичному русі точилася гостра ідейна боротьба. Праві соціал-демократи стверджували, що 1905 р. не вніс нічого нового в тактику робітничого і визвольного руху взагалі. Проти цього виступали ліві, які вимагали використати досвід російської революції. І праві, і ліві соціалісти в II Інтернаціоналі в оцінюванні революції припускалися помилок. Але послідовно інтернаціоналістські позиції з цього питання захищали К. Лібкнехт, Р. Люксембург, К. Цеткін в Німеччині, Г. Ролан-Гольст у Голландії, П. Лафарг у Франції, Е. Сабо в Австро-Угорщині, «тісняки» в Болгарії. Вони закликали до застосування «російських методів» боротьби.

Праві в керівництві II Інтернаціоналу запекло опиралися вивченню, а тим більше застосуванню революційного досвіду Росії. Англійські лейбористи відмовились навіть від парламентських методів боротьби. Розмежування між правими і лівими в II Інтернаціоналі під впливом російської революції виявилось в окремих країнах у посиленні революційного синдикалізму. В Італії революційні синдикалісти на чолі з Артуро Лабріолою відстоювали роль революційного насильства і загального страйку.

В Америці «Індустріальні робітники світу» виступили проти правого керівництва реформістських профспілок, чим забезпечували пропаганду досвіду російської революції.

Хоча революційні події початку ХХ ст. розвивались під впливом об'єктивних внутрішніх чинників кожної країни, у них все ж простежуються загальні тенденції демократичних революцій. Сам факт, що в Росії народ сміливо піднявся проти могутнього царизму — оплоту європейської та азійської реакції — стимулював небачене пробудження революційних сил в інших країнах.

У 1905 р. вперше в історії робітничий клас став гегемоном у народній революції, об'єднавши навколо себе всі трудові верстви населення, насамперед селянство. Це був наочний приклад для робітничого класу інших країн.

Поглиблення загальнонаціональної кризи в Росії було зумовлене поразкою у війні з Японією. У пошуках виходу із загальнонаціональної кризи розкрився взаємозв'язок боротьби проти царизму з боротьбою проти війни і мілітаризму. Революційна боротьба народів інших країн також поєднувалася з виступами трудящих проти світової війни, що насувалася.

Важливою обставиною було і те, що в ряді країн у процесі революційної боротьби ще до повалення старої влади виникали місцеві органи робітничо-селянського самоврядування типу рад. Так було, наприклад, під час революції в Ірані.

Водночас демократичні революції мали свої особливості, які залежали не тільки від рівня соціально-економічного розвитку, а й від гостроти класових суперечностей, позицій політичних партій та течій. У всіх капіталістичних країнах Європи й Америки посилювався масовий робітничий рух проти класового гноблення, за демократизацію політичного ладу, за загальне виробниче право. У багатьох країнах це відбилосся в піднесенні страйкової боротьби. За 1905—1907 рр. у восьми країнах Західної Європи (Німеччині, Франції, Австро-Угорщині, Англії, Бельгії, Італії, Іспанії, Швеції) було проведено майже 22 тис. страйків, у яких взяли участь приблизно 4 млн трудящих. Ці показники перевищують майже удвічі кількість страйків та їхніх учасників за попередні три роки. Західноєвропейський пролетаріат широко застосовував загальний політичний страйк. У січні 1906 р. в Гамбурзі загальним політичним страйком було охоплено 100 тис. чол. Він поєднувався з вуличними демонстраціями. 10 жовтня 1905 р. був проведений масовий політичний страйк робітників Праги.

З весни 1905 р. в деяких країнах Західної Європи під керівництвом робітничого класу розгорнулася демократична боротьба за

загальне виборче право. У період найвищого піднесення російської революції, у жовтні—грудні. 1905 р., трудящі Німеччини виступили з програмою демократизації політичного ладу шляхом запровадження загального виборчого права на виборах у ландтаги Пруссії, Саксонії та інших земель Німеччини. Свою солідарність з російською революцією робітники Німеччини продемонстрували проведенням масових зборів, мітингів, маніфестацій у першу річницю «Кривавої неділі». 1905 р. в Німеччині страйкувало 508 тис. робітників, маже в чотири рази більше ніж у 1904 р. Страйковий рух охоплював також армію і флот. У липні 1905 р. «під час параду в порту Кіль матроси німецького крейсера «Фраценблот» заарештували офіцерів, викинули за борт замки від гармат і в присутності імператора підняли на кораблі революційний прапор.

Надзвичайно гострий наступальний характер мала боротьба трудящих Австро-Угорщини за загальне виборче право. Боротьбу очолив робітничий клас, підтриманий селянством і сільськогосподарськими робітниками Чехії та Угорщини. Завдяки цим виступам в Австрії було запроваджене загальне виборче право. Але надалі, коли страйкова хвиля пішла на спад, уряд відмовився від своїх обіцянок, хоча перемога робітників і селянських мас була незаперечною. На осінь 1905 р. припадає і широкий розмах революційних виступів трудящих у західних українських землях, які в той час перебували під колоніальним гнітом австро-угорської монархії.

Революційні виступи робітників і селян на початку ХХ ст. були характерними і для інших європейських країн. Так, страйк туринських текстильників в Італії весною 1906 р., коли поліція застосувала проти робітників зброю, охопив найбільші промислові центри країни і, власне, перетворився на загальний. У Румунії 1907 р. широкого розмаху набуло селянське повстання, але внаслідок недостатньо революційного керівництва і відсутності союзу з робітниками перемогли реакційні сили. Більших успіхів було досягнуто в скандинавських країнах, де в результаті виступу трудящих було розірвано шведсько-норвезьку унію 1814—1905 рр. і Норвегія домоглася національного визволення. Ісландія, що перебувала під пануванням Данії протягом багатьох століть, набула в її складі статусу автономії.

Помітний слід у розвитку буржуазно-демократичного руху на початку ХХ ст. залишила португальська революція 1910 р. Вона була викликана незадоволенням робітників, селян, військових панівною верхівкою в країні, яка намагалася зберегти монархічну форму правління. Антимонархічні настрої, а потім і виступи про-

ти уряду найбільш виразно виявилися в армії та на флоті ще в 1902 та 1906 рр. Король Карлуш I, заляканий цими виступами, розпустив парламент і за допомогою закликаного до влади лідера партії «Відродження» Жуана Франка вдався до репресивних заходів. За наказом Жуана Франка війська розстріляли демонстрацію на вулицях Лісабона. Такі дії уряду викликали гнівний протест республіканців.

1 лютого 1908 р. Карлуш і його син, спадкоємець престолу, були вбиті анархістом у королівському екіпажі. Новий король, яким став молодший син Карлуша I, Мануель II намагався зупинити наростаючу революційну хвилю дрібними поступками. Але це не допомогло. Організація офіцерів, на чолі якої став переконаний республіканець Машаду душ Сантуш, у ніч з 3 на 4 жовтня 1910 р. підняла повстання. Повстанців підтримали жителі Лісабона, моряки військово-морського флоту. Урядові війська капітулювали, король і його прибічники втекли з Лісабона. До влади прийшли республіканці. Португалію проголошено республікою.

Створений тимчасовий уряд на чолі з популярним у народі поетом Теофілом Брагою, прийняв низку прогресивних законів, відбулися вибори до Установчих зборів. У серпні 1911 р. в Португалії була прийнята конституція, яка на той час уважалася однією з найпрогресивніших. Законодавчу владу здійснювали палата депутатів і сенат, а президент разом з призначеним ним урядом здійснювали виконавчу владу. Конституція проголосувала демократичні свободи, робітники одержали право на страйки, установлювався 8-годинний робочий день. Проте багато проголошених у конституції свобод залишалися на папері. Не відбулося глибоких соціально-економічних перетворень, залишалося поміщицьке землеволодіння та гніт у колоніях.

Події російської революції мали відлуння і на американському континенті. У червні 1905 р. установчий з'їзд масової організації американського пролетаріату «Індустріальні робітники світу» висловив моральну підтримку і готовність надати матеріальну допомогу борцям проти царизму в далекій Росії. А 1 травня 1906 р. на масовому мітингу в Нью-Йорку за ініціативою Соціалістичної робітничої партії було прийнято резолюцію, яка закликала американських робітників наслідувати російських пролетарів.

Проте найяскравішою серед революційних подій на американському континенті стала мексиканська революція 1910—1917 рр.

Революційно-демократичні рухи на початку ХХ ст. в країнах Латинської Америки мали чітко виражені особливості. Це була особлива група країн, які формально вважалися самостійними, а

насправді були обплутані густим павутинням фінансової та політичної залежності.

У більшості латиноамериканських країн на той час панував режим терористичних диктатур. Рух народних мас у Чилі, Бразилії, Аргентині, Уругваї, Мексиці, на Кубі об'єднував як виступи робітничого класу, селянства проти капіталізму, так і виступи землевласників, усього народу проти засилля іноземних монополій та антидемократичних режимів.

Мексиканська революція 1910—1917 рр. була за своїм характером буржуазно-демократичною. Її головним завданням було повалення диктатури Порфірію Діаса, проведення аграрної реформи, упровадження буржуазно-демократичних порядків, установлення конституційного ладу, стримування економічної інтервенції США. Проти уряду Діаса, його внутрішньої і зовнішньої політики виступили спільно буржуазія, робітничий клас і селянство, патріотична інтелігенція. Головною силою цієї революції були партизанські армії селян під командуванням Панчо Вільї та Еміліано Сапати. Проте політичним лідером революції стала буржуазія. Підсумком мексиканської буржуазно-демократичної революції стало прийняття в лютому 1917 р. конституції. За цією конституцією запроваджувалось прогресивне трудове законодавство, 8-годинний робочий день, визначались умови і мета аграрної реформи, принципи зовнішньої політики та ін.

Головним завоюванням мексиканської революції стало повалення реакційної диктатури Діаса, ліквідація феодально-реакційних порядків, проведення економічних перетворень, усунення залежності від США. Революція розчистила шлях для розвитку національного капіталізму, пробудила інтерес широких мас до політики. Глибокий народний характер цієї революції ставить її поряд з російською буржуазно-демократичною революцією 1905—1907 рр.

Щодо революційних подій і визвольних рухів початку ХХ ст. особливе місце належить Азії. В азіатських країнах вищий етап розвитку капіталізму зумовив два паралельні і взаємопов'язані процеси: становлення місцевого капіталізму (отже, і формування буржуазії та пролетаріату) і посилене проникнення в економіку, фінанси і політику іноземних монополій. Ці процеси відбувалися в порівняно відсталих феодальних чи напівфеодальних суспільствах, яким були притаманні політична незрілість мас і збереження найбільш деспотичних і монархо-абсолютистських форм державного управління. Через це на перший план висувались завдання боротьби за елементарні демократичні свободи проти середньовіччя та іноземного гноблення. Такі цілі об'єднували

найрізноманітніші верстви населення від зубожілого селянина до заможного буржуа-ліберала. У цьому, головним чином, і полягала специфіка революційних процесів у країнах Азії.

У грудні 1905 р. розпочалася буржуазна революція в Персії (Ірані), що тривала до кінця 1911 р. Русійними силами цієї революції були трудові маси міста і села, міська дрібна буржуазія, нижче духівництво. У 1905—1906 рр. у революції брали участь також торгова буржуазія поміщики, вище духівництво.

Іранська революція була антифеодальною й антиімперіалістичною буржуазною революцією. Але в окремих провінціях події набули характеру буржуазно-демократичної революції. Проте в цілому революційний процес не перетворився на загальну народну революцію. Широкі народні маси ще не мали вирішального впливу на перебіг і форми боротьби, на результати революції. Робітничий клас в Ірані почав лише формуватися, а соціалістичні, соціал-демократичні організації були ще нечисленними і надто слабкими. Окремі виступи селян не переросли в аграрну революцію. Керівні позиції в революції посіла ліберальна буржуазія, що стала на шлях згоди з імперіалізмом і феодальною реакцією.

Але народний характер іранської революції був досить помітним. Уже в 1905 р. країна була охоплена мітингами протесту проти шахського режиму. У 1905—1906 рр. у Тегерані, Кермані, Тебризі, Ширазі відбулися стихійні масові демонстрації і робітничі страйки, що вимагали скликання меджлісу (парламенту) і прийняття конституції.

У березні 1906 р. революційна ситуація склалася в Іранському Азербайджані, що був найбільш населеною і найрозвинутішою частиною країни. Масові виступи селян у цьому регіоні одержали підтримку робітників Закавказзя. Революційно-демократичні, дрібнобуржуазні сили організували таємні воєнізовані секти товариства муджахідів («борців за віру»). Соціальною опорою муджахідів були дрібні торговці та ремісники, міська біднота, селянство. Муджахіди вимагали реформи феодально-деспотичної системи влади, передачі селянам шахських земель, упровадження демократичного законодавства. Проте вони не вимагали ліквідації монархічного ладу та встановлення республіканської форми правління. Їхня позиція була по суті радикально-буржуазною. Ситуація в країні настільки загострилася, що шах Музафар ед Дін для запобігання подальшому загостренню ситуації 5 серпня 1906 р. видав указ про запровадження конституції і скликання меджлісу. Порівнюючи ситуацію в Ірані з революційними подіями в Росії восени 1905 р., можна провести певні паралелі. Указ

іранського шаха був за своєю сутністю варіантом царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. в Росії. Як і в Росії, такий маневр урядових кіл спричинив політичне розмежування в країні.

У вересні 1906 р. в Тербзії відбувся загальний страйк, виник перший в Ірані енджумен (об'єднання виборців). З розвитком подій створюються енджумени в інших місцях. Це були своєрідні революційні організації місцевої влади, що перетворювалися на організації самоврядування. За формою і змістом діяльності вони багато в чому нагадували російські ради. Але на відміну від рад енджумени очолювали в переважній більшості торгово-буржуазні елементи, а не представники трудящих.

У січні 1907 р. на престол в Ірані вступив шах Мохаммед Алі. Його правління із самого початку позначилося гострою боротьбою уряду проти революційних мас селянства, дрібної буржуазії та дрібнобуржуазної інтелігенції. З допомогою російської козачої бригади новий шах Ірану в червні 1908 р. здійснив контрреволюційний переворот. Меджліс було розпущено, а конституцію скасовано. В Ірані розпочався новий період революційної боротьби, пов'язаний у багатьох місцях із збройними виступами мас.

Найвищою точкою революційного піднесення в Ірані було повстання в Тебрізі в 1908—1909 рр. Воно проходило під гаслом відновлення конституції і скликання нового меджлісу. У ньому взяли участь найбільш бідні верстви населення. Керівники повстання — селянин Саттар, робітник Багір і лідер муджахідів Алі Мосью — мали зв'язок з робітниками Закавказзя. Останні не тільки передавали їм зброю та літературу. Окремі групи із Закавказзя брали безпосередню участь у збройній боротьбі на боці повсталих трудових мас Ірану. Слід зауважити, що керівники повстання не змогли об'єктивно оцінити події, що відбувалися. Вони помилково оцінювали буржуазну революцію в Ірані як реакційний рух. На Іран механічно переносились ті оцінки ролі буржуазії у демократичній революції, які були правильними для Росії, але не відповідали розстановці класових і політичних сил Ірану, де буржуазія і пролетаріат могли спільно виступати проти імперіалізму і монархії. У цьому полягала одна з найсерйозніших причин поразки збройного повстання в Тебрізі.

Тільки в липні 1909 р. іранська революція перемогла. Шах Мохаммед Алі вимушений був зректися престолу на користь свого малолітнього сина Ахмеда. Конституцію 1906 р. було відновлено. У цьому і полягав головний успіх революції, її демократичних сил, але незабаром буржуазні лідери взяли владу у свої руки і перейшли на контрреволюційні позиції.

Остаточний розгром революційно-визвольних сил відбувся з участю англо-російської інтервенції, що прийшла на допомогу контрреволюції. У грудні 1911 р. меджліс знову розпущено, а дію конституції зупинено. Було розігнано енджумени і добровільні військові загони, закрито ліві газети. Однак, незважаючи на поразку, іранська революція підірвала панування феодально-монархічного ладу і знищила реакційну феодальну династію Каджарів. Країна вступила в новий етап свого розвитку — етап переходу від феодалізму до капіталізму.

Через кілька років після початку іранської революції відбулася революція в Туреччині, де зберігався режим середньовічної тиранії. Своєрідність становища цієї держави полягала в тому, що вона перебувала в напівколоніальній залежності від Великобританії, Росії та Франції. Наприкінці XIX ст. в Туреччину став активно проникати німецький імперіалізм. Одночасно Османська імперія панувала над багатьма іншими народами та територіями проводила жорстоку політику їхнього поневолення й експлуатації. Серед поневолених нею були народи Болгарії, Албанії, Македонії, Криту, Сирії, Лівану, Єгипту, Іраку. Економічне і політичне життя в цих країнах розвивалося по-різному, але під тяжким гнітом турецького панування. Це викликало гнів і обурення поневолених народів, які прагнули до своєї незалежності й вели боротьбу проти султанської деспотії.

Антифеодальна боротьба в Османській імперії розпочалася стихійним повстанням в армії та на флоті ще в 1905 р. Її підтримав національно-визвольний рух у турецьких провінціях Македонії, Албанії. Найактивнішим антифеодальний та антиімперіалістичний рух у Туреччині став у 1908—1909 рр. Цей рух очолили різні нелегальні групи та організації, в авангарді яких стояла партія «Єдність і прогрес» (младотурки). У кінці 1907 р. в Парижі відбувся з'їзд младотурків спільно з буржуазно-революційними організаціями деяких народів Османської імперії. З'їзд закликав до підготовки збройного повстання. У країні виникла глибока революційна криза, що активізувала маси. Повстання в армії в 1908 р. проти кривавого режиму султана Абдул-Хаміда II завершилось поступкою султана, і в країні було проголошено конституційну монархію. Після придушення спроби контрреволюційного заклоту феодальної реакції у квітні 1909 р. Абдул-Хамід II був скинутий і до влади прийшли младотурки. Але слабкість турецької буржуазії, відсутність у неї справжньої демократичної соціальної програми зумовили поверховий характер революції. Младотурки вдалися до компромісу, домоглися обмеження влади

султана на користь буржуазії. Надалі вони використали цю владу для боротьби з революційним народом.

Незважаючи на обмеженість, Младотурецька революція мала, однак, незаперечні позитивні наслідки. У країні стали можливіми страйки, були створені перші профспілкові організації, 1910 р. в Стамбулі навіть організовано Османську соціалістичну партію. Відбулися певні зрушення в розвитку антифеодального та антиімперіалістичного руху. Під впливом Младотурецької революції посилювався національно-визвольний рух в Албанії. За допомогою європейських держав Албанія здобула незалежність від Туреччини, хоча фактично і потрапила під її протекторат.

Характеризуючи початок ХХ ст., не можна не використати словосполучення, породжене самим життям азіатських країн, — пробудження Азії. Воно знаменувало новий етап у боротьбі народів цих країн як з феодальним середньовіччям, так і за національне визволення.

Найдемократичнішою з національно-визвольних революцій в Азії на той час була китайська революція.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Китай виявився фактично поділеним на сфери впливу західних держав. США проголосили доктрину «відкритих дверей», намагаючись потіснити своїх конкурентів і завоювати в Китаї чільні позиції.

Китай залишався економічно відсталою країною: переважали феодальні порядки, відсутня була єдина грошова система, не було єдиного ринку. У надзвичайно тяжких умовах перебувала більша частина населення країни — селянство, яке ледь животіло. Робітничий клас лише зароджувався — у 1904 р. загальна кількість промислових робітників, залізничників не перевищувала 250 тис.

З політичного погляду Китай був феодальною державою з гострими міжособистими суперечностями. Маньчжурська династія, яка перебувала при владі з ХVІІ ст., здійснювала капітулянтську політику щодо імперіалістичних держав і всіма засобами пригнічувала народні маси.

У 1895 р. в Китаї створюється перша революційна політична організація «Союз відродження Китаю», яка поставила собі за мету повалити маньчжурську династію. На чолі цієї організації стояв революціонер-демократ Сунь Ятсен.

Влітку 1905 р. кілька революційних організацій в еміграції створили «Об'єднаний союз» («Тунминхой»), який очолив Сунь Ятсен. З листопада 1905 р. почала виходити газета «Міньбао» (орган «Союзу»), яка відіграла важливу роль у розмежуванні ліберальних і демократичних елементів у національно-визвольному русі.

Ідеологічним підґрунтям китайської революції стали три принципи Сунь Ятсена: націоналізм, демократія, народний добробут. Перший принцип — націоналізм — полягав у прагненні до повалення маньчжурської династії і завоювання країною незалежності. Другий — народовладдя, демократія — закликав до перетворення Китаю на буржуазно-демократичну республіку. Третій — народний добробут — передбачав розв'язання аграрного питання шляхом забезпечення «рівних прав на землю», практичне виконання якого означало фактично націоналізацію землі. Програмні принципи Сунь Ятсена відповідали віковим прагненням народних мас.

У 1906—1910 рр. у різних провінціях Китаю неодноразово спалахували збройні повстання робітників, солдатів, селян проти маньчжурського панування. Імператор змушений був іти на певні поступки, на проведення деяких реформ і обіцяв запровадити конституцію. Але боротьба не припинилась.

У вересні 1911 р. в провінції Сичуань спалахнуло велике народне повстання, а в жовтні цього ж року під керівництвом членів «Об'єднаного союзу» повстало м. Учан у центрі Китаю. Ці події поклали початок Сіньхайській революції (1911 р. — рік «сіньхай» за китайським календарем). На кінець листопада 1911 р. 15 провінцій проголосили свою незалежність від маньчжурського уряду.

У Нанкіні 1 січня 1912 р. було урочисто проголошено створення Китайської Республіки. Її тимчасовим президентом став Сунь Ятсен. З його участю була створена «тимчасова конституція», яка вперше встановлювала рівні права для всіх громадян; свободу слова і друку, організацій, віросповідання; недоторканість особи тощо.

Китайська революція відкривала шлях до прогресу. Але уряд Сунь Ятсена, сформований в основному з буржуазних лібералів, став на шлях обмеження революції. Під тиском прибічників компромісу Сунь Ятсен у лютому 1912 р. був змушений відмовитися від президентської посади на користь генерала Юань Шикая, якого активно підтримували реакційно-поміщицькі верстви та імперіалістичні держави. Наступні спроби Сунь Ятсена виправити свою помилку, підняти війська проти Юань Шикая не здобули підтримки мас. Результатом китайської революції 1911—1913 рр. було повалення феодальної монархії і встановлення республіки. Проте основні завдання революції залишилися нерозв'язаними. Ліберальна буржуазія на чолі з Юань Шикаєм загальмувала подальший розвиток революції, послідовне проведення демократичних політичних і соціальних перетворень. Збереглося феодальне гноблення і засилля іноземних колонізаторів. Маньчжурську династію замінила ди-

ктатура китайських мілітаристів. Однак китайська революція зробила багато для пробудження народу, для завоювання свободи і створення послідовно демократичних установ.

У 1905—1908 рр. відбулося піднесення демократичного і революційного рухів в Індії. Вони мали антиколоніальне спрямування і відбувались під гаслами «свараджа» («власне управління») і «свадеші» («власне виробництво»). Боротьбу розпочав робітничий клас Бенгалії, підтриманий населенням інших районів. Антифеодальна та антиімперіалістична боротьба робітничого класу, селянства і буржуазії проти місцевих експлуататорів і англійських колонізаторів стихійно перетворилася на загальнонаціональний рух за незалежність і демократичні свободи. Очолила цей рух партія індійської буржуазії — Національний конгрес. Під впливом народного руху почалося політичне розмежування всередині партії. Національно-революційні елементи на чолі з Тілаком виступили за національну незалежність країни. Праві елементи Національного конгресу, захищаючи інтереси великої буржуазії, прагнули зміцнити її позиції за рахунок феодалів.

Найвищим піднесенням революційної боротьби в Індії став загальний страйк 100 тис. робітників Бомбея в червні 1908 р., спричинений арештом Тілака. Під час страйку відбулися сутички з поліцією, сталися перші барикадні бої. Проте на тісний союз з «низами» індійська буржуазія йти не хотіла. Соціальне визволення має у розрахунки буржуазії не входило. Вона намагалася втягнути народ в антиколоніальну боротьбу під своїм керівництвом, але не давала трудящим піднятися до самостійних соціальних виступів проти експлуатації.

У ХХ ст. значно активізувались революційно-демократичні і національно-визвольні рухи в Афганістані, Кореї, Монголії та Індонезії. Ці виступи мали антиімперіалістичний характер.

Для народів Африки початок ХХ ст. став продовженням запеклої боротьби проти колоніального режиму та загарбання африканських держав європейськими колонізаторами. Найактивніше політику колонізації африканських народів проводили Англія, Франція, Німеччина, Італія, Бельгія та деякі інші країни. Активну боротьбу протягом десятиріч вели зулуські племена Південної Африки проти англійських завойовників, які прагнули заволодіти алмазними запасами на цій території. А внаслідок англо-бурської війни на початку ХХ ст. англійські колонізатори здолали опір африканських племен Південної Африки — Трансваалю, де були знайдені до цього величезні запаси золота. Народи Південно-Західної Африки (гереро і готтеноти) протягом двох десятиріч

вели боротьбу проти німецьких колонізаторів. Із 100 тис. гереро під час повстання загинуло 75 тис., а інших перетворили в напіврабів. Подібна доля спіткала також народи Конго, які не змогли здолати потужний наступ англійських та бельгійських колонізаторів. Сім років з 1897 р. вели боротьбу проти французьких поневолювачів народи Мадагаскару. Мужній опір англійським, французьким та італійським колонізаторам чинили повстанці Сомалі, яких очолив Мухамед-бен-Абдула, прозваний Муллою. Їм вдалося витіснити колонізаторів із внутрішніх районів країни. Боротьба велась з 1899 до 1920 р. і закінчилась перемогою англійських військ лише після застосування проти повстанців військових літаків та танків. Єдиним африканським народом, який вийшов переможцем у боротьбі за свою незалежність, були ефіопи. Їх незалежність змушена була визнати Італія.

Зазнаючи поразок, африканці не припиняли боротьби, набували дальшого досвіду, почали використовувати європейські форми, такі як політична опозиція, національно-культурний рух, страйки та ін. У 1912 р. на півдні Африки виник Африканський національний конгрес, який очолив боротьбу африканських народів за свої права. Проте деколонізація африканських народів відбулася лише після Другої світової війни, а роком незалежності Африки став 1960 р.

З наступом імперіалізму в країнах Азії, Латинської Америки й Африки визначались два основні взаємопов'язані процеси, про які вже говорилося раніше. Забезпеченню послідовних і вирішальних успіхів визвольного руху перешкождала поляризація класових і політичних сил, що призводила до глибоких внутрішніх суперечностей. Найгостріше вони виявились між буржуазією і трудовими верствами населення.

Демократичні революції початку ХХ ст., як і попередні буржуазні революції, були породжені внутрішніми суперечностями феодального ладу. Революція 1905—1907 рр. у Росії поклала початок демократичним революціям ХХ ст. Вона, як і наступні демократичні революції в інших країнах, відбувалася в нових історичних умовах, коли капіталізм вступив у вищу стадію свого розвитку. Це відбилося на розстановці класових і політичних сил у кожній країні. Демократичні революції в країнах Латинської Америки та Азії стимулювалися першою російською революцією. Це були революції, першочерговим завданням яких було об'єднання всіх класових і політичних сил у боротьбі проти іноземного засилля, імперіалістичного поневолення.

Жодна з буржуазних революцій початку ХХ ст. не закінчилася повною перемогою. Але значення цих революцій недооцінювати

не можна, вони залишили помітний слід в історії кожного народу й у світовій історії. Вони підірвали сили колоніалізму і феодалізму. Відбулося політичне пробудження мас.

Контрольні запитання

1. У чому полягали основні відмінності першої російської революції 1905—1907 рр. від буржуазних революцій на Заході XVII—XIX ст.?
2. Якою була розстановка класових і політичних сил в Росії в роки першої російської революції?
3. Які головні політичні партії існували в Україні та в чому полягали їх основні програмні вимоги в роки першої російської революції?
4. Як розвивався український національний рух наприкінці XIX — на початку XX ст.?
5. Які завдання стояли перед мексиканською буржуазно-демократичною революцією та як розвивались події цієї революції?
6. У чому полягало «пробудження Азії»?

Література

- Багатопартійна українська держава на початку XX ст. Програмні документи перших українських політичних партій. — К., 1992. — 94 с.
- Боффа Д. История Советского Союза: В 2 т. — М., 1990 — Т. 1—2.
- Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. Нариси політичною історії. — К., 1993. — 288 с.
- Искадеров А. А. Российская монархия, реформы и революция // Вопр. истории. — 1993. — № 3, 5, 7.
- Історія України: Навч. посібник / За ред. В. А. Смолія. — К., 1997. — 416 с.
- Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. — Л., 1996. — 488 с.
- Історія України: Навч. посібник для студентів неісторичних спеціальностей / Кер. авт. кол. Л. Д. Лях — К., 1998. — 396 с.
- Коваль Б. И. Революционный опыт XX века. — М., 1987. — 542 с.
- Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. — К., 1996. — 380 с.
- Ленин В. И. Две тактики социал-демократии в демократической революции // Полн. собр. соч. — Т. 11.
- Ленин В. И. Пробуждение Азии // Полн. собр. соч. — Т. 23.
- Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: У 2 т. — К., 1992. — Т. 2. — 608 с.
- Россия на рубеже веков. Исторические портреты. — М., 1991. — 380 с.
- Шанин Т. Революция как момент истины. 1905—1907 и 1917—1922 гг. — М., 1997. — 560 с.
- Непролетарские партии России. Уроки истории. — М., 1989. — 566 с.

Тема IV

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА. РЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СВІТІ (1914—1918 рр.)

Перша світова війна була великою трагедією людства. Чому світ був втягнутий у світову війну? Яким шляхом необхідно було йти людству в умовах війни, що почалася? Чи неминуча світова війна в сучасних умовах? Студенти повинні глибоко осмислити ці питання. Важливо також зрозуміти суть революційних подій у Росії, Європі, які розгорнулися під час війни.

Сьогодні виникає багато животрепетних питань, що зачіпають проблематику Жовтня 1917 р. Чи була Жовтнева революція неминучою, закономірною і чи не вчинили більшовики насильство над історією, змусивши Росію збачити з буржуазно-демократичного шляху? Чи не стала революція невдалим соціальним експериментом групи фанатиків? Чи існували якісь альтернативи Жовтню і чи не була восени 1917 р. втрачена можливість мирного розвитку?

Відповіді на ці та інші запитання мають яскраве політичне забарвлення. Суперечливі, інколи діаметрально протилежні, оцінки Жовтня використовуються в бурхливих дискусіях про шляхи виходу країни з сучасної кризи.

Усе це потребує від кожного студента особливої уваги, високої відповідальності за творче вивчення, осмислення проблем Жовтневої революції.

Лекція I

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

- *Причини і характер Першої світової війни. Ставлення до війни різних класів і політичних партій.*
- *Загострення внутрішніх суперечностей, визрівання революційної ситуації у воюючих країнах. Україна в період Першої світової війни.*
- *Лютнева буржуазно-демократична революція в Росії. Повалення самодержавства.*

Передусім слід зазначити, що Перша світова війна, яку імперіалісти всіх країн давно готували в глибокій таємниці від своїх народів, вибухнула в липні 1914 р.

Приводом до світової війни став інцидент, що відбувся 15 червня 1914 р. за старим стилем. У цей день сербським націоналістом був убитий спадкоємець австрійського престолу Франц-Фердинанд. 10 липня австрійський уряд поставив Сербії ультиматум. І незважаючи на те, що Сербія погодилась майже на всі його вимоги, Австро-Угорщина все ж розірвала відносини з Сербією і розпочала проти неї військові дії.

Після цього Росія, що мала відповідний договір з Сербією, почала загальну мобілізацію. 19 липня (1 серпня) 1914 р. Німеччина, союзниця Австрії, оголосила війну Росії. Цей день і вважається початком Першої світової війни. Ще через два дні — 21 липня (3 серпня) Німеччина оголосила війну Франції, а 22 липня (4 серпня) у війну вступила Великобританія.

Розглядаючи *перше питання*, необхідно відзначити, що війна, яка виникла спочатку між великими імперіалістичними державами Європи, швидко переросла у світову. Поступово у війну було втягнуто 38 держав з населенням понад 1,5 млрд осіб, тобто 75 % усього населення земної кулі. До армій держав — учасниць війни було мобілізовано майже 74 млн осіб. Війна тривала понад чотири роки. Людські втрати становили близько 10 млн убитими і понад 20 млн покаліченими.

Які ж були причини війни?

Щоб з'ясувати справжні причини Першої світової війни, треба усвідомити, що вона була наслідком суперечностей капіталізму на його імперіалістичній стадії. Унаслідок нерівномірного економічного і політичного розвитку різних капіталістичних країн, що посилювалися в період імперіалізму, змінилося співвідношення сил у самій світовій системі капіталізму. Німеччина після 70-х рр. XIX ст. розвивалася в 3—4 рази швидше ніж Великобританія і Франція, а Японія — разів у 10 швидше ніж Росія. Особливо високого ступеня розвитку капіталізму досягли США, унаслідок чого США і Німеччина, які раніше відставали в економічному розвитку, на зламі XIX—XX ст. вийшли на 1-ше та 2-ге місця з випуску промислової продукції, відсунувши Великобританію і Францію. Це стало причиною виникнення гострого суперництва між цими країнами за політичне панування у світі, за переділ ринків сировини і збуту.

На той час важливу роль у боротьбі за політичне й економічне панування у світі відігравала наявність чи відсутність колоніальних володінь. До початку XX ст. поділ світу між великими державами в основному був завершений. Колоніальні імперії створили, головним чином, Великобританія та Франція, натомість у

Німеччині, США та Японії бракувало колоніальних володінь. Намагання переділити колонії і сфери впливу було однією з головних причин Першої світової війни.

До війни за переділ світу готувалися всі, але основними конкурентами в боротьбі за світове панування стели Великобританія і Німеччина, між якими виникли найгостріші суперечності. У своїх прагненнях до колоніальних загарбань Німеччина завжди натрапляла на протидію Великобританії.

Зростання політичної кризи у світі, загострення капіталістичних суперечностей наприкінці XIX і особливо на початку XX ст. призвели до створення в Європі двох ворожих воєнно-політичних союзів — Антанти, що об'єднувала Великобританію, Францію і Росію, та Троїстого союзу, до складу якого входили Німеччина, Австро-Угорщина й Італія. Вони й зіткнулися в Першій світовій війні.

Яку мету ставила перед собою кожна з цих країн, розв'язуючи війну?

Особливо активну боротьбу за світове панування і переділ колоній проводила Німеччина. Прагнучи до світового панування, вона ставила перед собою завдання загарбати англійські та французькі колонії, частину території Росії, а також підкорити своєму впливові країни Балканського півострова. Австро-Угорщина також домагалася встановлення свого панування на Балканах і відторгнення частини території Російської держави.

Великобританія сподівалася відібрати колонії в Німеччини, захопити нафтові райони — Месопотамію і Палестину, закріпитися в Північній Африці; Франція — повернути Ельзас і Лотарінгію, захопити Саарський вугільний басейн і німецькі колонії; Росія — оволодіти Константинополем, чорноморськими протоками, частиною Туреччини і Галичини.

Італія намагалася збільшити свої колоніальні володіння, загарбавши значну територію на Балканах. Вона, хоча й була пов'язана союзом з Німеччиною та Австрією, і формально належала до Троїстого союзу, з початком війни залишалася нейтральною, а в 1915 р. перейшла на сторону коаліції (Антанти), сподіваючись відібрати в Австрії прикордонні землі.

США до війни не підтримували жодного з європейських угруповань, але, безперечно, не були байдужими до європейської політики. З початком війни вони вважалися нейтральною державою, однак відкрито підтримували країни Антанти. А 6 квітня 1917 р. США оголосили про вступ у війну на боці Антанти.

Напередодні війни дуже гострими були політичні кризи і класові бої в самих капіталістичних країнах. Відбувалися тривалі страйки робітників у Великобританії, Німеччині, Італії, почастишали заворушення серед селян. Росія переживала період нового революційного піднесення, яке розпочалося влітку 1910 р. Посилився національно-визвольний рух пригноблених народів Європи: ірландців — проти англійського гніту; чехів, хорватів, сербів та інших слов'янських народів — проти австро-угорського панування; поляків і ельзасців — проти насильного понімення.

Імперіалісти вважали, що війна відверне увагу народних мас від революційної боротьби, намагалися розколоти єдність міжнародного пролетаріату, знищити його значну частину і тим самим придушити або хоч ослабити революційний натиск трудящих.

Отже, треба мати на увазі дві групи причин Першої світової війни: економічні (головні, корінні) — боротьба за новий переділ світу, за ринки збуту, за сфери впливу, і соціально-політичні — намагання буржуазії придушити революційний рух пролетаріату, відвернути увагу трудящих від революційної боротьби і внутрішніх політичних криз.

Перша світова війна, породжена всією системою імперіалістичних відносин між великими державами й розв'язана монополістичною буржуазією в ім'я її класових, антинародних цілей, була за своїм характером несправедливою, загарбницькою для всіх воюючих держав.

Схід зауважити, що Перша світова війна стала суворим випробуванням для всіх класів і політичних сил. Яким же було ставлення до війни різних класів і політичних партій?

Панівні класи та їхні політичні партії кожної воюючої країни робили все можливе, щоб зняти з себе відповідальність за початок воєнного конфлікту. Вони штучно насаджували в масах «патріотичні» та шовіністичні настрої, створювали ілюзію «національної єдності» в ім'я розгрому ворога.

Могутня хвиля шовінізму охопила всю Європу. Не обійшла вона і Росію, у тому числі і її опозиційні партії. Частина російської колонії в Парижі вирішила навіть добровільно вступити до французької армії «для захисту демократії та культури від варварства». На 21 серпня 1914 р. до неї записалося 9 тис. російських емігрантів. Республіканський загін, до якого ввійшли більшовики, соціал-демократи, есери, бундівці та анархісти, налічував 70—80 чоловік, у тому числі 11 більшовиків. Більшовицький комітет закордонних організацій у Парижі розпався.

У Росії більшість політичних партій підтримала царизм в імперіалістичній війні. Головні партії російської буржуазії — октябристи і кадети виступали єдиним фронтом з самодержавством і монархічним дворянством. Вони без застережень схвалили зовнішню політику царизму і проголосили гасло «війна до переможного кінця».

Більшість есерів і меншовиків по суті також стала на бік самодержавства. Відверто шовіністичні позиції зайняв Г. В. Плеханов. Уважаючи Німеччину основним винуватцем війни, Г. Плеханов всіляко захищав Францію та Великобританію і фактично заперечував агресивні наміри царизму. У 1915 р. Плеханов прямо вимагав віх меншовицьких депутатів Думи голосувати за воєнні кредити.

Невелика група меншовиків-інтернаціоналістів на чолі з Мартовим, а також Троцький, на словах виступали проти війни, а насправді були в згоді з відвертими соціал-шовіністами.

На підтримку імперіалістичної війни виступили і політичні партії України. На ці позиції стали Товариство українських поступовців (1908 р.), частина Української соціал-демократичної робітничої партії, яку очолював Симон Петлюра. Керівники західноукраїнських національних партій з початку війни зайняли виразно антимосковську позицію.

На початку війни у Львові з представників трьох політичних партій — національно-демократичної, радикальної й соціал-демократичної — було засновано Головну українську раду на чолі з Костем Левицьким. Це була організація австрійської орієнтації. Вона ставила завдання охороняти інтереси українців в Австрії і закликала всіх українців стати на боці Австрії у війні. Рада створила військову організацію — добровільний легіон Українських січових стрільців для боротьби з російськими військами.

У серпні 1914 р. група політичних емігрантів з України (Наддніпрянщини) заснувала у Львові «Союз визволення України», який у таборах військовополонених українців на території Австро-Угорщини пропагував ідею самостійності України.

На початку Першої світової війни стався ідейний і організаційний крах II Інтернаціоналу. Під крахом II Інтернаціоналу слід розуміти передусім зраду більшості офіційних соціал-демократичних партій своїм переконанням, урочистім заявам і рішенням, що були прийняті міжнародними конгресами в Штутгарті (1907 р.), Копенгагені (1910 р.) і Базелі (1912 р.). На цих конгресах діячі II Інтернаціоналу виступали проти війни. Насправді ж, з самого початку війни, німецькі, французькі, англійські, бельгійські та

інші соціал-демократи голосували у своїх парламентах за військові кредити, активно підтримували воєнні заходи буржуазних урядів. Опортунізм партій II Інтернаціоналу переріс у соціал-шовінізм. На виправдання своєї зради соціал-шовіністи слідом за буржуазними урядами посилались на нібито оборонний характер війни.

На відміну від більшості партій II Інтернаціоналу рішуче і послідовно проти тактики оборонства, проти імперіалістичної війни виступила партія більшовиків. Уже 26 липня 1914 р. більшовицька фракція в IV Державній думі, яку тоді підтримали і меншовики, виступила проти війни, відмовилась голосувати за воєнні кредити і залишила засідання. На жаль, незабаром депутати-меншовики змінили свою позицію.

Виходячи з власного розуміння характеру війни, більшовики у своїй роботі керувалися такими основними тактичними гаслами: 1) перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську; 2) поразку свого уряду в імперіалістичній війні, 3) повний розрив з II Інтернаціоналом, що зазнав краху і створення нового, III Інтернаціоналу.

Першими кроками на шляху реалізації цієї тактики мали бути: відмова від голосування за воєнні кредити, повний розрив з політикою «національного миру», створення скрізь нелегальних антивоєнних організацій, братання солдатів ворогуючих армій на фронтах, підтримка масових виступів робітничого класу проти війни.

На початку вересня 1915 р. у Циммервальді (Швейцарія) відбулася перша конференція інтернаціоналістів, у якій взяли участь 38 делегатів від 11 країн. Під час роботи конференції було створено ліву групу з 8 делегатів та Інтернаціональну соціалістичну комісію (ІСК) — фактично новий міжнародний соціалістичний центр.

Друга міжнародна соціалістична конференція, яка відбулася у квітні 1916 р. у Кинталі (Швейцарія), не схвалила тактику більшовиків, проте політика тимчасових компромісів, що здійснювалась у Циммервальді та Кинталі, сприяла більшому згуртуванню соціалістів-інтернаціоналістів різних країн.

Вивчаючи *друге питання*, студентам необхідно усвідомити, що Перша світова війна різко загострила внутрішні суперечності в країнах — учасницях війни, створила там кризову ситуацію.

Політична обстановка в Європі під час війни дедалі більше загострювалась. Тягар війни, що спричиняв значне погіршення становища трудящих, призвів до посилення страйкового руху. У Ні-

меччині кількість страйків зростає з 137 в 1915 р. до 240 в 1916 р., а кількість їхніх учасників із 14 тис. до 129 тис.; у Франції кількість страйків зростає з 98 до 314, а їхніх учасників — з 9 тис. до 41 тис. Маси почали відкрито виявляти незадоволення війною.

Якою ж була обстановка в Росії?

Світова імперіалістична війна, як і слід було очікувати, украй погіршила і без того тяжке становище трудящих Росії. Поразки царської армії на фронті, розвал економічного життя країни, голод, епідемії та інші біди, що їх породила війна, усім тягарем лягли на плечі народу.

На ґрунті загострення економічних труднощів, починаючи з 1915 р., зростають революційні настрої, з місяця на місяць посилюється революційний рух. Протягом цього року в Росії відбулося 900 страйків, у яких брало участь понад 500 тис. робітників.

У 1916 р. революційний рух значно посилюється. До боротьби пролетаріату Петрограду і центральних промислових губерній приєдналися робітники Уралу, Донбасу та інших пролетарських центрів. У 1916 р. в Росії відбулося понад 1400 страйків, у яких брало участь понад 1 млн осіб. На підприємства українських губерній припадало майже 220 страйків, або 15 % загальної кількості. У них брало участь понад 190 тис. промислових робітників (приблизно 1/6 страйкарів Росії). Багато страйків супроводжувалося демонстраціями, що мали яскраво виражений політичний, антивоєнний характер.

Революційний рух пролетаріату зімкнувся з антивоєнним рухом селянських мас. За роки війни у Росії відбулося 300 селянських виступів, у тому числі в Україні — близько 160.

Революційна хвиля охопила армію і флот. Почастішали випадки солідарності солдатів із страйкарями. У 1916 р. були факти відмови цілих військових частин від наступу, особливо на Північному фронті.

Відбулися серйозні антивоєнні заворушення в 17-му і 55-му Сибірських стрілецьких полках Північного фронту, повстання в розподільчих пунктах Гомеля і Кременчука, де формувалися частини дія відправки на фронт, заворушення солдат у Харкові тощо.

До руху робітників і селян приєдналися національні меншини Росії. Різке підвищення революційної активності мас, які не хотіли жити по-старому, свідчило про «кризу низів».

Із зростанням революційного руху поглиблювалася і «криза верхів». Війна з особливою силою виявила всю глибину суперечностей між царським режимом і дійсними потребами економічного і суспільного розвитку країни. На початку 1917 р. країна опинилася перед загрозою загальної господарської розрухи. Ко-

жен день війни коштував російському народу близько 50 млн рублів. Режим самодержавства наскрізь прогнив. За період війни змінилося 4 голови Ради міністрів, 6 міністрів внутрішніх справ, 4 військові міністри, 3 міністри іноземних справ. Поразки царської армії на фронті розладнали весь старий урядовий механізм, озлобили проти нього всі класи населення.

Армія ставала все менш надійною. Факти свідчили, що вже в другій половині 1916 р. армія почала перетворюватись із захисника царизму на його ворога, а на початку 1917 р. вона вже стала силою, готовою до повстання.

Як же складалась ситуація в Україні в ці роки?

Війна негативно вплинула на стан промисловості і сільського господарства України. Уже в перші місяці війни було закрито майже 400 промислових підприємств, а в 1915—1917 рр. — понад 1400. На десятках і сотнях заводів і фабрик обсяг промислового виробництва скоротився на 30—50 і навіть на 75 %. Унаслідок розвалу транспортної системи загострювалася продовольча криза. Зросли ціни.

У сільському господарстві не вистачало робітників, реманенту, робочої худоби. Посівна площа в 1916 р. скоротилась на 1 млн 900 тис. десятин, валовий збір зерна у порівнянні з 1913 р. зменшився на 200 млн пудів.

Поділена між ворогуючими державами — Росією й Австро-Угорщиною — Україна вже від початку Першої світової війни зазнала великих руйнувань. Майже 3 млн українців воювали у складі російської армії, 250 тис. — у складі австрійської. Вони боролися і вмирили за імперії, що не лише ігнорували їхні національні інтереси, а й активно намагалися знищити їхній національний рух. Найгірше було те, що українців змушували вбивати один одного.

На Східній Галичині та Північній Буковині, що стали ареною жорстоких боїв між військами австро-німецького блоку і царської Росії, посилювався соціальний і національний гніт. Як австро-угорська, так і російська адміністрації нехтували найелементарнішими правами українців.

З осені 1915 р. почалася евакуація організацій та установ з Правобережної України. Київський університет переведено до Саратова, політехнічний інститут — до Воронежа. Навіть порушувалось питання про евакуацію Києво-Печерської лаври з її святинями. Вивозили бібліотеки, музеї.

1916 р. в Україні був позначений страйками та заворушеннями, що відбувалися від гаслом «Геть війну!». Керували ними під-

пільні соціалістичні організації. З цього приводу командувач Київського військового округу повідомляв до Ставки верховного головнокомандувача, що, незважаючи на репресивні заходи, повстання спалахують то в одному, то в іншому пункті і набувають великого поширення.

Таким, чином, імперіалістична війна створила в Росії обстановку революційної кризи і впритул підвела народні маси до революції. На початку 1917 р. в країні склалася революційна ситуація.

Розглядаючи *третьє питання*, студентам необхідно усвідомити, що Лютнева буржуазно-демократична революція була підготовлена всім попереднім соціально-економічним і політичним розвитком Росії. Всесильним «режисером» революції, могутнім прискорювачем революційного піднесення стала Перша світова війна.

Важливо з'ясувати, які політичні сили діяли напередодні і під час Лютневої революції та якими були їхні платформи.

У цей період, як і в роки першої російської революції, діяли три основні політичні сили. *Перша* — сама монархія. Її ідеологія, сформована відомими політиками — К. Победоносцевим, М. Катковим, В. Мещерським, К. Леонтьєвим, С. Вітте та ін., полягала в тому, що в періоди кризових ситуацій влада повинна уміти маневрувати, уникаючи будь-яких політичних поступок. Загалом урядовий курс напередодні лютого 1917 р. можна оцінити як спробу політичного маневрування між реакцією і буржуазно-дворянською опозицією.

Друга сила — буржуазія, вплив якої в період війни значно посилювався. Вона намагалася забезпечити собі панівне становище в політичному житті країни і консолідувалась під егідою кадетської партії.

Третя — пролетаріат. Незважаючи на його кількісні та якісні зміни в період війни, він все ж залишався відносно згуртованим.

Розстановку політичних сил у країні в значній мірі відбивали і три партійно-політичні табори: 1) урядовий (монархо-поміщицький), до складу якого входили всі поміщицько-монархічні партії та течії; 2) ліберально-буржуазний (кадети та інші буржуазно-опозиційні партії); 3) демократичний, який об'єднував більшовиків, дрібнобуржуазні, народницькі та соціал-демократичні партії.

Боротьба цих таборів і визначила весь перебіг і зміст Лютневої революції. Основна боротьба велася між урядовим і демократичним таборами. Опозиція маневрувала між ними.

Лютнева революція 1917 р., як і Революція 1905—1907 рр., за характером була буржуазно-демократичною, оскільки передба-

чала розв'язання тих самих завдань, які стояли перед першою революцією в Росії — повалення царизму і встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, ліквідацію залишків кріпосництва та ін.

Головною рушійною силою Лютневої революції був пролетаріат. Він же виступав як вождь, гегемон революції. Природнім союзником робітничого класу в революції було багатомільйонне селянство. Саме ці класи послідовно боролися за здійснення основних завдань революції.

Що стосується російської буржуазії, то вона приєдналася до революції лише тоді, коли остання стала перемагати. Лідер буржуазії Мілюков чітко заявив: «Якщо перемога над царизмом відбудеться завдяки революції, то я проти такої перемоги»¹.

Пізніше в еміграції він писав: «Ми не хотіли цієї революції, ми особливо не хотіли, щоб вона прийшла під час війни. Ми відчайдушно боролися, щоб цього не сталося»².

Політичну платформу буржуазії виразно визначив інший її лідер — В. Шульгін, який зазначав, що буржуазія зустріла революцію вороже, всі свої сили спрямувала в лютневі дні на те, щоб знищити революцію, розшарувати її, вирвати з її рук силу³.

Тому закономірно, що така політична лінія буржуазії не могла забезпечити їй роль рушійної сили революції. Але коли революційний рух мас став перемагати, буржуазія приєдналася до революції і тим самим сприяла її прискоренню.

1917 р. розпочався величезним політичним страйком 9 січня, у 12-ті роковини «Кривавої неділі». У цей день страйкували і вийшли на демонстрації робітники Петрограда, Москви, Харкова, Катеринослава, Ростова-на-Дону, Нижнього Новгорода, Тули, Горлівки, Макіївки, Новочеркаська, Сімферополя, Пермі та інших пролетарських центрів.

Протягом усього січня не припинялися революційні заворушення мас. По всій країні страйкувало близько 4 тис. чоловік, причому майже половина з них брала участь у політичних страйках.

З середини лютого 1917 р. кількість страйків різко зросла. Росія вступила до нового, вищого етапу кризи. Розпочався процес переростання революційної ситуації в революцію.

Початок Лютневої революції збігся з Міжнародним жіночим днем 23 лютого (ст. ст.). У цей день тільки в Петрограді у величез-

¹ Див.: *Свержение самодержавия: Сб. статей.* — М.: Наука, 1970. — С. 258.

² Там само.

³ Див.: *Шульгин В. В. Годы. Дни. 1920 год.* — В.: Новости, 1990. — С. 334.

зній демонстрації взяло участь майже 130 тис. трудящих, які вийшли з гаслами: «Хліба!», «Геть війну!».

24 лютого в Петрограді в масових страйках і демонстраціях брало участь понад 200 тис. робітників. А 25 лютого розпочався загальний політичний страйк, що охопив понад 300 тис. осіб. Він супроводжувався мітингами, демонстраціями. У боротьбі з поліцією демонстранти застосовували вже не тільки камінням, а й подекуди зброю. З'явилися вбиті та поранені. До демонстрантів приєднувалися й солдати.

25 і 26 лютого відбулися засідання бюро ЦК РСДРП, яке визначило завдання перевести страйк у збройне повстання, залучивши до нього солдатів гарнізону.

День 27 лютого став вирішальним у розвитку Лютневої буржуазно-демократичної революції. У цей день на бік повсталих робітників почали масово переходити солдати Петроградського гарнізону. Якщо вранці 27 лютого до повсталого народу приєдналося 10200, удень — 25700, то надвечір — уже 66700 солдатів столичного гарнізону.

Було захоплено в'язниці і визволено політичних в'язнів. Направлені до Петрограда війська перейшли на бік повсталого народу. Перемога революції у Петрограді стала очевидною. У ці дні в столиці було вбито і поранено 1382 особи.

Слідом за переможним повстанням у Петрограді, революція перемогла в Москві, в інших великих містах, а незабаром — і по всій країні.

У зв'язку з перемогою Лютневої революції постало основне питання всякої революції — питання про владу. Вирішення цього питання ускладнювалося переплетенням і протиборством класових сил.

27 лютого, у перший же день перемоги революції, на фабриках і заводах, у військових частинах Петрограда були обрані представники до рад робітничих і солдатських депутатів. Увечері відбулося перше засідання Петроградської ради.

Спираючись на пряму підтримку збройних мас, Петроградська рада мала всі можливості стати повноправним і єдиним органом народної влади. Проте лідери меншовиків і есерів пішли на угоду з Тимчасовим комітетом, який був створений Державною думою після перших відомостей про перемогу революції у столиці.

2 березня на підставі цієї угоди був створений буржуазний Тимчасовий уряд на чолі з князем Г. Львовим.

Виникла історична своєрідність буржуазно-демократичної революції в Росії — двовладдя: Тимчасовий уряд і Рада робітничих

і солдатських депутатів. Двовладдя проіснувало кілька місяців — до липневих подій 1917 р.

Лютнева буржуазно-демократична революція має велике історичне значення. Вона увінчала перемогою багаторічну наполегливу боротьбу народів Росії, їх передових сил з царизмом, з кріпосниками-поміщиками. Було вирішене величезної ваги завдання — повалення 300-річного панування російського самодержавства.

Лютнева революція докорінно змінила політичну обстановку в країні. Народ завоював політичні свободи. Із в'язниць і заслання повернулися тисячі революціонерів. Партії, що переслідувалися за царату, стали легальними. Перемога Лютневої революції дала Росії передовий політичний устрій. Проте Лютнева революція не здійснила таких важливих вимог народних мас, як запровадження 8-годинного робочого дня, конфіскація поміщицьких земель, припинення імперіалістичної війни.

Лекція 2

ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р. В РОСІЇ

- *Боротьба класів і політичних партій за визначення шляхів розвитку Росії після Лютневої революції 1917 р.*
- *Перемога Жовтневого збройного повстання 1917 р. в Петрограді. II Всеросійський з'їзд рад.*
- *Завершення Першої світової війни. Створення Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин.*

Розглядаючи *перше питання*, студентам необхідно глибоко осмислити проблему вибору шляхів розвитку Росії і з'ясувати, чи була в 1917 р. альтернатива Жовтневій революції.

Слід відзначити, що дискусії про можливі варіанти розвитку Росії в 1917 або 1921 рр. мають не лише наукове, а й велике практичне значення. Розроблення проблеми історичних альтернатив орієнтує нас на пошук найсприятливіших форм і методів суспільних перетворень у сучасних умовах.

Серед суспільствознавців та істориків єдиної думки щодо того, чи була в 1917 р. альтернатива Жовтню, немає. Одні вважають, що її не існувало і не могло існувати, тому що Жовтнева революція і перехід до соціалізму були історичною неминучістю,

породженою всім суспільно-історичним розвитком Росії. Інші стверджують, що альтернативи не виникло через реальне співвідношення суспільних сил — восени 1917 р. вирішальна перевага була на боці більшовиків. Треті виходять з того, що тільки повалення буржуазії і перехід до соціалізму відкривали вихід з глухого кута, в якому опинилася Росія 1917 р. внаслідок війни і розрухи, і давали змогу вирішити в інтересах більшості народу проблеми миру, землі, національного визволення.

Якщо перша точка зору відтворює минулі догматичні стереотипи про «залізну» непорушність дії суспільних закономірностей, що виключають інші варіанти, крім революційного, то дві останні залежать від різного розуміння історичної альтернативи. За всіх обставин, категоричне твердження про відсутність у 1917 р. альтернативи Жовтню не відповідає дійсності.

Студентам корисно знати і погляди закордонних істориків — немарксистів на проблему, що розглядається. Ці історики не тільки погоджуються з тим, що в 1917 р. була буржуазно-демократична альтернатива соціалістичній революції, а й уважають останню згубною для Росії. Деякі американські історики бачать в історії 1917 р. багато втрачених позитивних можливостей, як, скажімо, утворення однорідного соціалістичного уряду з більшовиків, меншовиків та есерів.

На нашу думку, альтернатива Жовтневій революції справді була.

Відомо, що після поразки першої російської революції 1905—1907 рр. між класами і політичними партіями ціле десятиріччя точилася боротьба навколо двох можливостей буржуазного розвитку: або Росія шляхом реформ «зверху» перетвориться на конституційну буржуазну монархію, або нова революція «знизу» повалить царизм.

Ліберальна буржуазія, очолювана партією кадетів, прагнула спрямувати розвиток країни першим шляхом і тим запобігти революційним потрясінням. Своєї мети вона намагалася досягнути шляхом поділу влади з царизмом.

Проте Микола II і його оточення не бажали поступитися хоч би частиною влади, заблокували можливість проведення будь-яких реформ. Тому лютневий вибух був історично неминучим. А відтоді перед країною постала альтернатива: або реформістські перетворення, які очищали б соціальні й економічні структури країни від залишків феодалізму і встановлювали демократичний суспільний лад, або соціалістична революція.

Отже, чому ж у 1917 р. Росія не пішла буржуазно-реформістським шляхом розвитку? Чому, не закінчивши буржуазної еволюції до зрілого капіталізму, не закріпивши демократичного ладу, вона різко повернула на новий, соціалістичний шлях?

Вибір шляху розвитку Росії після Лютневої революції 1917 р. значною мірою залежав від розстановки класових і політичних сил.

Слід зазначити, що з такої важливої проблеми, як особливості перегрупування класових і політичних сил після Лютневої революції, теж немає єдності думок. Частина істориків вважає, що боролися не три, а два політичні табори — пролетарський і буржуазний¹.

Такий погляд суперечить історичній дійсності. Після Лютневої революції діяли три основні суспільні сили, три політичні табори: 1) буржуазія; 2) пролетаріат; 3) дрібна буржуазія, передусім селянство.

Ці сили та їхні політичні партії далеко неоднозначно оцінювали підсумки Лютневої революції і по-різному уявляли собі перспективи розвитку Росії.

Головна партія буржуазії — кадети — з опозиційної партії, якою вона була до Лютневої революції, перетворилася на партію влади. До складу Тимчасового уряду ввійшли Г. Е. Львов (прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ), П. М. Мілюков (міністр закордонних справ), О. В. Гучков (воєнний і морський міністр) та ін. Ідеологи кадетів уважали, що попереду — тривалий період стабільного капіталістичного розвитку країни. Вони намагалися покінчити з двовладдям, встановити повновладну буржуазну диктатуру, рішуче виступали за продовження війни. Як ми вже відзначали, уряд не збирався вирішувати демократичні завдання Лютневої революції.

Прийшовши до влади, буржуазія щодо соціальних реформ зайняла цілком однозначну позицію: «Спочатку заспокоєння, а потім реформи».

Тимчасовий уряд, названий так тому, що повинен був працювати тільки до скликання Установчих зборів, всіляко саботував їх проведення, побоюючись, що в умовах демократичної революції вони стануть занадто лівими. Деякі кадети вже влітку 1917 р. уважали, що Установчі збори як засіб визначення майбутніх форм російської державності є безперспективними.

¹ Див.: Октябрьская революция: Вопросы и ответы. — М.: Политиздат, 1987. — С. 38.

Після Лютневої революції змінилося і становище меншовиків та есерів. Їхні лідери з початку виникнення Петроградської ради перебували в її виконкомі, що до червня 1917 р. фактично очолював всю систему рад. У травні видатні діячі партій меншовиків (М. І. Скобелев, І. Г. Церетелі) та есерів (О. Ф. Керенський, В. М. Чернов) увійшли до складу Тимчасового уряду, тобто стали урядовими партіями. Відтоді ці дві партії були в Тимчасовому уряді аж до його повалення. Потрібно зазначити, що протягом усього періоду від лютого до жовтня ці партії посідали чільне місце в політичному житті країни, а з березня до серпня вони користувалися підтримкою значної частини трудящих.

Меншовики й есери, незважаючи на різні погляди щодо шляхів руху до соціалізму, у питанні про його перспективу в Росії були однакові. Їхньою метою було вирішення назрілих завдань реформаторськими методами, виведення країни з кризи і забезпечення її розвитку буржуазно-демократичним шляхом. Меншовики були переконані, що Росія не дозріла до соціалізму і межею можливих завоювань може бути повна демократизація країни на базі буржуазних економічних відносин.

Меншовики й есери сподівалися на досвід, знання і творчо-організаторські здібності російської буржуазії. Але вона не виправдала і не могла виправдати їхніх надій. Короткозора політична позиція буржуазії визначила і банкрутство політики есерів та меншовиків. Зрештою їхнім лідерам довелося відмовитися від програми соціальних реформ, принести їх у жертву політиці співробітництва з буржуазією. А ось маси, особливо селяни й солдати, протягом перших місяців революції довіряли есерам і меншовикам, сподівалися на можливе вирішення всіх питань саме через реформи й угоди з буржуазією.

Гостра боротьба навколо оцінки історичної ситуації і питання про шляхи розвитку країни після Лютневої революції розгорнулася у РСДРП. Вона виявилася у визначенні тактики партії з питань війни, миру, ставлення до Тимчасового уряду тощо. У більшовиків спочатку сформувався такі альтернативні позиції: 1) ленінська, що викладена у «Листах здалека» і «Квітневих тезах»; 2) позиція переважної більшості більшовиків, які працювали в Росії, сформульована в документах Російського бюро ЦК, Петербурзького та інших комітетів.

Російське бюро ЦК вважало, що буржуазно-демократичну революцію ще не закінчено і не бачило перспективи переростання її в соціалістичну революцію, вважаючи таку передчасною. Бюро відповідно сформулювало і політику щодо буржуазного Тимча-

сового уряду, намагаючись впливати на нього, щоб примусити здійснювати революційні заходи.

Платформа, розроблена Леніним, передбачала переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну, відмову від будь-якої підтримки Тимчасового уряду, створення республіки рад як політичної форми диктатури пролетаріату, негайне укладання демократичного миру, конфіскацію поміщицьких земель і націоналізацію всіх земель у країні, негайне злиття всіх банків країни в один загальнонаціональний банк і контроль рад робітничих і солдатських депутатів за його діяльністю, контроль рад за суспільним виробництвом і розподілом продуктів¹. У результаті полеміки, що розгорнулася в РСДРП, було прийнято ленінську платформу.

Ситуація, що склалася в умовах двовладдя, давала можливість мирного розвитку революції. Така можливість забезпечувалась, *по-перше*, співвідношенням класових сил на користь пролетаріату, який не тільки залучив на свій бік солдатські й матроські маси, а й швидко розпочав створювати власну збройну силу — Червону гвардію. Народ був озброєний. Це стало вирішальним чинником.

По-друге, можливість мирного розвитку революції була зумовлена також наявністю рад — готової форми нової державної влади.

По-третє, сприятливою була і міжнародна обстановка: два імперіалістичні угруповання воювали між собою. Усе це разом узятє і створювало об'єктивні можливості мирного розвитку революції.

Виходячи з принципового положення про те, що основною силою революційного процесу є трудящі маси і від того, на який бік стануть робітники й селяни врешті-решт залежатиме вирішення основного питання революції — питання про владу, політичні партії в умовах двовладдя розгорнули боротьбу за маси.

Необхідно зазначити, що після перемоги Лютневої революції більшість робітників, солдатів і селян йшли не за більшовиками, а за меншовиками й есерами. У цих умовах більшовики головне завдання бачили в залученні мас на свій бік.

Не розкриваючи суті, назвемо лише основні напрями боротьби більшовиків за маси: 1) робота в радах — наймасовіших класових організаціях трудящих; 2) робота серед робітничого класу, у профспілках і фабрично-заводських комітетах; 3) робота серед

¹ Див.: *Ленін В. І.* Повн. збір. творів. — Т. 31. — С. 111—112.

селян, боротьба за залучення трудящих села і передусім селянської бідноти на бік революції, 4) діяльність у національних районах країни; 5) військова і бойова робота з метою створення власних збройних сил.

Про швидкі темпи і глибину процесу політичного прозріння мас свідчили три політичні кризи в країні. Квітнева криза була викликана стихійними могутніми демонстраціями робітників і солдатів Петрограда (20—21 квітня 1917 р.), що протестували проти політики продовження війни. Це було пов'язано із зверненням 18 квітня міністра закордонних справ Тимчасового уряду Мілюкова до країн Антанти з нотою, у якій повідомлялося про вірність цього уряду союзницьким зобов'язанням і намірам «доставити світову війну до вирішальної перемоги».

Нота Мілюкова викликала велике незадоволення робітників і солдатів. Тиск мас був настільки великий, що позиції Тимчасового уряду похитнулися, з його складу були виведені особливо невисні народові міністри — Гучков і Мілюков. Виникла урядова криза. Щоб врятувати становище, Тимчасовий уряд уводить до свого складу 6 нових міністрів: есерів Керенського і Чернова, меншовиків Скобелева і Церетелі, народних соціалістів Пешехонова і Переверзева. Утворився перший коаліційний Тимчасовий уряд. Однак двовладдя не перестало існувати; маси ще довіряли меншовикам і есерам, які заявляли, що вони стоять на сторожі інтересів «революційної демократії».

Не минуло й двох місяців після бурхливих квітневих подій, як столицю, а разом з нею і всю країну, вразила нова політична криза. Її причиною було нове невдоволення мас політикою Тимчасового уряду. 18 червня сотні тисяч робітників і солдатів Петрограда вийшли на вулиці під гаслами: «Вся влада радам!», «Геть десять міністрів-капіталістів!», «Геть війну!» та ін. Ця грандіозна політична демонстрація в Петрограді була підтримана численними демонстраціями трудящих Москви, Києва, Харкова, Риги, Ростова, Воронежа, Володимира та інших промислових центрів.

Проте червнева криза також не привела до ліквідації Тимчасового уряду. Збереглося і двовладдя, отже, причини кризи не були усунуті.

Особливо необхідно наголосити на третій, липневій політичній кризі. Вона безпосередньо пов'язана з провалом наступу і великими втратами російських військ на фронті у червні 1917 р. Криза почалася 8 липня стихійними демонстраціями в Петрограді проти Тимчасового уряду, а 4 липня уряд розстріляв мирну півмільйонну демонстрацію робітників, солдатів і матросів, які

йшли під гаслом «Вся влада радам!» (було вбито 56, поранено 650 осіб). Меншовицько-есерівський ЦВК не тільки не перешкодив цьому, а й санкціонував виклик військ з фронту для придушення демонстрацій.

Після липневих подій політична ситуація в країні докорінно змінилася. Завершився період двовладдя: вся влада була захоплена буржуазією, яку представляли в Тимчасовому уряді кадети і підтримували меншовики та есери. 8 липня Тимчасовий уряд очолив есер О. Ф. Керенський, 24 липня утворено другий коаліційний уряд з представників буржуазних і дрібнобуржуазних партій на чолі з Керенським. До складу цього уряду ввійшли 8 міністрів-кадетів або їхніх близьких прихильників, 3 есери (Керенський, Авксентьев і Чернов), 2 меншовики (Нікітін і Соболев) і 2 народні соціалісти (Пешехонов і Зарудний).

Контрреволюція перейшла у відкритий наступ проти робітничого класу, селян, солдатів і матросів. Під загрозою опинилися демократичні завоювання народу, здобуті внаслідок перемоги Лютневої революції.

Липневі події сприяли викриттю антинародного характеру Тимчасового буржуазного уряду і поведінки лідерів партій меншовиків та есерів, цим самим вони прискорили перехід трудящих мас на бік соціалістичної революції, на бік більшовиків.

Після липневих подій будь-які сподівання на мирний перехід влади до рук пролетаріату стали неможливими. Владу можна було взяти лише шляхом збройного повстання, у відкритій борні. І більшовики змінили свою тактику: взяли курс на збройне повстання, яке було можливим лише за умови нового піднесення революції.

Велику школу підготовки до збройного повстання пройшов робітничий клас Росії в дні корніловського заколоту (25—31 серпня 1917 р.). Захопивши в період липневих подій всю владу, буржуазія в згоді з меншовиками й есерами готувалась до встановлення відкритої військової диктатури. Роль диктатора мав відіграти Верховний головнокомандувач генерал Л. Г. Корнілов.

25 серпня Корнілов зняв з фронту 3-й кінний корпус під командуванням генерала Кримова і спрямував його на Петроград.

Корніловська авантюра викликала в народних масах вибух обурення й активну протидію. Ініціатором опору повсюдно був робітничий клас.

На всіх промислових підприємствах Петрограда терміново створювались загони Червоної гвардії, чисельність якої за кілька днів досягла 40 тис. Створювались загони для риття окопів, об-

ладнування укріплених пунктів, дротяних загороджень тощо. Разом з робітниками на захист революції виступили частини Петроградського гарнізону і моряки Балтійського флоту. Залізничники блокували шляхи, якими Ставка могла б направити Криму підкріплення. Петроград був перетворений на неприступну фортецю. Загони Червоної гвардії, революційні війська Петроградського гарнізону і Балтійський флот перекрили військовим частинам шлях до Петрограда.

Генерал Кримов і його спільники фактично опинилися в ізоляції. Усвідомивши повний провал цієї авантюри, 31 серпня Кримов застрелився. Корнілова та інших генералів було заарештовано 1 вересня 1917 р.

Таким чином, корніловщина була розбита робітниками, революційними солдатами і матросами. Спроба перемогти революцію силою зброї і встановити військову диктатуру зазнала поразки. Боротьба із заколотниками піднесла революційну активність робітничого класу, широких солдатських і селянських мас.

Боротьба з корніловщиною активізувала фабзавкоми, профспілки, солдатські комітети, пошавила діяльність рад, у яких швидко зростав більшовицький вплив.

Отже, після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції розстановка класових і партійних сил у країні змінилася. З поваленням самодержавства фактично зникли поміщицько-монархічні партії. У Росії залишилися лише буржуазні і дрібнобуржуазні партії, а також пролетарська партія (більшовики). Цим трьом типам партій відповідали три ідеології, а до певного часу і три політики, три стратегічні і тактичні лінії. Між ними йшла боротьба за визначення шляхів майбутнього розвитку Росії, за повернення на свій бік народних мас.

Після Лютневої революції перед країною постала альтернатива: або буржуазно-реформістські перетворення, що встановлювали буржуазно-демократичний лад, або соціалістична революція.

Розглядаючи *друге питання*, слід підкреслити, що після розгрому корніловщини ситуація в країні різко змінилася, швидко наростала загальнонаціональна криза. Насувався глибокий економічний і фінансовий крах Росії. Тимчасовий уряд вів країну до повної господарської катастрофи. Промисловість, транспорт, сільське господарство були доведені до повного розвалу. За вісім місяців перебування буржуазії та угодівців при владі народні маси не отримали ні землі, ні миру, ні хліба, ні закону про 8-годинний робочий день, не зменшувалася господарська розруха. Скликання Установчих зборів відкладалося. Меншовицька газета «Свобод-

ная жизнь» на початку вересня 1917 р. писала: «Не везе Установчим зборам! Їх відкладають, про них забувають, до них не готуються» Вони відкладені на дев'ять місяців — «страшенно тривалий термін, якого не знала жодна європейська революція»¹.

Як бачимо, причин для зростання народного невдоволення було більш ніж достатньо.

Відчуваючи наближення розв'язки, есерівська газета «Дело народа» 14 жовтня 1917 р. благала уряд: «... Треба дати, нарешті, масам відчути помітні результати революції, бо сім місяців революційної безплідності призвели до розрухи, до анархії, до голоду»². Додамо, що через військові поразки і політичну нестабільність усередині країни різко послабилися міжнародні позиції Росії. Вона не тільки перестала бути великою державою, але, більше того, їй загрожувало територіальне розчленування з боку імперіалістичних держав. Про цю загрозу попереджали більшовики, про неї заговорила й меншовицька преса.

Усе це спричинило нове велике революційне піднесення. Революційну боротьбу очолив робітничий клас країни. Робітничий рух став масовим, відзначався організованістю, яскраво вираженою політичною спрямованістю, набував характеру відкритих революційних виступів.

Робітничий клас вів за собою найбільш селянство. Селянський рух по всій країні переростав у селянське повстання. Наростало піднесення революційної боротьби в армії і на флоті. На околицях Росії посилювався революційний рух пригноблених народів.

Усе це свідчило про революційну кризу в низах, які не хотіли жити по-старому.

Наростала криза і політики панівних класів, криза «верхів», які не могли управляти по-старому. З початку революції склад Тимчасового уряду неодноразово змінювався, політика панівних класів заходила в глухий кут.

Обстановка, що склалася восени 1917 р., свідчила, що в Росії створилися об'єктивні та суб'єктивні умови для взяття влади робітничим класом. Більшовицька партія, оцінивши катастрофічне становище країни восени 1917 р., відкрито заявила про невідкладну потребу соціалістичної революції шляхом збройного повстання.

¹ Див.: Родина. — 1989. — № 10. — С. 17.

² Там само.

В. І. Ленін у своїх статтях і листах «Марксизм і повстання» (середина вересня 1917 р.), «Поради стороннього» (жовтень 1917 р.) та інших дав практичні поради щодо організації збройного повстання, виклав план його підготовки та проведення. Розпочалася боротьба за здійснення цього плану.

Слід підкреслити, що напередодні Жовтня класові і політичні сили різко поляризувалися на два фронти: революції та контрреволюції. Склалася нова альтернативна ситуація: диктатура контрреволюційної воячини або диктатура пролетаріату.

Водночас восени 1917 р. в країні виникла реальна загроза анархічного бунту. Стихійний бунт міг призвести до загибелі культури і, зрештою, також обернувся б іноземним втручанням і перемогою контрреволюційної диктатури. Однією з причин, чому Ленін квапив більшовиків зі взяттям влади, саме й були побоювання, що стихійний вибух анархії випередить всі його розрахунки і плани.

Збройне повстання в Петрограді почалося 24 жовтня 1917 р. і на ранок 25 жовтня (7 листопада) столиця фактично була в руках революційних сил. Уранці 25 жовтня Петроградський воєнно-революційний комітет від імені ради оголосив, що Тимчасовий уряд повалено. Збройне повстання в Петрограді перемогло. Питання підготовки і здійснення збройного повстання широко висвітлюється в історичній літературі¹.

У світлі сучасних дискусій про те, чи було збройне повстання в Петрограді масовим революційним рухом народу, чи «збройним путчем», необхідно мати на увазі: коли і як розроблявся план повстання, як воно готувалося, звернутися до аналізу сил, що діяли в революції.

Дослідники наводять такі дані: Червона гвардія столиці мала у своїх лавах понад 20 тис. озброєних і навчених червоногвардійців. На боці революції був Петроградський гарнізон. Воєнно-революційний комітет включав до бойового розрахунку близько 150 тис. солдатів. Революційні сили Балтійського флоту склалися з 700 бойових і допоміжних кораблів, у тому числі налічували 8 лінкорів, 9 крейсерів, 68 есмінців, 28 підводних човнів. Центробалт — виборний орган моряків-балтійців — ще у вересні 1917 р. заявив, що розпоряджень Тимчасового уряду не виконує і влади його не визнає.

Усі ці історичні факти дають підстави зробити однозначний висновок про широкий революційний рух, про глибоко народний характер Жовтневого збройного повстання.

¹ Див.: Октябрьская революция: Вопросы и ответы. — С. 231—273.

25 і 26 жовтня 1917 р. відбувся II Всеросійський з'їзд рад. Своїх делегатів на з'їзд направили 402 ради країни. До відкриття з'їзду, тобто надвечір 25 жовтня, на з'їзд прибуло 560 делегатів, а на заключних засіданнях 26 жовтня були присутні 625 делегатів — 390 більшовиків, 179 лівих есерів, 35 об'єднаних інтернаціоналістів і 21 український есер. У роботі з'їзду брали участь посланці основних національних районів: України (122 делегати), Білорусії (51), Прибалтики (26), Закавказзя (12), Північного Кавказу (9), Середньої Азії (5), Бессарабії (3). Армія і флот направили на з'їзд понад 200 делегатів¹.

З'їзд проголосив перехід всієї влади до рад, прийняв Декрет про мир і Декрет про землю, обрав ВЦВК і сформував перший радянський уряд. З 25 жовтня 1917 р. до лютого 1918 р. радянська влада встановилася на всій території Росії.

Отже, альтернативний розвиток подій не відбувся, бо рішуча перевага була на боці революційного народу. Заяви про те, що Жовтнева революція була не потрібною, оскільки вона завела суспільство в безвихідь, є дуже наївними. Революції не робляться на замовлення купки революціонерів. Досвід історії вчить, що народи самі визначають свій шлях.

Криза, виходом з якої стала революція, визрівала в Росії задовго до жовтня 1917 р. і, оскільки буржуазні сили не могла зупинити розпад суспільства, соціалістична революція стала національною необхідністю.

Таким чином, Жовтнева революція не була неминучою, але стала історично необхідною. Безпосередні завдання, що стояли перед нею, вона виконала. Але згодом і теорія, і практика революційних перетворень були спотворені до невпізнання.

І ще одне серйозне зауваження. Протягом 20-х років навіть керівники революції називали події в Петрограді у жовтні 1917 р. (а потім по всій Росії) «жовтневим переворотом». Саме через це Жовтнева революція в зарубіжній історіографії, а іноді й в окремих вітчизняних публікаціях характеризується як переворот. Однак, полум'я революції, запалене в Петрограді, перекинулося на всю Росію і на величезній території було встановлено владу рад. Це свідчить, що події жовтня 1917 р. були справжньою великою революцією.

Вивчаючи *третє питання* про закінчення Першої світової війни, варто насамперед усвідомити, що наприкінці вересня 1918 р. під натиском військ Антанти німецький блок почав роз-

¹ Див.: Октябрьская революция: Вопросы и ответы. — С. 275.

валюватися. Протягом місяця припинили опір і вийшли з війни Болгарія, Туреччина, Австро-Угорщина. А згодом запросила миру й Німеччина. 8 листопада 1918 р. німецькій делегації були вручені умови перемир'я, а 11 листопада в Ком'єнському лісі (Франція) вона підписала акт перемир'я. Перша світова війна завершилася.

28 червня 1919 р. у Версалі (під Парижем) США, Великобританія, Франція, Італія, Японія та інші країни-переможниці, з одного боку, і Німеччина, що капітулювала, — з іншого, підписали Версальський мирний договір. Цей договір був доповнений рішеннями Вашингтонської конференції, що проходила з 12 листопада 1921 р. до 6 лютого 1922 р. Версальський мирний договір і рішення Вашингтонської конференції стали однією з основ Версальсько-Вашингтонської системи післявоєнних міжнародних відносин.

Студентам важливо осмислити політичні підсумки та наслідки Першої світової війни. Який перерозподіл світу передбачала Версальсько-Вашингтонська система?

Передусім слід підкреслити, що за Версальським мирним договором Німеччину визнано головним винуватцем війни. Вона втратила восьму частину своєї території і дванадцятю частину населення: Ельзас і Лотарінгія поверталися Франції. До неї також перейшли рудники Саарської області. Союзники окупували ліве узбережжя Рейну строком на 15 років. Смуга на схід від Рейну на 50 км підлягала повній демілітаризації. Бельгії дістались округи Ейпен і Мальмеді. До Данії переходила північна частина Шлезвіга, Польща отримала Познань, район Померанії, Східної Пруссії, частину Верхньої Сілезії. Місто Данціг (Гданськ) оголошувалося «вільним містом» під захистом Ліги Націй. Мемель (Клайпеда), як вільне місто, переходив у відання держав-переможниць (у лютому 1923 р. приєднаний до Литви).

Версальський договір позбавляв Німеччину всіх колоній, які пізніше були поділені між основними державами-переможницями; відміняв загальну військову повинність. Збройні сили Німеччини обмежувались 100-тисячною сухопутною армією, яка мала комплектуватися на добровільних засадах. Заборонялось також мати важку артилерію, танки, військову авіацію, підводні човни, а флот обмежувався 36 кораблями.

Державам-переможницям Німеччина мала заплатити 132 млрд марок репарацій.

Слід зазначити, що за Версальським мирним договором Німеччина визнавала незалежність Австрії, Польщі, Чехословаччини і зобов'язувалась суворо дотримуватись її.

На Паризькій конференції були укладені також мирні договори з союзниками Німеччини.

Версальський договір передбачав створення Ліги Націй — міжнародної міжурядової організації, яка повинна була забезпечити міжнародне співробітництво і безпеку у світі.

Вашингтонська конференція зафіксувала співвідношення сил між імперіалістичними країнами на Далекому Сході, яке склалося після Першої світової війни.

З початком Другої світової війни 1939—1945 рр. Версальсько-Вашингтонська система розвалилась.

Отже, Перша світова війна була однією з важливих подій політичної історії ХХ ст. Вона справила величезний вплив на подальший розвиток світової історії.

Контрольні запитання

1. Яким було ставлення до Першої світової війни різних класів і політичних партій?
2. Як відбувалася Лютнева революція 1917 р. в Росії і яке її історичне значення?
3. У чому полягає суть двовладдя?
4. У чому полягають причини квітневої, червневої і липневої політичних криз 1917 р. і їхня сутність?
5. Чи була в 1917 р. альтернатива Жовтневій революції?
6. Який вплив мала Жовтнева соціалістична революція 1917 р. в Росії на розвиток політичних процесів у світі?
7. Які політичні підсумки Першої світової війни?

Література

- Аврех А. Я. Царизм накануне свержения. — М.: Политиздат, 1989. — 346 с.
- Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. — К.: Політвидав України, 1990. — Ч. 2. — 398 с.
- Волобуев П. Обращаясь к великому опыту // Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди. — М.: Политиздат, 1989. — С. 42—56.
- Волобуев П. 1917 год: была ли альтернатива Октябрьской революции? // Родина. — 1989. — № 10. — С. 14—17.
- Писарев Ю. А. Новые подходы к изучению истории первой мировой войны // Новая и новейшая история. — 1993. — № 3. — С. 46—57.

Пивовар С., Серіщев Я., Стельмах С. Всесвітня історія XX століття. — К.: Феміна, 1995. — С. 30—62.

Спирин Л. М. Россия 1917 год: Из истории борьбы политических партий. — М.: Мысль, 1987. — 333 с.

Тюкавкин В. Г., Корнилов В. А. и др. История СССР, 1861—1917. — М.: Просвещение, 1990. — С. 347—424.

Версальский мирный договор 1919 г. Вашингтонская конференция 1921—1922 гг. Версальско-Вашингтонская система // БСЭ. — 3-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1971. — Т. 4. — С. 344—345; 546—548.

Езеров Р. Я. Исторический опыт II Интернационала и современность: [Проблемы антивоенной борьбы] // Рабочий класс и современный мир. — 1989. — № 1.

Кривогуз И. М. Сознательный рабочий никогда не отречется... (К истории Второго Интернационала 1889 — 1914 гг.). — М.: Знание, 1990.

Крип'якевич І. П. Всесвітня історія: У 3 кн. — К.: Либідь, 1995. — Кн. 3: Найновіші часи. — С. 229—275.

Ленін В. І. Війна і російська соціал-демократія // Повне збір. творів. — Т. 26. — С. 11—20.

Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу // Повне збір. творів. — Т. 26. — С. 197—250.

Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції // Повне збір. творів. — Т. 31 — С. 110—114.

Непролетарские партии России. Урок истории. — М.: Мысль, 1984. — С. 185—230; 231—261.

Октябрьская революция: Вопросы и ответы. — М.: Политиздат, 1987. — 480 с.

Пантин И. К. От буржуазной революции к революции против буржуазии // Рабочий класс и современный мир. — 1989. — № 3. — С. 164—184.

Первая мировая война и ее воздействие на историю XX века: [Круглый стол] // Новая и новейшая история. — 1994. — № 4 / 5. — С. 109—131.

Тема V

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ І ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В УКРАЇНІ (березень 1917 — березень 1921 рр.)

У новітній історії України період з березня 1917 р. до березня 1921 р. посідає особливе місце. Це драматичний, украй суперечливий і водночас насичений важливими політичними і соціально-економічними подіями період революції і громадянської війни. Після перемоги Лютневої 1917 р. буржуазно-демократичної революції в Росії в Україні відбулася своя національно-демократична революція. На політичному олімпі України в ці буремні роки діяли, змінюючи одна одну, різні політичні сили: Центральна Рада, гетьманський уряд, Директорія, радянські владні структури.

Гостра політична боротьба, змагання за незалежність України в 1917—1921 рр., за її державність піднесли національну свідомість українського народу, який зробив вагомий внесок не тільки в історію України, а й в історію Європи, світову історію. На міжнародній політичній арені було поставлене «українське питання» і зроблені перші кроки до його вирішення.

Головна мета цієї лекції — проаналізувати найважливіші політичні і соціально-економічні процеси в Україні в окреслений період: висвітлити як позитивні, так і негативні сторони в діяльності Центральної Ради, гетьманату, Директорії, радянських органів влади; розкрити драматичні сторінки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції в Україні.

Лекція I

УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ. БОРТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ

* *Боротьба за національне самовизначення України після перемоги Лютневої 1917 р. революції в Росії. Центральна Рада: перші кроки державотворення.*

- *Зміна політичної ситуації в Україні після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді. Проголошення Української Народної Республіки. III і IV Універсали Центральної Ради.*
- *Гетьманський переворот в Україні. Внутрішня і зовнішня політика Української Держави гетьмана Скоропадського.*

Висвітлення першого питання необхідно розпочати з аналізу конкретно-історичної ситуації, яка склалася в країні наприкінці лютого — на початку березня 1917 р.

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії вирішила питання про владу вкрай суперечливо. На політичній арені майже одночасно з'являються два органи влади. 27 лютого 1917 р. було створено Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів — орган революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. Протягом березня ради робітничих солдатських і селянських депутатів виникають фактично по всій Росії.

2 березня, у день зречення влади Миколою II, сформовано Тимчасовий уряд — орган диктатури російської буржуазії. Виникнення непередбаченої революційними канонами ситуації — установа двовладдя — стало, по суті, головною особливістю політичного життя Росії після повалення самодержавства.

Звістка про перемогу в Росії буржуазно-демократичної революції сколихнула українство. Широкі маси робітників, солдатів, селян, демократичних кіл України включилися до активного суспільно-політичного життя.

Як і в Росії, в Україні на хвилях революції виникають нові органи влади. Це насамперед ради робітничих, солдатських депутатів. На початку березня вибори до рад робітничих депутатів відбулися в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві. Протягом першої половини березня 1917 р. в Україні було обрано 43 ради робітничих депутатів і 18 солдатських рад, а на кінець березня налічувалося вже близько 170 рад. Дещо пізніше почали створюватися і ради селянських депутатів, у яких значний вплив мали соціалісти-революціонери (есери). На противагу таким радам заможне селянство, козаки і частина поміщиків заснували свою організацію — Союз хліборобів-власників.

Як і в Центральній Росії, ради за своїм складом були есеро-меншовицькими. Вплив більшовиків, яких на початку березня

1917 р. налічувалось в українських губерніях не більше 2 тис. осіб, на утворення і діяльність рад залишався обмеженим. Подальше поглиблення економічної і політичної кризи сприяло підвищенню популярності більшовицьких лозунгів і кількісному зростанню партії більшовиків. На кінець квітня вона вже нараховувала понад 10 тис. чоловік.

Друга гілка влади в Україні діяла від імені Тимчасового уряду. Уже 4(17) березня в Києві була утворена Рада об'єднаних громадських організацій. Виконавчий комітет цієї Ради у перші революційні місяці вважався найвищою владою у місті.

Громадські ради та їхні комітети виникли в усіх губерніях. Вони стали представницькими органами місцевої влади. Панівні позиції в них зайняли представники торговельно-промислових кіл і управлінської бюрократії.

Виконавчу владу, яка до революції належала губернаторам і повітовим справникам, Тимчасовий уряд передав своїм комісарам, якими автоматично ставали голови губернських і повітових земських управ, тобто виборні особи. Як правило, це були місцеві поміщики. Управлінський апарат у містах зберігався майже без змін.

Характерною особливістю суспільно-політичного життя в Україні після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії було зростання національно-визвольного руху. Його очолили українські партії, навколо яких згуртувались українські демократи різних ідейних переконань як соціалістичного, так і революційно-демократичного напрямку. Була гостра потреба у створенні єдиного центру з відповідною програмою дій революційно-демократичних сил України. І таким центром стала заснована 7(20) березня 1917 р. Центральна Рада. Вона являла собою ліберально-демократичну організацію парламентського типу. За партійною приналежністю в Центральній Раді переважали українські соціал-демократи й есери, які становили близько 80 % її складу. До неї входили також кадети, українські соціалісти-федералісти, меншовики і російські есери, представники єврейських партій і польських соціалістів. З ідеологічного погляду Центральна Рада мала виразно окреслену ліву орієнтацію. Лідерами Центральної Ради стали М. Грушевський (Голова Ради), В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра, М. Порш та ін.

Важливо звернути увагу на основні вимоги Центральної Ради до російського Тимчасового уряду. Вони були такі: визнання права українського народу на автономію; взаємного представництва, уведення посади спеціального комісара у справах України

при Тимчасовому уряді та призначення крайового комісара на всій Україні; відрахування частини податків, які збиралися з українського народу, на розвиток національної культури тощо.

Проте Тимчасовий уряд, відображаючи інтереси російської буржуазії і продовжуючи імперіалістичну, великодержавну політику царизму, не хотів задовольнити навіть цих мінімальних і законних вимог Центральної Ради.

Яскравим свідченням піднесення національно-визвольного руху в Україні було скликання Центральною Радою Українського національного конгресу, що відбувся в Києві 6—8 (19—21) квітня 1917 р. На нього зібралось 900 делегатів з усієї України, від усіх українських громад колишньої імперії, а також від різних економічних, освітніх, військових та інших організацій.

У резолюції конгресу містилась вимога проголосити автономію України ще до Всеросійських установчих зборів, які мали б лише узаконити українську автономію. Конгрес обрав 150 представників до Центральної Ради та затвердив М. Грушевського на посаді Голови.

5—8 (18—21) травня в Києві проходив I Український військовий з'їзд, на який з'їхалось близько 700 делегатів. Головою з'їзду було обрано відомого українського соціал-демократа Симона Петлюру. Військовий форум делегував своїх представників до Центральної Ради. II Український, військовий з'їзд відбувся в Києві 5—11 (18—24) червня 1917 р. У його роботі взяло участь близько 2500 делегатів. Було підтверджено постанову першого з'їзду про українізацію армії і затверджено статут найвищої української військової установи — Генерального комітету на чолі з С. Петлюрою. З'їзд обрав Раду військових депутатів і ухвалив, щоб вона ввійшла складовою частиною до Центральної Ради. Після I і II військових з'їздів посилювався процес українізації армії.

Українські військові підтримали національно-визвольну ідею, програму національного відродження і державотворення, вимагали покінчити з війною, вирішити революційним шляхом соціально-економічні проблеми.

Підтримали Центральну Раду і всеукраїнські з'їзди селянських і робітничих депутатів, що відбулася в травні—липні 1917 р.

Таким чином, в Україні набирали сили національно-визвольний рух, ширилася своя, неадекватна російській, українська демократична революція, за своїм характером і змістом національна та соціально-економічна.

Важливими офіційними документами, за якими можна простежити шлях боротьби за автономію і незалежність України, були

Універсали Центральної Ради. Свій I Універсал Центральна Рада видала 10 (23) червня 1917 р. У ньому вона вимагає визнання Тимчасовим урядом права українського народу на автономію, відрахування частини податків на національно-культурні потреби і введення посади Комісара в українських справах при Тимчасовому уряді.

Через кілька днів після видання Універсалу Центральна Рада створила Генеральний Секретаріат як свій виконавчий орган, який очолив В. Винниченко.

I Універсал викликав вибух національного ентузіазму. На адресу керівників Центральної Ради надходили численні звернення з вимогою якнайшвидшого втілення в життя накреслених в Універсалі заходів.

Оголошення I Універсалу занепокоїло Тимчасовий уряд і 29 червня (12 липня) до Києва для узгодження російсько-українських відносин прибули О. Керенський, І. Церетелі та М. Терещенко. Українську делегацію на переговорах очолювали М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра.

У результаті переговорів було укладено угоду, що визнавала Генеральний Секретаріат органом Тимчасового уряду в Україні, склад якого мав затверджуватися Тимчасовим урядом. Міністри Тимчасового уряду визнали право України на автономію й погодилися, що Центральна Рада виробить статут, який подасть для затвердження Всеросійськими установчими зборами.

Необхідно підкреслити, що зміст і характер угоди були реально відображені в II Універсалі Центральної Ради, виданому 3(16) липня 1917 р. У ньому Центральна Рада заявила, що визнає Всеросійські установчі збори, які мали вирішити питання про автономію України, і що вона не має наміру відокремлюватися від Росії. Цим самим Центральна Рада відмовилася від того, що нещодавно сама урочисто проголосила в I Універсалі.

Угода Центральної Ради з Тимчасовим урядом призвела до падіння її авторитету серед українства.

Розстріл на початку липня 1917 р. мирної демонстрації в Петрограді докорінно змінив політичну обстановку в країні. Період двовладдя скінчився. Вся влада була захоплена Тимчасовим урядом, який очолив есер О. Керенський.

Липневі події зачепили й Україну. Російський Тимчасовий уряд відмовився навіть від тих мінімальних поступок, які обіцяв Центральній Раді наприкінці червня 1917 р. А тим часом повна залежність Ради від Тимчасового уряду, її пасивність при вирішенні соціально-економічних проблем викликали різку критику з боку її прихильників.

Восени 1917 р. виникли нові ускладнення між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Причиною цього стала заборона Тимчасового уряду на скликання Установчих зборів України.

Підбиваючи підсумки розгляду першого питання, необхідно підкреслити, що в березні 1917 р. в Україні розгорнулася національно-демократична революція, відновився державотворчий процес, який очолила Центральна Рада. Мільйони жителів України відчули пробудження національної свідомості, придушеної століттями перебування у складі Російської імперії.

Універсали Центральної Ради — державотворчі акти історичної ваги. З часу возз'єднання з Росією Україна вперше офіційно заявила про своє прагнення, про своє право і свою волю до національного відродження і державотворення. Однією з провідних ліній універсальних актів було вироблення принципів стосунків між Україною і Росією. Центральна Рада орієнтувалась на автономію як крок до федерації. Про це і говорить зміст I-го і II-го Універсалів Центральної Ради.

Розглядаючи друге питання, перш за все необхідно підкреслити, що перемога Жовтневого збройного повстання в Петрограді докорінно змінила політичну ситуацію в Росії. Буржуазний Тимчасовий уряд перестав діяти. II Всеросійський з'їзд рад, у якому взяли участь 126 делегатів від України, обраних від 69 місцевих рад, проголосив у країні радянську владу, передавши її місцевим радам. У проголошеній «Декларації прав народів Росії» визнавалась рівність і суверенність народів Росії, їх право на самовизначення аж до відокремлення і створення своєї держави.

Яку ж позицію зайняла Центральна Рада? Її офіційний орган — газета «Нова Рада» запевнила читачів, що Центральна Рада не підтримує соціалістичну революцію і її позицію слід розуміти як підтримку Тимчасового уряду. На той час у Києві діяло три політичні сили. На владу претендувала як Центральна Рада, так і Рада робітничих і солдатських депутатів, якою керували більшовики та ліві соціалісти. Штаб Київського військового округу відстоював владу буржуазного Тимчасового уряду, хоча його вже фактично не існувало.

28 жовтня (9 листопада) 1917 р. почалася збройна боротьба між силами, які були на боці більшовиків, і військами штабу Київського військового округу. Після триденних жорстоких боїв перемогу отримали повсталі революційні робітничі загони і червоногвардійці. 30 жовтня (11 листопада) військові частини Київського округу залишили Київ. Але влада перейшла до рук

Центральної Ради, яка спиралася у своїх діях на численніші українізовані військові частини в порівнянні з більшовицькими силами.

Необхідно підкреслити, що збройні виступи київських робітників і солдатів сприяли розвитку революційних процесів в інших містах України. На короткий час радянську владу було встановлено у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Коростені, Рівному, Луцьку та інших прифронтових містах.

Центральна Рада прагнула скористатися з ситуації, що склалася, і робила все можливе для зміцнення своїх позицій як єдиної влади в Україні.

7 (20) листопада 1917 р. Центральна Рада прийняла свій III Універсал, який проголошував утворення Української Народної Республіки. «Віднині, — урочисто проголошувалося в документі, — Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Російської республіки і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів». Положення III Універсалу ясно свідчили: Центральна Рада зважилася на цей рішучий і серйозний крок, щоб відгородити Україну від більшовицької революції, яка перемогла в центрі країни.

III Універсал проголошував скасування приватної власності на землю, 8-годинний робочий день, контроль за виробництвом, скасування смертної кари, реформу суду та національно-персональну автономію для неукраїнців. У документі проголошувалася також свобода совісті, слова, друку, зборів професійних спілок. Але всі ці обіцянки, вирішення яких відкладалися до Установчих зборів, так і залишилися нереалізованим. Зосередившись цілком на вирішенні важливих політичних проблем, Центральна Рада не зробила будь-яких суттєвих змін у державному ладі України, чим швидко дискредитувала себе в очах трудящих мас.

Що стосується фактичного співвідношення різних політичних сил, то формально влада в Україні належала Центральній Раді. Але на значній частині території республіки її вплив був мізерним. У робітничому Донбасі влада належала радам, у пролетарських центрах Лівобережжя їх вплив зростав з кожним днем. В інших районах і містах, у тому числі в Києві, фактично встановилося міжвладдя: йшла боротьба між радами робітничих і селянських депутатів, міськими думами, місцевими органами Центральної Ради.

У перші місяці після Жовтневого перевороту Центральна Рада користувалася значним впливом серед трудящих. Та стрілка політичного барометра не стояла на місці. З кожним днем зростав авторитет рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, дедалі більшої ваги набували не слова та декларації, а конкретні справи, що стояли за ними.

На характер ситуації в Україні істотно впливало протистояння Центральної Ради і уряду Радянської Росії, який підтримувала більшість українських рад робітничих і селянських депутатів. Центральна Рада роззброїла червоногвардійські загони, вислала за межі України частини, що підтримували революційний Петроград, розгромила більшовицькі ради в Полтаві та ряді інших міст. Конфлікт став невідворотним.

У цій складній і суперечливій ситуації відбулося скликання і проведення Всеукраїнського з'їзду рад. Ініціаторами виступили більшовики. З'їзд мав стати важливим етапом на шляху встановлення радянської влади в Україні.

Центральна Рада вирішила використати з'їзд у своїх цілях. 4(17) грудня 1917 р. на з'їзд до Києва прибуло понад дві тисячі прибічників Центральної Ради. Делегати з'їзду — більшовики, висловили рішучий протест і, відмовившись брати участь у засіданнях, переїхали до Харкова, де й провели 11—12 (24—25) грудня 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. З'їзд проголосив Українську Радянську Республіку (УРР). Було обрано Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК), до складу якого ввійшли 35 більшовиків, 4 ліві есери, 1 «лівий» український соціал-демократ та 1 меншовик-інтернаціоналіст. Було вирішено також дообрати згодом 20 членів ЦВК від селянських рад. Головою ЦВК України було обрано Ю. Г. Медведева — члена УСДРП.

17 (30) грудня 1917 р. ЦВК затвердив перший уряд Радянської України, назвавши його Народним Секретаріатом. До його складу ввійшли Артем (Ф. А. Сергеев), В. П. Затонський, Є. В. Бош, М. О. Скрипник та ін. Рада народних комісарів (Раднарком) Російської республіки визнала Народний Секретаріат єдиним законним урядом Української республіки.

I Всеукраїнський з'їзд рад оголосив Центральну Раду поза законом, скасувавши всі її постанови і розпорядження. У свою чергу, керівництво Центральної Ради не визнало рішень Всеукраїнського з'їзду рад і утворених ним органів.

Після I Всеукраїнського з'їзду рад процес встановлення радянської влади на місцях прискорився. По всій Україні розгорну-

лася боротьба трудящих мас, спалахнули збройні повстання в Катеринославі, Одесі, Києві та ряді інших пролетарських центрів.

Необхідно звернути увагу на те, що в цей час розпочалася збройна боротьба радянсько-більшовицьких частин Росії і України проти збройних сил Центральної Ради. Ще 4 (17) грудня 1917 р. Раднарком Російської республіки звернувся з «Маніфестом до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», який підписали В. Ленін і Л. Троцький. Цим документом Раднарком Росії визнавав Українську Народну Республіку і все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу. Саму ж Центральну Раду «як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української Республіки» Раднарком не визнавав і вимагав від неї припинити дезорганізацію фронту, не пропускати контрреволюційні війська на Дон, на допомогу генералу Каледіну, припинити роззброєння червоногвардійців і відданих радянській владі солдатів. У разі відмови виконати ці вимоги, підкреслювалося в документі, РНК уважатиме Центральну Раду в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і в Україні.

Ультиматум було відхилено. Почалась війна. У грудні 1917 р. до Харкова прибули загони російських червоногвардійців під командуванням комісара для боротьби з контрреволюцією на Півдні В. А. Антонова-Овсієнка. Раднарком направив їх на ліквідацію контрреволюційного заклоту на Дону. Але на прохання уряду Радянської України вони включилися в збройну боротьбу проти Центральної Ради.

У такій складній політичній ситуації Центральна Рада прийняла свій останній, IV Універсал. Документ датовано 9 (22) січня 1918 р., але фактично його прийнято в ніч з 11 (24) на 12 (25) січня.

Певна поспішність у прийнятті Універсалу пояснюється такими причинами. По-перше, йшла безуспішна війна з Радянською Росією і назривала евакуація Центральної Ради. По-друге, за таких умов не було ніякої можливості скликати Установчі збори, призначені на 9 (22) січня 1918 р. М. Грушевський заявив, що Центральна Рада постановила взяти на себе функцію Установчих зборів і проголосити самостійність України. По-третє, на переговорах у Бресті німецько-австрійська сторона погоджувалась вести переговори з «самостійною Україною», яка б мала відповідну юридично-правову базу.

У IV Універсалі підкреслювалося: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, суверенною Державою Українського Народу». Саме в проголошенні

самостійності, державної незалежності України і полягає основне історичне і політичне значення Універсалу.

У документі Центральна Рада закликала українське населення, зокрема всіх городян, усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки.

Чільне місце в IV Універсалі було відведене важливим соціально-економічним заходам: передачі землі селянам без викупу; проведенню націоналізації природних багатств України; взяттю під контроль держави всіх банків тощо. У цьому особлива значущість документа.

У січні 1918 р. в результаті збройної боротьби радянська влада була встановлена у Вінниці, Олександрівську, Миколаєві, Херсоні, багатьох інших містах і селах України, а також у Криму.

4 (17) січня 1918 р. Народний Секретаріат віддав наказ радянським військам розпочати похід у напрямку Полтава — Київ. У ньому брали участь червоногвардійські загони, сформовані в Україні, а також надіслані Раднаркомом з Росії.

Під час наступу червоних частин на Київ чимало українських полків, у тому числі ім. Наливайка, Сагайдачного, Дорошенка, Хмельницького, Шевченка, Грушевського, Вільної України, під впливом більшовицької агітації, відмовилися стати на захист Центральної Ради, а полк ім. Богуна загрожував виступити проти неї.

У січні загони С. Петлюри та інші українські патріотичні війська, що залишилися вірними Центральній Раді, вступили в бій з радянськими частинами, які наступали на Київ.

Готовність захищати Центральну Раду від більшовиків виявила необстріляна в боях студентська і гімназична молодь Києва. 250 юнаків, які об'єдналися в «Помічний студентський курінь» разом з сотнею гайдамаків і «вільних козаків» були направлені на вузлову залізничну станцію Крути, щоб зупинити там наступ червоних військ. 15—17 (28—30) січня 1918 р. в жорстокому бою з противником, що мав значну кількісну перевагу, «Помічний студентський курінь» майже повністю загинув.

Важливе значення в боротьбі за встановлення радянської влади в Україні мало Січневе повстання проти Центральної Ради в Києві, яке тривало в період з 16 (29) до 22 січня (4 лютого). Проти повсталих Центральна Рада направила Січових стрільців і зняті з фронту загони «вільних козаків». Повстанці змушені були відступати. Найдовше, цілих шість днів, трималися робітники «Арсеналу». Зрештою 22 січня (4 лютого) арсенальці змушені були припинити опір.

Під тиском червоних частин 26 січня (8 лютого) війська Центральної Ради залишили Київ. Цього ж дня радянські війська ввійшли в місто, 30 січня (12 лютого) до міста прибув Народний Секретаріат УНР. На деякий час Київ став столицею Радянської України.

Окремо слід сказати про події, які відбулися в Києві після вступу радянських військ. Мова йде про жорстокий терор проти так званих «контрреволюційних елементів». Командувачем «радянських армій», що наступили на Київ, Антонов-Овсієнко призначив лівого есера, підполковника царської армії М. Муравйова, людину надзвичайно честолюбну і хворобливо жорстоку. У своєму наказі Муравйов вимагав від підлеглих «нещадно нищити всіх офіцерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Кількість жертв вимірювалася тисячами. Якщо історик Н. Полонська-Василенко називає цифру 5 тис. жертв більшовицького терору в Києві¹, то інший дослідник — І. Нагаєвський — 10 тис.²

За дискредитацію радянської влади безмірною жорстокістю, масовими розстрілами військовополонених, закликами до поголового винищення всіх «ворогів революції» М. Муравйова було знято з посади командувача радянських військ. Пізніше цей політичний авантюрист став одним з керівників антирадянського лівоесерівського заклоту в Поволжі, під час якого загинув.

Після евакуації з Києва керівники Центральної Ради всі надії пов'язували з успішними переговорами своєї делегації з представниками країн Четверного союзу, що велися в Бресті. Після підписання сепаратного мирного договору вони сподівалися на військову допомогу в їх боротьбі з радянськими військами.

І ці сподівання лідерів Центральної Ради виправдалися. 27 січня (9 лютого) 1918 р. договір між УНР і чотирма державами німецького блоку підписано. Це був перший мирний договір на шляху до завершення світової війни.

Але миру в Україну він не приніс. Через кілька днів після підписання угоди в Брест-Литовську німці з австрійцями поділили Україну на сфери впливу і ввели на її територію армію, що налічувала понад 450 тис. осіб. Після відступу радянських військ 2 березня 1918 р. до Києва повернулася і Центральна Рада. Але її політика викликала розчарування майже в усіх верствах населення України. Воно засуджувало Центральну Раду за введення в країну жорстоких німців, які постійно втручалися у внутрішні справи УНР.

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К.: Либідь, 1992. — Т. 2. — С. 480.

² Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К.: Український письменник, 1994. — С. 103.

Проти Центральної Ради і німецько-австрійських окупантів розгорнувся масовий революційний рух. В. Винниченко писав у 1920 р., що «прихильників Центральної Ради серед широких мас ставало все менш і менше», що «величезна більшість українського населення була проти нас»¹.

З іншого боку, німці також швидко пересвідчилися, що Центральна Рада не мала практично ніякого адміністративного апарату для збору тих мільйонів тонн продуктів, які обіцяла. Безперервні кризи, сутички й дебати між партіями в Центральній Radі переконали німецьке командування в тому, що вона неспроможна правити. Тому 16 (29) квітня 1918 р. під час чергового засідання (на якому було ухвалено проект Конституції Української Народної Республіки) Центральна Рада була розігнана невеликим німецьким загоном. Так безславно закінчилася діяльність Центральної Ради.

Таким чином, Центральна Рада проіснувала більше 13 місяців — з 7 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р. Вона посідає в історії належне їй місце. Безсумнівно, багатогранна діяльність Центральної Ради сприяла національному відродженню України, становленню її державності. Саме в цьому і полягає її основне значення.

III Універсал Центральної Ради проголосив Українську Народну Республіку як автономну частину Росії. Апогеєм демократичної революції в Україні став IV Універсал, який проголосив самостійність України. Проте слід підкреслити нечіткість концепції української державності. Орієнтуючись в останньому Універсалі на незалежність, Центральна Рада вбачала в ній лише перехідний етап до створення нової федерації.

Непослідовність і нерішучість Ради при вирішенні соціальних проблем призвели до різкого падіння її впливу і авторитету серед трудящих України, а невдовзі — до повного розриву з власним народом. Змова Центральної Ради з кайзерівською Німеччиною обернулася національною трагедією для українського народу.

У той же день, 29 квітня 1918 р., коли була розігнана Центральна Рада, у Києві на з'їзді хліборобів Павла Скоропадського² було обрано гетьманом України. Німецька окупаційна влада санкціонувала державний переворот. Павло Скоропадський з пафо-

¹ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. II. — С. 161 — 216.

² Нашадок давнього роду козацької старшини й один з найбільших в Україні землевласників, П. Скоропадський мав високий статус. За царського режиму служив військовим ад'ютантом Миколи II і під час Першої світової війни був авторитетним генералом.

сом проголосив про встановлення Української Держави (на відміну від Української Народної Республіки Центральної Ради).

При вивченні третього питання студентам необхідно зосередити увагу на внутрішній і зовнішній політиці гетьманської Української Держави. Перш за все варто зазначити, що нова державна влада ґрунтувалася на незвичайному поєднанні монархічних, республіканських і, що особливо характерно, диктаторських засадах. Усім гарантувалися громадянські права, причому особлива увага зосереджувалася на святості приватної власності.

П. Скоропадський, скасовуючи такі нововведення Центральної Ради, як націоналізація великих маєтків та культурна автономія, увів окрему категорію громадян-козаків (які фактично були заможними селянами). Гетьман сподівався, що вони стануть основною соціальною опорою режиму. Сам же П. Скоропадський наділявся широкими прерогативами: йому належало виняткове право видавати всі закони, призначати кабінет, керувати зовнішньою політикою та військовими справами й бути верховним суддею країни. Але ці претензії на майже необмежену владу не могли приховати того факту, що влада в Україні практично належала німцям, а не українцям.

Сформований гетьманом уряд складався переважно з представників поміщицького, буржуазного класів і їх партій. Гетьманський Кабінет Міністрів очолив великий землевласник Ф. Лизогуб.

За короткий час в Україні було відновлено дійовий адміністративний апарат. У провінціях урядовці Центральної Ради замінялися на досвідчених адміністраторів, що називалися старостами й призначалися з місцевих поміщиків або земських урядників. У центральному уряді посади розподілилися між професійними чиновниками — переважно росіянами чи зросійщеними українцями.

За прямої підтримки уряду в Києві в травні 1918 р. відбувся з'їзд представників промисловців, банкірів-фінансистів і поміщиків, який схвалив внутрішню політику Української Держави.

П. Скоропадський виношував великі плани щодо створення української національної армії, чисельність якої в мирний час перевищувала б 300 тис. осіб. Мобілізацію планувалося здійснити восени 1918 р. і навесні 1919 р. Але реально на осінь 1918 р. загальна чисельність збройних формувань не перевищувала 65 тис. осіб.

Суть аграрної політики гетьманського уряду полягала в тому, що місцеві старости та окупаційні коменданти силою відбирали в селян майно, передане їм земельними комітетами відповідно до

законодавства Центральної Ради. Поміщики дістали можливість викликати для захисту своїх маєтків військові загони. Почалися екзекуції, селян били різками, ув'язнювали, розстрілювали.

У липні 1918 р. було прийнято закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства», згідно з яким селяни разом з худобою, возами та іншим реманентом віддавалися в розпорядження поміщиків. Організатори страйків на польових роботах підлягали тюремному ув'язненню строком до одного року.

Значно погіршилось становище робітничого класу. Щоб припинити занепад виробництва і налагодити вивезення промислової сировини до Німеччини й Австро-Угорщини, окупаційні власті і гетьманська адміністрація намагалися змусити робітників працювати інтенсивніше. Порушувався закон про 8-годинний робочий день (виданий урядом Центральної Ради), його тривалість на багатьох промислових об'єктах збільшилась до 9—10, а на деяких до 12 годин.

За указами Міністерства праці Української Держави фінансові й економічні функції профспілок різко обмежувалися, їм заборонялося втручатися в питання найму та звільнення робітників. Переслідувань зазнавали й інші робітничі і громадські організації. Заборона страйків, організація підприємцями локаутів — стали характерною ознакою часу.

Внутрішня соціальна політика Української Держави була цілком зорієнтована на задоволення потреб німецької адміністрації. Улітку 1918 р. в Україні склалася розгалужена система німецьких окупаційних воєнно-економічних організацій, безпосередньо зайнятих вивезенням за кордон сировини й продовольства. Керівною ланкою цієї системи було «Імперське господарське бюро при німецькій делегації на Україні». Австро-угорські війська мали свої відповідні органи. 10 вересня 1918 р. окупаційні власті підписали з гетьманським урядом нову економічну угоду, за якою німці та австрійці одержали право вивезти 75 млн пудів хліба, 11 млн голів овець, 460 тис. пудів сала, масла й сиру, велику кількість інших продуктів харчування і сировини.

Намагаючись за будь-яку ціну зібрати хліб, окупаційні адміністративні органи, не звертаючи уваги на місцеве законодавство, влітку 1918 р. розпочали відверте грабування українського села із застосуванням військової сили.

Ця політика досить швидко викликала незадоволення гетьманським режимом у середовищі робітничого класу та селянства. В опозицію до уряду стала українська національна демократія.

На відміну від реакційної соціальної політики позитивні зрушення відбулися у сфері національно-культурної політики. П. Скоропадський та його уряд здійснили ряд важливих кроків у справі національно-культурного відродження України. Це стало можливим насамперед тому, що окупанти не втручалися в цю сферу державної діяльності.

Особливо вражали досягнення гетьманського уряду у створенні системи освітніх закладів. На рівні початкової школи було випущено кілька мільйонів примірників україномовних підручників, а в більшості шкіл уведено українську мову. Було засновано близько 150 нових україномовних гімназій, у тому числі в сільських районах. У жовтні в Києві та Кам'янці-Подільському відкрилися два нові українські університети. Було також засновано Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку в понад 1 млн томів.

До яскравих досягнень у галузі культури гетьманської доби треба ще додати заснування Українського театру драми та опери, Української державної капели та Державного симфонічного оркестру.

Гетьманський уряд асигнував велику суму на видання різноманітних україномовних підручників.

Вершиною національно-культурної діяльності Української Держави П. Скоропадського стало створення 24 листопада 1918 р. Української академії наук, президентом якої було призначено професора В. Вернадського.

Слід також додати, що українська мова набула статусу державної і були вжиті певні заходи у справі українізації гетьманського державного апарату.

Гетьманський уряд проводив активнішу в порівнянні з Центральною Радою зовнішню політику. Особливого значення надавалося дипломатичним відносинам з Радянською Росією. Згідно з умовами Брестського мирного договору Раднарком Росії зобов'язувався визнати незалежність України і підписати мирний договір. У травні до Києва для переговорів приїхала російська делегація. Головою її був Х. Раковський, заступником — Д. Мануїльський. Головою української делегації був С. Шелухін, заступником — І. Кістяковський. Переговори велися українською та російською мовами з допомогою перекладачів.

12 червня 1918 р. було підписано прелімінарну (попередню) угоду про припинення війни і поновлення залізничних і поштово-телеграфних комунікацій. Українська Держава здобула право за-

снувати консульства в багатьох містах Росії. При обговоренні територіальних проблем переговорний процес незабаром зайшов у безвихідь. На початку жовтня переговори перервалися. За домовленістю сторін чинними залишалися прелімінарні умови миру.

Важливого значення в зовнішньополітичній сфері діяльності гетьманського уряду набули бессарабське та кримське питання, проблема західноукраїнських земель — Холмщини і Підляшшя.

Акцентуючи увагу студентів на вирішенні урядом П. Скоропадського кримського питання, необхідно підкреслити таке. Німецькі окупанти, побоюючись посилення України за рахунок Криму (адже приєднання Криму означало те, що в розпорядженні України опинилася б велика військово-морська база в Севастополі і Чорноморський флот) передали владу на півострові царському генералу Сулькевичу. Сформований ним крайовий уряд поновив на півострові дію законів Російської держави, виданих ще до Жовтневого перевороту в Петрограді. Справжні наміри уряду Сулькевича полягали в тому, щоб боротися за «єдину і неділиму» Росію й зберегти для неї Крим.

Гетьманський уряд, справедливо вважаючи півострів невід'ємною складовою України, думав, що приєднання Криму до Української Держави має відбуватися на засадах автономії. Виступаючи за здійснення принципу самовизначення народів, він був переконаний, що населення півострова висловиться за злуку з Україною. І справді, навіть татарське населення, серед якого набула великої популярності ідея власної державності, не заперечувало проти включення Криму до складу України. До цього були схильні також німці-колоністи, караїми й чимало росіян.

Однак уряд генерала Сулькевича вперто відстоював самостійність Криму, здійснюючи репресивні заходи проти своїх опонентів. Тоді в серпні 1918 р. гетьманський уряд оголосив блокаду Криму. В умовах блокади яскраво виявилася цілковита залежність півострова від материка: його економічне життя було паралізоване. Сулькевич капітулював і заявив, що готовий на переговори про форми державного об'єднання з Україною.

Переговори відбулися в Києві восени 1918 р. Сторони розробили попередні умови побудови крайової автономії. Вони мали бути розглянуті татарським курултаєм та представниками інших національних і громадських організацій півострова. Новий спалах громадянської війни після падіння гетьманського режиму поклав край планам об'єднання України й Криму.

Якщо Центральна Рада мала офіційні дипломатичні стосунки лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Оттоманською імпе-

рією, то Українська Держава обмінялася посольствами з 12 країнами: Голландією, Данією, Іспанією, Італією, Німеччиною, Норвегією, Швецією, Австро-Угорщиною та ін.

В офіційних виступах, пресі П. Скоропадський з пафосом проголошував самостійність України на вічні часи. Насправді ж відновлення гетьманом буржуазно-поміщицького монархічного режиму в Україні, його внутрішня соціально-економічна політика стали основою для відродження буржуазно-поміщицького ладу поваленої Російської імперії. За часів гетьманату до Києва переїхало багато промисловців, поміщиків, фінансистів, міністрів і генералів. Зокрема тут знайшли притулок Пуришкевич, Рябушинський, Шульгін, Мілюков та ін. Вони були засновниками відповідних політичних угруповань.

В умовах гетьманського режиму на території України проводили активну діяльність політичні сили, що мали на меті відновлення «великої і неподільної» Росії: Рада законодавчих палат, Рада державного об'єднання, Київський національний центр, Рада відродження Росії та ін. Різні за політичними поглядами, ці організації об'єднувалися спільною ненавистю до української державності. Всі вони не визнавали незалежної України і українців як націю.

Фактично з самого початку гетьманського перевороту стала формуватися опозиція П. Скоропадському. У середині травня відбувся ряд нелегальних з'їздів українських партій, на яких своє несхвалення уряду висловили представники таких професійних груп, як залізничники, телеграфісти, селяни й робітники.

Влітку 1918 р. інтенсивно формувались повстанські загони, які сміливо вступали в бої з окупантами та державною вартою (поліцією). У червні—липні широкого розголосу в Україні й за її межами набуло повстання близько 30 тис. селян Таращанського та Звенигородського повітів Київської губернії. Воно справило революційний вплив на селян Волині, Поділля, Полтавщини, Херсонщини, де також сформувались повстанські загони. Велике повстання охопило влітку повіти Волинської губернії. Особливого розмаху дії партизанів досягли на Чернігівщині.

І з'їзд КП(б), який проходив у Москві в липні 1918 р., виступив за підготовку збройного повстання у всеукраїнському масштабі. З цією метою створено Центральний військово-революційний комітет (ЦВРК) у складі А. С. Бубнова, В. П. Затонського, Ю. М. Коцюбинського і ряду військових спеціалістів.

Явно переоцінивши власні сили, ЦВРК необачно видав наказ № 1 про початок загального збройного повстання в Україні. Че-

рез очевидну невідготовленість такої масштабної акції вона зазнала невдачі. Незважаючи на героїзм окремих партизанських загонів Чернігівщини та інших губерній, загальне повстання в Україні не розгорілося. Маючи значну кількісну перевагу, окупанти жорстоко придушили розрізнені виступи.

Під час збройної боротьби проти окупантів і гетьманату на політичній арені з'явилася велика кількість отаманів, діяльність яких стала однією з найхарактерніших рис громадянської війни в Україні. Серед них такі неоднозначні фігури, як Махно, Зелений, Григор'єв та ін.

Українські демократичні партії соціалістичної орієнтації з самого початку відвернулися від гетьманського режиму. П. Скоропадський зробив серію спроб залучити на свою сторону ці партії та їх авторитетних політичних лідерів. Від гетьманського уряду переговори з українськими партіями вели міністри М. Василенко, Д. Дорошенко, але безрезультатно. «Цей момент — відмова соціалістичних партій узяти участь у будівництві гетьманської держави, — як підкреслює історик Н. Полонська-Василенко, — глибоко трагічний: представники українського народу не знайшли в собі в такій мірі патріотизму, національної свідомості й розуміння, щоб стати вище від партійних інтересів і об'єдналися в ім'я Української Держави»¹.

У серпні 1918 р. представники українських соціал-демократів, есерів та соціалістів-самостійників утворили опозиційний гетьману міжпартійний блок — Український національний союз. 14 листопада в Києві відбулося його напівлегальне засідання, на якому прийняли рішення розпочати боротьбу за владу. З цією метою сформовано керівний орган — Директорію — у складі В. Винниченка (голова), С. Петлюри, Ф. Швеця, О. Макаренка і П. Андрієвського. Наступного дня члени Директорії виїхали до Білої Церкви, де заручилися підтримкою корпусу Січових стрільців на чолі з Є. Коновальцем. 15 листопада Директорія виступила з відозвою, оголосивши «похід на Київ» і закликавши населення України до збройної боротьби проти гетьманського уряду. Військовим частинам створюваної гетьманом армії пропонувалося переходити на бік Директорії. 17 листопада в Білій Церкві Директорія підписала угоду з німецьким командуванням про нейтралітет окупаційних військ у її боротьбі проти гетьмана.

Які ж кроки здійснив у цій складній ситуації гетьманський уряд? Намагаючись якомога швидше переорієнтуватися на Ан-

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К.: Либідь, 1992. — Т. 2. — С. 523.

танту й одержати надійну підтримку з боку білого руху, П. Скоропадський вдався до політичних трансформацій. 14 листопада 1918 р. він призначив новий кабінет, що майже повністю складався з російських монархістів, і проголосив Акт федерації, за яким зобов'язався об'єднати Україну з майбутньою найбільшовицькою Росією. У своїй федеративній грамоті П. Скоропадський наголошував, що саме Україні «першій належить виступити у справі створення Всеросійської федерації, кінцевою метою якої буде відновлення великої Росії». З цією метою він закликав українство об'єднатися навколо нього і стати на захист України і Росії.

Але все це викликало велике обурення в українських колах і прискорило повстання проти гетьманського режиму, підняте Директорією. 16 листопада з Білої Церкви почався наступ на Київ корпусу Січових стрільців, до яких приєднувалися повстанські загони. 18 листопада біля Мотовилівки в першому ж бою військо Директорії розбило гетьманців і через кілька днів підійшло до Києва. Уже в середині грудня Київ був оточений більш ніж 20 тис. повстанцями. Після тривалих переговорів Директорії з німецьким командуванням окупаційні війська 14 грудня залишили Київ. У цей же день Січові стрільці Є. Коновальця ввійшли в Київ, а П. Скоропадський зрікся влади. Через кілька днів він, переодягнений у німецьку військову форму, виїхав до Німеччини, де й провів решту свого життя.

19 грудня 1918 р. Директорія урочисто в'їхала до Києва. 26 грудня вона опублікувала свій програмний політичний документ — Декларацію, в якій проголошувала ліквідацію гетьманського режиму й відновлення незалежної Української Народної Республіки.

Таким чином, гетьманський режим проіснував 7 з половиною місяців. Повна залежність від окупаційних військ Центральних держав, які розпочали відверто грабувати український народ, викликала обурення українства. Політичні партії лівої орієнтації відразу ж стали в опозицію до уряду П. Скоропадського. Спроба відновити стабільність шляхом повернення дореволюційного соціально-економічного устрою, насамперед на селі, була найсерйознішою помилкою П. Скоропадського. У відповідь на реакційну соціально-економічну політику гетьманського режиму вибухнули народні повстання.

¹ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1994. — С. 163.

Залишалася невіршеною й інша важлива проблема — національної незалежності Української Держави.

До позитивних моментів гетьманату слід віднести насамперед його багатогранну культурно-національну діяльність і активнішу, в порівнянні з Центральною Радою, зовнішню політику.

Лекція 2

ПРОТИБОРСТВО ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В УКРАЇНІ В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

- *Прихід до влади в Україні Директорії. Відродження УНР. Відновлення і падіння радянської влади.*
- *Громадянська війна в Україні. Боротьба за визволення України від денікінців.*
- *Заключний період громадянської війни. Утвердження радянської влади в Україні.*

Вивчення першого питання, на наш погляд, доцільно розпочати з аналізу внутрішньої політики Директорії. Нова влада обіцяла знищити поміщицьке землеволодіння, скасувати всі реакційні закони, запроваджені урядом Української Держави, відновити 8-годинний робочий день, провести вибори до Трудового конгресу, якому й належатиме вища законодавча влада. 26 грудня 1918 р. було призначено Раду Народних Міністрів УНР на чолі з українським соціал-демократом В. Чехівським.

Того ж дня Директорія видала декларацію, в якій були закріплені завоювання українського народу, визначені завдання побудови демократичного суспільства в Україні, заснованого на повазі до законів.

Вирішуючи головне питання — аграрне, уряд Директорії видав земельний закон від 8 січня 1919 р., який скасував приватну власність на землю, а 18 січня, щоб залучити більшість селянства на свій бік, видає закон про додаткове наділення землею в розмірі від 1 до 2 десятин. Уряд Директорії брав на себе зобов'язання бути представником інтересів робітників, селян і «трудової інтелігенції», а також оголошував про намір позбавити виборчих прав земельну й промислову буржуазію.

Надзвичайно швидко виявився суперечливий характер внутрішньої політики Директорії та її уряду. Прагнучи виглядати в

очах українського народу демократами й соціалістами, вони водночас настійно шукали шляхів до порозуміння то з німцями, то з представниками Антанти. Тому й «демократія» в УНР набула специфічного характеру. Реальна влада на місцях належала командирам військових частинах — отаманам, насамперед Петлюрі, Балбачану, Коновальцю. Їхній визначальний вплив на Директорію з часом закономірно вилився у фактичну диктатуру головного отамана Симона Петлюри.

Націоналістичні отамани і очолювані ними загони громили робітничі організації, розганяли з'їзди робітників і селян, пороли їх різками, грабували населення, арештовували і розстрілювали більшовиків. На початку 1919 р. Правобережною Україною протікала хвиля єврейських погромів.

Неспроможність Директорії та її уряду вирішити аграрне питання викликала масове невдоволення селянства. Виконавчий комітет Всеукраїнської ради селянських депутатів («Спілка») рішуче засудив соціальну політику Директорії. Комітет висунув перед її урядом ряд вимог: передати владу в центрі об'єднаному з'їздові цих рад; до скликання останнього владні функції має виконувати Виконком «Спілки».

Директорія та її уряд переживали гостру кризу. Найяскравішими її проявами стали вихід В. Винниченка зі складу Директорії в лютому 1919 р. та зміна голови Ради Народних Міністрів.

Дещо повертаючись назад, необхідно підкреслити, що наприкінці листопада 1918 р. в Москві за ініціативою ЦК КП(б)У було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. У своєму маніфесті він закликав трудящих до боротьби за відновлення радянської влади в Україні. Тимчасовий уряд України підтримали численні повстанські загони, що не визнавали ні гетьмана, ні Директорії.

На початку грудня 1918 р. українські повстанські дивізії розпочали наступ у двох головних напрямках. Перша дивізія наступала на Чернігів і Київ, друга — на Білгород і Харків. Склад дивізій постійно поповнювався за рахунок повстанських загонів.

Почалася певна «більшовизація» повстання. На радянський бік перейшли війська Нестора Махна, повстанська група отамана Григор'єва, отамана Терпила (Зеленого) та ін.

3 січня 1919 р. радянські війська ввійшли в Харків, де вже два дні тривало робітниче повстання проти Директорії. 4 січня рішенням Реввійськради РСФРР був створений Український фронт на чолі з В. Антоновим-Овсієнком. Протягом січня радянські війська зайняли Чернігів, Полтаву, Катеринослав, а 5 лютого — Київ.

Січневі бої продемонстрували недієздатність армії УНР, а також виявили неспроможність Директорії знайти політичну платформу для створення міцної соціальної опори. Апелювання до національних гасел виявилось недостатнім. Так, оголошена 16 січня Директорією війна Радянській Росії не справила помітного впливу на перебіг воєнних дій.

Не додав політичного капіталу Директорії і проведений наприкінці січня в Києві Трудовий конгрес, який висловився за самостійність і незалежність України. Під час роботи конгресу відбувся розкол в рядах есерівської більшості. Ліві українські есери («боротьбісти») виступали за радянську владу. Праві — за демократичний соціалізм, а центр, — очолений М. Грушевським, М. Люлинським та М. Шаповалом, пропонував передати владу «трудовим радам селянських і робітничих депутатів».

Висвітлення подальшої діяльності Директорії УНР потребує розгляду основних подій, які розвивалися в Західній Україні.

Передусім необхідно усвідомити, що революційні події в Австро-Угорщині в жовтні 1918 р. призвели до розпаду імперії. На її уламках виникли: Чехословаччина, Угорщина, Австрія, Югославія.

Падіння монархії сприяло піднесенню національно-визвольного руху в західноукраїнських землях. Керівництво національно-визвольним рухом здійснювали партії: національно-демократична, радикальна, соціал-демократична, селянсько-радикальна, які утворили 19 жовтня 1918 р. у Львові Українську Національну Раду.

Спираючись на Українських січових стрільців, Українська Національна Рада в ніч на 1 листопада 1918 р. захопила владу у Львові, а 9 листопада проголосила створення самостійної Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), до складу якої ввійшла Галичина, Буковина і Закарпаття з населенням близько 6 млн осіб. Однак невдовзі Буковину захопили румуни, Закарпаття лишилося далі під владою Угорщини (у травні 1919 р. було включене до складу Чехословаччини), а західну частину Галичини окупували поляки. Таким чином, під управлінням західноукраїнського уряду залишалася територія з населенням близько 4 млн осіб).

1 грудня 1918 р. у Фастові між ЗУНР та УНР було укладено попередній договір про злуку в єдину Українську Народну Республіку. 4 січня 1919 р. в Станіслав (тепер — Івано-Франківськ) Українська Національна Рада схвалила закон про злуку двох українських держав.

22 січня 1919 р. Директорія проголосила в Києві на Софіївській площі акт злуки Східної та Західної України в єдину соборну

державу. Сам по собі цей акт мав, безперечно, позитивне значення в історії українського народу, протягом двох із половиною століть роз'єданого через загальновідомі історичні обставини, але, проголосивши злуку УНР і ЗУНР, Директорія так і не спромоглася втілити її в життя.

Стосовно питання про те, хто воював проти Директорії, зазначимо: уряд РСФРР допомагав військам Українського фронту зброєю, спорядженням, частини фронту формувалися переважно з українських селян і робітників. Осмислюючи згодом події громадянської війни, колишній голова Директорії В. К. Винниченко у своїх спогадах «Відродження нації» писав: «...Як і при Центральній Раді, всю вину ми склали на руських большевиків. Вони, мовляв, ішли на Україну з своїми військами й били нас. І знов треба щиро й відверто сказати, що коли б проти нас не було повстання нашого власного селянства й робітництва, то російський совітський уряд не зміг би нічого зробити про нас...»

І не російський совітський уряд виганяв нас з України, а наш власний народ...»

В умовах, коли вже було цілком очевидно, що Директорія не зможе, розраховуючи на власні сили, утриматися при владі, її керівники звернулися за допомогою до Антанти, зокрема Франції, війська якої на той час розпочали інтервенцію на півдні України. За надання допомоги уряд Франції вимагав: 1) сплатити належні їй борги царського уряду; 2) у річний строк організувати трьохсоттисячну армію; 3) всю фінансову, торговельну промислову і воєнну політику України протягом п'яти років з дня підписання договору проводити під контролем представників французького уряду. 14 лютого 1919 р. уряд С. Петлюри дав згоду на надання Директорії допомоги за таких умов, щоб врятувати свою владу. Фактично це була капітуляція перед Антантою.

У квітні армія Директорії практично була розбита, багато її частин перейшло на бік радянської влади. 17 травня 1919 р. уряд УНР переїхав до Східної Галичини.

Навесні 1919 р. війська Українського фронту воювали проти англо-французьких інтервентів, які наприкінці 1918 р. висадили 30-тисячний військовий десант у чорноморських та азовських портах, окупувавши Херсон і Миколаїв. Опір інтервентів Українська Червона армія здолала досить легко, тому що їхній бойовий настрій був невисокий, солдати відмовлялися воювати, а на частині кораблів французької ескадри спалахнуло повстання.

¹ Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990. — Ч. III. — С. 203—204.

Узимку 1919 р. радянська влада була відновлена на переважній частині території України, яка 14 січня згідно з декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України стала називатися Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). 29 січня 1919 р. відбулася реорганізація радянського уряду. Його відділи перетворювалися в народні комісаріати, а їхні завідувачі ставали наркомками. Очолив уряд Х. Г. Раковський.

Велику роль у відновленні радянської влади 1919 р. в Україні відіграв III Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся в березні 1919 р. З'їзд рад мав важливе значення для конституювання державних органів. Делегати з'їзду заслухали й обговорили звіт уряду, найважливіші питання: військове, земельне та продовольче, прийняли першу радянську Конституцію України, обрали новий Центральний Виконавчий Комітет рад України. 14 березня на першій сесії ЦВК рад України головою ЦВК було обрано Г. І. Петровського, створено президію ЦВК і сформовано уряд УСРР — Раду Народних Комісарів.

В основі внутрішньої політики уряду УСРР лежали воєнно-комуністичні заходи, запозичені з практики Радянської Росії. Найхарактернішими рисами «воєнного комунізму» були прискорені темпи націоналізації промисловості, згортання товарно-грошових відносин, заміна товарного ринку як універсального регулятора економіки усілякими розкладками, насамперед продовольчою, а в сільському господарстві — прагнення перейти від одноосібного до усупільненого виробництва через радгоспи, комуни, артілі. У політичній сфері «воєнний комунізм» виявився в запровадженні диктатури пролетаріату, яка розглядалася як обов'язковий політичний компонент перехідного періоду від буржуазної формації до комуністичної.

Найбільш неприйнятним і болючим для села заходом стало впровадження за декретом уряду УСРР від 12 квітня 1919 р. продовольчої розкладки. Селяни за твердими цінами мали віддавати державі весь вироблений хліб, за винятком норми, необхідної для власного харчування та ведення господарства, і це тоді, коли внаслідок господарської розрухи ціни на промислові товари зросли в багато разів, і купити їх можна було лише в спекулянтів.

Усе це ще більш посилювало дестабілізацію в суспільстві й без того розбурханому громадянською війною. Навесні — влітку 1919 р. в Україні з'явилися селянські озброєні загони як відповідна реакція хліборобів на політику і практику «воєнного комунізму». Селянські виступи проходили під гаслами «Геть комуну!» або й «За радянську владу без комуністів!».

За офіційними даними радянського уряду, протягом червня—липня 1919 р. в Україні було 328 повстань¹. Проти повстанців кинули регулярні військові частини. Вони обстрілювали села з гармат і кулеметів, брали заложників. Але повстанський рух селян в Україні так і не вдалося придушити.

Українська негативна реакція українського села на заходи «воєнного комунізму» позбавила більшовиків соціальної опори в масах і спричинила катастрофічне падіння боєздатності армії. Це, у свою чергу, дало змогу денікінцям перейти влітку 1919 р. в активний наступ. Потрапивши в безвихідь, радянська влада в Україні впала.

Вивчення другого питання необхідно розпочати з усвідомлення соціально-політичної суті денікінщини. Денікін і його рух відбивали інтереси російських поміщиків і великої октябристсько-кадетської буржуазії. Їхня мета полягала у відновленні дореволюційних порядків, збереженні імперії. Тому скрізь на окупованих територіях білогвардійці знищували осередки національного відродження та запроваджували великодержавну російську владу. Її політичну опору становив блок кадетів, монархістів, октябристів, а також меншовиків, які допомагали денікінцям маскувати своє справжнє обличчя, закликали до «громадянського миру», «встановлення порядку», співробітництва народних мас із новим режимом.

В умовах денікінської окупації поміщикам поверталися їхні маєтки, капіталістам і банкірам — заводи, фабрики, банки, відновлювалася посилена експлуатація робітничого класу і селянства.

Денікінці чинили масовий терор щодо революційно настроєних робітників і селян. Так, у Катеринославі стратили 3 тис. осіб, в Одесі — теж 3 тис., у Харкові — понад 2 тис. Звичайним явищем стали криваві єврейські погроми.

Виступаючи під прапором «єдиної й неподільної Росії», денікінці ліквідували національні завоювання українського народу, активно провадили погромно-чорносотенну пропаганду, розпалюючи українофобство. Не дозволялося навіть розмовляти українською мовою та видавати нею книги й газети. Були закриті національні школи, Академія наук. У Києві знищили бюст Т. Г. Шевченка та заборонили вивішувати його портрети в усіх установах.

Таким чином, запроваджений в Україні денікінський режим буржуазно-поміщицької диктатури був антинародним і антинациональним. Він не міг не викликати ненависті та протесту з боку широких мас України, які дедалі активніше піднімалися на боротьбу проти білогвардійської контрреволюції.

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — С. 525.

З перших днів денікінської окупації на боротьбу піднялися робітники. Розгортався організаційний страйковий рух, зачинателями якого на початку липня 1919 р. виступили робітники Харкова, заводів і шахт Донбасу. Восени страйки набули масового характеру й охопили всю Україну.

Організаторами і керівниками розгрому військ Денікіна були РКП(б), КП(б)У. Уже з весни 1919 р. в Україні створювалася мережа комуністичного підпілля, а в липні того ж року з метою надання цій роботі чіткості й планомірності було організоване Зафронтове бюро ЦК КП(б)У на чолі з С. В. Косіором.

Вирішальне значення для успіху боротьби проти великодержавницької диктатури Денікіна, деморалізації його військ мав поворот селянства в бік радянської влади. Українці незадоволені земельною політикою денікінців, грабунками й реквізиціями Добровольчої армії, жорстоким терором, селяни відмовлялися визнавати владу білих, ухилялися від служби в армії Денікіна. Під впливом революційної агітації цілі підрозділи піхотних і кавалерійських денікінських військ залишали фронт або переходили на бік Червоної армії. Повстанські й партизанські загони постійно поповнювалися селянами.

На осінь 1919 р. повстансько-партизанський рух поширився на всі губернії та повіти окупованої ворогом території України. Найактивнішу участь у цьому русі брали понад 100 тис. народних месників. Денікін змушений був направити на придушення народного опору 25-тисячне військо, до складу якого входили корпус генерала Шкуро і частини армії генерала Слащева. Саме слащевці були кинуті проти селян-повстанців Миколаївського повіту Херсонської губернії, котрі 16 вересня 1919 р. проголосили Баштанську республіку. Майже місяць 4-тисячний повстанський загін чинив опір, і лише 12 листопада карателі здобули перемогу, після чого спалили в с. Баштанка 350 дворів і розстріляли 852 особи. 21 листопада білі потопили в крові виступ мешканців посаду Висунськ Миколаївського повіту, однак після того, як Слащев вирушив звідти на повстанців Катеринославщини, у багатьох селах повіту партизанський рух відновився.

У жовтні 1919 р. по всій Україні розпочалися масові воєнні дії партизанів проти денікінців.

Під впливом більшовицької пропаганди тисячі рядових бійців війська УНР влилися в червоні партизанські й повстанські загони та підрозділи регулярних радянських військ. Агітаційно-роз'яснювальна робота ревкому Поділля в частинах Української галицької армії, виснаженої важкими умовами життя, сприяла тому,

що УГА майже в повному складі разом з командуванням перейшла на бік радянської влади. На початку 1920 р. з неї були сформовані три бригади Червоної української галицької армії.

Варто зауважити, що в денікінському тилу також виникали й діяли загоны, очолювані анархістами-комуністами, «лівими» есе-рами й українськими соціал-демократами, що становили опозицію царистсько-національному й буржуазно-поміщицькому білогвардійському режиму. Високою боєздатністю характеризувалися загоны Махна, Тютюнника, Шепеля та інших «батьків» і отаманів, які в той час виступали проти денікінців, привертаючи тим самим до себе трудяще селянство, певну частину пролетарських та інших демократичних елементів.

Особливо великі сили мав у своєму розпорядженні Нестор Махно, який послідовно обстоював інтереси селян і боровся проти білогвардійської диктатури за вільні ради. Керована Революційною військовою радою «Армія ім. батька Махна» в серпні 1919 р. мала чітку структуру та складалася з десятків полків, об'єднаних у чотири корпуси. У лавах повстанців було 10 тис. кавалеристів і 40 тис. піхотинців, озброєних 1 тис. кулеметів і 20 гарматами, 12 тис. тачанок забезпечували махновцям високу маневреність.

Таким чином, на окупованій денікінцями території України комуністам, боротьбістам і анархістам вдалося організувати великий повстанський рух, тісно пов'язаний з народними масами та загалом підпорядкований головному завданню, вирішуваному Червоною армією, — відновленню радянської влади.

Радянські війська, які офіційно називалися Російсько-українською Червоною армією, швидко просувалися вперед. Вигнання білогвардійців з України розпочалося 6 листопада 1919 р. з визволення Чернігова 12-ю армією. 30 листопада були звільнені Суми, 11 грудня — Харків, 16 грудня — Київ.

Тим часом ударна група військ 13-ї армії громила денікінців у Донбасі, 14-а армія протягом січня—лютого 1920 р. ввійшла в Південну Україну. 7 лютого 41-а дивізія й кавалерійська бригада Г. І. Котовського зайняли Одесу. Звідси частини Червоної армії рушили до Дністра.

Проте головні військові сили УНР на південно-західному напрямі незабаром зросли та об'єдналися з польськими. Їхня загальна кількість на початку 1920 р. досягла 65 тис. осіб. Тому 12-а радянська армія, що наприкінці січня вийшла на лінію Мозир—Овруч—Коростень—Летичів—р. Дністер на схід від Могилева-Подільського, змушена була зупинитися й зайняти оборону.

Оволодіння в той час Червоною армією підступами до Кримського півострова й визволення його від білогвардійців відкрили можливість найшвидшого завершення громадянської війни, однак через ряд об'єктивних і суб'єктивних обставин ця можливість не була реалізована.

Таким чином, підтримувана Антантою та внутрішньою контрреволюцією денікінщина зазнала краху завдяки зусиллям Червоної армії, яку підтримало українське селянство. Цій перемозі сприяв і масовий повстанський рух. У боротьбі проти російських білогвардійців українці дедалі більше схилялися на бік РСФРР, сподіваючись на повну реалізацію соціальних і національних прав, проголошених Жовтневою революцією, радянською владою.

У заключній частині другого питання доцільно коротко зупинитись на основних аспектах внутрішньої політики органів радянської влади на звільненій від денікінців території. Ще в грудні 1919 р., в умовах громадянської війни, постановою ЦВК і РНК УСРР було організовано Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком) — центральний тимчасовий надзвичайний орган радянської влади в Україні.

У найтіснішому контакті з урядом РСФРР і Реввійськрадою Південного фронту Всеукраїнський революційний комітет анулював усі закони й розпорядження денікінців, поновив чинність Конституції УСРР, декретів РНК УСРР і РСФРР, що стосувалися господарських галузей, підпорядкованих єдиним найвищим органам РСФРР. На місцях діяли губернські, волосні та сільські ревкоми.

У маніфесті «До робітників і селян України» Всеукрревком зазначив, що українська культура віднині дістане змогу розвиватися вільно за сприяння робітничо-селянської влади. В інструкції місцевим ревкомам Всеукрревком пропонував усім радянським працівникам виявляти «найдобайливіше ставлення до української культури і української мови», а 21 лютого 1920 р. ВУЦВК видав декрет про використання в усіх установах української мови нарівні з російською.

У зв'язку з повсюдним обранням рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у середині лютого 1920 р. відпала потреба у ревкомах. За постановою президії ВУЦВК від 19 лютого 1920 р. Всеукрревком і ревкоми на місцях ліквідовувалися.

Основою вироблення політичної лінії КП(б)У стала спеціальна резолюція ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні», схвалена 29 листопада 1919 р. ЦК РКП(б) і підтверджена VIII Всеросійською партконференцією. Ця резолюція визначила основні принципи національної земельної та продовольчої політики

в УСРР, а також заходи щодо запровадження нового порядку, зміцнення диктатури пролетаріату.

У першому пункті цієї резолюції наголошувалося на неухильному здійсненні більшовиками принципу самовизначення націй, на тому, що «РКП стоїть та точці зору визнання самостійності УСРР», а питання визначення форм якнайтіснішого союзу України й усіх радянських республік «буде остаточно вирішене самими українськими робітниками й селянами».

Резолюція партконференції та інші офіційні документи РКП(б) щодо державної самостійності України зробили свою справу. Більшовики дістали можливість зайнятися організацією влади в Україні, за сприяння з боку впливових партій соціалістичної орієнтації.

Проте національні сили України, що зважилися на співробітництво з більшовиками, приймали за суть радянської державності її словесне оздоблення. «Незалежність» УСРР насправді була декларативною, тому що контроль за всіма виявами суспільного життя в республіці належав тоталітарній партії та її допоміжним, зокрема каральним, органам. Ця партія була максимально централізованою, з повним підпорядкуванням обласних організацій єдиному московському центру.

Студентам необхідно звернути увагу на той факт, що досить швидко більшовики, оголосивши інші партії лівої орієнтації контрреволюційними, стали, по суті, єдиною політичною силою в країні. Контроль над економікою і суспільно-політичним життям при усуненні від активної діяльності конкурентних політичних організацій якраз і перетворював РКП(б) на державну партію.

У заключній частині розгляду цього питання слід підкреслити, що партійні, радянські владні структури провели цілий комплекс соціально-економічних заходів, спрямованих на поліпшення матеріально-побутових умов життя трудящих. На підприємствах відновився 8-годинний робочий день, забезпечувалася охорона праці, організовувалися комісії для страхування трудящих. Для зменшення безробіття повсюдно в містах України створювалися біржі праці. Збільшувалися асигнування й на охорону здоров'я та боротьбу з епідеміями.

5 лютого 1920 р. було видано «Закон робітничо-селянського уряду про землю», який ґрунтувався на принципах аграрної політики в Україні, визначеної Декретом про землю. За даними на кінець 1920 р., селяни в УСРР зосередили у своїх руках 96 % усіх земельних угідь республіки, 52 % усіх селянських дворів стали середняцькими.

Ці та інші соціально-економічні заходи дали можливість зробити перші кроки до подолання розрухи, вирішення продовольчої проблеми.

Розглядаючи третє питання, студентам необхідно проаналізувати основні події заключного періоду громадянської війни в Україні. Після розгрому денікінських військ Антанта і США організували новий похід проти Радянської Росії і УСРР. На цей раз ударною силою виступила панська Польща. У першій половині 1920 р. Польща отримала від країн Антанти і США велику кількість гармат, танків, літаків, кулеметів, боеприпасів, а також солдатського обмундирування. Навесні 1920 р. збройні сили Польщі налічували 738 тис. осіб. Армія її стала однією з найбільших у Європі.

У цей час за дорученням С. Петлюри дипломатична місія УНР у Варшаві тривалий час вела переговори з польським урядом про сформування спільного антибільшовицького фронту в Україні. У результаті цих переговорів 21 квітня 1920 р. голова дипломатичної місії УНР А. Левицький і міністр закордонних справ Польщі Я. Домбровський підписали загальну і торговельно-економічну конвенції. 24 квітня було укладено військову конвенцію. Три конвенції пізніше назвали Варшавською угодою. Будучи таємною, вона не підлягала ратифікації (тобто затвердженню верховним законодавчим органом). Повний текст її став відомий лише у 1926 р.¹

Який же головний зміст Варшавського договору С. Петлюри з поляками? Польський уряд визнавав Директорію УНР «верховною владою на Україні». Польща визнавала за Україною право на незалежність, але за це діставала Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя, Полісся. Польські окупаційні війська забезпечувалися українським продовольством і транспортом.

Безперечно, що Варшавський договір був прямою зрадою інтересів українського народу, адже до Польщі відходила територія площею понад 100 тис. кв. км з населенням близько 10 млн осіб.

Особливо велике обурення Варшавський договір викликав у Галичині, оскільки він перекреслив усю боротьбу галичан за незалежність і передав її під владу Польщі. Держави-переможниці у світовій війні взяли до відома факт ліквідації ЗУНР і захоплення Галичини Польщею, але не погодилися з цією анексією. Галичина дістала статус «міжнародної території».

Змова петлюрівців з поляками за рахунок національних інтересів українського народу викликала глибоке обурення всіх

¹ Про основні статті Варшавської угоди та її історичну оцінку див.: Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 2. — С. 539—543; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1994. — С. 328—333.

патріотичних сил України. Безкомпромісна позиція С. Петлюри, який віддав перевагу залежності від Варшави, аби відстояти створену 1917 р. УНР, засуджувалася багатьма українськими політичними діячами. Зокрема, на конференції есерів, що відбулася в Празі наприкінці травня 1920 р., М. Грушевський, О. Жуковський, М. Шаповал та інші лідери українського національного руху визнали Варшавську угоду юридично неправочинним актом.

Рішуче виступив проти С. Петлюри В. Винниченко. Нелегально прибувши на початку квітня 1920 р. в УСРР, він звернувся до ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, урядів РСФРР і УСРР із планом допомоги в боротьбі проти поляків, Врангеля, у будівництві Радянської України.

25 квітня 1920 р. Польща напала на Україну. Чисельність польських армій становила близько 65 тис. осіб. Разом з польськими легіонами просувалося й 15-тисячне військо УНР, маючи перевагу в силі й озброєнні, польським військам вдалося зайняти майже всю Правобережну Україну, а 7 травня — вступити до Києва.

На окупованій території загарбники силою зброї встановили жорстокий режим. Надавалося максимальне сприяння польській буржуазії, шляхті та соціально спорідненим з ними елементам з місцевого населення. Усіх, хто чинив опір, негайно знищували. Білополяки ліквідували українські та російські школи, забороняли видавати книги й газети цими мовами.

Практично вся реальна влада зосереджувалася в руках польської адміністрації, функції ж маріонеткового уряду УНР, сформованого у Вінниці, не поширювалися далі обмеженого району і зводилися до обнародування різних декларацій проти більшовиків із закликами до українського населення в усьому коритися окупантам. Козаки війська УНР разом з польськими легіонами вчинили криваві єврейські погроми в ряді міст і містечок Правобережжя й Полісся. Усі ці дії петлюрівської отаманщини руйнували підвалини української державності, підривали в очах мас авторитет УНР, ганьбили українців як цивілізовану націю.

З перших днів окупації розгорнулася активна боротьба українського населення проти польської навали. Керівництво підпільним і партизанським рухом у ворожому тилу здійснювало Зафронтове бюро, а з 26 травня 1920 р. — Закордонне відділення ЦК КП(б)У (Закордот) на чолі з Ф. Я. Коном.

Перейшовши в наступ, радянські частини 8 червня зайняли Білу Церкву, а 12 червня — Київ, 17 червня була взята Вінниця, 19 червня — Жмеринка, а 9 липня — Проскурів (нині Хмельницький).

Директорія УНР, залишивши Вінницю, на деякий час затрималася в Проскуріві, а звідти подалася на Варшаву. У другій половині липня 1920 р. радянські війська Західного і Південно-Західного фронтів зайняли всю Білорусію та, розгромивши противника в районі Рівне—Дубно—Броди, підійшли до Львова.

Тим часом військова і фінансова допомога, надана Антантою Врангелю, дала йому змогу вже в травні 1920 р. активізувати наступ проти нечисленної 13-ї радянської армії. Добре озброєні та споряджені 30 тис. білогвардійців планували не лише врятувати від розгрому польську армію, а й захопити Північну Таврію, Донбас і вирушити звідти вглиб Правобережжя та з'єднатися з поляками.

Уже на початку червня врангелівський 2-й армійський корпус під командуванням генерала Слащева зайняв Мелітополь.

Після фронтального наступу від Перекопа і Чонгара ворог захопив значну частину Північної Таврії та витіснив війська 13-ї армії на правий берег Дніпра.

Ведення війни одночасно на два fronti — проти поляків і білогвардійців — було не під силу радянській владі. Давалася ознака страшенна розруха, господарська криза, яка негативно позначилася на забезпеченні фронту. Були допущені і серйозні прорахунки з боку радянського командування, що виявилось, зокрема, у недооцінці військових сил противника.

Після невдалого наступу в серпні—вересні 1920 р. на Варшаву, радянсько-польський фронт стабілізувався на лінії Коростень—Житомир—Бердичів. Зі свого боку керівні кола Польщі, теж не маючи достатніх сил для продовження війни, вирішили за краще підписати в жовтні 1920 р. попередні умови мирного договору.

А 18 березня 1921 р. в Ризі делегації РСФФР, УСРР і делегація Польської республіки уклали мирний договір, за яким до Польщі відійшли західноукраїнські та західнобілоруські землі. Ризький договір стверджував повну суверенність кожного партнера, а отже, України і Білорусії, та зобов'язував усіх партнерів не вдаватися до жодних ворожих дій проти кого-небудь з-поміж них.

У дальших статтях Польща зобов'язувалася надати всі національно-культурні права громадянам української і білоруської національностей, що внаслідок Ризького договору житимуть у межах Польщі.

Таким чином, за визнання Української Соціалістичної Радянської Республіки Польщею до неї відійшли Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь, Західне Полісся. Доля Галичини спершу не була чітко визначена. 14 березня 1923 р. країни Антанти на кон-

ференції в Парижі ухвалили рішення про приєднання Галичини до Польщі за умови надання їй автономних прав.

Варто звернути увагу на те, як оцінює Ризький договір історик І. Нагаєвський: «Безсумнівно, він був великою поразкою української дипломатії та гробом самостійності української держави в новітніх часах. Соціалістична Польща і більшовицька Москва поділились українськими землями, як в Андрусові 1667 року. Тому Ризький договір деякі автори називають також Ризьким Андрусовом»¹.

Між тим Кримський фронт створював дедалі більшу небезпеку. Після вересневого наступу білогвардійці захопили Олександрівськ, Маріуполь і загрожували Донецькому басейну.

2 серпня 1920 р. ЦК РКП(б) ухвалив рішення про виділення Кримського фронту в самостійний Південний фронт. Реввійськрада Республіки призначила М. В. Фрунзе його командувачем, а членами Реввійськради фронту — С. І. Гусєва і Белу Куна. На Південний фронт були перекинуті із Сибіру 51-а стрілецька дивізія, щойно створена 2-а кінна армія.

Для об'єднання дій партизанських загонів у врангелівському тилу ЦК КП(б)У, його Закордонний відділ і Реввійськрада Південного фронту створили в Криму повстанську армію на чолі з О. В. Мокроусовим. ЦК КП(б)У і РНК УСРР прийняли також пропозицію Н. І. Махна про спільну боротьбу проти білогвардійців.

28 жовтня 1920 р., маючи перевагу в піхоті та кавалерії, війська Південного фронту розгорнули вирішальні наступальні операції, під час яких були розгромлені основні сили противника; рештки відступили в Крим, за Перекопсько-Чонгарські укріплення. У ніч із 7 на 8 листопада 6-а армія розпочала штурм укріплень і перейшла в брід Сиваш.

У складі ударної групи разом з 15-ю дивізією наступали і махновці, які виявили себе хоробрими воїнами. Однак після штурму Перекопа махновцям (котрі лишилися в живих) судилася лиха доля: за наказом Л. Д. Троцького і М. В. Фрунзе їх розстріляли як «ворогів Радянської республіки і революції...». Звістка про знищення червоними його армії приголомшила Н. І. Махна. Зібравши рештки свого війська, він став на шлях кривавої помсти.

10—11 листопада 1920 р. 6-а та 4-а армії здобули Ішунські й Чонгарські позиції та прорвали оборону ворога. 13 листопада звільнили Сімферополь, 15 — Севастополь і Феодосію. Із вступом червоної кінноти до Керчі 16 листопада 1920 р. врангелівсь-

¹ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1994. — С. 363.

кий фронт був ліквідований, а влада рад установилася на всій території Криму.

16 листопада 1920 р. був узятий Кам'янець-Подільський — резиденція Директорії УНР, 18 листопада — Проскурів. Через два дні, втративши прикордонний Волочиськ і покинувши гармати, бронепοїзди, військові ешелони, уряд Директорії та рештки її війська погодилися на інтернування до Польщі. Так закінчилася війна за незалежність України, так завершився на її території період революційних змагань за державність.

У заключній частині даної лекції необхідно підкреслити такі висновки:

1. Натхненні реальними перспективами докорінних соціальних і політичних перетворень та ідеями самостійності, трудящі України виявили в роки громадянської війни небачений раніше революційний запал.

2. Багатонаціональний за своїм складом, але зросійщений робітничий клас республіки закономірно тяжів до російського побратима й під радикальними більшовицькими гаслами боровся за свою політичну диктатуру та світову пролетарську революцію.

3. Українське селянство вело активну боротьбу за право на землю, можливість вільно розпоряджатися виробленим продуктом, прагнуло влади деполітизованих рад, дбало про збереження національно-культурних і релігійних традицій.

4. В активне політичне життя включилася й національна інтелігенція. Проте українська демократія виявилася неспроможною здійснити рішучу аграрну реформу, гармонійно сполучити національні та соціальні вимоги мас, дійти згоди з революційним пролетаріатом, радами, партією більшовиків. Фатально обмеживши тим самим свою соціальну опору в масах, революційна демократія зазнала поразки в боротьбі за державну незалежність УНР, об'єднання всіх українських земель в єдину соборну державу.

5. У той самий час комуністична партія та радянський уряд підпорядкували широкий національно-визвольний рух революційним соціальним ідеалам і цілям інтернаціонального пролетарського руху, світової революції.

6. Зміцнення класового союзу пролетаріату й трудового селянства, упровадження політики «воєнного комунізму» дало змогу успішно вирішити головне завдання більшовиків — розгромити об'єднані сили зовнішніх та внутрішніх супротивників і встановити радянську владу.

7. По всій країні було запроваджено жорстоку централізацію економічного й політичного життя. Центр розглядав

УСРР як підлеглу Москві автономну частину Радянської Росії, а КП(б)У — як крайовий загін РКП(б). З утвердженням радянської влади Україна втратила свою незалежність.

Контрольні запитання

1. Дайте характеристику основних етапів боротьби за національне самовизначення України після перемоги Лютневої 1917 р. буржуазно-демократичної революції в Росії.

2. Простежте перші кроки на шляху українського державотворення під час національно-демократичної революції. Покажіть історичне значення Універсалів Центральної Ради.

3. У чому полягає головна причина політичного банкрутства українських національних інститутів: Центральної Ради, гетьманату, Директорії?

4. Як українське селянство відповіло на введення більшовиками політики «воєнного комунізму»? Чим пояснити широкий партизансько-повстанський рух українського селянства в період громадянської війни та іноземної восньої інтервенції?

5. Як оцінюється Варшавська угода та Ризький мирний договір у сучасній історіографії?

Література

Винниченко В. К. Відродження нації: У 3 ч. — К., 1990.

Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918—1921 рр.). — К., 1991.

Верстюк В. Симон Петлюра і Директорія // Сучасність. — 1997. — № 6. — С. 55—64.

Кульчицький С. Війна Росії проти УНР // Історія України. — 1998. — № 41. — С. 4—5.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1994.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К., 1992. — Т. 2.

Революція на Україні: По мемуарам белых. — М., 1990. — 435 с.

Субтельний О. Україна: Історія. — К., 1991. — С. 296—331.

Чотири Універсали. — К., 1990.

Тютюнник Ю. З поляками проти України / 3 передмовою і примітками М. Любченка. — К., 1991.

Українська Центральна Рада: передумови створення і причини занепаду. — К., 1991.

Палакін Г. Українська гетьманська держава 1918 року та Павло Скоропадський // Історія України. — 1997. — № 19. — С. 1—3; № 20 (закінчення).

Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 62—71.

Тема VI

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У СВІТІ У 20—30-ті роки

Розглядаються проблеми, що стосуються соціально-економічних і політичних процесів у світі у 20—30-ті роки. Ця тема є логічним продовженням попереднього матеріалу, де розглядалися питання, пов'язані з Першою світовою війною та її впливом на світовий розвиток. Аналізуються особливості економічного стану і політичних структур, головним чином, найрозвинутіших у 20—30-ті роки країн Західної Європи і США, які визначали тоді економічний і політичний розвиток світу. Специфіку розвитку Радянського Союзу буде проаналізовано в окремій лекції.

Слід зазначити, що 20—30-ті роки — це особливий час в історії країн Західної Європи та США. Він позначений бурхливими політичними й економічними подіями, різними, іноді цілком протилежними тенденціями розвитку. У лекції розглядатимуться питання економічної і політичної стабілізації капіталістичних країн у 20-ті роки, їхнє становище в умовах світової економічної кризи 1929—1933 років; кризи буржуазної демократії та поширення фашистських режимів у Європі; боротьби народів світу проти фашизму; тенденцій реформування західного світу в умовах загострення соціально-економічних та політичних суперечностей.

Лекція 1

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА США У 20—30-ті роки

- *Особливості розвитку країн Західної Європи і США в умовах стабілізації капіталізму.*
- *Світова економічна криза 1929—1933 рр. та її вплив на суспільно-політичні процеси у світі в 30-ті роки.*

Розгляд першого питання слід розпочати з короткого аналізу геополітичних змін у світі після Першої світової війни. Вони стосуються балансу економічних і політичних сил у світовій політиці найрозвинутіших на той час капіталістичних країн.

Так, значного посилення позицій на міжнародній арені досягли на початку 20-х років країни, що перемогли в Першій світовій війні, перш за все Великобританія, Франція і США. Саме ці держави створили Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних договорів, яка констатувала перерозподіл економічних і політичних сил між переможцями й переможеними (Німеччина та її союзники) та утвердила провідне становище перших у світовій політиці в післявоєнні часи. Основу Версальсько-Вашингтонської системи, як відомо, становив Версальський мирний договір (липень 1919 р.). Відповідно до цього договору Німеччина втратила значні території в Європі та всі свої колонії. Більшість цих земель відійшли до Великобританії і Франції.

Посідаючи провідне становище в Лізі Націй і використовуючи систему мандатів на володіння територіями, Великобританія і Франція отримали також землі колишньої Османської імперії. Франція отримала Сирію, Ліван, частину Того, Камеруну, інші землі. Великобританія — Палестину, Месопотамію, Трансйорданію, Танганьїку, частину Того і Камеруну. Деякі німецькі колонії було передано під управління британських домініонів.

Сенат США відмовився ратифікувати Версальський договір у зв'язку з небажанням вступати до Ліги Націй. Це, однак, навряд чи можна сприймати як поступку США західноєвропейській дипломатії. Навпаки, саме на початку 20-х років США починають виходити на особливе місце серед лідерів імперіалістичних держав.

На спеціальній конференції у Вашингтоні (листопад 1921—лютий 1922 р.) представники американської адміністрації домоглися ліквідації англо-японського монопольного панування в басейні Тихого океану та на Далекому Сході, закріпили за собою «рівні права й можливості» щодо експлуатації Азії. Це було значною перемогою американської дипломатії, свідченням зростання її впливу на світову політику.

Зростання ролі США виявилось і в системі сплати Німеччиною репараційних платежів. Здійснення за ініціативою США плану Дауеса (діяв з 1924 до 1930 р.), а також плану Юнга (почав діяти з 1930 р.) забезпечувало не тільки сплату воєнних боргів Німеччиною, а й утвердження американського капіталу на Європейському континенті.

Баланс сил, що утворився у світі на початку 20-х років, не міг бути тривалим. Побудований на експансіоністських засадах у вирішенні територіальних питань, він призводив лише до загострення суперечностей не тільки між переможцями і переможеними, а й між самими переможцями. Більше того, саме це зумовило,

починаючи з 30-х років, зростання реваншистських мрій переможених у війні держав.

Утім, з позиції першої половини 20-х років існуюча система міждержавних відносин стабілізувала міжнародну обстановку, створювала деяку рівновагу сил. В умовах післявоєнного часу це відкривало можливості для відродження, стабілізації та подальшого економічного зростання більшості капіталістичних країн.

Першою з держав, яка на початку 20-х років вступила в період стабілізації, а далі й економічного піднесення, були Сполучені Штати Америки. Цього і слід було сподіватись, якщо враховувати, що країна майже не постраждала під час Першої світової війни. Більше того, війна сприятливо вплинула на зростання економіки США та збагачення американських монополій. Постачання військових матеріалів, продуктів харчування, сировини країнам Європи, що воювали, стимулювало прискорений економічний розвиток США, які ще задовго до війни стали однією з найрозвинутіших індустріальних держав світу. Наприкінці війни США перетворились із держави-боржника на державу-кредитора. Експорт американського капіталу значно збільшився. Военні борги країн Антанти новому міжнародному банкіру становили багато мільярдів доларів. Американські підприємці зміцнили власні економічні та фінансові позиції в тих країнах, де до війни неподільно панували європейські конкуренти.

У 1920—1921 рр. США зазнали економічної кризи. Цей період, однак, не був тривалим. Уже в кінці 1921 р. в США зростає ділова активність, а з 1922 р. починається нове економічне піднесення, бурхливе зростання економічного виробництва. Воно триває до 1929 р. До початку нової кризи США випускали 44 % промислової продукції всього капіталістичного світу (більше ніж Англія, Франція, Німеччина, Італія і Японія разом). Найбільш інтенсивного розвитку набули автомобільна, машинобудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна та деякі інші галузі промисловості. У кожній з них панували 3—4 величезні компанії. Процес монополізації промисловості та банків значно посилювався. Великі корпорації контролювали майже половину фабрик і заводів країни (90 % усіх працюючих) і випускали 92 % усієї промислової продукції. Кількість банків за десятиліття (1920—1929 рр.) скоротилась з 30 до 24 тис., їхні капітали зросли на 21 млрд доларів.

США значно збільшили експорт товарів, вони активно наступали на позиції своїх європейських суперників. Загальне перевищення експорту над імпортом у 1921—1929 рр. досягло 7,7 млрд доларів. Високі тарифи захищали американську промисловість

від іноземної конкуренції. Найважливішим засобом фінансової експлуатації інших країн було вивезення капіталу. Американські капіталовкладення за кордоном з 1920 до 1931 р. досягли 11,6 млрд доларів, причому 40 % від них було розміщено в Європі. Одержуючи величезні відсотки від позик та платежі на погашення воєнних боргів, США перетворилися на державу-рантє.

Стабілізація економіки, що розпочалася спочатку в США, з 1924 р. поширилася майже на весь капіталістичний світ. Уже в 1925 р. індекс промислового виробництва був на 20 % вищим за довоєнні показники.

Слід відзначити, що економічне піднесення в країнах Західної Європи, так само як і в США, супроводжувалось зростанням концентрації та централізації капіталу, піднесенням економічної могутності монополій. У провідних галузях промисловості виникали монополії-гіганти: «ІГ Фарбен-Індустрі» та «Стальний трест» в Німеччині, Імперський хімічний трест в Англії, могутні об'єднання в автомобільній і машинобудівній промисловості: «Ситроен» та «Рено» у Франції, «Ансальдо», «Ільва» та «Фіат» в Італії.

Поряд з економічним піднесенням характерною рисою початку 20-х років була відносна стабілізація і державних систем. Поразка революційних виступів у Європі в 1918—1923 рр. була важливим чинником зміцнення політичної влади капіталу.

У багатьох капіталістичних країнах зміцнення політичного ладу здійснювалось у рамках буржуазно-демократичних систем. Проте вже на початку 20-х років у деяких країнах (Італія, Болгарія, Угорщина, Іспанія) почався процес фашизації суспільства і встановлення військово-авторитарних диктатур. У цих країнах громадянські права було значно урізано або ліквідовано, парламенти або розпущено, або фашизовано, робітничі партії і класові профспілки або заборонено, або обмежено їхню діяльність. Упроваджувалась єдина реакційна система пропаганди та виховання. Її відмітними рисами були вороже ставлення до демократії, шовінізм, мілітаризм, антикомунізм. Фашистська ідеологія була наскрізь просякнута демагогією соціального характеру. Посилення (або навіть засилля) виконавчої влади часто-густо призводило до встановлення особистої диктатури. Особливу роль у суспільстві та в державі в умовах фашистського режиму відігравала фашистська партія, яка мала спеціалізовані озброєні формування.

Слід відзначити, що режими фашистського типу або військово-авторитарні режими в роки часткової стабілізації капіталізму були встановлені насамперед у тих країнах, де соціальні суперечності досягли особливої гостроти. Фашизм був своєрідною відпо-

віддую найбільш реакційних кіл імперіалістичної буржуазії на робітничий і революційний рух, який активізувався в цих країнах і становив певну небезпеку тогочасному соціальному ладу.

Першою країною, яка зазнала, фашизації, була Італія. Економічна криза післявоєнного часу мала тут особливо тяжкі наслідки. Активність демократичних сил яскраво виявилась у захопленні пролетаріатом фабрик і заводів, підтримці значною частиною населення соціалістичної партії. Ця партія досягла значних успіхів на муніципальних виборах 1920 р.

У цих умовах підприємці, панівні кола дедалі більше схилилися до думки використати фашистські організації, які вже існували в Італії, проти робітничого руху і демократії. Ще в 1919 р. політичний авантюрист Беніто Муссоліні почав створювати озброєні загони (фаши) для боротьби з революцією і встановлення терористичної диктатури в країні. З метою залучення робітничої молоді й інтелігенції Муссоліні використовував демагогічні гасла про «відродження Італії як бастиону латинської культури», «боротьбу з паршивою буржуазією» і «зрадниками», які підписали мирну угоду у Версалі.

Не обмежуючись демагогічною пропагандою, фашисти широко вдавалися до терору, влаштовували погроми робітничих організацій і мітингів, підпалювали будинки, організовували політичні вбивства.

Проти активізації фашистських сил в Італії виступили як соціалісти, так і комуністи. Почались робітничі страйки і демонстрації. На захист демократії піднялися й інші верстви населення. Проте керівництво соціалістичної партії не підтримало дій, спрямованих на створення єдиного антифашистського фронту. Воно закликала лише «виявляти нетерпимість» до фашизму, але не вдаватись до насильства. Відтак фашисти змогли організувати в жовтні 1922 р. «похід на Рим» і, спираючись на монополії, воєнщину, церкву, домоглися відставки уряду. Король Віктор Еммануїл призначив Б. Муссоліні на пост прем'єра. Створенню уряду Муссоліні означало встановлення в Італії фашистської диктатури.

Крім Італії, режими фашистського типу в 20-ті роки були встановлені в Португалії (1926 р.), а також в деяких країнах Центральної та Південно-Східної Європи. У більшості ж капіталістичних країн фашистські рухи та партії в умовах економічної стабілізації змушені були відійти на другий план. Середні прошарки, матеріальне становище яких поліпшилось, почали залишати фашистські формування, а буржуазія не сприймала ще цей рух як головну зброю в боротьбі з робітничим класом.

Що стосується буржуазно-демократичних (парламентських) методів управління, то вони позначалися в 20-ті роки новими рисами, пов'язаними передусім із співробітництвом соціал-демократичних і буржуазних партій у межах урядових органів західних країн. Якщо раніше буржуазія в цілому негативно ставилася до участі соціал-демократичних партій в уряді, то тепер це стало звичайним явищем у політичному житті багатьох країн. Це свідчило не тільки про зрослий вплив на виборців соціал-демократичних партій, а й про те, що буржуазія вимушена була враховувати нове співвідношення сил і використовувати у своїй політиці блокування із соціал-демократією.

Слід відзначити й збіг ідеологічних засад буржуазних соціал-демократичних партій, що стало однією з передумов їх практично-політичного співробітництва. Так, в умовах стабілізації капіталізму серед буржуазних ідеологів і політиків поширились ідеї про початок доби «вічного процвітання», ліквідації класових суперечностей. Ідеологи буржуазії стверджували, що капіталізм остаточно вилікував свої виразки, що йому вже не загрожують революційні потрясіння, що тепер вирішення всіх суспільних проблем дедалі більше здійснюється конструктивними і компромісними засобами.

Такі підходи значною мірою збігалися із соціал-реформістськими ідеями лідерів соціал-демократії. У виступах К. Каутського, Р. Гільфердінга та інших соціал-демократичних теоретиків у 1924—1927 рр. було викладено концепцію «організованого капіталізму», згідно з якою зміцнення монополій та державно-монополістичних тенденцій обмежує конкуренцію, веде до подолання анархії виробництва, перетворення держави на понадкласовий орган регулювання економіки. Збільшуючи представництво робітничого класу в державних інституціях, у господарських органах, як уважали соціал-демократи, можна досягти поступової передачі керівництва «організованим капіталізмом» безпосередньо суспільству, що й означатиме перехід до соціалізму.

Зазначені погляди теоретиків соціал-демократії на перспективи розвитку західного суспільства були значно віддалені від тенденцій реального життя, що визначило вельми незначні результати урядової діяльності соціал-демократів у 20-ті роки. Так, націоналізацію промисловості або окремих її галузей, що декларували соціал-демократи, практично ніде не було здійснено. Представники соціал-демократії в урядах не спромоглись ні пом'якшити, ні вирішити проблеми безробіття. Висунуті ними гасла щодо прогресивного податку на капітал та встановлення гарантованої

державою справедливої заробітної плати залишилися лише на папері.

Водночас не слід недооцінювати урядову діяльність соціал-демократів у ті часи. Поряд із здійсненням деяких соціальних заходів, які відповідали найневідкладнішим потребам трудящих, соціал-демократи змогли скоригувати свої уявлення про можливості трансформування капіталістичного суспільства відповідно до потреб суспільного розвитку. У цьому плані практична діяльність соціал-демократів у 20-ті роки була початковою фазою соціал-демократичного реформізму, що набув поширення вже в 30-ті роки та сприяв у подальшому відчутній соціалізації західного суспільства.

Якщо політичний розвиток більшості західноєвропейських країн у 20-ті роки характеризувався процесами, що відрізняли його від попереднього етапу, то в Сполучених Штатах ці періоди позначені традиційністю керівництва, що обумовлювало відносну стабільність політичного стану країни.

Так, 20-ті роки ввійшли в історію США як кінець третього етапу американського консерватизму, як етап «грубого» і водночас «просвітницького» індивідуалізму.

Оскільки це справді безпрецедентна для свого часу форма політичного управління країною, вважаємо за доцільне зупинитись на проблемі американського консерватизму взагалі та функціях цієї форми політичного керівництва протягом 20-х років.

Так, у США консерватизм поряд з лібералізмом належить до однієї з двох головних ідейно-політичних традицій керівництва. Консерватизм виник у період формування Сполучених Штатів Америки як держави і пройшов до початку 20-х рр. кілька етапів розвитку¹.

Якщо консерватизм у Європі був реакцією феодальної аристократії на тенденції капіталістичного розвитку суспільства, то консерватизм у США ніколи не протистояв буржуазному розвитку країни. Теоретики американського консерватизму (Дж. Адамс, А. Гамільтон, Дж. Медісон) брали активну участь в американській революції і поділяли основоположні принципи буржуазного суспільно-політичного життя.

Однак якщо ліберали бачили потребу дальшого розвитку і демократизації названих принципів (висунутих ще в епоху Просвітництва), то консерватори виходили з їх класичного (тобто вузь-

¹ Відомі 4 етапи розвитку американського консерватизму: перший — з 1770-х до 1820-х рр., другий — з 1820-х до 1860-х рр., третій — з 1870-х до 1920-х рр., четвертий — з 1930-х до 1990-х рр.

кокласового) розуміння і тлумачення. Американський консерватизм від початку свого існування захищав інтереси найзаможніших верств промислової та фінансової буржуазії і був спрямований на збереження соціальної рівноваги.

Розбіжності між ліберальною і консервативною традиціями найчіткіше помітні в підходах до вирішення ними проблем держави та суспільно-політичних прав громадян. Так, розробляючи концепцію держави і виборчого права, ідеологи лібералізму (Т. Джефферсон, Б. Франклін, Т. Пейн) ураховували не тільки інтереси власників, а й незаможних представників суспільства. Вони не прагнули зміцнення публічної влади, армії, репресивних органів, виходячи з того, що Америка буде соціальне однорідним суспільством і не буде необхідності приборкування класових антагонізмів. Крім того, ліберали були прихильниками егалітарних ідей, декларували право держави регламентувати межі майнової нерівності, установлювати відносини в економічній та соціальній сферах.

Щодо консерваторів, то їх не влаштували такі перспективи розвитку суспільства. Вони виступали за зміцнення прав власності, утвердження необмеженої свободи конкуренції і соціального порядку, побудову міцного соціального союзу і міцної публічної влади.

Важливе значення для формування консервативної ідеології мала концепція поділу суспільства на антагоністичні соціальні фракції, яку теоретики консерватизму Адамс, Гамільтон, Медісон висунули наприкінці американської революції. Суть концепції полягає у виправдовуванні нерівності та антагонізму різних соціальних груп.

Концепція розподілу населення США на соціальні фракції (класи) мала, безперечно, реалістичні риси. Однак використовувалась вона консерваторами для досягнення суто політичних цілей. Створюючи довготривалу політичну систему, необхідно надати меншості надійні засоби для захисту своїх інтересів і контролю над більшістю, декларував Медісон на Конституційному конвенті у Філадельфії 1787 р.

На третьому етапі свого розвитку консерватизм зберіг багато тих рис, які виявились ще в період його затвердження як ідейно-політичної тенденції. Головна схожість полягала в тому, що консерватизм завжди будувався на «з'ясуванні відносин» з лібералізмом, а точніше — на підпорядкуванні собі останнього в інтересах підтримки й збереження соціально-політичного статус-кво.

Лібералізм, як відомо, ніколи не був однорідним, включаючи як економічний (абсолютна свобода власності, ринок, приватно-капіталістичне нагромадження), так і політичний лібералізм (свобода слова, друку, зборів, політичний плюралізм, громадське суспільство, правова держава). На третьому етапі свого розвитку американський консерватизм неначе розмежовує ліберальне вчення: він абсолютизує та підпорядковує своїм інтересам економічний лібералізм і відкидає лібералізм політичний.

Такий підхід цілком відповідав інтересам промислової та фінансової буржуазії, яка після громадянської війни в США (друга пол. XIX ст.) створила для себе найсприятливіші умови для конкуренції, нагромадження капіталу, утворення промислових і фінансових імперій. Те, що їх політика доводила до злиднів мільйони співвітчизників, підривала соціальний мир, зовсім не турбувало промислових і фінансових магнатів. Вони виступали за абсолютну свободу ринку, невтручання держави в економічні та соціальні відносини.

Така політика дістала назву «твердого», «грубого», «необмеженого» індивідуалізму. Вона була властива обом провідним політичним партіям — демократичній і республіканській, які втілювали її в життя протягом останньої третини XIX ст. та перших десятиліть XX ст.

Певні зміни сталися тільки в 20-ті роки і були пов'язані з філософією та політичною кар'єрою 31-го президента США Г. К. Гувера.

Обрання Гувера президентом припало на період революційного піднесення у світі, і він змушений був подбати про деяку модифікацію політичної лінії своїх попередників. Поряд із звичними ідеями «грубого індивідуалізму» він почав захищати й концепцію «просвітницького індивідуалізму», яка мала дещо стримати принципи необмеженої економічної свободи.

Суперечлива суть поглядів Гувера відбилася й на його практичній діяльності. Так, 31-й президент США, як і політичні лідери попередніх часів, був відвертим супротивником позитивного соціально-економічного законодавства. Держава, стверджував він, повинна утримуватись від прямого втручання у відносини праці й капіталу і може тільки рекомендувати можливі шляхи й форми подолання та пом'якшення конфліктів і добровільного співробітництва. Метою «просвітницького індивідуалізму» Гувер проголошував також припинення спроб монополізувати ринок та утвердження необмеженої конкуренції і економічної свободи. На його думку, «просвітницький індивідуалізм» мав єдину мету: за-

безпечити сприятливі умови для абсолютної свобода «грубого індивідуалізму».

Такий підхід, зрозуміло, був сповнений непримиренних суперечностей. Він жодною мірою не міг вирішити назрілих соціально-економічних проблем. Хоча Гувер прагнув модернізувати політичний курс і навіть іменував себе лібералом, він так і не вийшов за межі класичного консерватизму індивідуалістичного типу. Але така політика в умовах кризи, що назрівала, зазнала краху.

Найвиразнішим проявом недовіри американців до політики «просвітницького індивідуалізму» була поразка Гувера на президентських виборах 1932 р. Однак навіть ця подія не змінила негативного ставлення колишнього президента до створення державного соціально-економічного законодавства. Гувер розпочав справжню ідеологічну війну проти Ф. Д. Рузвельта та його «нового курсу». Рузвельтівське планування і регулювання промисловості та фінансів, розвиток державної власності, урядові соціальні програми прирівнювалися Гувером або до фашизму, або до комунізму.

Він не сприймав твердження Рузвельта про принципові недоліки американської системи, прагнув довести, що американський капіталізм має класичний характер і потребує лише «очищення» від зловживань. Однак реальність — збанкрутілі банки, паралізована промисловість, зруйновані ферми — не давала гуверівським ідеям жодних шансів. Саме «новий курс» Рузвельта, як відомо, врятував у 30-ті роки США від подальшого загострення соціально-економічних суперечностей та невіддільних від них політичних потрясінь.

Розгляд другого питання передбачає дослідження проблем, пов'язаних з тенденціями соціально-економічного і політичного розвитку країн Західної Європи та США у 30-ті роки.

Часткова стабілізація економіки капіталістичних країн змінилась наприкінці 20-х років світовою економічною кризою (1929—1933 рр.). Вона проклала глибоку межу в економічному і соціально-економічному розвитку капіталістичного світу. За силою впливу на всі прояви суспільного життя, на всю систему класових та міжнародних відносин ця криза не мала собі рівних в історії. Внутрішні суперечності капіталістичних країн різко загострилися, призвівши до поляризації соціально-політичних сил.

До важливих особливостей економічної кризи 1929—1933 рр., які мали безпосередній вплив на подальший розвиток капіталістичних країн, слід віднести її надзвичайну глибину, універсаль-

ність (криза охопила всі капіталістичні країни та всі сфери економіки) і тривалість. Навіть після того, як було пройдено найнижчу її позначку, падіння виробництва не припинилось. Депресію 30-х років було зупинено лише бумом воєнного виробництва напередодні Другої світової війни.

Говорячи про конкретні вияви кризи 1929—1933 рр. у різних галузях капіталістичної економіки, доцільно порівняти її з пандемією руйнування. Матеріальні збитки, що їх завдала криза за 2—3 роки, сягнули колосальних розмірів. Вони набагато перевищили суму матеріальних збитків у період Першої світової війни. Економіку багатьох країн було відкинуто на рівень першого десятиліття ХХ або навіть кінця ХІХ ст. Загальне скорочення промислового виробництва в капіталістичних країнах становило в середньому 38 %, виробництво продукції сільського господарства зменшилось на одну третину, а обсяг торгівлі капіталістичного світу скоротився до однієї третини докризового рівня.

У стан повного хаосу, викликаного хвилею банкрутств, було втягнуто банківську систему. Великих розмірів набуло безробіття. За явно заниженими даними міжнародного бюро праці Ліги Націй, армії безробітних на початку 1932 р. налічувала 30 млн осіб. Величезні маси робітників були зайняті неповний робочий день.

Вплив безробіття на стан робітничого класу був справді катастрофічним. Страх втратити роботу, що переслідував трудящих, полегшував наступ капіталістів на позиції робітничого класу. Експлуатація найманої праці зросла в кілька разів. Виробничий травматизм, кількість смертельних випадків унаслідок аварій та катастроф на підприємствах значно зросли. Різко впали номінальна заробітна плата й реальні прибутки зайнятих на виробництві робітників (40—50 % до кризового рівня). Набули поширення (навіть у таких високорозвинутих країнах, як США) боргова кабала та інші докапіталістичні форми експлуатації, виплата заробітної плати особливими купонами або бонами на отримання продовольчих товарів у лавках компаній тощо.

Досягло небувалих розмірів розорення дрібних власників у місті та на селі, величезний тягар ліг на плечі інтелігенції, службовців.

Замість обіцяної ери процвітання та «класової гармонії» світ натрапив на небачену господарську руїну, різке загострення суперечностей між працею і капіталом, посилення класової боротьби.

Період економічної кризи 1929—1933 рр. став початком нового піднесення міжнародного робітничого руху, періодом перегрупування сил, перевірки нових форм та засобів масової боротьби ор-

ганізаційного та ідейно-політичного зміцнення робітничих організацій, пробудження до творчої активності цілих верств населення, які ще вчора займали пасивні й політично нейтральні позиції.

Особливості масового робітничого руху в період світової економічної кризи 1929—1933 рр. багато в чому були зумовлені труднощами, які виникли внаслідок значного посилення наступу капіталу на економічні та соціальні права трудящих, нестримного зростання безробіття. Життя, однак, спростувало тезу про те, що під час економічного спаду ці труднощі стають непереборуваними. Страйковий рух не згас, хоча й набув переважно оборонного характеру. Головною вимогою трудящих було припинення масових звільнень та зниження заробітної плати. За роки кризи в 15-ти найбільших капіталістичних країнах відбулося 18 794 страйки, в яких брало участь 8 515 100 чоловік.

Найважливішим політичним чинником у роки кризи стала боротьба безробітних. Ніколи раніше вона не сягала такого розмаху, не була такою організованою й цілеспрямованою. Важливу роль відіграли в цьому не тільки злиденні умови існування трудового населення, а й самовіддана робота лівих сил з мобілізації мас на боротьбу з безробіттям та її соціальними наслідками. Винятково великого значення набув рух безробітних у таких країнах, як США, Великобританія, Німеччина, Канада, Франція, Австрія, Польща, Голландія.

Водночас посилювалась захисна політика імперіалістичних кіл. Заходи репресивного характеру підкріплювались нестримною пропагандистською компанією з використанням усіх новітніх засобів обробки масової свідомості в дусі войовничого антирадикалізму, антикомунізму та «класового співробітництва». Обмеження політичних свобод і поліцейський терор поєднувались з розпалюванням національної ворожнечі, реваншистських і шовіністичних настроїв. Надзвичайно активізувався велетенський апарат насильства державних органів, що спиралися на численні «добровольчі» воєнізовані формування «пильних», «патріотів» тощо.

У Німеччині влітку 1932 р. рейхсвер відверто втручався в класові конфлікти, погрожуючи спрямувати залізний кулак на учасників революційних виступів. Президент США Гувер звів збройне придушення бунтівних виступів мас на рівень державної політики. Третя республіка у Франції ще в 1929 р. спрямувала град репресій на Компартію, змусивши її перейти на напівлегальне становище. Уряд Англії провів через парламент ряд законів, які обмежували свободу друку. У Канаді консервативний уряд Беннета пішов ще далі й у 1931 р. кинув до в'язниці керів-

ників Компартії; саму партію було оголошено поза законом. Одними з перших декретів буржуазної республіки, яка прийшла в 1931 р. на зміну монархії в Іспанії, були ті, що обмежували свободу профспілок та право на страйк.

Репресивні дії були не єдиним, хоч і найпоширенішим засобом боротьби буржуазних урядів з трудящими масами. По суті, вони засвідчували наявність політичної кризи в суспільстві, неспроможність системи буржуазної демократії (у тій формі, яка склалась у Європі у 20—30-ті роки) вирішити назрілі проблеми, задовольнити інтереси наявних політичних та соціальних сил.

В умовах кризи «верхів» буржуазія дедалі більше втрачала точку опори, віру у створені нею ж самою державні інститути, партії, норми права і моралі, політичні та економічні теорії. Монополістична буржуазія прагнула вийти з кризи шляхом насильницького, авторитарного вирішення основних суперечностей як всередині країни, так і на міжнародній арені, використовуючи ідеологію фашизму.

У цілому розвиток фашизму в Західній Європі не відбувався по висхідній, а характеризувався періодами піднесення та спадів. Перша хвиля піднесення припала на 1919—1923 рр. У період часткової стабілізації капіталізму експансія фашизму відбувалася в більшості країн у своєрідній скритій формі. Нова хвиля фашизму піднялась у період світової економічної кризи 1929—1933 рр., причому найпотужнішим каталізаторам процесу фашизації континенту став прихід до влади фашистів у Німеччині в січні 1933 р.

Фашистський рух у тій чи іншій формі, у тих чи інших масштабах охопив весь капіталістичний світ. Причинами його поширення були певна розгубленість демократичних сил, неготовність робітничого класу відразу ж виступити єдиним фронтом із соціал-демократами в цій боротьбі. Відомо, що Комінтерн розглядав соціал-демократію як прибічника фашизму. Соціал-демократи взагалі не бачили реальної сили фашизму. На думку соціал-демократичних теоретиків, фашизм — це стихійний бунт розлюченого економічними труднощами дрібного власника, який вгамується сам собою.

Відома також широка підтримка фашистського руху з боку великої буржуазії. Ця підтримка виявлялась у різних формах — від висловлювання політичних симпатій до безпосередньої допомоги (як матеріальної, так і політичної). Документальні джерела, зокрема, свідчать: більша частина коштів, що їх мали фашистські організації Італії в 1922 р., надійшли у вигляді добровільних пожертвувань промисловців та аграріїв. Пізніше зв'язки між фаши-

стською державою та монополістичним капіталом Італії стали ще тривалішими і міцнішими.

У Німеччині з середини 20-х років фашистський рух також почав одержувати щоразу більшу підтримку з боку промислових магнатів та великих фінансистів. З початку 30-х років завдяки зусиллям Тіссена, Фліка, Шредера, Шахта та ін. фашисти заручалися підтримкою підприємців рейнсько-вестфальської важкої промисловості. Величезні кошти надходили до Націонал-соціалістської робітничої партії для проведення виборчих кампаній, озброєння штурмовиків тощо.

Для великої буржуазії фашизм у роки світової економічної кризи набув особливої привабливості завдяки двом обставинам. *По-перше*, фашистські партії стали інструментом придушення робітничого та революційного рухів. *По-друге*, існування цих партій дало змогу великій буржуазії досить вдало здійснювати політику стримування ліворадикальних настроїв серед широких верств населення. Відчувши послаблення контролю над масами внаслідок кризи старих парламентських режимів, велика буржуазія саме у фашизмі побачила засіб збереження та поширення соціальної бази свого панування.

Це відбилось на подіях у Німеччині, коли в умовах зростання впливу на маси демократичних сил (за комуністів і соціалістів восени 1932 р. було подано виборчих голосів більше ніж за представників гітлерівської партії)¹, буржуазія вдається до прямого тиску і вимагає від президента Гінденбурга призначення рейхсканцлером А. Гітлера.

Прихід Гітлера до влади став початком широкого наступу фашизму в багатьох капіталістичних країнах. Події засвідчили, що фашизм прагнув знищити не тільки робітничий рух та його політичні організації, а й демократичні інститути взагалі, включаючи парламент, виборче право тощо. Робітничому рухові капіталістичних країн почала загрожувати справді смертельна небезпека. Вона мала тотальний характер, загрожуючи всім духовним та культурним цінностям людства. Постало питання про саме існування цілих народів і держав, оскільки програма фашизму

¹ Наприкінці 20-х — на початку 30-х років чисельність Комуністичної партії Німеччини невпинно зростала. Вона становила в 1933 р. понад 300 тис. осіб. На виборах до рейхстагу в листопаді 1932 р. за комуністів було подано 6 млн голосів.

У Соціал-демократичній партії налічувалося понад 1 млн осіб. І хоча кількість поданих за неї голосів на виборах 1932 р. помітно скоротилась порівняно з 1928 р. (з 9 млн до 7,2 млн), вона зберігала досить стійкі позиції в робітничому русі.

За членів нацистської партії в липні 1932 р. було подано 13,7 млн голосів, однак уже в листопаді 1932 р. кількість голосів скоротилась майже на 2 млн.

грунтувалась на людиноненависницьких расистських теоріях та проповіді територіальних завоювань.

Масштаби загрози перевищували все, досі відоме людству. Але вона стала й могутнім чинником об'єднання дій усіх антифашистських демократичних сил. Диктатура фашизму в Італії, заколот Цанкова в Болгарії, крах Веймарської республіки в Німеччині свідчили насамперед про згубність розколу робітничого класу, відсутність зв'язків із селянством, середніми верствами населення. Дорогою ціною доводилося розплачуватись за роз'єднаність демократичних сил, недооцінювання ними реальної загрози з боку фашизму. Розвиток подій подав суворий урок міжнародному робітничому руху та всім миролюбним силам.

Слід зазначити, що у важких умовах наступу фашизму ліві спромоглися здійснити ряд важливих кроків до об'єднання демократичних сил, створення єдиних антифашистських (пролетарських, народних, національних) фронтів. Значну роль у цьому відіграв VII Конгрес Комінтерну, який відбувся в Москві влітку 1935 р. Рішення конгресу щодо єдності лівих демократичних сил у боротьбі проти фашизму означали докорінний поворот у стратегії і політиці комуністів, відповідали потребам часу, свідчили про правильне розуміння обстановки у світі. Після конгресу розмах антифашистської боротьби значно зріс. За ініціативою комуністів у Франції, Іспанії, Чилі, Мексиці, Китаї було створено народні фронти, які зупинили наступ фашизму.

Зміни політичної ситуації у світі в 30-ті роки були пов'язані не тільки з поширенням фашизму. При збереженні загальної тенденції до реакційних дій у галузі соціальної політики в різних країнах капіталу політична ситуація видозмінювалась відповідно до співвідношення класових сил, особливостей внутрішньої та зовнішньої обстановки, політичних традицій тощо. Там, де буржуазно-демократичні структури влади виявили себе стійкішими в умовах кризи, урядові кола спромоглися подолати загострення соціально-класових суперечностей і запобігти сповзанню до найреакційніших способів дій шляхом соціального маневрування та реформаторства.

Пошуки рецептів модернізації та зміцнення капіталізму на засадах реформаторства активно вели також теоретики і практики соціал-демократії, обстоюючи тезу про поступове, повільне, еволюційне вrostання капіталізму в соціалізм. Такий підхід характеризувався двома основними компонентами: ідеєю кращої організації капіталістичного виробництва шляхом зміцнення державного регулювання, а також принципом «соціалізації» економіки,

переходу окремих підприємств і галузей у власність держави, отже, їхньої капіталістичної «націоналізації».

У 30-ті роки представники буржуазного реформізму вже цілком розуміли необхідність державного регулювання економіки та соціальних відносин, однак відкидали будь-які спроби перебудови відносин власності.

Соціал-реформістський варіант розвитку державно-монополістичного капіталізму найповніше було відтворено в 30-ті роки в Скандинавських країнах. Соціал-демократичні уряди Т. Стаунінга в Данії та П. А. Хансона у Швеції, а також уряд Норвезької робітничої партії на чолі з Ю. Ньюгорсволлом, активно спираючись на угоди з селянськими та лівобуржуазними партіями, здійснили комплекс економічних і соціальних реформ. Під контроль держави було поставлено зовнішню торгівлю й вивіз капіталу. Державні заходи щодо зниження позичкового відсотка поліпшили умови кредитування промисловців, забезпечили приплив нових коштів на внутрішній ринок. За рахунок прямого державного фінансування капітального будівництва значно розширився державний сектор у промисловому виробництві й на транспорті. Уряди активно стимулювали зростання сільськогосподарського виробництва, гарантуючи високий рівень цін на сільськогосподарську продукцію.

Реформи в соціальній сфері передбачали поліпшення пенсійного забезпечення, утворення системи державного страхування на випадок безробіття, хвороб та інвалідності, проведення заходів з охорони здоров'я матері й дитини, державне фінансування житлового будівництва, прийняття законів про двотижневі оплачувані відпустки та 8-годинний робочий день для різних категорій працівників. Найпоследовніше всі ці реформи проводились у Швеції, що дало змогу підвищити життєвий рівень населення і знизити напруження класової боротьби.

Слід зазначити, що Скандинавські країни не обминула економічна криза, яка виявила себе в 1937—1938 рр. Однак наслідки кризи в зазначених країнах були менш згубними, ніж в інших регіонах світу. Загалом, державне регулювання економіки, запроваджене соціал-демократією, сприяло вдосконаленню системи економічних та соціальних відносин як передумови подолання кризових явищ у суспільстві.

І хоча реформаторська діяльність соціал-демократії не торкнулась основ капіталістичного суспільства — засоби виробництва і вирішальна роль в економіці й державі належали найзаможнішим верствам населення, — сприйняття суспільної організації

шведського зразка як певного «третього шляху» або «шведського соціалізму» мало підстави з урахуванням можливих перспектив соціалізації капіталістичного суспільства як трансформаційного шляху його подальшого розвитку.

Щодо буржуазного реформізму 30-х років, то специфічні риси його реалізації найяскравіше втілилися в політиці «нового курсу» 32-го президента США Ф. Д. Рузвельта. Могутність фінансового капіталу США, що відкрила широкий простір для соціально-економічного маневрування, відносна стабільність буржуазно-демократичних інститутів і традицій, а також відносна слабкість там робітничого й соціального руху дали змогу ліберальним колам американської буржуазії в процесі здійснення «нового курсу» задовольнитися методами буржуазного реформізму. «Новий курс» Ф. Рузвельта і став одним з його різновидів, втіленням ідеології неолібералізму.

Передусім було зміцнено банківську систему. Великі банки отримали фінансову допомогу з боку держави, а багато дрібних припинили своє існування. Було відмінено золотий стандарт. За рахунок державного бюджету уряд надавав значні позики промисловим, торговельним і транспортним компаніям, щоб урятувати їх від банкрутства.

Найважливішим законом у сфері державного регулювання економіки став Національний акт про відродження промисловості (НІРА, червень 1933 р.), втіленням якого в життя керували представники великого бізнесу. Поділена на 17 груп промисловість підпадала під дію спеціально розроблених «кодексів чесної конкуренції», що визначали обсяг виробництва й ціни на продукцію, регулювали ринки збуту тощо. Це призводило до примусового картелювання дрібних і середніх фірм, посилення концентрації виробництва. Акт передбачав також право робітників на об'єднання в профспілки й укладання колективних угод. Однак реалізація цього права стримувалась нечіткістю відповідних формулювань.

Адміністрація регулювання сільського господарства, утворена спеціальним законом (AAA, травень 1933 р.), домагалася скорочення посівних площ і підвищення цін на сільськогосподарську продукцію. За скорочення посівів і поголів'я худоби фермери одержували компенсацію від держави. Лише за один рік посіви пшениці й кукурудзи скоротились на 7 млн га, було забито 23 млн голів великої рогатої худоби, 16 млн свиней. Діяльність адміністрації була вигідною для великих сільськогосподарських компаній і багатих фермерів.

З метою вирішення проблеми безробіття уряд здійснив програму громадських робіт, які забезпечили зайнятість кількох мільйонів безробітних. Молодь направляли до трудових таборів, де використовували на різних роботах, у тому числі на будівництві військових споруд. Однак і ці заходи охопили порівняно незначну частину безробітних (15—25 %).

Активне державне регулювання сприяло деякому послабленню кризових явищ. Проте депресія, що почалася наприкінці 1933 р., тривала досить довго. Лише в 1936 р. почалося деяке економічне поживалення.

«Новий курс» викликав протести монополій, незадоволених надмірним втручанням уряду в економіку. Вони зажадали негайного обмеження цього втручання й скасування законів про державне регулювання. Консервативні кола буржуазії вважали також, що реформи «нового курсу» стимулюють зростання робітничого і профспілкового руху. Виходячи з цього, Верховний суд США скасував як Національний акт про відродження промисловості (травень 1935 р.), так і Акт про регулювання сільського господарства (січень 1936 р.), визнавши їх несумісними з конституцією.

Нова хвиля масового робітничого й демократичного руху, що піднялася в країні в другій половині 30-х років, примусила Ф. Рузвельта врахувати також інтереси й робітничого класу. Унаслідок цього відбулося відхилення «нового курсу» вліво. Головним його досягненням стало прийняття таких важливих законів, як: Національний акт про трудові відносини або закон Вагнера (липень 1935 р.), що закріплював право робітників на вступ до обраної ними профспілки і на укладання колективної угоди, а також першого в історії США федерального закону соціального страхування по старості та на випадок безробіття (серпень 1935 р.). Фонди утворювались за рахунок підприємців і робітників на паритетній основі. Недоліком останнього закону було те, що його дія не поширювалась на робітників і службовців, зайнятих у торгівлі, сфері обслуговування та сільському господарстві.

«Новий курс», таким чином, урятував капіталістичну Америку від кризи і розорення, не обмежуючи великого бізнесу. Проте на другому його етапі американський народ домогся здійснення важливих реформ у соціальній сфері. Це зробило політику «нового курсу» Ф. Рузвельта, за оцінкою Комуністичної партії, «однією з найпрогресивніших сторінок в історії США».

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що історія віддала належне тим формам державного керівництва, які зберегли демок-

ратичні завоювання суспільства, були спрямовані на вирішення соціальних проблем. Державне планування та регулювання економіки, застосовані вперше ще у 20—30-ті роки, з успіхом використовувались і в післявоєнний період. Вони значно сприяли розвиткові капіталістичного суспільства, стабілізації його економічної основи та політичних структур.

Розглянутий період — це, однак, і період найреакційніших проявів монополістичного капіталізму. Установлення фашизму в ряді країн дорого коштувало людству, втрачено було не лише демократію, а й культурні та духовні завоювання. Людиноненависницька, расистська теорія фашизму поставила під загрозу саме існування та незалежність цілих народів і держав.

Загроза фашизму стимулювала згуртування всіх демократичних антифашистських сил. Узятий робітничим рухом курс на створення пролетарських, народних, національних фронтів, указав єдино можливий шлях опору фашизму та війні, піднесення загальнонаціональних патріотичних рухів за збереження свободи і незалежності народів, готував демократичні сили до збройного зіткнення з фашизмом, до спільних дій у цій боротьбі.

Контрольні запитання

1. Чим характеризується економічний розвиток країн Західної Європи і США у 20-ті роки?
2. Якими шляхами здійснювалася стабілізація країн Західної Європи в зазначений період?
3. Які особливості економічної кризи капіталістичного світу 1929—1933 рр.?
4. Що зумовило поширення фашистського руху в країнах Європи в 30-ті роки?
5. Чим характеризувався соціал-демократичний реформізм у Скандинавських країнах у 30-ті роки?
6. У чому суть «нового курсу» Ф. Д. Рузвельта?

Література

- Новейшая история зарубежных стран: Европа и Америка, 1917—1945: Учебник / Под ред. В. К. Фураева. — М.: Просвещение, 1989.
- История фашизма в Западной Европе. — М., 1978.
- Політична історія. Соціально-політичні процеси в 20—40-ві роки: Конспект лекцій. — К.: НКМ ВО, 1991.

Черняк Е. Б. Монополистический капитализм первой половины XX в. в исторической ретроспективе // Новая и новейшая история. — 1990. — № 2. — С. 20—36.

Рахимир П. Ю. Эволюция консерватизма в новое и новейшее время // Новая и новейшая история. — 1990. — № 1. — С. 48—62.

Гаджиев К. С. Современный консерватизм: опыт типологизации // Новая и новейшая история. — 1991. — № 1. — С. 55—74.

Согин В. В. Этапы американского консерватизма // Новая и новейшая история. — 1991. — № 5. — С. 47—63.

Кривогуз И. М. Судьба и наследие Коминтерна // Новая и новейшая история. — 1990. — № 6. — С. 3—20.

Фирсов Ф. И. Коминтерн: механизм функционирования // Новая и новейшая история. — 1991. — № 2. — С. 32—47.

Белоусов Л. С. Бенито Муссолини: политический портрет // Новая и новейшая история. — 1991. — № 5. — С. 112—133; № 6. — С. 133—142.

Всемирная история. 1918—1945: Учеб. пособие / Авт.-составители: Я. М. Бердичевский и др. — К.: А.С.К., 1997.

История США: В 3-х т. / Ред. Коллегия: Н. Н. Болховитинов и др. — М.: Наука, 1993. — Т. 3. — 546 с.

Лекція 2

РАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У 20—30-Х РОКАХ. ВІД «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» ДО НЕПУ. СТАНОВЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНОЇ СИСТЕМИ

- Суспільно-політична криза Радянської держави 1920—1921 рр.: пошуки виходу. Нова економічна політика, її суть та історичне значення.
- Відхід від принципів непу. Становлення адміністративно-командної системи. Сталінщина та її суть.

Розпочинаючи розгляд першого питання, зазначимо, що на початку 20-х років Радянська держава ввійшла в смугу глибокої соціально-економічної і політичної кризи. Семирічний період жорстоких битв на фронтах Першої світової і громадянської воєн та іноземної інтервенції відкинув економіку країни на рівень XVIII ст. У 1920 р. виробництво важкої промисловості становило лише одну сьому частину довоєнного рівня, а виробництво сталі — менше 5 %. Обсяг продукції сільського господарства був на рівні 31 % від 1913 р.

Жахливу картину являло собою народне господарство України, територія якої протягом воєнних лихоліть була ареною надзвичайно жорстоких боїв. Найбільших руйнувань зазнала велика

машинна індустрія. У Донбасі працювали переважно дрібні шахти з примітивною технікою. Залізнорудна промисловість взагалі не діяла. У металургії залишилася в дії одна невелика доменна піч на Петровському заводі в Єнакієвому. Кількість промислових робітників зменшилась наполовину. Збитки, заподіяні народному господарству республіки, оцінювалися в 10 млрд крб золотом.

Перехід до відбудови народного господарства проходив в умовах гострої паливної кризи, яка перетворювала міста і селища в скуті холодом, майже безлюдні скупчення будівель. Становище ускладнювала транспортна криза, спричинена граничним зносом вагонного і паровозного парків. На станціях чекали поїздів величезні натовпи голодних і напівроздягнених людей. Посилювалась продовольча криза. У багатьох районах великої країни лютував голод, вибухали масові епідемії висипного тифу та інших хвороб, що скошували людей десятками тисяч.

Великі ускладнення викликав процес демобілізації армії. Труднощі були пов'язані з працевлаштуванням демобілізованих. Значна частина їх, не знаходячи роботи і блукаючи в пошуках її по країні, часто потрапляла під вплив контрреволюційних елементів, вливаючись у ряди заколотників.

У зв'язку з розвалом економіки і критичним матеріальним станом політична ситуація в країні характеризувалася гострим незадоволенням політикою «воєнного комунізму» як з боку робітничого класу, так і з боку селянства.

Кількість індустріальних робітників різко скоротилась: якщо в 1913 р. у великій ценовій промисловості їх налічувалось 2 млн 555 тис., то в 1921 р. — 1,4 млн осіб. Зупинка великих підприємств і голод гнали робітників у село. У країні відбувався процес часткового декласування робітничого класу, який послаблював соціальну базу диктатури пролетаріату і становив небезпеку для радянської влади.

Найчисленнішим класом було селянство (майже 80 % населення). У його соціальній структурі відбулися докорінні зміни. Якщо до революції переважала біднота (майже 65 % селянства), то тепер село стало переважно середняцьким, кількість бідняків значно зменшилась. Міць куркулів була підірвана, кількість їхніх господарств зменшилась утричі.

Від характеру взаємовідносин робітників і селян залежала стабільність суспільства і справа відбудови народного господарства країни. У роки громадянської війни робітники і селяни об'єдналися у воєнно-політичний союз. Але із закінченням громадянської війни та інтервенції цей союз уже не задовольняв ні робітників, ні селян.

Селянство почало відкрито виявляти незадоволення продрозкладкою, домагаючись права вільно розпоряджатися залишками своєї продукції, обмінювати їх на промислові товари. Відсутність у селян стимулу до розширення власних господарств перетворювалась із економічного чинника на політичний. На цьому фоні незадоволення селянських мас уже на початку 1920 р. почали надходити пропозиції про відміну продрозкладки і перехід до продподатку. Такі пропозиції надійшли, зокрема, від члена Президії ВРНГ Ю. Ларіна (кінець січня 1920 р.), від Л. Троцького (березень 1920 р.), а на VIII з'їзді рад (грудень 1920 р.) — від Ф. Дана, лідера партії меншовиків, і В. Вольського, представника партії меншості соціалістів-революціонерів.

Але в 1920 р. більшовицький уряд на чолі з Леніним ще перебував в обіймах «воєнно-комуністичної» утопії і рішуче виступав проти цих пропозицій, незважаючи на те, що восени 1918 р. той самий уряд видав закон про продовольчий податок, зірваний громадянською війною. Необхідні були суспільно-політична криза весни 1921 р., загроза втрати влади, щоб більшовицьке керівництво усвідомило неминучість повороту в політиці.

Небажання селянства терпіти й надалі продрозкладку стало очевидним. Вогнищами селянської партизанської війни та бандитизму були охоплені Тамбовська і Воронежська губернії (антоновщина), Україна (махновщина та ін.), Середнє Поволжя, Дон, Кубань, Туркестан (басмачі) та Західний Сибір. Уся суть кризи в кінцевому підсумку звелась до одного слова: «Кронштадт». Повстання в знаменитій морській фортеці, що була одним з головних осередків революції 1917 р., розпочате 1 березня 1918 р. у зв'язку зі страйками в Петрограді, проходило під гаслами «Влада радам, а не партіям», «Геть праву і ліву контрреволюцію», «Ради без комуністів». Повстання було придушене за допомогою штурму, який розпочався в ніч з 16 на 17 березня. Ця смертельна сутичка між людьми, які нещодавно разом билися в ім'я революції, була найтривожнішим симптомом можливого краху влади, що народилася в жовтні 1917 р.

Політична криза поставила більшовиків перед необхідністю серйозних змін в економічній політиці. Проте партія в цілому ще не мала чітких реалістичних уявлень про необхідність змін, незважаючи на те, що протягом кількох місяців (листопад 1920 р. — березень 1921 р.) з цього питання відбулася гостра дискусія. Але торкалася вона лише однієї важливої проблеми — ролі профспілок у радянському суспільстві. Фактично мова йшла про методи

керівництва трудящими масами в перехідний період від капіталізму до соціалізму.

Спектр пропозицій був значним. До X з'їзду РКП(б) було висунуто вісім проектів постанов про профспілки (їх називали платформами). Вибори делегатів з'їзду відбувалися на основі цих платформ.

У широкій демократичній дискусії зіткнулись діаметрально протилежні плани: від передачі профспілкам безпосереднього управління економікою (платформа Шляпникова та ін. учасників «робітничої опозиції») до «одержавлення профспілок» (об'єднана платформа Троцького, Бухаріна та ін.). Більшість підтримала «платформу десяти», під якою поставили підписи В. Ленін, О. Зінов'єв, М. Томський, Я. Рудзутак, Л. Каменєв, М. Калінін, А. Лозовський, Г. Петровський, Артем (Сергеєв), Й. Сталін. У ній розвивалась ленінська ідея профспілок як «школи комунізму», як масової громадської організації, покликаної захищати соціальні права трудящих і залучати їх до управління соціалістичним будівництвом.

Підсумовуючи причини переходу від «воєнного комунізму» до нової економічної політики (неп), необхідно підкреслити, що вони мали об'єктивні передумови. До них слід віднести насамперед закінчення бойових дій, дедалі помітніший розрив союзу робітничого класу і селянства, кризовий стан економіки, спад світового революційного руху, а також неможливість вирішення завдань соціалістичного будівництва за допомогою старих методів управління суспільством.

Необхідність переходу до непу розуміли навіть найактивніші носії воєнно-комуністичної ідеології — Троцький і Сталін.

Початком переходу до нової економічної політики стали рішення X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.). На з'їзді після доповіді Леніна було прийняте рішення «Про заміну розкладки натурального податком».

Натуральний податок був майже вдвічі меншим від розкладки. Господарства найбільш бідних селян отримували значні пільги чи зовсім звільнялися від податку. Заохочувалися селяни, які збільшували посівні площі і вживали заходи для підвищення врожайності. Таким чином, продовольчий податок вдало поєднував особисті інтереси селянина із загальнонародними, державними інтересами.

Важливо підкреслити, що політична суть непу полягала в зміцненні союзу робітничого класу з багатомільйонним селянством.

Характеризуючи неп, варто уникнути спрощеного підходу, розглядаючи його лише як заміну розкладки натуральним подат-

ком. Цим нова економічна політика не обмежувалась, вона відкривала шлях для впровадження цілого комплексу економічних заходів:

1. Відбулося повернення до використання товарно-грошових відносин для будівництва нового суспільства.

2. Неп відроджував торгівлю як сполучну ланку народного господарства, що сприяла об'єднанню всіх його елементів у єдиний економічний простір.

3. Неп відкривав шлях до впровадження госпрозрахунку, який (за умови його послідовного проведення) ставав матеріальною основою соціальної справедливості і демократії.

4. Бурхливого розвитку в роки непу набула орендна форма організації праці. У грудні 1921 р. був прийнятий декрет про денационалізацію дрібної (кустарної) промисловості, а також ряду середніх підприємств. Дозволялася й оренда засобів виробництва: приміщень і цілих підприємств у торгівлі і промисловості, землі і техніки — у сільському господарстві. Більше третини промислових підприємств (переважно дрібних і середніх) було здано в оренду. З них більше половини — приватним особам, яких стали називати непманами.

5. Неп відкривав шлях до використання іноземного капіталу. Виникли концесії (оренда радянських державних підприємств іноземними підприємцями). Першу концесію засновано в 1921 р. Загалом їх кількість була невеликою (у 1927 р. діяло 65 підприємств). Але на відміну від об'єктів вітчизняного приватного капіталу концесії були великими підприємствами і функціонували переважно в галузях важкої промисловості. Виникли і змішані підприємства за участю державних коштів та іноземних фірм.

Концесії та змішані підприємства значного розвитку не набули, але залишили повчальний досвід. У цілому капіталістичний сектор у промисловості був незначний — у 1923—1924 рр. він охоплював до 20 % промислових підприємств, які виробляли до 5 % всієї продукції.

6. З переходом до непу почала відроджуватися кооперація як розгалужена система самодіяльних господарських організацій. Неп відкривав шлях до оптимального поєднання особистих і громадських інтересів трудящих. На цих засадах поширювався добровільний кооперативний рух, розгорталась діяльність промислової, споживчої, сільськогосподарської, кредитної та інших видів кооперацій. У промисловості в середині 20-х років 18 % підприємств були кооперативними і виробляли 6 % всієї промислової продукції.

Таким чином, неп — це цілий комплекс заходів, спрямованих на оволодіння економічними методами господарювання.

Важливо підкреслити, що за допомогою непу передбачалося вирішити такі важливі проблеми, як зміцнення союзу робітничого класу і селянства, консолідація робітничого класу, відбудова народного господарства, поступове будівництво соціалізму на базі багатокладної економіки.

Незважаючи на те, що ленінська концепція непу залишилась незавершеною (аналіз праць Леніна дає підстави зробити висновок, що він встиг проаналізувати лише перший період непу, перших два роки, коли країна тільки почала відбудовувати своє господарство), нова економічна політика була покликана вирішити завдання стратегічного характеру.

Необхідно зауважити, що адекватно сприйняли неп далеко не всі визначні політичні функціонери. У нього були принципові супротивники, у тому числі і в партії. Не розібравшись у суті нової політики, вони стверджували, ще вона підриває завоювання революції, реставрує капіталізм. Цей войовничий консерватизм невдовзі став однією з важливих причин бюрократичного переродження революції.

І все ж неп, незважаючи на величезні труднощі його впровадження, навдивовижу швидко приніс жадані зміни. З 1921 р. починається поступове зростання промислового виробництва. Розпочалась реконструкція промисловості, будівництво перших електростанцій за планом ГОЕЛРО. Наступного року було переможено голод, зросло споживання продуктів харчування.

У 1922 р. почався випуск червінця, який прирівнювався до 10 золотих рублів і був забезпечений на 25 % золотом і на 75 % цінними паперами. На певний час була забезпечена конвертованість червінця, який обмінювався за курсом 1 червінець — 1 фунт стерлінгів. Ця акція значно зміцнила розладнані фінанси країни.

Водночас у промисловості і на транспорті почався перехід від зрівняльної тарифно-розрядної системи оплати праці до відрядної. Робітник став зацікавленим у збільшенні виробництва. Ці два чинники (реформа грошового обігу та перехід до відрядної оплати праці) за два-три роки зумовили різке зростання продуктивності праці та збалансували товарообмін між містом і селом.

Наприкінці 1927 р. промислове виробництво досягло довоєнного рівня. Ще раніше, наприкінці 1925 р., було цілковито відновлено роботу залізничного транспорту. На залізницях України, наприклад, продуктивність праці за п'ять років непу зросла в 5 разів.

Відбулися істотні зміни і в соціальній сфері. Кількість робітничого класу в 1927 р. фактично перевищувала довоєнний рівень. Вдалося подолати небезпечний процес часткового декласування робітників. Свобода товарообігу, право селян самостійно розпоряджатися сільськогосподарською продукцією (за винятком продподатку) забезпечили матеріальну зацікавленість сільських трударів у результатах своєї праці. Внутрішні потреби в хлібі цілком задовольнилися. Зерно стало надходити на експорт і давати значний прибуток державі. У два-три рази зросла заробітна плата, був забезпечений певний мінімум житлових умов.

Неп забезпечив значні позитивні зрушення і в Україні. Маючи гарантовану можливість вільно реалізувати свою продукцію, 5 млн українських селянських господарств швидко збільшили продуктивність. У 1927 р. оброблялося землі вже на 10 % більше ніж у 1913 р. Сягнуло довоєнного рівня і виробництво предметів споживання. До кінця 20-х років до сільськогосподарської кооперації було залучено більше половини селянських господарств України. Усіма видами кооперації, включаючи споживчу, було охоплено 85 % селянських господарств.

Значні зрушення сталися і в справі відбудови важкої промисловості України. У 1925/26 господарському році на Донбасі видобуто майже 20 млн т вугілля (78 % від довоєнного рівня).

В електроенергетиці розпочалося будівництво великих об'єктів за планом ГОЕЛРО — Штерівської ДРЕС, Чугуївської ДРЕС, Дніпропетровської ГЕС. Відбудовувалися при заводах і в містах невеликі електростанції. Загалом у 1925 р. було перевищено довоєнний рівень усього промислового виробництва України.

Звичайно, велика кількість проблем ще залишалися невирішеними, але нова економічна політика переконливо продемонструвала свої можливості щодо відродження економіки і підвищення життєвого рівня трудящих мас.

Однак після смерті Леніна неп став втрачати динамізм. Дедалі відчутніше у політиці партійно-державного керівництва виявлялося бажання розв'язувати поточні проблеми звичними з часів громадянської війни воєнно-комуністичними засобами.

На закінчення розгляду першого питання підкреслимо, що із завершенням громадянської війни та інтервенції політика «воєнного комунізму» себе вичерпала. Вона вже не тільки не відповідала інтересам трудящих мас, а й призвела до глибокої соціально-політичної кризи радянської влади. У партії і суспільстві відбувався пошук такої політики, яка б відповідала завданням консолідації мас і справі відродження країни. Саме нова еконо-

мічна політика, яка прийшла на зміну політиці «воєнного комунізму», стала базою, основою відбудови народного господарства, розбудови нових суспільних відносин.

Проте в роки сталінщини і розквіту командно-адміністративної системи активно впроваджувалась думка про випадковий характер непу. До речі, погляди й самого Леніна на роль непу в соціалістичному будівництві містять ряд серйозних суперечностей. Заявляючи про запровадження непу «всерйоз і надовго», Ленін усе ж продовжував розглядати його як «відступ» і навіть «поразку». Він до останніх днів життя вважав неп вимушеним маневром партії.

Практичні наслідки нової економічної політики підтвердили історичну правоту Леніна у виборі шляхів соціально-економічного розвитку суспільства на переломному етапі. Визначальні принципи господарювання, закладені Ленінінм через неп, зберігають свою актуальність і в наші дні.

Переходячи до розгляду другого питання, зауважимо, що наприкінці 20-х років державно-партійне керівництво країни на чолі зі Сталінінм розпочало заходи, які призвели до згортання непу. Безпосередньою нагодою стала хлібозаготівельна криза 1927—1928 рр. По суті, її можна було здолати шляхом розумної, збалансованої політики цін. Але така політика потребувала великого господарського мистецтва й економічних знань, а саме цього і бракувало тим, від кого залежало розв'язання цієї проблеми.

У січні 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) визнало за можливе (як виняток) застосування адміністративного тиску щодо куркулів, з яких кожен притримував більше 30 т «лишків» зерна. Фактично ж Сталін наполіг на застосуванні адміністративних заходів проти всіх, хто відмовлявся продавати державі хліб. Це означало відмову від основного принципу непу, який давав селянинові гарантоване право вільно розпоряджатися надлишком продукції, що залишалась після сплати податку. Тепер селянин зобов'язаний здавати цей надлишок за низькими державними цінами. У разі відмови його називали куркулем, притягали до суду, звинувативши в спекуляції, а хліб конфіскували. Це дуже нагадувало продрозкладку.

Укінці 1929 р. на конференції аграрників-марксистів Сталін висловив думку, яка активно обговорювалась у той час: «Поновому ставиться тепер питання про неп, про класи, про темпи будівництва, про змичку, про політику партії». Але як «повоному?» Відповіді на ці питання давалися різні. Сталін зазначав: «Ми відкинемо неп до біса, коли вже не матимемо потреби в до-

пущенні певної свободи приватної торгівлі»¹. Хоча це висловлювалося у майбутньому часі, насправді ж «відкидання» вже здійснювалося шляхом знищення будь-якої індивідуальної господарської діяльності.

Сталін свідомо не визнавав принципової різниці між приватно-капіталістичними підприємствами та індивідуально-сімейними господарствами. З тією ж метою він не розрізняв понять «куркулі», «заможні елементи села», «середняки». Проте саме багатомільйонні середняцькі маси становили головну базу формування верстви «цивілізованих кооператорів», про яку (як про майбутнє села) мріяв Ленін.

Найпринциповіших, найсміливіших людей у місцевих партійних, радянських, господарських, судових органах почали звільняти з посад. Залишали тих, хто догоджав високому партійному керівництву, безвідмовно виконуючи його настанови.

Арешти, обшуки, фізичне насильство викликали зростання антирадянських настроїв. У багатьох місцях опір селянства вилився в заколоти (у 1929 р. їх було понад 1,3 тис.). Над країною знову нависла серйозна загроза господарської та політичної кризи.

Проти адміністративних методів керівництва рішуче виступила в політбюро ЦК ВКП(б) (його членами були на той час 9 осіб) група авторитетних партійних і державних керівників: М. І. Бухарін — головний редактор газети «Правда», О. І. Риков — голова Раднаркому СРСР, М. П. Томський — голова ВЦРПС та кандидат у члени політбюро, секретар ЦК і МК партії М. А. Угланов. Їх погляди частково поділяли й інші члени політбюро, зокрема голова ЦВК СРСР М. І. Калінін.

З критикою адміністративно-командних методів керівництва М. Бухарін та його прихильники виступали на засіданнях політбюро, а потім на пленумах ЦК і ЦКК у квітні 1928 р.

Проте небезпека заміни економічних методів політики на командно-адміністративні не була тоді усвідомлена в повній мірі ні на теоретичному, ні на політичному рівнях. Це призвело до ще більшого зміцнення позицій Сталіна, який спритно використовував у своїх інтересах контроль за кадровою політикою партії і насаджував своїх прибічників у системі партійних і державних органів.

Навесні 1929 р. М. Бухарін і М. Томський, залишаючись членами політбюро, були усунуті з інших керівних посад. М. Угланова вивели з кандидатів у члени політбюро та із секретаріату

¹ *Сталін І. В. Сочинения.* — Т. 12. — С. 143, 187.

ЦК. Так було підготовлено політичний переворот, який відбувся восени 1929 р. Він характеризувався заміною персонального складу керівництва, зламом попередньої політики і методів її здійснення, упровадженням далеких від ленінізму ідеологічних настанов.

У листопаді 1929 р., було виведено зі складу політбюро М. Бухаріна, у 1930 р. — О. Рикова і М. Томського. Це означало, що з найвищого керівництва партії усувалися політичні опоненти Сталіна, які були в змозі протиставити його стратегії інший курс суспільного розвитку. Сталін залишився єдиним з того складу політбюро, яке існувало за часів Леніна.

У тому ж напрямі здійснювалися зміни і в уряді. У 1929 р. з Наркомату освіти було виведено А. Луначарського. У 1930 р. перестав працювати в Держплані Г. Крижановський. Відбулися й інші аналогічні зміни в центрі й на місцях. Дедалі ширше застосовувалися незаконні політичні репресії. Розмірковуючи про способи організації людей і про засоби примусу, Сталін підкреслював, що «репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу...»¹.

Для обґрунтування необхідності таких репресій щодалі ширшого застосування набуває теза про загострення класової боротьби. Вона зовсім не відповідала реальній питомій вазі буржуазних елементів у суспільстві, їх справжнім можливостям та схильності до конфронтації з державою. Цю тезу Сталін висунув у боротьбі з групою Бухаріна, приписавши їй захист інтересів буржуазії.

У 1928 р. було проведено галасливий процес (з суто політичним забарвленням) над групою старих спеціалістів, звинувачених у шкідництві на вугільних шахтах Донбасу («шахтинська справа»). Історики ще й досі не визначили, скільки втратив інженерний корпус промисловості через «шахтинську справу». Проте цілком зрозуміло, що ці втрати були величезними.

У 1930 р. відбувся процес над групою провідних спеціалістів, які працювали в деяких господарських установах («процес» Промпартії). Тоді ж, але на закритому процесі було засуджено за сфабрикованим звинуваченням у причетності до «Трудової селянської партії», яка ніколи не існувала, провідних спеціалістів сільського господарства. Пошуки і арешти «ворогів» почалися повсюдно.

Уперше до подібної тактики на Україні вдалися в 1929—1930 рр., коли в належності до таємної націоналістичної організації

¹ *Сталин И. В. Сочинения.* — Т. 12. — С. 309.

під назвою «Спілка визволення України» (СВУ) було звинувачено 45 провідних учених, письменників та інших представників української інтелігенції. «Викритій» організації приписувалася мета: відокремити Україну від Радянського Союзу за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, убивства Сталіна та його «соратників».

Як і слід було очікувати, однією з перших установ, що зазнала удару від сталіністів, була Всеукраїнська академія наук. Після процесу над СВУ, під час якого називалися імена багатьох членів академії, уряд поширив цензуру на її видання, почав закривати найдіяльніші її секції й виганяти звітти «буржуазних націоналістів». У 1931 р. припинено діяльність історичної секції М. С. Грушевського, а самого вченого під приводом того, що він причетний до ще однієї таємної організації, вислали до Росії.

Після вбивства С. М. Кірова (1 грудня 1934 р.) хвиля масових репресій охопила країну, досягнувши апогею в 1936—1938 рр. Грубо порушуючи законність, фарисейськи влаштовуючи показові «процеси» (на яких звинувачені, знесилені нелюдськими тортурами, «зізнавались» у всьому, чого від них вимагали), адміністративно-командна система повела тотальний наступ на кращі радянські, партійні, комсомольські, господарські, військові кадри.

Найвідомішими серед масових так званих «процесів» були такі: над «Московським центром» на чолі з Г. О. Зинов'євим і Л. Б. Каменєвим (січень 1935 р.); над «троцькістсько-зинов'євським терористичним центром» у серпні 1936 р. (по закінченні процесу всіх звинувачених було розстріляно); над «троцькістським центром» у січні 1937 р., за яким проходили відомі діячі партії і держави — Г. Л. П'ятаков, К. Б. Радек, Р. Я. Сокольников, Л. П. Серебряков та ін. (у день закінчення процесу були розстріляні всі, крім К. Радека і Г. Сокольникова, їх знищили пізніше); над М. М. Тухачевським та іншими представниками вищого військового командування в червні 1937 р. протягом одного дня (у той самий день всі вони були розстріляні); над «правотроцькістським блоком», який (як і всі попередні) ніколи не існував (березень 1938 р.). За останнім проходили М. І. Бухарін, О. І. Риков, М. М. Крестинський, Х. Г. Раковський, О. І. Ікрамов, Ф. У. Ходжаєв, Г. Г. Ягода (він єдиний, хто не був пізніше реабілітований, оскільки сам брав участь в організації репресій).

Репресувалися не тільки керівні особи, а й рядові робітники, колгоспники, інтелігенти. Суспільство все глибше опускалось у прірву страху, відчаю, моральної деградації. Заарештованих піддавали тортурам за особистою вказівкою Сталіна від імені ЦК

ВКП(б). Не витримуючи фізичних мук, вони давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих. Цим самим забезпечувався черговий приплив арештів.

Значно більше ніж інші регіони СРСР постраждала від цього «полювання на відьом» Україна. Служіння Сталіну вірою і правдою протягом багатьох років не врятувало партійно-державне керівництво республіки. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом республіканської партійної організації в червні 1937 р., були звинувачені у ворожій діяльності 55 чоловік. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10, з 5 кандидатів у члени політбюро — 4. Загинули всі члени (9 чол.) оргбюро ЦК КП(б)У, включаючи С. Косіора.

Щоб не потрапити в лабеті НКВС, багато відомих діячів партії і держави, партійних і радянських керівників покінчили життя самогубством. Так, у лютому 1937 р. застрелився член політбюро ЦК, нарком важкої промисловості С. Орджонікідзе, у червні 1937 р. — начальник політуправління Червоної армії Я. Б. Гамарник.

Величезних втрат зазнали радянська наука, література, мистецтво. Сталінські репресії впали і на багатьох зарубіжних комуністів.

З кінця 20-х років офіційною пропагандою посилено і неправомірно підкреслюється роль Сталіна в справі побудови нового суспільства. У 1929 р. галасливо і підлесливо відзначається 50-річчя «вождя всіх народів». До цього ювілею було видано і першу збірку статей на його честь, написану провідними партійними працівниками (у тому числі членами політбюро ЦК М. І. Калініним, В. В. Куйбишевим, К. Є. Ворошиловим, кандидатами в члени політбюро Л. М. Кагановичем та М. І. Мікояном). Роль Сталіна тут було перебільшено понад будь-яку міру. Так починався і насаджувався всіма засобами партійної пропаганди культ особи Сталіна.

Усе це вкрай згубно відбилося на житті країни, ускладнило виконання багатопланових завдань, які стояли перед суспільством.

Велике теоретичне і практичне значення має питання про те, чому міг статися відхід від непу і скластися культ особи Сталіна, чому стали можливі грубі політичні перекручення теорії і практики радянського будівництва, що за них народ заплатив велику ціну і що мали тяжкі наслідки для нашого суспільства. Розглядаючи цю проблему, назвемо такі причини.

Однією з причин згортання непу було те, що реформи в економіці не були доповнені реформами в політичній сфері, у ре-

зультаті чого не базувався на двох несумісних основах: ринкових відносинах в економіці і міцніючому авторитарному режимі в політичній надбудові.

По-друге, протягом 20-х років не вдалося сформувати соціальні сили, котрі виступили б за збереження непу, тобто середні верстви міста і села.

По-третє, головною причиною став низький рівень загальної культури і освіти населення, а також членів і керівників правлячої більшовицької партії. У 1927 р., наприклад, серед членів партії 63 % мали початкову освіту і тільки 10 % — вищу й незакінчену вищу. Це дало змогу Сталіну і його оточенню порівняно легко одержати перемогу над своїми супротивниками.

Не останню роль у згортанні непу і заміні його тоталітарним режимом відіграло й те, що Сталін уміло зіграв на революційно-ентузіазмі трудящих мас, на властивих усякому масовому рухові утопічних і зрівняльних тенденціях, на прагненні авангарду якнайшвидше досягнути мети. Готовність іти в ім'я великої мети на самопожертву, переконання широких мас у тому, що приклад Росії сколихне весь світ і приведе до світової революції, майстерно використовувались Сталіним у боротьбі з політичними противниками. Фарисейська експлуатація ним високих моральних якостей народу і його соціальних ідеалів у першу чергу для зміцнення режиму особистої влади.

Сталін зробив все можливе, щоб розколоти, а потім і усунути (аж до фізичної розправи) старий керівний склад партії та уряду. У затвердженому II з'їздом рад списку першого радянського уряду першим стоїть прізвище Леніна, останнім — Сталіна. Між ними ще 13 прізвищ. З цих людей лише троє померли своєю смертю. Інші десять були оголошені ворогами народу і знищені.

Значну роль у створенні і зміцненні культу особи Сталіна відіграла ідеологічна, політико-виховна робота партії, яка формувала суспільну свідомість, у тому числі й історико-партійна наука.

Завершуючи розгляд цього питання, назвемо найхарактерніші риси сталінщини як тоталітарної системи керівництва суспільством. Це — відчуження трудящих від власності, відокремлення уряду від народу, народу від уряду; узурпація влади в партії і державі та зосередження її в руках однієї людини; створення адміністративно-командної системи влади; граничний волюнтаризм у керівництві політикою й економікою, ліквідація колективного керівництва і плюралізму думок у партії, підміна їх одноосібни-

ми рішеннями, замаскованими під рішення з'їздів, конференцій і пленумів ЦК; відмова від соціалістичного демократизму і встановлення перманентного терору, спрямованого своїм вістрям проти народу і партії, а також цілковите нехтування загальнолюдськими цінностями; розкол міжнародного комуністичного руху і політика підпорядкування його цілям єдиновладдя.

Таким чином, сталінщина за своєю політичною, моральною суттю була антинародним, антисоціалістичним явищем, нічого спільного з ленінізмом не мала.

Для глибшого вивчення такого феномена, як сталінізм і породжена ним адміністративно-командна система керівництва суспільством радимо звернутися до відповідних досліджень¹.

Підбиваючи підсумки цієї лекції, підкреслимо найважливіші аспекти розглянутих питань:

По-перше, нова економічна політика була закономірним результатом складного пошуку виходу країни з глибокої соціально-економічної і політичної кризи, породженої труднощами переходу від війни до миру. Прийшовши на зміну політиці воєнного комунізму, неп забезпечив реалізацію ключових проблем: відбудову народного господарства, стабілізацію суспільно-політичного життя країни, підвищення добробуту трудящих мас, упровадження в життя економічних методів господарювання.

По-друге, наприкінці 20-х років хлібозаготівельна криза різко загострила соціально-економічну і політичну ситуацію в країні. Державно-партійне керівництво на чолі зі Сталіним знайшло «вихід» у поверненні до командно-адміністративних, воєнно-комуністичних методів управління. Альтернативний варіант суспільного розвитку, запропонований М. Бухаріним, О. Риковим, М. Томським та ін., який передбачав і надалі використовувати невичерпний потенціал нової економічної політики, економічних методів господарювання, було відкинуто сталінським керівництвом. З кінця 20-х років форсованими темпами відбувається демо-нтаж непу.

По-третє, перемога сталіністів у партійних дискусіях значно зміцнила особисту позицію Сталіна і його прихильників, котрі почали неухильно впроваджувати в життя командно-адміністративні методи управління.

¹ *Медведев Р. А.* О Сталине и сталинизме. — М.: Прогресс, 1990. — 488 с.; *Маслов Н. Н.* Идеология сталинизма: история утверждения и сущность (1929—1956 гг.). — М.: Знание, 1990. — 64 с.; *Режим личной власти Сталина: К истории формирования.* — М.: МГУ, 1989. — 158 с.; *История и сталинизм.* — М.: Политиздат, 1991. — 448 с.

СУПЕРЕЧЛИВИЙ ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО І ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ СТАЛІНЩИНИ

- *Суперечливий характер соціально-економічних перетворень в умовах адміністративно-командної системи.*
- *Культурні і національні перетворення в країні в період 20—30-х років; від історичних планів до сталінських спотворень.*
- *Суть деформації політичної системи радянського суспільства в умовах сталінщини.*

У попередній лекції, проаналізувавши соціально-економічне і політичне становище Радянської держави в період переходу від війни до миру, ми спинились на суті та історичному значенні непу, який був основою відродження країни і підвищення життєвого рівня мас. Відзначивши ті соціально-економічні і політичні труднощі, які виникли наприкінці 20-х років, ми проаналізували також процес становлення і розвитку тоталітарної, адміністративно-командної системи, об'єктивні і суб'єктивні передумови виникнення культу особи Сталіна. Основна мета цієї лекції — проаналізувати вкрай суперечливий характер соціально-економічних і політичних процесів у радянському суспільстві в умовах сталінщини.

Починаючи розгляд першого питання, хочемо наголосити, що в досліджуваній період найважливішою проблемою, яка постала перед країною, була проблема індустріалізації. Варто підкреслити, що в партійних дискусіях кінця 20-х років і в планах перших п'ятирічок питання індустріалізації посідали одне з центральних місць. Суть проблеми полягала в правильному визначенні джерел фінансування індустріального розвитку. «Ліва» опозиція (Л. Троцький, Л. Каменев, Г. Зинов'єв та ін.) уважали, що для різкого збільшення темпів індустріалізації допустиме перекачування коштів із сільського господарства в промисловість.

Позиція «правих» (М. Бухарін та його прихильники) у питаннях індустріалізації полягала в урахуванні взаємних економічних інтересів промислового і сільськогосподарського виробництва, орієнтації виробництва на ринкові відносини.

З кінця 20-х років чітко виявив своє ставлення до проблеми і Сталін, який виступив за пріоритетний розвиток важкої індустрії

за рахунок обмеження коштів на розвиток сільського господарства, легкої і харчової промисловості. Сталін розглядав індустріалізацію спрощено, поза її зв'язком з різними сторонами життя суспільства. Звідси його зневага до товарно-грошових відносин, інтересів сільських трударів, до багатогранних соціальних проблем.

Необхідно підкреслити, що в першому п'ятирічному плані (1928—1932) справді накреслювалась комплексна програма прискореного розвитку індустрії як матеріальної основи побудови соціалізму, передбачалось максимальне поєднання важкої і легкої індустрії, сільського господарства, усупільненої та індивідуальної праці, підвищення добробуту трудящих мас. Це був оптимальний варіант плану.

Але незабаром після затвердження він був підданий нічим не обґрунтованій ревізії, а в результаті політичного тиску Сталіна та його оточення зазнав великих негативних змін. У статті Сталіна «Рік великого перелому», надрукованій у «Правде» 7 листопада 1929 р., пропонувалося різке форсування індустріалізації. Змінювалася головна мета плану: якщо раніше проведення індустріалізації було засобом підвищення життєвого рівня населення, то тепер Сталін вбачав у ній лише засіб утвердження суспільної власності.

Таким же волюнтаристським був підхід до складання і другого п'ятирічного плану на 1933—1937 рр., в якому ставились не-реальні та економічно не обґрунтовані завдання. План не був виконаний. Чорна металургія і тракторобудування, наприклад, вийшли на рівень першого та другого п'ятирічних планів лише в 1949 р. Серйозні прорахунки в плануванні були характерні для довоєнних років третьої п'ятирічки (1938 — червень 1941 р.). Вони зумовлені невмінням тодішнього партійного і радянського керівництва грамотно забезпечити фінансування та нерозумінням ним законів економічного розвитку.

Щоб виконати плани перших п'ятирічок у промисловості, необхідно було вирішити питання про джерела фінансування. Виходячи з конкретних умов, партійне керівництво визначило три основні напрями мобілізації джерел нагромадження: внутрішньопромислові нагромадження, перерозподіл прибутків інших галузей народного господарства в промисловість через держбюджет, податки та заощадження населення. Нагромадження в промисловості створювалися з великими труднощами, що викликало напруженість в інших напрямках теж.

Курс на форсовані темпи індустріалізації призвів до перегляду податкової системи. Надмірне збільшення податків на осіб, які

займалися індивідуальною трудовою діяльністю, спричинило знищення дрібнотоварного сектора в промисловості й торгівлі, що мало негативні наслідки: держава втратила одне з джерел нагромадження, загострилися споживчі проблеми населення.

В умовах адміністративно-командної системи індустріалізація розвивалась в основному за рахунок нагромаджень легкої і харчової галузей промисловості. На початок масової колективізації надходження з цих галузей становили близько 70 % вкладень у виробництво засобів виробництва. Навіть у 1940 р. податок з обігу в цих галузях становив близько 60 % прибутку держбюджету. Свій внесок в індустріалізацію країни зробила і зовнішня торгівля: за кордон вивозилось зерно, лісоматеріали, хутро, нафтопродукти та інші товари. Імпортувались машини й обладнання.

Проте внаслідок недалекоглядності політичного керівництва не вдалося нормалізувати джерела нагромадження, важка індустрія була збитковою і потребувала державних дотацій. Грубі прорахунки і волюнтаризм у соціально-економічній політиці, політичні помилки сталінського керівництва важким тягарем лягли на плечі трудящих, які, незважаючи ні на що, самовіддано працювали, виявляючи масовий героїзм і високу свідомість. Зусиллями радянських людей у 1928—1940 рр. було побудовано і реконструйовано 9 тис. великих промислових об'єктів. Найважливіше завдання індустріалізації — ліквідація залежності від зовнішнього світу — було в основному вирішене вже на кінець другої п'ятирічки.

Соціалістичні перетворення в сільському господарстві були, на жаль, зведені до примусової колективізації, що розглядалась як логічна паралель курсу на форсовану індустріалізацію. При цьому ставилась єдина мета — зміцнити адміністративно-командну систему, режим особистої влади Сталіна.

Перехід до непу пожвавив був кооперативний рух, у тому числі і виробничу кооперацію. У ті роки теорія кооперації була на високому рівні, що давало можливість керівництву країни спиратися на спеціальні дослідження в галузі економіки та організації кооперативного виробництва.

Визнаними в усьому світі на той час були праці О. В. Чайнова, М. Д. Кондратьєва, О. О. Рибникова та ін. Вони доводили, що кооперація доцільна, що вона не руйнує, а створює матеріальне стимулювання сім'ї як виробничого осередку сільського господарства. Чайнов, працями якого користувався Ленін, готуючи статтю «Про кооперацію», був переконаним прибічником різноманітних форм кооперації. Колективізацію, колгоспний лад він

не вважав єдиним і універсальним типом сільської кооперації. Ленін у своїй статті всебічно обґрунтував принципи соціалістичної кооперації: добровільність, поступовість, всебічна допомога кооперативному рухові з боку держави. З поголовним охопленням трудящих мас кооперативним рухом Ленін пов'язував успіхи соціалістичних перетворень.

У 20-ті роки кооперування здійснювалось досить успішно. Подальше своє втілення ідеї кооперації знайшли в рішеннях XV з'їзду ВКП(б) і в першому п'ятирічному плані, затвердженому навесні 1929 р. Так, на кінець п'ятирічки планувалося залучити до споживчої кооперації близько 50 % населення країни, до сільськогосподарської — 85 % селянських господарств, у тому числі тільки 18—20 % — до колгоспу. Частка кооперації в роздрібному товарообігу мала становити до 80 %. Це давало змогу зробити вирішальний крок у здійсненні ленінського кооперативного плану.

Проте в 1928 р. у зв'язку з хлібозаготівельною кризою під тиском сталінського керівництва ЦК ВКП(б) приймає рішення посилити роль колгоспів і радгоспів як виробників дешевої продукції для держави. З метою стимулювання виробництва колгоспам, наприклад, надавалися пільги на податок у порівнянні з одноосібниками.

Важливо підкреслити, що з кінця 20-х років відбувалося швидке зростання колгоспного руху в рамках сільгоспооперації. Його соціальну базу на той час становила, головним чином, біднота. Проте до літа 1929 р. в колгоспи могли вступити всі, навіть куркулі. Але надалі добровільну основу розвитку кооперації було порушено. Куркулям і заможним селянам заборонили вступати в колгоспи. Ця заборона мала вкрай негативні економічні і соціально-політичні наслідки. Ідеї ленінського кооперативного плану були спотворені. Реальні накреслення першого п'ятирічного плану переглянуті і змінені на користь сталінських амбіцій. Замість добровільності в колгоспному будівництві почали застосовувати адміністрування і насильство, що породило злочинні явища і в теорії, і на практиці.

Слід зауважити, що відхід від ленінських ідей сталінським керівництвом ретельно маскувався. Сам Сталін постійно у своїх висновках посилався на Леніна. Така політика вже тоді натрапила на певний опір як селянства, так і окремих керівників партії. М. І. Бухарін, О. І. Риков, М. П. Томський, М. О. Угланов та багато інших, особливо спеціалістів, наполягали на необхідності повернення до рішень XV з'їзду партії і до першого п'ятирічного плану в галузі сільського господарства.

Проте усунення групи Бухаріна від керівництва і брехливі звинувачення її в «правому ухилі», кадрові репресії дали можливість восени 1929 р. взяти курс на ліквідацію різноманітних форм кооперації. Політика «великого перелому» торкнулася і сільського господарства. Ленінський кооперативний план, що передбачав різноманітність форм господарств у сільському виробництві, було представлено тільки як план колгоспного будівництва, яке, до того ж, здійснювалося з застосуванням насильства і примусу.

З кінця 1929 р. під керівництвом Сталіна почався розгром економічної науки, учених-аграрників, які висловлювались за різноманітні форми кооперування на добровільній основі. Перш за все було відкинуто теоретичні висновки О. Чаянова, М. Кондратьєва та їхніх прихильників. Суть кооперації було обмежено самим тільки терміном «колгосп». Але і цього виявилось замало. У 1930 р. було сфабриковано справу «Трудової селянської партії», яка ніколи не існувала. О. Чаянов, М. Кондратьєв та ін. (приблизно 1 тис. чол.) були заарештовані, а їхні праці забронені.

Відтак у СРСР здійснювалась політика насильницької колективізації. Пригадаємо, що означала на практиці політика ліквідації куркульства. Наприклад, у 1929 р. на селі було заледве 3 % куркульських господарств. А кількість «розкуркулених» становила близько 15 %, а разом з тими, кого позбавили виборчих прав, — майже 20 %. Розкуркулення супроводжувалось конфіскацією майна і засланням на примусові роботи у віддалені райони Уралу, Казахстану, Сибіру. Тисячі загинули в дорозі від голоду, холоду, хвороб. Загальна кількість репресованих «класово ворожих елементів» сягнула понад 10 млн осіб.

Найбільш жорстоким, цинічним злочином став штучно спланований голодомор 1932—1933 рр. Восени 1932 р. ряд великих районів країни, особливо Південну Україну, Середнє Поволжя, Північний Кавказ і Казахстан охопив жорстокий голод. За своїми масштабами він значно перевищував голод у Поволжі та інших районах 1921 р.

Тоді, у 1921 р., про голод писали всі газети, був організований збір коштів по всій країні, створені спеціальні організації для надання допомоги губерніям, що страждали від голоду, налагоджена міжнародна допомога. Інакше було в 1932—1933 рр. На всі повідомлення про голод наклали заборону. Ні в Радянському Союзі, ні за кордоном не проводилося ніяких кампаній допомоги людям, що гинули від голоду. Навпаки, у той самий час хліб по селах забирався в селян до останнього кілограма. Причому ця вар-

варська акція прикривалась гаслом, народженим зовсім в інших умовах: «Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм».

Незважаючи на страшний голод, тривав експорт хліба. Навіть у найголоднішому 1933 р. в Західну Європу було вивезено близько 10 млн ц зерна. При цьому радянський хліб продавався в умовах економічної кризи в країнах Європи за надзвичайно низькими цінами. А між тим і половини вивезеного в 1932—1933 рр. за кордон зерна вистачило б, щоб уникнути жорстокого голоду в усіх південних районах.

До цього часу ніхто не знає, скільки ж людей померло від голоду в 1932—1933 рр. Багато науковців визначають цю кількість у 5 млн осіб. Інші визначають 8 млн, і вони, мабуть, ближчі до істини.

І все ж необхідно підкреслити, що перші п'ятирічки зробили в індустріальний розвиток країни величезний внесок. Досить сказати, що за структурою промислового виробництва Радянський Союз вийшов на рівень розвинутих країн світу. За обсягом промислового виробництва він випередив Англію, Німеччину, Францію і зайняв друге місце у світі, поступаючись лише США. А за темпами індустріального зростання вперше перекрив і показники розвитку американської економіки.

Але за ці досягнення народ заплатив надто високу ціну. Індустріалізація в умовах тоталітарного режиму була здійснена антигуманними методами: шляхом прямого пограбування села, за рахунок обмеження зростання легкої і харчової галузей промисловості, зниження до мінімуму життєвого рівня людей, шляхом застосування примусової безплатної праці мільйонів в'язнів.

Страшною була доля трудового селянства. Проведена, усупереч усім об'єктивним чинникам, грубим, насильницьким шляхом, колективізація стала одним з найбільших політичних злочинів у світовій історії. Сільське господарство СРСР так ніколи і не вийшло остаточно з тих потрясінь, яких воно зазнало в 30-ті роки.

Розгляд другого питання почнемо з нагадування про те, що у 20—30-ті роки істотні зрушення відбулися у сфері культури, національних відносин. У 20-х роках культурні перетворення здійснювалися в цілому на основі ленінського бачення проблеми. Ішла всенародна боротьба з неписьменністю, по всій країні відкрилася широка мережа шкіл, культурно-освітніх закладів, поступово здійснювався процес формування нової інтелігенції, бурхливо розвивалася національна мова, культура, які жорстоко переслідувалися за царату.

Звертаючись до проблеми культурного розвитку України у 20-ті роки, наведемо такі дані. Якщо в 1922 р. з усіх опублікованих в Україні книг лише 27 % виходили українською мовою (а газет і часописів відповідно 10 %), то вже в 1927 р. українською мовою друкувалося більш ніж половина книг, а в 1933 р. з 426 газет республіки 373 виходили рідною мовою.

У 1929 р. понад 80 % загальноосвітніх шкіл і 30 вищих навчальних закладів здійснювали навчання українською мовою, 97 % дітей навчалися рідною мовою¹. До революції, коли українських шкіл практично не існувало, можна було лише мріяти про це.

В українській радянській літературі 20-х років поєднувалися демократичні традиції дожовтневої доби і новий досвід сил, пробуджених до життя революцією. Характерною особливістю літературного процесу в Україні у 20-ті роки було бурхливе творче життя багатьох літературних організацій («Гарт», «Плуг», «Авангард», «Нова генерація», «Урбіно», ВУСПП та ін.). Це свідчило про справжнє відродження літератури і культури.

У 1925 р. виникла Вільна академія пролетарської культури (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала чимало письменників і поетів: П. Тичину, В. Сосюру, Ю. Смолича, М. Бажана, Ю. Яновського, П. Панча, О. Довженка, видатного режисера Леся Курбаса та ін. Ідейним керівником ВАПЛІТЕ був М. Хвильовий, а першим її президентом — відомий тоді прозаїк, поет і драматург М. Яловий. Це була літературно-мистецька організація талановитих письменників-одномумців, які прагнули протистояти адміністративно-командному втручання чиновників від культури у творчі справи.

Поети, прозаїки, драматурги, критики — вихідці із західноукраїнських земель — 1925 р. об'єдналися в спілку революційних письменників «Західна Україна». Творчість спілчан представлена такими іменами, як М. Ірчан, І. Ткачук, Д. Загул, Ю. Мережаний та ін.

У новій галузі мистецтва — кінематографі — світової слави зажив О. Довженко. Його фільми «Звенигора» (1927 р.), «Арсенал» (1929 р.), «Земля» (1930 р.) розповідають про вплив, що його справили на Україну революція і радянська влада.

У 20-ті роки в Україні бурхливо розвивалася наука. Світове визнання здобули праці математиків Д. Граве, М. Крилова, М. Боголюбова, фізика Л. Ландау, інженера Ю. Кондратюка, учених-медиків М. Гамалії, Д. Заболотного та багатьох інших.

Бурхливий розвиток літератури, мистецтва, культури, науки відбувався у 20-х роках в усіх інших республіках СРСР.

¹ Див.: Сублиний О. Україна: Історія. — К.: Либідь, 1991. — С. 338—339.

Але в 30-ті роки мистецтво, література, наука — взагалі вся культура — опинилися в жорстких адміністративних лещатах. У партійному і державному апаратах управління створюються органи цензури (Головліт, Головмистецтво та ін.).

У цей період зникають ілюзії щодо світової революції, натомість «класове» остаточно переважає «загальнолюдське». Духовна сфера потрапляє під тиск жорсткого «класового» підходу. Визначення соціалістичної культури як пролетарської за змістом і національної за формою стає панівним. Усе, що не вписувалося в межі такої естетичної системи, оголошувалося ворожим і підлягало знищенню.

Частина інтелігенції виступила проти подібних методів будівництва соціалізму, особливо у сфері культури. На наслідки не треба було довго чекати. Слідом за «Спілкою визволення України» (СВУ), якої насправді ніколи не існувало, було викрито ще одну «ворожу організацію» — «Український національний центр» (УНЦ) та його структурний підрозділ — «Українську військову організацію» (УВО). Членами цих організацій Державне політичне управління (ДПУ) назвало всіх визначних представників старої української інтелігенції, які досі ще залишилися на волі.

Того ж, 1930 р. сфальсифіковано справу про так звану «контрреволюційну організацію в сільському господарстві України», коли було засуджено 29 відповідальних працівників наркомату землеробства УРСР та вчених-агрономів.

Пошуки націоналістичних ухилів та інших «ворожих» дій в Україні на початку 30-х років зачепили й провідного партійного і державного діяча України М. О. Скрипника. Проти нього сфабрикували звинувачення у створенні групи націонал-ухильників, які, начебто, створили в Україні на початку 30-х років розгалужену контрреволюційну організацію. М. О. Скрипник 7 липня 1933 р. покінчив життя самогубством.

Всеволоддя адміністративно-командної системи трагічно позначилося на долі багатьох учених, письменників, працівників культури, які просто були знищені нею. Можна назвати академіків АН УРСР геолога Н. І. Світацького, генетика І. І. Агола, філософів С. Ю. Семківського, М. І. Яворського та багатьох інших. Тільки протягом 1934—1938 рр. було заарештовано за безпідставними звинуваченнями понад половину членів і кандидатів у члени Спілки письменників України. Більшість з них було фізично знищено.

Чи була альтернатива такій нелюдській «моделі» розвитку культури? Безперечно була. Досить згадати погляди на культурне

будівництво А. В. Луначарського, ідеолога партії М. І. Бухаріна, які стояли на позиціях різноманітності, плюралізму в розвитку культури.

Аналогічні процеси відбувалися й у сфері національного будівництва. У 20-х роках докладалось чимало зусиль для втілення в життя державної політики, спрямованої на подолання економічної і культурної відсталості національних окраїн, підтягування їх розвитку до рівня центру.

Особлива увага, зокрема в перші післяреволюційні роки, приділялась фактичному здійсненню вільного самовизначення націй, ліквідації їх фактичної нерівності, подоланню перекосів у здійсненні національної політики.

У світлі сучасних надзвичайно гострих міжнаціональних проблем, які в багатьох регіонах призвели до кривавих етнічних воєн, велике науково-практичне значення має вивчення досвіду створення СРСР.

У процесі самостійного опрацювання проблеми студентам варто звернути особливу увагу на ті історичні періоди, коли виникли передумови для цього об'єднання (створення воєнно-політичного союзу в роки громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції, господарського та дипломатичного союзу у відбудовний період).

При утворенні СРСР виявилися принципово різні програми його будівництва. Ленінська програма, що ґрунтувалась на інтернаціональних принципах, передбачала створення багатонаціональної держави як федерації рівноправних республік. Інша, автором якої був Сталін, пропонувала ідею входження всіх національних республік до складу РСФРР, що позбавляло їх суверенітету і перетворювало на культурно-національні автономії.

30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд рад СРСР, який затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Було обрано Центральний Виконавчий Комітет СРСР у складі 371 члена і 138 кандидатів, а також чотирьох голів ЦВК (від України головою було обрано Г. І. Петровського).

В. І. Ленін бачив, що запропонована з'їздом форма державного об'єднання республік не змінює «автономізаційної» суті нової держави. 30 грудня, у день роботи I з'їзду рад СРСР, він продиктував лист «До питання про національності або про «автономізацію». Уже в перших рядках цього документа він висловив жаль, «що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається,

питанням про союз радянських соціалістичних республік». ¹ Звертаючись до політичного керівництва партії, Ленін запропонував: «...у результаті всієї роботи повернутися на наступному з'їзді рад назад, тобто залишити союз... тільки у відношенні військового і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну самостійність окремих наркоматів». ²

Ленін наполягав на тому, щоб надрукувати цей лист у періодичній пресі. Й. Сталін, О. Зинов'єв, Л. Каменев всіляко зволікали з публікацією. Нове загострення хвороби Леніна допомогло їм. Документ тільки зачитали на XII з'їзді партії (1923 р.), але жодних практичних наслідків він, на жаль, не мав.

І все ж, у першій половині 20-х років у житті багатонаціональної держави вільного розвитку набувають національні мови. Ними користуються у сферах управління, законодавства, освіти, літератури і мистецтва. Національний аспект брався до уваги і при визначенні адміністративного устрою. Наприклад, в Україні на початку 30-х років існувало 25 національних районів, включаючи російські, німецькі, єврейські та ін., діяло більше тисячі національних селищних і сільських рад. Усього в СРСР було понад 3 тис. національних районів і 5 тис. селищних і сільських рад.

Але із зміцненням адміністративно-тоталітарної системи з'являються спотворення й у сфері національної політики. Класовий принцип щодалі більше починає переважати над національним, і від його жорстокого дотику сильніше за все постраждала сфера національних відносин. Ігнорувалась специфіка економічного, соціально-культурного розвитку цілих національних регіонів, поволонтаристському змінювалась карта національних утворень. Найжорстокішою централізацією управління було зведено нанівець ленінську ідею національного суверенітету республік у рамках федеративної держави. Усе, що суперечило сталінському розумінню принципів утворення багатонаціонального союзу, кваліфікувалося як сепаратизм, націонал-ухильництво, буржуазний націоналізм, і стало «виправданням» репресій багатьох національних кадрів.

Підбиваючи підсумки розгляду другого питання, необхідно зробити висновок: антиленінська ідея «автономізації» була реалізована на практиці в найбрутальніших проявах.

Проте неможна погодитись із твердженням, що з приходом радянської влади в національному розвитку і міжнаціональних

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 339.

² Там само. — С. 344.

відносинах не сталося жодних суттєвих змін. Варто нагадати висновки канадського історика українського походження Ореста Субтельного, якого важко запідозрити в симпатіях до радянської влади. Він пише: «Неправильно було б казати, що радянський федералістський устрій залишив українців та інші неросійські народи з порожніми руками. За царів українська мова, культура, національна самобутність жорстоко переслідувалися. Не мали чіткого визначення кордони України, а саму країну називали такими невиразними поняттями, як «Юго-запад» чи «Малороссия». За радянської же влади Українська Радянська Соціалістична Республіка стала чітко окресленим національним і територіальним цілим, із власним адміністративним центром і апаратом. Таким чином, українці нарешті отримали територіально-адміністративні рамки, що відображали їхню національну самобутність, тобто те, чого вони не мали з часів козацької Гетьманщини ХУІІІ ст.»¹

Переходимо до розгляду третього питання. Характеризуючи політичну систему радянського суспільства, необхідно зауважити, що протягом 20—30-х років вона за своєю структурою не була однаковою. У першій половині 20-х років політична система функціонувала на основі взаємодії партії і рад. Свій вплив на ради партія здійснювала через комуністів, що працювали там. Керуючи діяльністю профспілок, комсомолу, інших громадських організацій, вона при цьому не вдавалась до дрібної опіки над ними.

З кінця 20-х — початку 30-х років, у міру зміцнення режиму особистої влади Сталіна, почали помітно збільшуватись деформації політичної системи радянського суспільства.

Партійні органи все частіше стали перебирати на себе вирішення всіх важливих питань, які раніше були в компетенції рад, профспілок, комсомолу та інших організацій.

Сталінізм і сталінщина² означали грубі порушення лєнінського бачення соціалізму в політичній сфері. Ці спотворення об'єктивно суперечили курсу партії на демократизацію державного, партійного і суспільного життя. Хоч на словах багато говорилося про «розквіт» радянської демократії, у дійсності ж відбувалася тотальна централізація адміністративного управління всіма сторона-

¹ Субтельний О. Україна: Історія. — С. 337.

² У літературі терміни «сталінізм» і «сталінщина» набули широкого вжитку. Вони стали предметом наукових дискусій. Сталінізм — це система поглядів, яка спотворює теорію і практику соціалізму в їх лєнінському розумінні. Сталінщина — це авторитарна система управління суспільством, що ґрунтується на зловживаннях, масових репресіях проти власного народу.

ми суспільного життя — від економіки до духовної сфери. Інститути демократії набували суто формального значення.

Виборні органи влади були не лише позбавлені функції контролю за виконавчими органами, а й потрапили в залежність від них. Так, за весь період чинності вищих державних органів, утворених відповідно до Конституції СРСР 1936 р., уряди СРСР, союзних і автономних республік чи їх окремі міністерства фактично не звітували про свою роботу на сесіях Верховних Рад СРСР, союзних і автономних республік.

Значення Верховних Рад і їх президій у державному управлінні країною значно знизилося в порівнянні з тим, яку роль вони відігравали в перші роки радянської влади, коли систематично відбувалися з'їзди рад, сесії ВЦВК і ЦВК СРСР. Місцеві ради були позбавлені реальних повноважень.

Суттєвих деформацій зазнала і комуністична партія. Поступово знизився її якісний склад. У 1928 р. прошарок тих, кого Ленін зараховував до старої партійної гвардії, був уже меншим за 1 %. Інтелектуальний рівень партії став надзвичайно низьким. Наприкінці 30-х років понад 80 % комуністів мали нижчу і неповну середню освіту, членів партії з вищою освітою було лише 5,5 %. Понад 40 % секретарів обкомів, крайкомів і ЦК національних компартій не мали навіть середньої освіти.

Такий стан у партії сприяв тому, що, *по-перше*, реальна влада фактично дедалі більше зосереджувалась у руках тільки партійного апарату, *по-друге*, перетворенню її з колективної «лабораторії політичної думки» на специфічний орган із суто наглядовими функціями.

На початку 30-х років партійний апарат почали будувати вже не за функціональним, а за виробничо-галузевим принципом. Політичні методи керівництва залишились у минулому, а на перше місце вийшли методи адміністративні, командні.

Таким чином, у 30-ті роки сформувався партійний апарат як складова адміністративно-бюрократичної системи, як провідна конструкція цієї системи.

У системі партійних органів помітне місце посів ідеологічний апарат, покликаний забезпечувати проведення різних політичних і господарсько-економічних кампаній в умовах, коли недостатньо спрацьовували інші стимули. Засобом тоталітарної ідеологічної обробки населення, впливу на духовне життя суспільства, науку і мистецтво на десятки років став виданий наприкінці 30-х років «Короткий курс історії ВКП(б)» Великі зусилля ідеологічний апарат спрямовував на пропаганду культу Сталіна в масовій свідомості людей.

На політичну історію радянського суспільства 20—30-х років великий вплив справила ідейна боротьба в партії щодо форм і методів будівництва соціалізму. Сталін і його оточення майстерно використали цю природну і необхідну ідейну боротьбу в партії для розправи зі своїми політичними опонентами, зміцнення своїх позицій і для перетворення радянського суспільства на авторитарну систему з одноосібною владою.

Принципові деформації сталися в усіх важливих частинах політичної системи. Профспілки, по суті, були одержавлені, остаточно втративши свою ефективність не тільки як школи управління, школи господарювання, але і як захисника інтересів трудящих.

Партійне керівництво комсомолом щодалі більше набувало форми примусової, дріб'язкової опіки, нав'язування бюрократичного стилю і методів діяльності.

Політична система СРСР із рушія суспільного прогресу перетворилась на його гальмо. Склався і почав впливати на свідомість людей спрощений примітивний образ народовладдя, коли фактичне здійснення влади ототожнювалось не з активною політичною діяльністю усіх трудящих, а виключно з виконавчими органами, призначеними «зверху». Метою політичної системи стала не організація громадського життя суспільства в рамках законів, а виконання вольових рішень і розпоряджень «вождя». Карні органи держави вийшли з підпорядкування закону і суспільства. На лютнево-березневному (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Сталін зробив глибоко помилковий і вкрай шкідливий за своїми практичними наслідками висновок про загострення класової боротьби в міру успіхів у будівництві соціалізму, який став теоретичним обґрунтуванням масових репресій. Їх жертвами стали комуністи, безпартійні, робітники, селяни, представники інтелігенції. За даними відомого історика Роя Медведєва загальна кількість репресованих за Сталіна налічує приблизно 40 млн осіб.

З кінця 20-х років спостерігається ліквідація навіть тих елементів демократії, які в попередні роки, здавалося, були нормою громадського життя. Як відомо, у 1936 р. була прийнята Конституція, яка скасувала ті політичні обмеження, що існували в країні з часів революції і громадянської війни. Звичайно, Конституція 1936 р. була важливим кроком уперед порівняно з попередньою. У ній, наприклад, багатоступеневі і нерівні вибори змінювалися на прямі, рівні і з таємним голосуванням. Усі громадяни країни, незалежно від соціального походження і стану, отримали всі політичні права, у тому числі право обирати і бути обраним.

Насправді ж нові конституційні норми мали номінальний, а в багатьох випадках — суто ілюзорний характер. Поряд з декларуванням конституційності відбувалося фактичне знищення реальної політичної активності і політичної самодіяльності мас. Формальна демократизація виборів перетворювалась на практиці на ліквідацію самої можливості вибору. З процедури виборів ретельно усувалися будь-які елементи боротьби, вільного змагання лідерів та ідей. Насправді відбулася підміна виборів від початку і до кінця контрольованою процедурою «палкого» і завжди «одно-стайного» схвалення затверджених «зверху» єдиних кандидатів і єдиної політичної лінії.

У 30-ті роки зусиллями могутнього пропагандистського механізму у свідомість радянських людей було успішно вкорінено версію про те, що ідеї Сталіна являють собою істинно науковий комунізм, який базується на ленінських ідеях. Насправді, сталінізм означав остаточну відмову від того курсу на побудову соціалізму, який був розроблений партією під керівництвом Леніна.

Важливо підкреслити, що сталінські спотворення призвели до втрати головного, що було в ленінській концепції, — гуманістичного розуміння соціалізму, бачення людини як мети, а не як засобу.

Усе це згубно вплинуло на суспільно-політичний розвиток країни. «Залізна завіса», якою країна на довгі роки відгородилася від досягнень світової культури і науки, мала тяжкі наслідки. Було завдано величезної шкоди справі соціалізму, авторитету партії. Такою є гірка правда нашої історії періоду 20—30-х років.

На завершення даної теми підкреслимо, що 20—30-ті роки збіглися з перехідним періодом від капіталізму до соціалізму в політичній історії нашої країни. Звідси напрошується основне запитання: яке ж суспільство ми побудували? Наведений вище аналіз соціально-економічного і політичного розвитку радянського суспільства в умовах сталінщини остаточне перекреслює висновок, що ми прийшли до перемоги ленінської концепції соціалізму, концепції глибоко гуманного і справедливого суспільства. Ураховуючи, що головною цінністю нашого суспільства стала саме тоталітарна держава, а не людина, неважко дійти висновку, що збудовано було не більше ніж грубий, «казармений» соціалізм.

Щодо такого типу суспільства якнайкраще підходить Марксова оцінка, який відзначав, що такий комунізм «скрізь заперечує особистість людини, є лише послідовне вираження приватної власності, яка є цим запереченням... Всяка приватна власність як така відчуває — принаймні відносно до багатшої приватної влас-

ності — заздрість і жалобу нівелювання... Грубий комунізм є лише завершенням цієї заздрості і цього нівелювання, яке виходить з уявлення про певний мінімум. У нього — певна обмежена міра. Що така ліквідація приватної власності аж ніяк не є справжнім освоєнням її, видно саме з абстрактного заперечення всього світу культури і цивілізації, з повернення до неприродної простоти бідної, грубої людини, яка не має потреб і яка не тільки не піднеслася над рівнем приватної власності, а навіть і не доросла ще до неї»¹.

Контрольні запитання

1. Чому і на який період було запроваджено політику «воєнного комунізму»? У чому її суть?
2. Які заходи, запроваджені на основі нової економічної політики, відкривали шлях до оволодіння економічними методами господарювання?
3. Які характерні ознаки адміністративно-командної системи?

Література

Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди. — М.: Политиздат, 1989. — С. 88—253.

Данилов В. П., Дмитренко В. П., Лельчук В. С. Нэп и его судьба: Историки спорят. — М.: Политиздат, 1989. — С. 122—191.

Зевелев А. И. Историки сталинизма: Лекция к курсу «Политическая история XX века». — М.: Высш. шк., 1990. — С. 110.

Волкогонов Д. А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция // Вопр. истории. — 1990. — № 3. — С. 3—17.

Голод 1932—1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів. — К.: Політвидав України, 1990. — С. 605.

Кульчицький С., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 року // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2. — С. 3—10.

Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме. — М.: Прогресс, 1990. — С. 484.

История и сталинизм. — М.: Политиздат, 1991. — С. 448.

Субтельний О. Україна: Історія. — К.: Либідь, 1991. — С. 332—368.

Такер Р. Сталин — путь к власти, 1879—1929: История и личность / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1990. — С. 479.

Троцкий Л. Сталинская школа фальсификаций // Вопр. истории. — 1990. — № 1. — С. 115—136.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 42. — С. 106 — 107.

Тема VII

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА — СКЛАДОВА ЧАСТИНА СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939—1945 рр.)

Період, що ввійшов в історію людства як Друга світова війна, охоплює рівно шість років — з вересня 1939 р. до вересня 1945 р. Ця війна була найкровопролитнішою і найжорстокішою, яку коли-небудь знало людство. У ній брала участь 61 держава — понад 80 % жителів планети. До армій воюючих держав було мобілізовано понад 100 млн осіб. Людські втрати становили майже 60 млн убитими і понад 90 млн покаліченими.

Складовою частиною Другої світової війни була Велика Вітчизняна війна радянського народу 1941—1945 р.

Лекція I

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. НАПАД ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ НА СРСР

- Проблема колективної безпеки в передвоєнні часи. Початок Другої світової війни, її причини і характер.
- Фашистський «новий порядок» у Європі. Рух Опору в окупованих країнах.
- Віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз. Велика Вітчизняна війна, її характер і цілі. Утворення антигітлерівської коаліції.

Вивчаючи *перше питання*, зазначимо, що початком Другої світової війни вважається 1 вересня 1939 р.: день нападу фашистської Німеччини на Польщу. Але, як свідчать численні документи та історичні факти, до 1 вересня 1939 р. війна вже палала в багатьох регіонах, світ був утягнутий у світову війну поетапно: напад Японії на Китай у 1931 р.; напад Італії на Ефіопію (Абіссінію) у 1935 р.; у 1936 р. Німеччина й Італія розпочали воєнну інтервенцію в Іспанську республіку; гітлерівська Німеччина в 1938 р. примусово приєднала до себе Австрію; вторгнення Японії в район озера Хасан у 1938 р.

Слід також підкреслити, що Німеччина і Японія у листопаді 1936 р. підписали «Антикомінтернівський пакт», до якого в листопаді 1937 р. приєдналась Італія. Секретний додаток до пакту був спрямований проти Радянського Союзу.

Таким чином, уже до кінця 1937 р. сформувався і чітко визначився блок агресивних держав (вісь Берлін — Рим — Токіо), який поставив собі за мету насильницький поділ світу.

1939 р. став роком активного поширення фашистської агресії. 15 березня 1939 р. гітлерівська Німеччина окупувала всю Чехословаччину, захопила в Литви місто Мемель (Клайпеду), у Польщі — Данциг (Гданськ). Фашистська Італія напала на Албанію. Німецько-італійські інтервенти задушили Іспанську республіку. Японія, загарбавши майже половину Китаю, спровокувала широкомасштабний конфлікт проти СРСР і МНР у районі Халхін-Голу та ін.

В умовах різкого загострення суперечностей світового розвитку в 30-ті роки, утворення вогнищ війни в Європі (з приходом Гітлера до влади в Німеччині в 1933 р.) та на Далекому Сході (з агресією Японії в Маньчжурії в 1931 р.) особливо актуальною стала проблема створення системи колективної безпеки.

Радянське керівництво докладало зусилля щодо створення системи колективної безпеки в передвоєнні часи. Так, починаючи з 1933 р., СРСР зробив чимало реальних кроків і пропозицій, спрямованих проти розв'язання війни. До них слід віднести конвенцію про визначення агресора (1933 р.), підписану за ініціативою Радянського Союзу рядом європейських та східних держав; ініціативу Радянського Союзу про укладення договору про колективний опір агресії (1934 р.); радянсько-французький і радянсько-чехословацький договори про взаємодопомогу в разі будь-якої агресії проти них (1935 р.).

У квітні 1938 р. СРСР ще раз виступив з ініціативою створення системи колективної безпеки. Він висунув пропозицію підписати угоду між СРСР, Великобританією і Францією строком на 5—10 років про взаємну допомогу на випадок агресії в Європі проти будь-якої з цих трьох держав. Передбачалася також допомога й іншим країнам між Балтійським і Чорним морями, які мали спільний кордон з СРСР.

Однак ініціативи, дії радянського керівництва щодо запобігання війни не були підтримані політиками провідних капіталістичних держав. Усупереч намаганням і можливостям зупинити агресора лідери країн Заходу пішли, по суті, на його підтримку,

«умиротворення», шляхом захоочування дій проти Сходу. Найяскравіше це виявилось у Мюнхенській змові.

Мюнхенська зустріч керівників Великобританії та Франції (Чемберлена й Далад'є) з керівниками фашистської Німеччини та Італії (Гітлером і Муссоліні) 22—30 вересня 1938 р. юридично оформила ганебну змову про поділ Чехословаччини, приєднання Судетської області до Німеччини. Політика підтримки агресора та потурання його діям, яку проводили уряди Великобританії і Франції, мала на меті спрямувати фашистську агресію на Схід, проти Радянського Союзу.

Слід звернути увагу на те, що Радянський Союз був єдиною державою, яка послідовно захищала інтереси Чехословаччини і не визнала її загарбання та поділу. Він був готовий надати військову допомогу Чехословаччині, але буржуазний уряд Бенеша відмовився від неї.

Змова західних держав у Мюнхені з Гітлером і Муссоліні завдала величезного удару політиці колективної безпеки в Європі. Відразу ж після Мюнхена Великобританія і Франція підписали з фашистською Німеччиною пакт про ненапад. Вони відверто намагалися зіткнутися у світовій війні СРСР і Німеччину. Виникла загроза створення ворожого для СРСР блоку капіталістичних держав.

Варто зазначити, що навіть уже напередодні війни на англо-франко-радянських переговорах про взаємодопомогу, включаючи військову, проти агресії (березень — серпень 1939 р.) західні діячі поводилися вкрай непослідовно. Переговори засвідчили, що вони не збираються йти на дійовий антигітлерівський союз. На обопільні гарантії з СРСР ці країни не пішли. Вони намагалися нав'язати Радянському Союзу лише односторонні зобов'язання. Треба підкреслити, що Великобританія водночас з переговорами в Москві таємно домовлялася з Гітлером. Англо-франко-радянські переговори 1939 р. зайшли у безвихідь, були зірвані, тим самим була втрачена остання можливість відвернути війну або хоча б істотно обмежити її масштаби.

СРСР фактично опинився в глибокій міжнародній ізоляції. У цій складній міжнародній обстановці радянський уряд 23 серпня 1939 р. підписав запропонований Німеччиною пакт про ненапад терміном на 10 років. Для Радянського Союзу це був вимушений крок. Підписання пакту про ненапад з Німеччиною дало змогу Радянському Союзу запобігти війні на два фронти, створенню єдиного антирадянського фронту, відстрочило на деякий час розв'язання гітлерівської агресії проти СРСР.

Секретний додатковий протокол до пакту передбачав розмежування сфер впливу сторін у Східній Європі.

Що ж до другого договору між Радянським Союзом і Німеччиною про «дружбу і кордон» (від 28 вересня 1939 р.), то цей договір був з усякого погляду великою помилкою тодішнього керівництва СРСР. Ніякої дружби до німецького фашизму ніхто не відчував, а договір передбачав дружні стосунки з рейхом, офіційно і юридично закріплював поділ території Польщі між Німеччиною і Радянським Союзом.

До цього договору додавались два секретні протоколи. Укладений договір про «дружбу і кордон» з Німеччиною поставив радянську державу в становище невоюючого союзника фашистської Німеччини, яка щойно розпочала агресію проти Польщі.

Незважаючи на всі зусилля зі створення колективної безпеки в Європі, запобігти розв'язанню Другої світової війни не вдалося. З нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. й оголошенням війни Німеччині 3 вересня з боку Великобританії та Франції війна остаточно переросла у світову. Однак Великобританія і Франція не здійснили ніяких активних бойових дій проти свого ворога. Ці події на Західному фронті дістали назву «дивна війна».

Які причини Другої світової війни та її характер?

На підставі документального матеріалу й історичних фактів студентам треба усвідомити, що Друга світова війна виникла між капіталістичними країнами. Вона була породжена імперіалізмом. Причини її були складними і різноманітними. Найважливішою з них було загострення суперечностей між двома групами капіталістичних держав, зокрема Німеччиною, Італією та Японією, з одного боку, і США, Великобританією та Францією — з другого. Точилася гостра боротьба за ринки збуту, за новий поділ світу і сфер впливу, за світове панування. До червня 1941 р., до нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз, Друга світова війна втягла у свою орбіту 30 країн з населенням 1 млрд осіб. Гітлерівська Німеччина окупувала Австрію, Чехословаччину, Данію, Голландію, Норвегію, Бельгію, Люксембург, Югославію, Грецію, Польщу, значну частину Франції.

Виходячи з аналізу причин війни, можна зробити такий висновок. З боку країн фашистського блоку — Німеччини, Японії, Італії та їхніх сателітів Друга світова війна протягом усього періоду за своїм характером була несправедливою, реакційною, загарбницькою, грабівницькою.

Щодо Великобританії, Франції, США та інших буржуазних країн, то війна з самого початку в основному набула справед-

ливого і визвольного характеру. Це виявилось в тому, що Великобританія і Франція оголосили 3 вересня 1939 р. війну Німеччині, тим самим так чи інакше стали на бік Польщі, народ якої вів справедливу війну. Прогресивні тенденції незабаром виявились і в розгортанні руху Опору поневолених фашизмом народів.

Вступ у війну СРСР різко посилив визвольний характер війни.

Необхідно зазначити, що важливим епізодом першого періоду Другої світової війни (вересень 1939 р. — 22 червня 1941 р.) було приєднання Радянським Союзом західноукраїнських і західнобілоруських земель, які ввійшли до складу відповідно в УРСР і в БРСР восени 1939 р., а влітку 1940 р. — прибалтійські держави — Литва, Латвія та Естонія — отримали статус радянських соціалістичних республік. Крім того, Радянський Союз приєднав Бессарабію і Північну Буковину, що входили до складу Румунії (Бессарабія була реорганізована в Молдавську РСР, а Північна Буковина — у Чернівецьку область Української РСР).

Приєднання всіх цих територій було здійснено за умовами таємного протоколу Ріббентропа—Молотова, а також договору про дружбу та кордон, укладеного між СРСР та Німеччиною 28 вересня 1939 р.

Трагічною сторінкою передвоєнних років стала радянсько-фінська війна (30 листопада 1939 р. — 12 березня 1940 р.). Радянський Союз, намагаючись зберегти свою безпеку на північному заході, де радянсько-фінський кордон проходив за 32 км від Ленінграда, у квітні 1938 р. неофіційно звернувся до керівництва Фінляндії з пропозицією розпочати переговори про взаємодопомогу. Однак фінський уряд її відхилив. У березні 1939 р. Радянський Союз запропонував Фінляндії здати йому в оренду кілька островів для встановлення на них пунктів спостереження. Переговори теж закінчилися безрезультатно.

Коли 1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна, Радянський Союз 14 жовтня 1939 р. звернувся до уряду Фінляндії з меморандумом. У ньому йшлося про можливість передання в оренду СРСР території півострова Ханко і кількох островів, а також обміну частини Карельського перешийку на частину радянської території в Карелії. Ці пропозиції були відхилені.

Радянсько-фінські відносини різко загострились. 29 листопада 1939 р. фінляндському послу була вручена нота про розрив дипломатичних відносин, а 30 листопада за наказом Головного командування Червоної армії війська Ленінградського військового округу перейшли кордон Фінляндії.

Після прориву Червоною армією «лінії Маннергейма» і взяття Выборга Фінляндія змушена була піти на мирні переговори. 12 березня 1940 р. підписано мирний договір, згідно з яким до складу СРСР увійшли Карельський перешийок разом з містом Выборгом, Выборзька затока, узбережжя Ладозького озера, півострів Ханко було здано в оренду на 30 років.

Конфлікт 1939—1940 рр. між СРСР і Фінляндією був засуджений світовою громадськістю. Міжнародний авторитет Радянського Союзу значно впав. Рада Ліги Націй звинуватила СРСР у нападі на Фінляндію і 14 грудня 1939 р. прийняла резолюцію про виключення СРСР з Ліги Націй.

Переходячи до розгляду *другого питання*, зауважимо, що в окупованих фашистською Німеччиною країнах гітлерівці називали запроваджений ними режим «новим порядком». Він означав установлення фашистських режимів, пригнічення і поневолення народів цих країн.

Фашистський «новий порядок» характеризувався масовим знищенням слов'янських народів, а також євреїв, циган. З цією метою була утворена велика кількість «фабрик смерті» — концетраційних таборів.

У боротьбі з фашистським «новим порядком» виник патріотичний і антифашистський рух Опору, головною метою його було визволення від окупантів.

Зародився рух Опору в західноєвропейських країнах у 1940 р. Зокрема, у Франції боролася «Вільна Франція» Ш. де Голля, а також партизанські загони та підпільні групи, очолювані соціал-демократами й комуністами. У 1943 р. вони об'єднали свої зусилля в боротьбі з ворогом, утворивши Французький комітет національного визволення, який згодом очолив Ш. де Голль.

Антифашистський рух Опору набув широкого розмаху в таких країнах, як Югославія (де в листопаді 1942 р. була створена народно-визвольна армія під командуванням Й. Броз Тіто), а також Італія, Польща, Чехословаччина.

Активну участь у русі Опору в країнах Європи брали військово-полонені Червоної армії, котрі боролися з фашизмом у концтаборах та підпільних групах, партизанських загонах.

У Західній Європі найпоширенішими формами опору початково були видання нелегальної преси, страйки, замах на окупантів.

Рух Опору об'єднав різні верстви населення, незалежно від їх політичної приналежності. У ньому брали участь: комуністи, соціал-демократи і соціалісти, члени профспілок, католики, деякі

діячі буржуазних партій, безпартійні. В авангарді руху Опору був робітничий клас.

Специфічний характер мав рух Опору в країнах Азії, окупованих Японією. Як правило, він спирався не селянські маси і набував характеру партизанської війни.

Найактивніших форм рух Опору проти японської окупації набув у Бірмі, Філіппінах, де діяли цілі партизанські армії. На завершальному етапі війни активізувався рух Опору у В'єтнамі, Індонезії.

У країнах фашистського блоку учасники руху Опору діяли в глибокому підпіллі, вважали першочерговим завданням повалення фашистського режиму. Проти агресивної війни, за повалення реакційних урядів виступили комуністичні партії Німеччини, Італії, Японії, Болгарії, Румунії, Угорщини.

Боротьбу проти окупантів та їхніх посібників вели також емігрантські уряди і патріотичні угруповання, які діяли за межами своїх країн. До літа 1941 р. у Великобританію переїхали буржуазні емігрантські уряди Чехословаччини, Польщі, Бельгії, Голландії, Данії, Люксембургу, Греції, Югославії. У Лондоні знаходилась штаб-квартира «Вільної Франції». За підтримки англійського уряду вони займались розвідувальною і пропагандистською діяльністю, формували свої збройні сили, шукали зв'язки з рухом Опору.

Надзвичайно широкого розмаху набула боротьба сил Опору на завершальному етапі війни. Тисячі людей змушені були вдатися до зброї, щоб звільнити свої країни від фашистської навали, захистити свої родини і себе.

У цілому рух Опору був важливим чинником антифашистської національно-визвольної боротьби, який поряд з військовими діями армій країн антигітлерівської коаліції підривав ворожий тил.

Вивчаючи *третє питання*, студентам передусім важливо осмислити, що Гітлер і панівні кола фашистської Німеччини не могли розраховувати на світове панування, не перемігши СРСР. Тому заздалегідь був підготовлений і в грудні 1940 р. затверджений план «блискавичної війни» проти СРСР, що мав назву «план Барбаросса». Згідно з цим планом головним стратегічним завданням гітлерівської Німеччини було: раптовим ударом танкових і авіаційних частин розбити основні сили Червоної армії в прифронтівій смузі, а потім за півтора-два місяці вийти на рубіж Архангельськ — Казань — Астрахань, переможно закінчити війну, знищивши радянську державу та поневоливши її народи.

Проголошуючи свої плани, Гітлер заявив: «Якщо ми хочемо створити нашу велику німецьку імперію, ми повинні в першу

чергу витіснити і знищити слов'янські народи — росіян, поляків, чехів, словаків, болгар, українців і білорусів»¹.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина без оголошення війни раптово і підступно напала на Радянський Союз. Разом з нею проти СРСР виступили Угорщина, Італія, Румунія і Фінляндія. Значні військові сили на кордонах СРСР зосередили Японія і Туреччина, готові в зручний момент напасти на Радянський Союз.

Почалася Велика Вітчизняна війна. Радянський народ вступив у смертельний двобій з фашизмом, поставивши за мету ліквідувати навислу над країною смертельну загрозу, відстояти її честь, свободу і незалежність; знищити агресора; допомогти народам Європи звільнитися від кривавого режиму і відновити свою національну державність та незалежність; звільнити німецький народ від фашистської тиранії; ліквідувати коріння, що породжує подібні режими.

Слід підкреслити, що для народів колишнього Радянського Союзу боротьба з фашизмом не зводилася лише до воєнно-політичної перемоги над ворогом. Під час Великої Вітчизняної війни вирішувалося головне питання: залишимося ми в історії, чи будемо знищені, перетворені в рабський матеріал, приречені на вимирання відповідно до людиноненависницьких планів нацистської гегемонії у світі.

Війна радянського народу стала справді священною, всенародною. За своїм характером вона була справедливою, визвольною, глибоко вітчизняною.

Велика Вітчизняна війна мала не тільки національний, а й інтернаціональний характер. У ній вирішувалась доля Європи, усього світу, доля світової цивілізації, суспільного прогресу і демократії.

Велика Вітчизняна війна була складовою і вирішальною частиною Другої світової війни. Вона поділяється на три періоди:

- перший період (22 червня 1941 р. — 18 листопада 1942 р.) — стратегічна оборона Збройних сил Радянського Союзу, їхні невдачі і поразки; розгром фашистських військ під Москвою, зрив намагання гітлерівської коаліції розгромити СРСР у блискавичній війні;

- другий період (19 листопада 1942 р. — кінець 1943 р.) — корінний перелом у Великій Вітчизняній війні;

- третій період (січень 1944 р. — 9 травня 1945 р.) — розгром фашистського блоку, вигнання фашистських загарбників з радян-

¹ Откровения фашистских людоедов. — М.: Политиздат, 1942. — С. 19.

ської землі; визволення від окупації країн Європи; повний крах фашистської Німеччини і її беззастережна капітуляція.

З 9 серпня до 2 вересня 1945 р. Збройні сили СРСР взяли участь у військових діях проти мілітаристської Японії на Далекому Сході.

Початок Великої Вітчизняної війни для СРСР склався дуже невдало. Незважаючи на виняткову мужність, відвагу і самовідданість, виявлені радянськими воїнами з моменту нападу ворога, радянські війська змушені були відступати. У чому ж причини невдач і поразок Червоної армії на початковому етапі війни? Ці причини складні і різноманітні. Треба враховувати як об'єктивні обставини, так і суб'єктивні чинники. Спинимось коротко на них.

На час нападу на СРСР армія фашистської Німеччини — найсильніша і найпідготовленіша в капіталістичному світі. Вона була повністю укомплектована особовим складом, озброєнням і бойовою технікою, транспортними засобами, мала високу рухомість і майже дворічний досвід ведення сучасної війни. Слід також урахувати специфічний морально-бойовий дух армії фашистської Німеччини, вихований на расистській теорії зверхності німців над усіма іншими народами.

Усього на червень 1941 р. фашистська Німеччина мала 214 дивізій, загальною кількістю 8,5 млн осіб¹. Вона майже в 1,6 раза перевищувала Збройні сили СРСР, в яких було понад 5 млн осіб. У підпорядкуванні гітлерівців були також війська сателітів.

Станом на 21 червня основні сили фашистської Німеччини — 153 дивізії з 214 — зосередились уздовж західного радянського кордону. Разом із сателітами Німеччина спрямувала проти Радянського Союзу 190 дивізій. Армія вторгнення нараховувала 5,5 млн осіб, 4300 танків і штурмових гармат, 4980 бойових літаків, понад 47 тис. гармат і мінометів, 192 бойових кораблі². Ніколи ще не створювалось таке потужне військове угруповання для вторгнення.

Для порівняння зазначимо, що в радянських прикордонних військових округах у військах налічувалось близько 2,7 млн осіб. Таким чином, у реальному співвідношенні сил противник значно переважав радянські війська.

Збройні сили фашистської Німеччини спирались на потужну військову економіку. Задовго до нападу на СРСР Німеччина перевела свою економіку на військові рейки. В її підпорядкуванні опинились людські резерви, економічні й військові ресурси май-

¹ Див.: Самсонов А. М. Вторая мировая война. 1939—1945. — М.: Наука, 1990. — С. 93.

² Там само.

же всієї Європи. Німеччина захопила в країнах Європи весь арсенал озброєння, величезні запаси металу, стратегічну сировину, металургійні і військові заводи. Більш ніж удвічі її військово-економічна потужність перевищувала радянську.

Усі ці об'єктивні обставини поглиблювались суб'єктивними чинниками. Українці несли негативні наслідки мав прорахунок Й. В. Сталіна, К. Є. Ворошилова, С. К. Тимошенка та інших воєнних і політичних діячів щодо можливої дати нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз і пов'язані з цим недоліки в підготовці до відбиття перших ударів. Збройні сили країни не були своєчасно відмобілізовані. Не було завершено будівництво укріплень на новому західному кордоні Радянського Союзу. Низькими темпами надходила у війська нова бойова техніка. У незадовільному стані залишались військова розвідка і зв'язок.

На початок війни західні прикордонні округи перебували в стані мирного часу, не встигли завершити стратегічного розгортання і повністю привести війська в стан бойової готовності. Це поставило радянські війська на самому початку війни у вкрай невідгідне становище.

У результаті раптового нападу фашистських військ Червона армія зазнала великих втрат. У прикордонних районах, захоплених ворогом, залишились склади зброї, боеприпасів, пального, гостру нестачу яких незабаром почали відчувати радянські війська. Усе це ще більше змінило співвідношення сил на користь німецько-фашистських військ. Позначилась і відсутність у радянських військ на той час досвіду ведення великих операцій в умовах сучасної війни.

На бойових діях Червоної армії в початковий період війни негативно відбилися і репресії 1937—1938 рр.

Усе це необхідно мати на увазі, оцінюючи виключно важке становище, у якому опинилася наша країна в початковий період Великої Вітчизняної війни.

З часу нападу гітлерівських полчищ захист Вітчизни став основним практичним завданням партії і держави. Подобається сьогодні комусь чи ні, але історичні факти і документи свідчать, що, власне, ВКП(б) взяла на себе всю відповідальність за біль поразок і незліченних втрат, за долю Батьківщини. Вона здійснила колосальну роботу для забезпечення перелому у війні, розробила програму перетворення країни в єдиний воєнний табір.

Основні положення цієї програми були викладені в директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. У директиві

було розкрито суть німецького фашизму, мета якого — знищення соціалістичного ладу, поневолення радянських народів, захоплення їхніх земель і багатств. Підкреслювалось, що в нав'язаній нам війні з фашистською Німеччиною вирішується питання про життя або смерть радянської держави, про те, бути народам Радянського Союзу вільними чи поневоленими.

Закликаючи усвідомити всю глибину небезпеки і покінчити з настроями мирного часу, Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) поставили перед партійними і радянськими організаціями такі вимоги: швидко і рішуче перебудувати всю роботу на військовий лад; захищати кожну п'ядь радянської землі; організувати всебічну допомогу Червоній армії, швидко поповнювати її ряди; під час вимушеного відступу Червоної армії не залишати ворогу матеріальних цінностей, продуктів харчування, пального; на захопленій агресором території організувати партизанські загони і диверсійні групи, створювати підпільні партійні і комсомольські організації; створювати нестерпні умови для німецько-фашистських загарбників і їхніх прислужників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці.

Згідно з цією програмою було проведено ряд заходів перетворення країни в єдиний військовий табір. Найважливішими напрямками в цій діяльності були:

- 1) перебудова всієї діяльності партійних, державних і громадських організацій згідно з вимогами воєнного часу;
- 2) всіляке зміцнення Збройних сил СРСР;
- 3) перебудова народного господарства на воєнний лад, створення злагодженого воєнного господарства;
- 4) розгортання ідейно-політичної роботи в масах;
- 5) організація всенародної боротьби в тилу ворога, керівництво партизанським рухом.

Улітку і восени 1941 р. на фронтах йшли жорстокі бої. Два місяці продовжувалася Смоленська битва. Два з половиною місяці тривала героїчна оборона Києва. До середини жовтня 1941 р. відбивали безперервні атаки противника захисники Одеси. 250 днів був неприступною фортецею для ворога Севастополь. На смерть стояв Ленінград.

Найважливішою подією першого періоду війни був розгром німецько-фашистських військ під Москвою.

У планах гітлерівців особливе місце відводилось захопленню Москви. Вони розраховували, що захоплення Москви буде означати кінець війни, змусить Радянський Союз капітулювати. Фашистське командування організувало два генеральні наступи на

Москву (наприкінці вересня і в середині листопада 1941 р.). Ці наступи провалились у результаті надзвичайної стійкості воїнів Червоної армії, самовідданості жителів столиці.

На підступах до Москви були вимотані і знекровлені добірні дивізії вермахта. Тільки з 16 листопада до 5 грудня противник втратив під Москвою 55 тис. чоловік убитими, понад 100 тис. пораненими і обмороженими. За цей час було підбито 777 ворожих танків, знищено 297 гармат і мінометів, 244 кулемети, збито в повітряних боях і знищено на аеродромах 1500 літаків.

5 грудня 1941 р. розпочався контрнаступ радянських військ під Москвою, який привів до розгрому значних сил противника. Ворог був відкинутий від Москви на 150—300 км. Перемога під Москвою стала початком переходу Червоної армії в стратегічний наступ, який продовжувався до квітня 1942 р.

Розгром німецько-фашистських військ під Москвою мав історичне значення. Він розвіяв міф про непереможність німецько-фашистської армії, остаточно поховав гітлерівський план «блискавичної війни». Для радянського народу і його збройних сил перемога під Москвою мала величезне морально-політичне значення — вона зміцнила їх упевненість у тому, що німецько-фашистські війська будуть остаточно розбиті.

Перемога Збройних сил СРСР під Москвою викликала перші ознаки кризи у фашистській Німеччині, у лавах її військ, змусила уряди Японії і Туреччини не втручатися у воєнні події до кращих часів; стимулювала зростання національно-визвольного руху і партизанської боротьби в підкорених фашистами країнах; прискорила утворення антигітлерівської коаліції.

Слід зазначити, що питання про створення антигітлерівської коаліції стало успішно вирішуватись лише починаючи з другої половини 1941 р., після віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз.

Ураховуючи обстановку, що склалася, уряд Великобританії, очолюваний У. Черчиллем, першим з буржуазних країн заявив 22 червня 1941 р. про підтримку Радянського Союзу у війні проти гітлерівської Німеччини». 12 липня 1941 р. було підписано англо-радянську угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. У серпні 1941 р. лідери США та Великобританії підписали Атлантичну хартію, згодом до якої приєднався СРСР. 1 жовтня 1941 р. було підписано тристоронню угоду, за якою США і Великобританія зобов'язувалися надавати СРСР матеріальну допомогу. Так поступово стала формуватись антифашистська, антигітлерівська коаліція, основу якої становило співробітництво трьох великих

держав: Радянського Союзу, Великобританії і США. (Офіційно США вступили у війну 8 грудня 1941 р. після своєї поразки в Перл-Харборі, оголосивши війну Японії).

Особливе значення в процесі утворення антигітлерівської коаліції мали події, що відбулися 1 січня 1942 р. У цей день у Вашингтоні представники 26 держав, у тому числі США, СРСР, Великобританії, Китаю, Індії, Австралії, багатьох європейських країн підписали Декларацію Об'єднаних Націй про спільну боротьбу з країнами фашистського блоку.

Необхідно підкреслити, що процес утворення антигітлерівської коаліції був непростим і завершився у травні—липні 1942 р. підписанням ряду угод про війну проти країн фашистського блоку та про співробітництво і взаємну допомогу після війни.

Лекція 2

КОРИННИЙ ПЕРЕЛОМ У ВІЙНІ. ЗАВЕРШЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- *Коринний перелом у Великій Вітчизняній і Другій світовій війні.*
- *Розгром фашистської Німеччини і мілітаристської Японії. Завершення Другої світової війни.*
- *Політичні підсумки і уроки Другої світової і Великої Вітчизняної війни.*

Розглядаючи *перше питання*, передусім відмітимо, що у початковий період війни, завдяки героїчним зусиллям радянських воїнів на фронті і самовідданий роботі працівників тилу, були створені необхідні передумови для корінного перелому у війні: Червона армія набула досвіду у веденні сучасної війни, зміцніла і загартувалась; економіку країни було переорієнтовано на потреби війни; поширювалась народна війна на тимчасово окупованій ворогом території.

У другому періоді (кінець 1942 р. — 1943 р.) стався коринний перелом у Великій Вітчизняній і всій Другій світовій війні. Початок корінного перелому поклала перемога радянських військ у битві на Волзі.

Контрнаступ Червоної армії під Сталінградом розпочався 19 листопада 1942 р. Протягом чотирьох днів було оточено

22 ворожі дивізії, які налічували 330 тис. солдатів і офіцерів. 2 лютого 1943 р. Червона армія завершила розгром німецько-фашистського угруповання, захопивши в полон 91 тис. гітлерівців, у тому числі 2500 офіцерів, 24 генерали на чолі з фельдмаршалом Паулюсом. Всього ж у Сталінградській битві ворог втратив убитими, пораненими і полоненими близько 1,5 млн осіб. У Німеччині було оголошено триденний траур.

Історичне значення битви на Волзі величезне. Вона внесла вирішальний вклад у досягнення корінного перелому не тільки на радянсько-німецькому фронті, а й на всіх театрах Другої світової війни. Президент США Ф. Рузвельт у грамоті, надісланій захисникам Сталінграда, писав, що їхня «славна перемога зупинила хвилю нашестя і стала поворотним пунктом війни союзних націй проти агресії»¹.

Перемога Червоної армії під Сталінградом підірвала воєнну могутність Німеччини; прискорила розпад фашистського блоку (з нього вийшла Італія); остаточно зірвала плани нападу на Радянський Союз Японії і Туреччини; привела до нового піднесення національно-визвольного руху проти фашизму.

Унаслідок перемоги на Волзі Червона армія міцно і остаточно захопила стратегічну ініціативу у свої руки. Розпочалося широке визволення нашої території тимчасово захопленої гітлерівськими окупантами. Радянський Союз постав перед усім світом як сила, здатна визволити народи Європи від фашистського поневолення.

Повним крахом, як і блицкриг 1941 р., закінчилась нова спроба фашистської Німеччини знищити у 1942 р. Радянський Союз, ліквідувати його збройні сили.

Розгром гітлерівців на Курській дузі та Дніпрі в 1943 р. остаточно закріпив корінний перелом у війні та став початком осіннього наступу Червоної армії. Під час широкої наступальної операції, яка розгорнулася після форсування Дніпра, 6 листопада 1943 р. був визволений Київ.

У 1943 р. корінний перелом відбувся не тільки на фронтах Великої Вітчизняної війни, а й у роботі радянського тилу, у розвитку економіки.

У 1943 р. загальний обсяг промислового виробництва в СРСР збільшився, порівнюючи з 1942 р., на 17 %. Особливо швидкими темпами розвивалась військова промисловість. Уже в другому

¹ Цит. за: *Ливовар С. Ф., Серітцев Я. М., Стельмах С. П.*. Всесвітня історія ХХ століття. — К.: Феміна, 1995. — С. 130.

півріччі 1942 р. радянська військова промисловість виробляла озброєння більше ніж військова промисловість Німеччини.

1943 р. став переломним у виробництві бойової техніки і озброєння. У цьому році промисловість Радянського Союзу виробила більше ніж промисловість Німеччини:

- бойових літаків — у 1,5 раза (29,9 тис. проти 19,3 тис.);
- танків і САУ — більше ніж удвічі (24,1 тис. проти 10,7 тис.);
- гармат усіх видів — у 1,8 раза (130,3 тис. проти 73,5 тис.);
- мінометів — більше ніж у 3 рази (69,4 тис. проти 23,0 тис.)¹.

Випуск бойових машин реактивної артилерії збільшився в 3,4 раза порівняно з 1941 р.

Це дало змогу переозброїти Червону армію найновішою технікою і досягти істотної кількісної і якісної переваги над ворогом в озброєнні.

Корінний перелом у війні характеризувався також новим, подальшим розмахом партизанського руху в тилу ворога. Народні месники надавали велику допомогу радянським військам у їх наступальних боях 1943 р. Кількість партизанів збільшилась з початку війни вдвічі і на кінець 1943 р. перевищила 1 млн осіб.

У тилу ворога створювались партизанські краї і райони. Під контролем партизанів у 1943 р. було 63 % території Білорусії. Крупні партизанські загони перетворювались у бригади і дивізії, командному складу присвоювались військові звання. У 1943 р. партизани провели великі операції, які координувались з бойовими діями Червоної армії. Так, у період Курської битви партизани розгорнули «рейкову війну» в тилу ворога (серпень—вересень 1943 р.). Вони вивели з ладу кілька важливих залізничних магістралей в Україні та в Білорусії, а восени паралізували рух на всіх залізницях Білорусії. У 1943 р. партизани підірвали близько 11 тис. ворожих потягів, зруйнували близько 5500 мостів, завдали великих збитків окупантам у живій силі і бойовій техніці.

Важливе значення мали рейди великих партизанських з'єднань тилами ворога: С. А. Ковпака (у Карпати), А. М. Сабурова (на Житомирщину), А. Ф. Федорова (на Волинь). Усе це свідчить про те, що партизанський рух фактично став другою після Червоної армії вирішальною силою в боротьбі з фашизмом.

У рік корінного перелому під впливом великих перемог Червоної Армії на радянсько-німецькому фронті та успішних дій союзних військ, що розпочалися в Північній Африці і басейні Се-

¹ Див. История второй мировой войны. 1939—1945. В 12 т. Т. 7. — М.: Воениздат, 1976. — С. 57, 84.

редземного моря, спостерігалось подальше піднесення антифашистського руху в окупованих країнах і в самій Німеччині. У 1943 р. посилювався рух Опору в Польщі, Чехословаччині, Югославії, Болгарії, Греції, Албанії, Франції та в інших окупованих фашистами країнах. Ця боротьба ослабляла сили агресорів і європейський тил Німеччини.

На кінець 1943 р. завершився корінний перелом у Великій Вітчизняній і всій Другій світовій війні. Радянські Збройні сили міцно тримали стратегічну ініціативу на театрі воєнних дій.

Гітлерівська Німеччина вступила в полосу військових поразок, які наближали її до неминучої катастрофи.

Перемоги Червоної армії сприяли зростанню престижу СРСР на міжнародній арені та його ролі у вирішенні найважливіших питань світової політики. Це яскраво виявилось на першій конференції глав урядів трьох великих держав: СРСР, США та Великобританії (Й. В. Сталіна, Ф. Рузвельта і У. Черчілля), яка відбувалася в Тегерані (столиці Ірану) з 28 листопада до 1 грудня 1943 р.

Основним на конференції було питання про Другий фронт. Радянська делегація добилась спільної домовленості про відкриття західними союзниками Другого фронту в Європі (вторгнення у Францію) у травні 1944 р.

Щоб підтримати союзників, глава радянського уряду на Тегеранській конференції пообіцяв організувати великий наступ на Східному фронті і заявив, що після закінчення війни в Європі Радянський Союз вступить у війну проти Японії.

Значення Тегеранської конференції полягало в тому, що вперше за час війни була погоджена стратегія трьох великих держав, визначені масштаби та терміни операцій. Рішення конференції зміцнили антигітлерівську коаліцію.

Розглядаючи *друге питання* лекції, зазначимо, що в 1944 р. Радянський Союз вступив у завершальний етап Великої Вітчизняної війни. У результаті успішних наступальних операцій Червоної армії було повністю вигнано фашистських окупантів з радянської землі. На 28 жовтня 1944 р. вся територія України була звільнена від гітлерівців. Бойові дії перенесені в інші країни. Були виведені з війни всі союзники Німеччини — Румунія, Болгарія, Фінляндія, Угорщина. Червона армія почала визволення народів Польщі, Чехословаччини, Югославії, Норвегії та інших країн.

Студентам потрібно проаналізувати одну з найважливіших і актуальних проблем міжнародних відносин періоду Другої світо-

вої війни — проблему відкриття Другого фронту в Європі. Самостійно опрацювавши рекомендовану та іншу літературу, дайте відповіді на запитання: чому Другий фронт у Європі (всупереч офіційним заявам лідерів США й Великобританії) так і не було відкрито ні в 1942, ні в 1943, ні в травні 1944 р., а лише в червні 1944 р.? Чому прем'єр-міністр Великобританії У. Черчілль досить настирливо протягом тривалого періоду наполягав на відкритті Другого фронту на Балканах?

Особливу увагу студентів звертаємо на те, що радянсько-німецький фронт залишився головним фронтом Другої світової війни навіть і після висадки військ союзників в північній частині Франції, на побережжі Нормандії, 6 червня 1944 р. (операція «Оверлорд»).

Радянські війська в січні 1945 р. розгорнули новий, найбільший в історії Другої світової війни, наступ. За 18 днів у напрямку головного удару вони просунулись до 500 км, вийшли на Одер і зайняли Сілезький район. Бої йшли вже на території самої Німеччини, Червона армія готувалась до наступу безпосередньо на Берлін.

Англо-американські війська після відкриття Другого фронту визволили більшу частину Франції, Бельгії, частину Нідерландів, підійшли до кордонів Німеччини.

Наближення завершення війни потребувало термінового узгодження між союзниками як військових планів проведення завершальних операцій, так і обговорення невідкладних післявоєнних проблем. Усі ці питання були розглянуті на Кримській (Ялтинській) конференції голів урядів трьох союзних держав — СРСР, США і Великобританії (Й. В. Сталіна, Ф. Рузвельта, У. Черчілля), що тривала з 4 до 11 лютого 1945 р. Це була друга після Тегеранської конференції зустріч на вищому рівні «великої трійки».

Учасники конференції погодили військові плани завершення розгрому гітлерівського вермахту і домовились про спільну політику переможеної Німеччини і визволеної Європи. Вони оголосили, що метою політики трьох держав щодо післявоєнного устрою Німеччини є «знищення німецького милітаризму і нацизму та створення гарантій у тому, що Німеччина ніколи більше не буде в змозі порушити мир усього світу»¹. Союзники прийняли рішення роззброїти і розпустити всі німецькі збройні сили; ліквідувати німецький генеральний штаб; ліквідувати або взяти під контроль усю військову промисловість Німеччини; справедливо і швидко покарати всіх військових злочинців.

¹ Самсонов А. М. Вторая мировая война. 1939 — 1945. — С. 532.

Для досягнення цієї мети союзники вирішили на тривалий час окупувати Німеччину. Кожній державі визначалась своя зона окупації.

Союзники розглянули питання про репарації, про радянсько-польські кордони, про повернення Польщі її споконвічних західних земель.

Конференція прийняла «Декларацію про визволену Європу», в якій відзначалось, що три союзні держави — СРСР, США і Великобританія будуть узгоджувати свою політику, щоб допомогти визволеним народам «ліквідувати останні сліди нацизму і фашизму та створити демократичні установи за їхнім власним вибором»¹.

Конференція винесла рішення про необхідність створення Організації Об'єднаних Націй з метою забезпечення миру і безпеки народів. Установчу конференцію ООН було вирішено скликати 25 квітня 1945 р. в м. Сан-Франциско. Сторони досягли домовленості про те, що членами ООН поряд з Радянським Союзом будуть Українська РСР і Білоруська РСР.

Радянський уряд підтвердив свої зобов'язання, які дав ще на Тегеранській конференції, про те, що через два-три місяці після капітуляції Німеччини і закінчення війни в Європі Радянський Союз вступить у війну з Японією. При цьому в особливому рішенні конференції наголошувалось, що після капітуляції Японії Радянському Союзу буде повернено Південний Сахалін і передано Курильські острови.

Кримська конференція похоронила надію гітлерівців на сепаратний мир, на розкол антигітлерівської коаліції.

Під ударами Червоної армії і військ союзників розвалювалась фашистська імперія. Війна в Європі йшла до завершення.

На заключному етапі війни політичні та військові керівники Великобританії і США робили все для того, щоб першими вступити в німецьку столицю. Проте всі їхні плани і розрахунки зазнали краху.

Навесні 1945 р. радянські війська вийшли на підступи до Берліна. Кінець квітня і перші дні травня 1945 р. — час рішучого штурму фашистської столиці. 21 квітня ударні частини Червоної армії вийшли на околиці Берліна. 25 квітня берлінський гарнізон був оточений і почалися бої в столиці Німеччини. Того ж дня передові частини американських військ досягли річки Ельби і з'єднались з радянськими військами. Фронт німецько-фашистських військ був розірваний. 30 квітня розпочався штурм рейхстагу.

¹ Самсонов А. М. Вторая мировая война. 1939 — 1945. — С. 534.

Вечором 30 квітня Гітлер покінчив життя самогубством. 2 травня берлінський гарнізон капітулював, а 8 травня гітлерівське командування підписало акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. Визвольна місія Червоної армії була завершена 9 травня 1945 р. в Празі. Розгром гітлерівської Німеччини поклав кінець війні на Європейському континенті.

24 червня 1945 р. в Москві на Червоній площі відбувся Парад Перемоги на відзнаку перемоги радянського народу та його Збройних сил над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні.

З 17 липня до 2 серпня 1945 р. відбулася Потсдамська конференція — третя й остання конференція трьох союзних держав у період Другої світової війни. Радянський Союз представляв Й. В. Сталін, Сполучені Штати Америки — Г. Трумен, який після смерті Ф. Рузвельта став президентом, Великобританію — спочатку У. Черчілль, пізніше К. Еттли.

У центрі уваги учасників конференції була угода про політичні і економічні принципи політики союзників стосовно переможеної Німеччини в період союзного контролю. Головною метою цієї угоди визначалось виконання рішень Кримської конференції щодо демілітаризації, демократизації і денацифікації Німеччини.

Конференція досягла угоди про репарації з Німеччини. Розглянуто також ряд територіальних питань. Зокрема, конференція прийняла рішення про передачу СРСР міста Кенігсберга (з 1946 р. — Калінінграда) і прилеглого до нього району, про встановлення західного кордону Польщі по Одеру і Нейсу. До складу Польщі включалася територія Східної Пруссії, а також місто Данціг (Гданськ). Значну увагу конференція приділила питанням про укладення мирних договорів з Німеччиною і її союзниками — Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією.

Керівники трьох держав підтвердили колишній намір — передати військових злочинців фашистської Німеччини суду Міжнародного воєнного трибуналу. Радянська делегація запевнила, що СРСР вступить у війну проти Японії у визначений час.

Потсдамська конференція підбила підсумки війни в Європі.

Закінчивши звияжну війну проти гітлерівської Німеччини, Радянський Союз не міг вважати перемогу остаточною, доки на Сході існувало друге вогнище світової реакції і військової агресії — мілітаристська Японія. СРСР зробив основний внесок і в перемогу на завершальному етапі війни з Японією. Нагадаємо, що вимоги трьох держав — США, Великобританії і Китаю — від

26 липня 1945 р. про беззастережну капітуляцію японських збройних сил було відхилено Японією.

З метою прискорення кінця Другої світової війни, в інтересах безпеки своїх кордонів Радянський Союз відповідно до зобов'язань, взятих перед союзниками, 9 серпня 1945 р. вступив у війну проти Японії. Радянські війська перейшли в наступ на фронті протяжністю більше ніж у 5 тис. км. Перейшли в наступ і монгольські війська.

«Вступ сьогодні вранці у війну Радянського Союзу ставить нас остаточно в безвихідне становище і робить неможливим подальше продовження війни»¹, — констатував японський прем'єр-міністр Судзукі 9 серпня 1945 р.

Протягом 24 днів Збройні сили СРСР розгромили понад мільйонну японську Квантунську армію і примусили японський уряд припинити війну. 2 вересня 1945 р. уряд Японії підписав акт про беззастережну капітуляцію. Друга світова війна закінчилась.

Командуючий військово-повітряними силами США в Китаї генерал К. Ченнолт у серпні 1945 р. підкреслював: «Вступ Радянського Союзу у війну проти Японії став вирішальним чинником, який прискорив закінчення війни на Тихому океані, що відбулося б навіть у тому випадку, якби не були застосовані атомні бомби. Швидкий удар, який нанесла Червона армія по Японії, завершив оточення, що привело до того, що Японія була поставлена на коліна»².

Політичні підсумки і уроки Другої світової і Великої Вітчизняної війни розглянемо в *третьому питанні* лекції.

Перемога Радянського Союзу, країн антигітлерівської коаліції над фашистською Німеччиною і її союзниками — основний підсумок Другої світової війни. Ця перемога мала всесвітньо-історичне значення: вона вплинула на весь подальший світовий розвиток.

Радянський народ і його Збройні сили відстояли, захистили свободу, честь і незалежність своєї Батьківщини; виконали велику визвольну місію, свій інтернаціональний обов'язок перед народами інших країн.

Перемога над фашизмом створила сприятливі умови для піднесення національно-визвольної боротьби народів колоніальних і залежних країн.

Важливим результатом переможного завершення війни стало зміцнення безпеки західних і східних кордонів Радянського Сою-

¹ Цит. за: Орлов А. Факты опровергают фальсификаторов // Красная звезда. — 1985. — 2 сент.

² Там само.

зу. До складу СРСР ввійшли Печенігська і Клайпедська області, Південний Сахалін і Курильські острови, частина колишньої східної Пруссії.

Треба підкреслити і такий фундаментальний висновок, що без перемоги над фашизмом не було б не лише України як суверенної держави, а й української нації як етносу, що саме у 1939—1945 р. були возз'єднані всі українські етнічні землі у складі єдиної держави і в такому вигляді її успадкувала незалежна Україна.

Перемога над фашистською Німеччиною, мілітаристською Японією та їхніми союзниками в Другій світовій війні була досягнута спільними зусиллями держав антигітлерівської коаліції. Великий внесок в досягнення перемоги внесли народи і армії США, Великобританії, Франції, Китаю та інших держав. Самовіддано боролись з фашистськими загарбниками бійці народно-визвольних сил, учасники антифашистського підпілля, руху Опору, всі волелюбні народи.

Однак перебіг і підсумки війни незаперечно свідчать, що вирішальний внесок у перемогу над фашистською коаліцією зробили радянський народ і його Збройні сили. Цей принципово важливий висновок підтверджується реальними історичними фактами.

Насамперед слід підкреслити те, що напад фашистської Німеччини на СРСР привів до корінної зміни воєнно-політичної обстановки, співвідношення сил і перспектив перебігу та наслідків Другої світової війни. Центр бойових дій перемістився на радянсько-німецький фронт, який з 22 червня 1941 р. до 9 травня 1945 р. був вирішальним фронтом Другої світової війни. Доля всього світу вирішувалась саме на радянсько-німецькому фронті, протяжність якого в різні періоди досягала від 4 до 6 тис. кілометрів, що в 4 рази перевищувала довжину північноафриканського, італійського і західноєвропейського фронтів, разом взятих. Саме на радянсько-німецькому фронті відбувалися головні битви, що визначали результат Другої світової війни.

Особливе місце в історії Другої світової війни посідає проблема корінного перелому у війні. Історичні факти свідчать, що радянський народ і його армія в протиборстві з фашистською Німеччиною змогли власними силами добитися корінного перелому, який, у свою чергу, став корінним переломом у всій світовій війні.

Вирішальний внесок Радянського Союзу в перемогу визначається ще й тим, що на радянсько-німецькому фронті були зосереджені основні сили та засоби фашистської Німеччини. На цьому фронті діяло від 190 до 270 найбоездатніших дивізій фашистського блоку, в той час як англо-американським військам у

Північній Африці у 1941—1943 рр. протидіяли від 9 до 20 дивізій, в Італії у 1943—1945 рр. — від 7 до 26, у Західній Європі після червня 1944 р. — від 56 до 75 дивізій. Радянські війська розгромили й полонили 607 дивізій країн фашистського блоку, союзники — 176. Понад 73 % загальних втрат Німеччина зазнала на радянсько-німецькому фронті. Це в чотири рази більше, ніж на західноєвропейському й середземноморському театрах воєнних дій разом узятих. На радянсько-німецькому фронті Німеччина втратила близько 75 % бойової техніки та зброї.

СРСР зробив основний внесок у перемогу і на завершальному етапі війни з мілітаристською Японією.

Винятково велика роль Радянського Союзу у визволенні народів інших країн від фашистського іга: Польщі, Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Чехословаччини, Австрії. Своєю героїчною боротьбою Радянський Союз надихав усі антифашистські сили на самовіддану й рішучу боротьбу з поневолювачами.

Гідний внесок у перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни вніс український народ. Важливо підкреслити, що 4,5 млн синів українського народу — кожний десятий житель України — воювали в лавах Червоної армії. На кінець Великої Вітчизняної війни українці становили 20 % загальної кількості Збройних сил СРСР. За героїчні подвиги звання Героя Радянського Союзу удостоєні понад 11600 осіб, з яких кожний п'ятий — наш співвітчизник. Серед 115 двічі Героїв — імена 32 синів України. Один з трьох тричі Героїв — Іван Микитович Кожедуб — народився на українській землі. Із 7 мільйонів нагород, якими було відзначено за роки війни радянських солдатів та офіцерів, кожний третій орден і медаль були вручені представникам України. У тилу фашистських окупантів в Україні вели активну боротьбу 500 тис. партизанів і понад 100 тис. підпільників. Мільйони трудівників України кували зброю перемоги в радянському тилу.

Великою була ціна перемоги.

Вдумайтесь у таку страшну цифру: кожний 7-й із тих майже 60 млн, які загинули в Другій світовій війні, — наш співвітчизник. Радянський Союз безпосередньо на полях битв утратив убитими, зниклими без вісті, полоненими і такими, що не повернулися з полону, а також померлими від ран і хвороб — 8 млн 688 тис. осіб. Більша частина, цих утрат припадає на перший, найважчий і несприятливий для нас період війни. Загальні втрати країни за роки Великої Вітчизняної війни — близько 27 млн осіб.

Безповоротні втрати наших союзників становили: США — 405 тис., Великобританії — 375 тис. осіб.

Водночас фашистська Німеччина втратила 5,5 млн осіб, її союзники — 1,2 млн (усього 6,7 млн осіб).¹

Вивчаючи джерела перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, студентам слід осмислити найважливіші з них: могутнє почуття патріотизму, любов до Батьківщини; самопожертва в ім'я захисту своєї Вітчизни; морально-політична єдність і дружба народів СРСР. Усе це породжувало стійкість, мужність, масовий героїзм. Історична правда вимагає назвати і таке джерело перемоги, як керівництво Комуністичної партії. Про це чітко й об'єктивно сказано в доповіді Президента України Л. Кучми на урочистих зборах 8 травня 1995 р., присвячених 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Друга світова війна і Велика Вітчизняна війна дали людству чимало уроків, які мають важливе значення для сучасності.

Перший з них полягає в тому, що прагнення імперіалістичних, агресивних сил до світової гегемонії завжди приречене зрештою на нищівний провал. Підсумки Другої світової війни — грізні перестороги агресорам, суворий і незабутній урок історії.

Другий політичний урок, який випливає з аналізу підсумків і наслідків Другої світової війни: небезпечно, злочинно потурати агресору; проти війни треба боротися доки вона не розпочалася.

Третій, один з найголовніших уроків полягає в тому, що сучасне людство, яке володіє термоядерною зброєю, не повинно переступати фатальної межі, інакше воно взагалі зникне. Удосконалення зброї масового знищення зробило світову війну практично неможливою. Ядерна війна не може бути засобом вирішення політичних і економічних суперечностей. Розв'язання за сучасних умов ядерної війни призведе до глобальної екологічної катастрофи, до загибелі цивілізації.

Надзвичайно важливий урок минулої війни, без якого неможливо зберегти мир і підтримувати міжнародне співробітництво, полягає в тому, що принцип територіальної цілісності і непорушності кордонів повинні поважати всі держави.

Важливим політичним уроком Другої світової війни є доказана можливість об'єднання зусиль держав з різним соціальним ладом у боротьбі проти агресії, для захисту миру і демократії.

І, нарешті, ще один важливий урок полягає в тому, що принцип неминучості покарання за злочини має стати основою між-

¹ Див.: Самсонов А. М. Вторая мировая война. 1939 — 1945. — С. 6; Соловьев Б., Суходеев В. Цена Победы // Диалог. — 1998. — № 5. — С. 52—60.

народного правопорядку і серйозним попередженням усім любителям військових авантур.

Чотири союзні держави на Нюрнберзькому процесі подали приклад успішного співробітництва в досягненні ефективного, швидкого і справедливого покарання головних фашистських злочинців, неминучості відплати за їхні злочиння.

Судовий процес над головними нацистськими воєнними злочинцями проходив у Нюрнберзі (Німеччина) з 20 листопада 1945 р. до 1 жовтня 1946 р. в Міжнародному військовому трибуналі, спеціально створеному урядами Великобританії, Франції, СРСР і США. За вироком трибуналу 12 підсудних було засуджено до страти, 7 — на довічне ув'язнення або на різні строки тюремного покарання. Трибунал визнав злочинними організаціями керівний склад націонал-соціалістичної партії, охоронні загони цієї партії (СС), службу безпеки (СД), державну таємну поліцію (гестапо).

Нюрнберзький процес викрив перед усім світом злочини німецького фашизму, мілітаризму і продемонстрував небезпеку його відродження в будь-якій формі. На ньому вперше в історії агресію було визнано найтяжчим міжнародним злочином, а її винуватців — кримінальними злочинцями. Принципи міжнародного права, на підставі яких було оголошено вирок, підтвердила резолюція Генеральної Асамблеї ООН (1946 р.). На основі принципів Нюрнберзького процесу в 1968 р. було вироблено конвенцію про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства.

Але цей урок не всім пішов на користь. Про це свідчать численні локальні війни після 1945 р., в яких загинуло понад 20 млн осіб.

Контрольні запитання

1. Розкрийте причини і характер Другої світової війни.
2. У чому полягала суть фашистського «нового порядку» в Європі?
3. Визначте характер і цілі Великої Вітчизняної війни радянського народу.
4. Які причини невдач і поразок Червоної армії на початковому періоді Великої Вітчизняної війни?
5. Яке значення розгрому німецько-фашистських військ під Москвою?
6. Розкажіть про створення і значення антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні.

7. У чому суть корінного перелому у Великій Вітчизняній і Другій світовій війні?

8. Чому з таким запізненням було відкрито Другий фронт у Європі?

9. У чому полягає вирішальна роль Радянського Союзу в перемозі над фашизмом у роки Другої світової війни?

10. Які джерела перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні?

11. Які політичні підсумки і уроки Другої світової війни?

12. У чому полягає значення Нюрнберзького процесу над головними німецькими злочинцями?

Література

Помнить цену Победы.: Доклад Президента Украины Леонида Кучмы на торжественном собрании 8 мая 1995 года, посвященном 50-летию Победы в Великой Отечественной войне // Правда Украины. — 1995. — 11 мая.

Битва под Москвой: документы свидетельствуют (Из архивов МО СССР) // Воен.-ист. журн. — 1989. — № 1.

Борисов А. Ю. Уроки второго фронта. — М.: АПН, 1989.

Великая Отечественная война 1941—1945: энциклопедия. — М.: Сов. энциклопедия, 1985. — 832 с.

Вокруг пакта о ненападении (Документы о советско-германских отношениях 1939 г.) // Междунар. жизнь. — 1989. — № 9. — С. 90—123.

Все ли мы знаем о Великой Отечественной? // Полит. образование. — 1988. — № 17.

Ковалев Ф., Ражешевский О. Так начиналась война // Урок дает история. — М.: Политиздат, 1989. — С. 268—284.

Коновалов В. Еще раз о «мерцаловщине», о Великой Отечественной войне и о маршале Г. К. Жукове. // Диалог. — 1988. — № 2. — С. 47—56.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. — М.: Междунар. отношения, 1958. — Т. 1—2.

Первые дни войны в документах // Воен.-ист. журн. — 1989. — № 8—9.

Пивовар С., Серіщев Я., Стельмах С. Всесвітня історія ХХ століття. — К.: Феміна, 1995. — С. 113—150.

Рекотов П. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні. 1941—1944 рр. // Правда України. — 1997. — № 5. — С. 78—80.

Самсонов А. М. Вторая мировая война. 1939—1945: Очерк важнейших событий. — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Наука, 1990.

Семиряга М. И. К вопросу о политическом характере второй мировой войны // Новая и новейшая история. — 1988. — № 4. — С. 90—105.

Соловьев Б., Суходеев В. Цена Победы // Диалог. — 1998. — № 5. — С. 52—60.

Якушевский А. С. Советско-германский договор о ненападении: взгляд через годы // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди. — М.: Политиздат, 1989. — С. 254—273.

Тема VIII

ПІСЛЯВОЄННИЙ УСТРІЙ СВІТУ. ПРОТИБОРСТВО ДВОХ СВІТОВИХ СИСТЕМ. ВСТУП ЛЮДСТВА В ЕПОХУ НТР (1946—1960-ті роки)

Завдання вивчення теми — осмислити нову розстановку політичних сил у світі після Другої світової війни, тенденції становлення тоталітарних режимів, причини зародження і суть політики «холодної війни», характер перших спроб подолання наслідків культу особи Сталіна. Виходячи з пріоритету загальнолюдських цінностей, інтересів людства щодо збереження і зміцнення цілісності світу, його вільного демократичного розвитку, розгляд зазначених проблем набуває особливого значення.

Лекція I

ПОВОЄННИЙ СВІТ: ПРОТИСТОЯННЯ І БОРЬБА ДВОХ СИСТЕМ (1945—1955 рр.)

- Соціально-політичні війни у світі і поглиблення його розколу.
- Перші спроби подолання наслідків тоталітарної системи на початку 50-х років.

Висвітлюючи тему лекції, слід звернути увагу на те, що в радянській історіографії усталилося чимало стереотипних оцінок щодо повоєнного розвитку світу. Однак тільки правда і об'єктивність, рішуче подолання догм та міфів закладають основи для нового осмислення подій післявоєнного десятиріччя.

Розглядаючи перше питання лекції, необхідно підкреслити, що розгром фашистської Німеччини і мілітаристської Японії поклав початок докорінних змін міжнародної обстановки. У чому ж виявилась нова розстановка сил?

1. Поглибився розкол світу. У ряді країн Південно-Східної і Центральної Європи, а також Азії антифашистська і національно-визвольна боротьба переросла в національно-демократичні революції.

Принципово важливо звернути увагу на новий підхід до оцінювання характеру цих революцій, указавши при цьому на два їхні етапи¹.

Перший охоплював 1943—1947 рр. і мав демократичний характер. На цьому етапі були сформовані коаліційні уряди, діяла багатопартійна система, проводилась боротьба з будь-якими проявами фашистської ідеології, були конфісковані підприємства тих власників, які співробітничали з фашистами. Одне слово, відбувався процес демократизації політичного ладу.

З 1947 р. почався другий етап, що мав характер державних переворотів і встановлення тоталітарних комуністичних режимів. До країни народної демократії були введені радянські війська. При їхніх урядах встановлювались посади радянських «радників», як і підпорядковувались безпосередньо Берії. Почався процес конфіскації і націоналізації приватної власності, розширення державного сектора, планової економіки. Формувалась командно-адміністративна надбудова за зразком СРСР, утверджувалась монополія на владу комуністичної партії, ідеологізація культури, почалася боротьба з релігією.

Можна дійти висновку, що перемога народно-демократичних революцій у ряді країн Південно-Східної і Центральної Європи, а також Азії відкривала для їхніх народів можливість побудови демократичного суспільства, виходу соціалізму на багатоваріантність розвитку, встановлення нового типу міжнародних відносин, розширення співробітництва. Проте цей історичний шанс не був використаний унаслідок силового нав'язування сталінської моделі соціалізму, встановлення тоталітарних комуністичних режимів, втручання СРСР у внутрішні справи цих держав. Надаючи велику економічну, кадрову і культурну допомогу країнам народної демократії, Радянський Союз тримав їх під своїм постійним політичним тиском. Уважалось, що модель соціалізму в СРСР є настільки ідеальною, що іншої годі й шукати.

Що ж до специфічних особливостей революційних перетворень в азійських країнах, то слід нагадати, що вони були на стадії докапіталістичного розвитку. СРСР намагався прискорити перехід цих країн до соціалізму, штучно відірвавши їх від законного історичного процесу, прив'язавши до своєї економіки. Саме через це, в умовах політичної і економічної відсталості, у Монголії, Китаї, В'єтнамі, Кореї були утворені режими одноосіб-

¹ Див.: *Загладин Н. В. История успехов и неудач советской дипломатии.* — М.: Междунар. отношения. — 1990. — С. 131—148.

ної влади, установився культ особи Цеденбала, Мао Цзедуна, Хо Ши Міна, Кім Ір Сена.

Звертаючись до конкретних прикладів революційного процесу, важливо показати, що причини його труднощів і суперечностей криються в ігноруванні тенденцій світового розвитку, досвіду парламентаризму, у прорахунках сталінської моделі командно-адміністративного соціалізму з характерною для нього монополією на істину, політичну ініціативу, прийняття рішень, володіння засобами виробництва.

У цьому полягають причини тих кризових явищ, які з середини 50-х років розпочались і в різний час повторювались у тих чи інших країнах. Спроби змінити сталінську модель соціалізму шляхом створення плюралістичної економічної і політичної системи, демократизації суспільних відносин були придушені прихильниками радянських канонічних форм суспільної організації, причому не без підтримки однодумців у керівництві інших соціалістичних країн і комуністичних партій¹. Апофеозом такого придушення стало введення військ організацій Варшавського договору в Чехословаччину в 1968 р.

Доцільно згадати й про югославську модель суспільного устрою, указавши на першопричину її особливостей. При цьому слід замислитись, чому реформи, які не допускали впровадження елементів самоврядування у централістську систему влади, а автономію тримали лише в жорстких організаційних та ідеологічних рамках, не могли бути результативними, давали тільки короточасний ефект.

2. Склалося нове співвідношення соціально-політичних сил усередині капіталістичної системи.

Фашистські держави — Німеччина, Італія, Японія та їхні союзники були розгромлені. Започатковану в роки війни єдність дій країн антигітлерівської коаліції зберегти не пощастило. На зміну їй приходить конфронтація. Деяке послаблення Великобританії, Франції та інших країн компенсувалось зміцненням світових позицій США. Війна перетворила США на наймогутнішу країну світу, лідера світової цивілізації. Тут було зосереджено 80 % золотого запасу капіталістичних країн. Порівнюючи з 1938 р., національний дохід США виріс утричі. Їм належало 60 % промислового виробництва держав капіталістичного світу.

¹ *Пронько В. А.* Угорщина. Трагедія 1956 р. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 67—80.

3. У капіталістичних країнах зміцніли позиції робітничого класу, зросла його кількість, підвищилась свідомість і організованість.

Треба врахувати той факт, що перемога підняла авторитет Радянського Союзу, престиж комуністичних партій. Тому в міжнародному робітничому русі сталося «полівіння», зріс вплив комуністичних ідей. У Франції, Італії комуністичні партії стали справді масовими. Комуністи в десяти капіталістичних державах входили до складу урядів. У деяких країнах Азії і Латинської Америки вони завоювали право на легальну діяльність.

Однак сталінські догми щодо будівництва соціалізму, порушення соціалістичної законності, втручання у внутрішні справи інших держав незабаром знов негативно позначились на розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху. Створене в 1947 р. з метою координації дій комуністичних і робітничих партій Інформаційне бюро фактично стало інструментом гегемонії КПРС, зняряддям боротьби з компартією Югославії, що намагалася будувати соціалізм власними методами. Цю боротьбу навіть було проголошено «інтернаціональним обов'язком» усіх комуністичних і робітничих партій. Тільки після смерті Сталіна в травні 1953 р. СРСР відновив дипломатичні відносини з Югославією.

Звертаючись до досвіду соціалістичних і соціал-демократичних партій, необхідно вказати на створення у 1951 р. Соціалістичного Інтернаціоналу. Соціал-демократичний рух налічував майже 10 млн членів у 40 партіях, які користувались значним впливом. Їхні представники в 15 європейських державах увійшли до складу урядів, а в ряді країн прийшли до влади.

Відкидаючи характерний для літератури радянської доби деструктивно-критичний підхід до оцінювання концепцій і практики соціал-демократичних партій, слід визнати їх значну роль у забезпеченні політичної стабільності, гуманізації і соціалізації капіталістичного суспільства шляхом гнучкого регулювання соціальних суперечностей у рамках буржуазно-парламентарної демократії. Осмислюючи програмний документ соціал-демократії — франкфуртську декларацію 1951 р., важливо зробити акцент на загальнолюдській, гуманістичній суті концепції «демократичного соціалізму».

Повоєнне десятиріччя характеризується ще й тим, що як у міжнародному масштабі, так і в окремо взятих країнах уперше виникли єдині демократичні профспілкові організації. Посилився вплив демократичних, антифашистських партій, патріотичних організацій Опору.

4. Унаслідок визвольної боротьби проти фашизму і мілітаризму зростає національна самосвідомість народів. Почався процес, що згодом завершився розпадом колоніальної системи, звільненням від колоніалізму близько 2 млрд осіб.

Незважаючи на те, що в літературі це питання розкрито досить повно, доцільно назвати специфічні особливості національно-визвольного руху після Другої світової війни, підкресливши його розмах і потужність, антиімперіалістичну спрямованість, зв'язок з боротьбою прогресивного людства за мир, соціалістичну орієнтацію ряду країн, що звільнилися, тенденції до утвердження самостійності країн, до міждержавної консолідації. Необхідно зазначити, що саме у сферу боротьби за економічну незалежність перемістився національно-визвольний рух після здобуття колоніальними країнами політичної незалежності. Їх щорічні втрати від нерівноправних економічних відносин становили майже 17 млрд доларів.

Новим явищем у світовій політиці став започаткований у 1955 р. Бандунзькою (Індонезія) конференцією рух Неприєднання. Він об'єднував молоді незалежні держави з різним суспільним ладом і політичною орієнтацією, які проводили активну позаблокову політику проти колоніалізму і расизму, нерівноправних політичних та економічних відносин.¹

Слід зазначити, що на динамічності розвитку світу, революційних і національно-визвольних процесах негативно позначився розпад антигітлерівської коаліції і перехід її країн-учасниць від співробітництва до «холодної війни» політики з позиції сили, протистояння і конфронтації. З боку країн Заходу це виявилось у проголошенні «доктрини Трумена», відродженні військового потенціалу Західної Німеччини, залякуванні атомною бомбою, гонці озброєнь, створенні воєнних блоків імперіалістичних держав: НАТО (1949 р. — дотепер), СЕАТО (1955—1977 рр.), СЕНТО (1955—1979 рр.).

Зі свого боку, Радянський Союз зміцнював обороноздатність, розширював політичні, економічні та військові зв'язки зі своїми зарубіжними партнерами — країнами соціалістичного вибору. У 1949 р. було утворено Раду економічної взаємодопомоги, у 1955 р. укладено Варшавський договір. У 1949 р. СРСР випробував атомну, а в 1954 р. — водневу бомбу, поклавши цим край монополії США на ядерну зброю. Усе це, з одного боку, внесло в міжнародну обстановку елемент рівноваги, військового паритету між СРСР і

¹ Див.: Утегенова Д. ООН и движение неприсоединения. — М.: Наука. — 1991. — 186 с.

США, а з другого, — ще більше поглибило конфронтацію і протиборство двох систем, призвело до нарощування гонки озброєнь.

Блокова політика — найхарактерніша риса «холодної війни». Але необхідно вказати ще й на такі її ознаки, як втручання у внутрішні справи інших держав, боротьба за нові сфери впливу, відкрита експансія, що виявилася у палестинській проблемі, поділі Німеччини, Кореї, В'єтнаму, вторгненні англійських, французьких та ізраїльських військ у район Суецького каналу, агресії спочатку Франції, а згодом США проти в'єтнамського народу.

Хто ж винен у розв'язанні «холодної війни»?

Шукаючи відповідь на це запитання, не можна знайти одного винуватця. За цю політику несуть відповідальність обидві сторони. Агресивність і милітаризм імперіалізму «врівноважувалися» сталінською тактикою експорту соціалізму в інші країни і перетворення їх на слухняних сателітів¹.

На атмосфері міжнародного життя негативно відбилась і загальна недовіра до сталінської зовнішньої політики, непередбачуваність. Ця тенденція особливо посилилась після призначення А. Я. Вишинського послом СРСР у США, а в 1949—1953рр. міністром закордонних справ. Його дипломатію зарубіжна преса оцінювала де «прокурорську».

Така дипломатія вела до самоізоляції від світової цивілізації. Доказом цього є відмова СРСР, а за його наказом і інших країн Східної Європи від участі в програмах, які були запропоновані США за так званим «планом Маршалла», відомим ще під назвою «план 16 + 1». Він передбачав укладення між США і 16-ма європейськими державами договорів про надання їм економічної, фінансової, інтелектуальної допомоги за умов демократичних перетворень у цих країнах, проведення в них демократичних виборів. Підтримавши цю програму економічного відродження, західноєвропейські держави за короткий час не тільки відбудували, а й модернізували легку і харчову промисловість, сільське господарство, домоглися стабілізації національних валют, збудували високоякісні шляхи сполучення. За цей внесок у розвиток світової цивілізації державному секретарю США Дж. Маршаллу одноголосно було присуджено Нобелівську премію².

¹ Див.: *Макарычев А. С.* Из истории «холодной войны»: психологическая стратегия // США: ЭПИ. — 1997. — № 6. — С. 72—81; *Федоров С.* Из истории «холодной войны» // Диалог. — 1997. — № 6. — С. 78—83; *Шенин С. Ю.* Еще раз об истории «холодной войны»; *Бредшон-Вудский* аспект // США: ЭПИ. — 1998. — № 4. — С. 78—86.

² Див.: *Потехин А.* Дипломатия США в Восточной Европе: 1945—1960. — К.: Наук. думка, 1991. — 140 с.

Деякі позитивні зрушення в зовнішній політиці СРСР накреслились після смерті Сталіна, коли був проголошений курс на співіснування і мирне змагання двох систем. Однак зовнішньополітична доктрина М. С. Хрущова, хоч і здійснювалась гнучкіше, у своїй основі залишалась сталінською, оскільки будувалась на концепції світової революції, неминучої загибелі капіталізму, абсолютизації класової боротьби.

Незважаючи на обмеженість свого зовнішньополітичного курсу, СРСР активно підтримував рух прихильників миру, виступав з мирними ініціативами щодо загального скорочення озброєнь та заборони виробництва і застосування атомної енергії у воєнних цілях (1946 р.), заборони пропаганди війни і притягнення до відповідальності винуватців такої пропаганди, прийняття загальної декларації прав людини (1948 р.) та ін.

Рух прихильників миру охоплював усі континенти і країни. Активну участь у ньому брали масові міжнародні демократичні організації: Всесвітня федерація профспілок (1945 р.), Міжнародна демократична федерація жінок (1945 р.), Всесвітня федерація демократичної молоді (1945 р.), Міжнародна спілка студентів (1946 р.). Проводились національні й інтернаціональні конференції, всесвітні фестивалі, «естафети миру», розгорнувся рух конгресів на захист миру, створювались комітети та інші ініціативні організації. Необхідно підкреслити якісно нову рису загального руху за мир — намагання органічно поєднати в ньому ініціативи держав Заходу і Сходу. Саме спільні позиції, сформовані ще під час боротьби з фашизмом, значною мірою зумовили цю нову якість антимілітаристських сил.

Принципово важливо розглянути проблему включення союзних республік, зокрема України, у світову політику. Верховною Радою СРСР 1 лютого 1944 р. було прийнято закон, який декларував право кожної республіки на безпосередні відносини з іноземними державами. Відповідно до цього документа Україна стала суб'єктом міжнародного права. Спираючись на свій новий статус, а також на визнання світовою громадськістю її внеску в розгром фашизму, УРСР стала учасницею Міжнародної конференції в Сан-Франциско (квітень — червень 1945 р.), на якій було прийняте рішення про заснування ООН.

Заступник голови Ради Міністрів УРСР, міністр закордонних справ Д. З. Мануїльський брав участь у розробці статуту ООН.

Включившись у міжнародне життя, Україна зробила значний внесок у зміцнення миру між народами, розширення економічного та культурного співробітництва. Вона стала учасником мирної

конференції 21 держави в Парижі в липні — серпні 1946 р., за підсумками якої в лютому 1947 р. було підписано мирні договори з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією. У липні—серпні 1948 р. Україна взяла участь у Дунайській конференції в Белграді, яка заклала основу для торгового судноплавства по Дунаю, співробітництва придунайських держав.

У 1954 р. Україна стала членом ЮНЕСКО, взявши участь у підготовці важливих проектів щодо визнання і збереження культурних цінностей, ліквідації неписьменності, заборони дискримінації в галузі освіти тощо. У 1954 р. Україна ввійшла і до Міжнародної організації праці, обстоюючи ідеї соціального захисту трудящих, поліпшення умов праці.

Однак Москва, декларуючи на словах право республік на міжнародну діяльність, фактично зводила цю діяльність нанівець. Достатньо сказати, що Україна, будучи членом ООН, не мала при ООН свого постійного представництва до 1958 р. Відсутність реального суверенітету негативно позначилась на участі республіки в міжнародному поділі праці, розвитку світової культури, вона вела до провінціалізму, ізольованості від світової цивілізації.

У висновках з першого питання слід підкреслити, що унікальна можливість будувати світ без воєн, яка виникла після розгрому фашизму, залишилась невикористаною. Узагальнюючи причини, що сприяли провалу реальної можливості зміцнення цілісності світу, треба врахувати такі обставини:

по-перше, поглиблення розколу світу, встановлення тоталітарних режимів, антиімперіалістична спрямованість національно-визвольного руху зумовили посилення агресивності імперіалізму;

по-друге, ейфорія перемоги сформувала в керівництва СРСР помилкові оцінки нового співвідношення сил у світі, зміцнила віру в гасло «світової революції», «загнивання і загибель» імперіалізму;

по-третє, не була розроблена нова тактика комуністів щодо соціал-демократії, Соцінтерну, що не сприяло єдності міжнародного робітничого руху;

по-четверте, радянські зовнішньополітичні рішення періоду «холодної війни» в основному були зумовлені логікою боротьби, а не логікою співробітництва.

Розкриваючи друге питання, необхідно спростувати міф про те, що Радянський Союз вийшов з війни ще могутнішим. Слід зазначити, що суспільно-політичне життя в СРСР у повоєнні роки значною мірою визначали катастрофічні наслідки війни, величезні людські втрати і матеріальні збитки, що їх завдали фашистсь-

кі загарбники. Ситуація ускладнювалась прагненням радянського керівництва використати об'єктивні труднощі для ще більшого зміцнення командно-адміністративної системи, тоталітарного режиму, намаганням перекласти жахливі наслідки війни на плечі народу.

Схильність Сталіна до догматичних доктрин, зокрема щодо верховенства політики над економікою, прискорення темпів розвитку засобів виробництва над розвитком виробництва предметів споживання і товарів широкого вжитку, промисловості, особливо важкої, над сільським господарством, робітничого класу над селянством та інтелігенцією спричинили серйозні перекося у відбудові економіки, загострювали соціально-економічну і політичну напруженість у суспільстві.

Відбудову народного господарства почали не з сільського господарства, легкої і харчової промисловості, а з важкої індустрії¹. Був взятий курс на подальше зміцнення військово-промислового комплексу. Це аргументувалося посиленнями на зростання агресивності США, небезпеку нової війни. У мілітаризації економіки особлива роль належала Україні. Центр розглядав її промисловий потенціал як підґрунтя для зміцнення військово-промислового комплексу. Не випадково темпи зростання випуску промислової продукції в УРСР у повоєнні роки були найвищими в СРСР, включаючи навіть ті території, які не були окуповані.

Унаслідок політичних прорахунків, помилкових економічних орієнтирів, завищених планів державних хлібозаготівель, недооцінювання присадибних господарств колгоспників, форсування примусовості колективізації в західних областях України вже в перші повоєнні роки в республіці виникли не просто продовольчі труднощі, як це тривалий час стверджувала радянська історіографія, а справжній голод. Його причини частково мали й об'єктивний характер: фашисти завдали селу величезної шкоди, на 20 % скоротились посівні площі, поголів'я худоби, не вистачало не тільки машин, а й звичайних плугів, лопат і сап. Урожайність зернових у 1954 р. становила лише 7 ц з га, а валовий збір був у 2,1 раза менший, ніж у 1940 р. Посушлива весна і літо 1946 р. ще більше ускладнили продовольчу ситуацію.

Голод охопив майже всі області, особливо південні та центральні. Недоїдання спричинило дистрофію дорослих і особливо дітей, призвело до масової смертності. Навіть за офіційними да-

¹ Див.: Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946—1955) // Укр. істор. журн. — 1994. — № 1.

ними в 1947 р. у 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях померло 528 тис. осіб проти 282 тис. у 1946 р. Замість допомоги населенню Л. Каганович (перший секретар ЦК КП(б)У з березня 1947 р. до січня 1948 р.), виконуючи волю центру, робив усе для того, щоб за будь-яку ціну виконати державний план поставки хліба. Ігноруючи інтереси народу, центр навіть збільшив експорт хліба, м'яса, молочних продуктів, олії (у 1946 р. експортувалося 1,7 млн т хліба, а в 1948 р. — 3,2 млн т).

Ціни на основні продукти і промислові товари за роки війни зросли у декілька разів, а зарплата робітників і службовців навіть знизилась. Ліцеємірним політико-ідеологічним актом стало рішення Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) 1947 р. про скасування карткової системи і проведення грошової реформи, яка не була підкріплена економічно.

У відбудові і розвитку народного господарства велику роль відіграла радянська наука. У повоєнні роки швидкими темпами розвивались ядерна фізика, ракетна техніка, електроніка. Однак не можна замовчувати факти «ідеологічної» боротьби з новими напрямками в науці, з такими, наприклад, як генетика і кібернетика.

Курс на «сталінізацію» науки особливо наполегливо провадився в галузі гуманітарних наук. Після дискусій з філософії (1947 р.) і політичної економії (1951 р.) вийшла у світ публікація Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», у якій визнавалось за можливе обмежувати сферу дії об'єктивних економічних законів, стримувати її. Ця думка була покладена в основу теоретичного обґрунтування принципу адміністративно-командного, бюрократичного управління економікою.

Відбувалася поступова дегуманізація історичної науки. В історичному процесі людині приділялася роль або «героя», що був знаряддям «об'єктивних закономірностей», або «гвинтика» системи, що склалась.

Великого удару зазнало українське національно-культурне життя за періоду «жданівщини» (1946—1949 рр.), коли практично були ліквідовані всі українські культурні здобутки. Засуджено «Нарис історії української літератури» 1945 р. за редакцією С. Маслова і Є. Кирилюка. Змінено склад редакцій журналів «Вітчизна», «Перець», зазнали несправедливої критики Ю. Яновський, А. Малишко, О. Довженко. Було засуджено «Історію України», видану 1943 р., відновлено кампанію проти «школи Михайла Грушевського». Нещадно розкритиковано діяльність культурно-освітніх установ, репертуар опери, театру, кіно, радіо. Наприкінці 1946 р. затверджено новий, скопійований з російського, україн-

ський правопис. У 1947 р. критиковано за «націоналістичні ухили» М. Рильського, О. Кундзича, О. Дорошкевича, а в 1951 р. — В. Сосюру (за вірш «Любіть Україну», написаний у 1944 р.), і навіть О. Корнійчука (за лібрето опери «Богдан Хмельницький»). Під удар потрапили А. Малишко, Є. Кирилюк, О. Білецький, Л. Первомайський і багато інших.

Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років в умовах навішування ярликів «націоналізму» на діячів національних культур та боротьби із «схилянням перед Заходом» набуває великих розмірів перебільшення досягнень російської культури, науки, техніки, фетишизація російської історії. Почалася нестримна лихоманка російського шовінізму.

Найбільший натиск у цьому кінцевому періоді сталінського правління зроблено на здійсненні індустріалізації та колективізації в Західній Україні, Західній Білорусії, Молдавії та Прибалтиці з автоматичним повторенням тих помилок і перегинів, які в 30-ті роки були допущені в Росії та Східній Україні. Ігнорувались як нові історичні умови, так і місцеві особливості. Чим сильнішим був примус, тим більше зростав опір населення (у тому числі антисоціалістичних і національних сил). Для придушення збройного опору поряд з використанням регулярної армії створювались спеціальні загони самооборони, до яких примусово залучалось і місцеве населення, а також винищувальні загони. Абсолютизація політичних цілей і класових інтересів надали цій боротьбі характеру справжньої громадянської війни, призвели до масових людських жертв і кровопролиття.

Український негативний вплив на громадсько-політичну обстановку в західних областях України мали репресивні заходи щодо релігії. Після смерті митрополита греко-католицької церкви Андрія Шептицького (1 листопада 1944 р.) за ініціативою органів держбезпеки та особистою згодою Сталіна почалася ліквідація цієї церкви. Було ув'язнено (11 квітня 1945 р.) українських греко-католицьких владик на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. У березні 1946 р. у Львові скликано Собор греко-католицької церкви, на якому інспіровано рішення про ліквідацію Брестської церковної унії 1596 р.¹

Українська греко-католицька та Українська автокефальна православна церкви були поставлені поза законом, а їхні служителі оголошувались лютими ворогами українського народу.

¹ Уткін О. І. Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій // Укр. іст. журн. — 1998. — № 5. — С. 99—111.

В умовах коли культ особи досяг апогею, коли почалася агонія репресивного режиму, в народі, серед частини комуністів, у тому числі й політичного керівництва, стали усвідомлювати кризу тоталітарної системи. У суспільстві дедалі відчутнішим ставав опір цій системі. Проте за життя Сталіна зламати тоталітаризм було неможливо.

Доля розпорядилась у такий спосіб: сталінське оточення, яке десятиліттями створювало культ «вождя народів», після його смерті (5 березня 1953 р.) виступило з критикою культу особи, але не самої системи тоталітаризму. До того ж, критика була дуже млявою, мала абстрактний, загальний характер, коли ім'я самого Сталіна навіть не згадувалось.

Поштовхом до сміливішої критики порушень соціалістичної законності стали арешт (23 червня) Берії і липневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС. Викриття злочинної діяльності Берії та його поплічників відкрило очі мільйонам людей на причетність Сталіна до масового беззаконня, зловживання владою. Саме з липня 1953 р. спостерігається пожвавлення політичного життя, деякі прояви демократизації в діяльності партійних, державних і громадських організацій. Це, щоправда, торкалося зовнішньо-показних сторін роботи: регулярніше почали скликатись партійні збори, пленуми партійних комітетів, говорилося про необхідність «повернутись обличчям до людей». Народ відчував потребу у відновленні справедливості, перегляді політичних справ, пов'язаних зі сталінськими репресіями і депортаціями народів (із західноукраїнських земель, зокрема, було депортовано майже мільйон людей).

Слідом за переглядом сфабрикованої в беріївському відомстві справи «лікарів-убивць» було переглянуто «ленінградську справу», до фабрикації якої був причетний Г. М. Маленков, що викликало поступове зникнення його з політичної арени. З ініціативи М. С. Хрущова, якого на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС обрано першим секретарем ЦК, було активізовано роботу комісії по реабілітації. За її висновками посмертно реабілітовано дуже багато відомих партійних, державних та військових діячів.

Реабілітацію незаконно репресованих було доручено в Україні О. І. Кириченку (з червня 1953 р. перший секретар КПУ), але здійснювалась вона досить вибірково. Поза увагою залишились справи, пов'язані з голодомором 1933 р., з так званою «Спілкою визволення України» тощо.

Необхідно підкреслити, що демонтаж режиму тоталітарної влади взагалі був неможливий без докорінної реформи політич-

ної системи, демократизації суспільства, відновлення ролі рад як органів народовладдя, перебудови роботи партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Але до таких глибоких змін не були готові ні М. С. Хрущов, ні його оточення, зокрема О. І. Кириченко, який слухняно проводив політику центру в Україні, був прихильником «твердої руки», нерідко вдавався до грубощів, нетактичних учинків¹.

Доцільно звернути увагу й на те, що в 1954 р. широко відзначалось 300-річчя Переяславської ради. До цієї дати було підготовлено тези ЦК КПРС, у яких уперше вжито термін «возз'єднання України з Росією» (замість «приєднання», що більше відповідало історичній правді). Розгорнута пропагандистська кампанія мала на меті сприяти формуванню унітарної держави, створенню ілюзій рівноправного союзу республік, утвердженню інтернаціоналізму як доктрини, що мала остаточно нівелювати національні відмінності, витравити національну самосвідомість.

За декретом Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 р. до складу УРСР було включено Кримську область. Крим став складовою частиною економічного і культурного життя України. Цим завершився процес об'єднання основних українських земель у межах республіки, який розпочався ще 1939 р. Тривав він і після війни. У червні 1945 р. Чехословаччина відмовилась від Закарпатської України, з якої згодом було створено Закарпатську область². 16 серпня 1945 р. було визначено радянсько-польський кордон.

Ще в 1944 р. відновлено кордон з Румунією. Процес збирання українських земель у межах УРСР створював передумови для відновлення державності та суверенності України.

У висновках з другого питання слід урахувати такі аспекти:

по-перше, суперечливість суспільно-політичного життя СРСР у повоєнному десятиріччі зумовлена як величезними втратами, розрухою в результаті війни з фашистськими загарбниками, так і глибокими деформаціями суспільства, породженими культом особи і тоталітарним режимом, який досяг свого апогею і вступив у смугу кризи;

по-друге, половинчатий характер перших спроб подолання наслідків культу особи, що не виходили за межі догматичних доктрин суспільного розвитку, не зачіпали самої тоталітарної систе-

¹ Див.: Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956—1964 рр.). // Укр. іст. журн. — 1998. — № 2. — С. 102—115; № 3. — С. 120—130; № 4 — С. 91—103.

² Див.: Гайдаш М. Становище русинів-українців у Словаччині в 1948—1953 рр. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 4. — С. 152—157.

ми. Мова йшла не про демонтаж командно-адміністративної системи і тоталітарного режиму, а про їх зміцнення шляхом поточного «ремонту»;

по-третє, збереження природного стану світу, його цілісності і вільного демократичного шляху розвитку є гарантією виживання і процвітання людства.

Література

Всемирная история: Учебник для вузов. / Под ред. Г. Б. Полякова и А. Н. Макаровой — М.: ЮНИТИ, 1997. — С. 391—409.

Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956—1964 рр.) // Укр. іст. журн. — 1998. — № 2. — С. 102—115; № 3. — С. 120—130; № 4. — С. 91—103.

Пронько В. А. Угорщина. Трагедія 1956 р. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 67—80.

Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946—1955) // Укр. іст. журн. — 1994. — № 1. — С. 61—72.

Уткін О. І. Львівський церковний собор 1946 р. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 5. — С. 99—111.

Федоров С. Из истории «холодной войны» // Диалог. — 1997. — № 6. — С. 78—83.

Шенин С. Ю. Еще раз об истоках «холодной войны»: Бредшон-Вудский аспект // США: ЭПИ. — 1998. — № 4. — С. 78—86.

Яровой В. І. Новітня історія країн Східної Європи 40—90 рр. ХХ ст.: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1997. — С. 61—147.

Лекція 2

ВСТУП ЛЮДСТВА В ДОБУ НТР

- Сутність НТР, особливості її першого етапу.
- «Холодна війна». Проблеми збереження миру в нових умовах.

У попередній лекції мова йшла про геополітичні наслідки Другої світової війни. Вони засвідчили рух людства до нового етапу економічного і політичного розвитку — етапу науково-технічної революції (НТР).

Аналізу розвитку НТР присвячено багато робіт. Але ряд її аспектів, зокрема її вплив на політичне життя світу, майже не

вивчені. Зваженому аналізу завважала надмірна політизація оцінок розвитку науки і суспільства, а також взаємні звинувачення.

Сьогодні ще більш ускладнює вивчення ролі НТР у політичних процесах світу 50—60-х років. Розпад світової системи соціалізму і СРСР, утворення нових, незалежних держав, формування нових відносин у світі — дослідження цих проблем потребує дотримання історичної правди. Адже мова йде про такі речі, де ціна помилки є надто високою.

Ураховуючи це, автор ставить собі за мету розкрити роль і значення НТР у політичному розвитку світу 50—60-х років, проаналізувати проблеми збереження миру в цих умовах.

Розглядаючи перше питання, необхідно підкреслити, що в середині ХХ ст. відбувся перехід від еволюційної до революційної форми в науково-технічному прогресі (НТП): починається НТР.

Її суть полягає в докорінних якісних змінах сучасних продуктивних сил на основі перетворення науки на безпосередню виробничу і соціальну силу. При цьому розвиток НТР відбувався в умовах існування двох протилежних суспільних систем, і тому сама НТР стала ареною і глобального змагання, і глобальної взаємодії.

Розібратися в суті цих відносин можна, урахувавши деякі загальні моменти розвитку НТР, які специфічно відтворювались у розвитку цих протилежних систем.

Початок НТР (з середини 50-х і до 60-х років) назвали етапом автоматизації¹. Але потенціал цього етапу був значно більшим. Фактично він переводив у нову якість культурно-світоглядні функції науки, надавав їй безпосередньої продуктивної і навіть соціальної сили.

Нові уявлення про молекулярну й атомну структури речовини, виробництво синтетичних матеріалів і ядерної енергії, використання плазмохімічних процесів, лазерів та ін. не тільки «створювали» нову людину, розвивали її творчі можливості, а й посилювали соціальну суть науки, значення її гуманітарних галузей, здатних пояснити і здійснити адекватні прогресивні зміни в соціальних структурах суспільств, у теорії і практиці політичного життя.

Взаємодія науки і політики дедалі більше набуває категоричного характеру. Не лише наука здатна обґрунтувати теорію і пра-

¹ Багато авторів вважають, що період автоматизації тривав з 50-х до 60-х рр. (Див.: *Майборода О.* Новітня історія. — К.: Освіта, 1995. — С. 172; *Васильчук Ю. А.* Епоха НТР: «Економическое чудо» как воплощение мировой культуры // Поліс: Політ. ісл. — 1996. — № 2. — С. 8 та ін.

ктику політичного життя, а й політика може затримати розвиток науки або спрямувати його в інше річище.

З урахуванням цих загальних особливостей ми і спробуємо розглянути політичну практику у двох протилежних системах.

Початок НТР у капіталістичному світі збігся з неможливістю дальшої інтенсифікації «потогонних систем» праці, які призводили до криз і підриву основ влади. Тому технічна перебудова в капіталістичній системі на початку 50-х років з істотними структурними змінами у виробництві і споживанні мала яскраво виражений політичний характер.

Важливою частиною структурних змін була концентрація і централізація капіталу, що відбувалась не без впливу деяких позитивних властивостей системи державного планування за соціалізму. Наприкінці 50-х років новим явищем у капіталістичному світі стає міждержавна економічна інтеграція, про що свідчило утворення в 1957 р. Європейського економічного союзу. Усе це давало змогу звести до мінімуму міжімперіалістичні суперечності, дещо скоригувати стихію ринкових відносин в інтересах розвитку НТР.

Чільне місце в цьому процесі посіли такі види людської діяльності, як маркетинг і менеджмент. Вони давали можливість скоріше «пройти дорогу» від фірми, орієнтованої на збут взагалі, до фірми, яка задовольняє потреби певних соціальних прошарків. Визнання суверенітету споживача відкривало нові можливості для розвитку творчих здібностей особи.

Це включало в економічний процес нові і нові групи власників. Відбувалась інтенсивна зміна соціального складу населення, змінювалась сама соціальна сутність окремих його прошарків. Технологія масового виробництва, базована на матеріально зацікавленому платоспроможному клієнті, створювала умови для практики компромісів і загальнонаціональних демократичних угод, для різкого послаблення соціальних конфліктів, демократизації політичного життя, формування нового середнього класу. Нове соціальне підґрунтя суспільства потребувало і нової політики.

Істотний вплив на прискорення НТР у капіталістичному суспільстві мав чинник змагання з соціалістичною системою. Уже наприкінці 40-х років американська преса звертала увагу на вищий рівень інтелектуального розвитку радянських студентів порівняно з американськими¹. У 1956 р. ЦРУ США надрукувало доповідь, яка збентежила громадськість. У ній говорилося, що

¹ Маммуас Л. Оборотная сторона США. — М.: Прогресс, 1968. — С. 255.

російські старшокласники мають значно більші знання з природничих наук, ніж американські. У 1959 р. з'явилась доповідь Дертрика, де величезні досягнення Росії у військовій сфері і космонавтиці пояснювались високим рівнем освіти в СРСР. Висновки з таких порівнянь мали далекосяжні наслідки.

Насамперед це позначилося на буржуазній політології. Вона розвивалась і як ідеологічна протипага марксизму, і як відповідь на нові тенденції в економічному і соціальному розвитку суспільства. У ці роки її прикладний характер значно поглибився, 1949 р. було створено навіть Міжнародну асоціацію політичних наук.

На базі розгалуженої системи політичних інститутів буржуазний світ, відкриваючи сам принцип ідеологічного мислення, фактично породжував нову ідеологію, здатну подолати на практиці старі класові суперечності. Так, відомі представники Франкфуртської школи шукали виходу з них у розвитку техніки і технології. Були започатковані теорії «гуманізованої технології», «технології з людським обличчям» тощо¹. Фактично їхня суть полягала в прагненнях «скоригувати» відомий закон розвитку продуктивних сил і статичних виробничих відносин, доводячи, що останні є тільки складовою частиною перших.

Проте розвиткові політичної думки більше відповідав гнучкіший підхід до оцінювання взаємозв'язків із соціалістичною системою, врахування декларованих нею принципів соціальної справедливості. Тому, якщо на початку «холодної війни» домінувала доктрина «тоталітаризму», то в 60-ті роки зароджуються теорії «конвергенції», «єдиного індустріального суспільства» та ін.

Німецькі газові камери, тоталітарний соціалістичний режим та американський ядерний геноцид підштовхували людство до розуміння того, що крім цих проблем виникла зовсім нова, невідома раніше проблема — збереження самої природи і життя людини, необхідність мирного співіснування.

Ураховуючи ці тенденції, капіталістичний світ на перше місце поставив питання політичної свободи, щільно пов'язані з загальними уявленнями про правову державу. «...Якщо держава, котра поневолює своїх підданих, прагне до політичної свободи, — писав відомий духовний натхненник Німеччини 50—60-х років Карл Ясперс, — вона може... допустити це лише до тієї межі, за якою поневолені нею піддані стають незалежними...»²

¹ Кузьминов Я. И. и др. Отчуждение труда: история и современность. — М.: Экономика, 1989. — С. 175—177.

² Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991. — С. 171.

На Заході дуже ретельно вивчали цю межу, яка існувала в країнах соціалізму, виявляючи різницю між декларованими принципами і реальною практикою політичної свободи. І згідно зі своїми можливостями віддаляли відстань до власної межі.

Ця «віддалена відстань» містила і проблеми свободи кожної окремої людини, значущості її поглядів та волі, захисту її від тиранії, принципи демократії, необмежених дискусій і можливості міжпартійної боротьби, відокремлення політики від світогляду тощо.

На Заході вважали, що тільки той соціалізм, який сприймає ці принципи, може бути соціалізмом свободи. «Тільки він уникає абстракцій тих доктрин, — підкреслював К. Ясперс, — наслідувати які означає вступати на шлях несвободи: вимагаючи панування всіх, справедливість непомітно призводить до панування мас, здійснюваного демагогами, які стають деспотами, перетворюючи всіх людей на рабів, і сповнюють життя жахом»¹.

Критики доводили, що влада, яка підкорила собі соціалізм, замість того, щоб слугувати йому, тримається завдяки головному принципу соціалізму — плануванню, яке, набувши тотального характеру, починає регулювати і громадське, і приватне життя. Можливості такої влади незрівнянно перевершують владу окремих монополій і дають змогу втручатися в приватне життя людини так, як цього не знала світова історія.

Дуже слушною була критика концепції тотального пізнання історії, яка зводила всю багатоманітність історичного явища до якогось окремого принципу. А тоді вже не було помітно, де саме практика розходить з принципом. Однак, гостро і влучно критикуючи соціалістичні доктрини, нові ідеології так і не спромоглися спростувати тезу щодо елітних основ буржуазної демократії. Той самий Ясперс підкреслював, що в цій свободі і демократії «надано перевагу аристократичному про шарку»².

Таким чином, хоч оцінка суті буржуазного суспільства докорінно не змінилась, але враховуючи втрачені і невикористані можливості реального соціалізму, а також великий досвід буржуазного парламентаризму, вдалося виявити нові можливості стабілізації політичного життя. Згідно з ними вже на початку 60-х років адміністрація США, очолювана демократами, почала

¹ Ясперс К. Цит. тв. — С. 186.

² Ясперс К. Цит. тв. — С. 175.

здійснювати політику «нових рубежів», яка базувалась на кейнсіанській концепції активного втручання держави в економіку. Ця політика, підтримана ліберальними колами країни, деякими профспілками, негритянським населенням, передбачала здійснення реформ з метою послаблення мілітаризації та посилення соціальних заходів.

Несвоєчасне усвідомлення цих завдань консервативною партією у Великобританії призвело до її заміни при владі лейбористською партією у другій половині 60-х років. Не витримав випробування часом певний консерватизм панівних кіл у Франції та ФРН щодо інтересів трудящих.

Ідеї соціальної справедливості, які були складовою частиною НТР, впевнено торували собі шлях. Так, в Австрії та Бельгії при владі були партії з назвами «соціалістична», «народна». Надзвичайно складною була політична ситуація в Італії. У 50-х роках тут склалася так звана «центристська» урядова коаліція, до якої входили представники клерикальної Християнсько-демократичної партії (ХДП), Ліберальної та Республіканської партій, а періодично — і Італійської соціал-демократичної партії. Кожні нові вибори протягом усього післявоєнного часу свідчили про підтримку широкими народними масами Італійської комуністичної партії (ІКП) та Італійської соціалістичної партії.

У Швеції, Норвегії, Данії при владі стояли соціал-демократи, які сформували однопартійні або з участю партій буржуазного центру уряди. У середині 50-х років з ініціативи Данії було створено регіональну організацію «Північна рада», до складу якої входили депутати парламентів і урядів Данії, Ісландії, Норвегії, Швеції, Фінляндії. У її рамках вдалося скоординувати питання економіки, культури, але не зовнішньої політики. Більшість цих країн, крім Фінляндії, вступили до НАТО.

Загалом соціал-демократія так і не стала політичною силою, яка б об'єднувала всіх трудящих. Під впливом гуманістичних і антиспоживацьких ідей у капіталістичному суспільстві став складатися радикально-демократичний тип масової свідомості, носії якої відмежувались від усіх «традиційних» політичних течій, у тому числі й соціалістичних. Це було викликом соціал-демократії та її претензіям на неподільну керівну роль у суспільстві і потребувало нових ідей і практичних дій.

Ці процеси вплинули і на зовнішню політику капіталістичного світу. Якось, виступаючи в сенаті, Дж. Кеннеді сказав: «Нам необхідно починати зараз працювати повільно й обережно, щоб

здійснити програми, покликані забрати в радянських хазяїв усіх підлеглих, що виявляють ознаки незадоволення, вирощуючи насіння свободи в найменших шпаринах залізної зависи...»¹.

Так було проголошено боротьбу за вплив на події у світі. Вона відбувалась в умовах складного політичного становища в багатьох країнах, які обирали шлях свого розвитку. Ці країни мали можливість не тільки, порівнявши різні курси, обрати для себе найкращий, а й «вигідно» маневрувати.

В Індії в 60-х роках діяло понад 80 політичних партій. Найбільшою і найвпливовішою був Індійський національний конгрес (ІНК), який мав два підходи до вирішення проблеми національного розвитку. Один з них передбачав всебічний і необмежений розвиток приватно-капіталістичного підприємництва за угоди з феодалними прошарками. Другий — на переважний розвиток державного сектора. Саме такий підхід проголошений у програмних настановах Джавахарлара Неру. Неру був непримиренним противником расового і колоніального гніту, хоч і не поділяв теорії наукового соціалізму, залишаючись на позиціях буржуазного демократизму. У 1954 р. він разом з прем'єром Державної адміністративної рада КНР Чжоу Еньлаєм проголосив п'ять принципів мирного співіснування². Індія стала брати активну участь у русі Неприєднання.

У Японії на початку 60-х років діяло понад 20 політичних партій. Найвпливовішими були Ліберально-демократична партія (ЛДП), Соціалістична партія Японії (СПЯ), Робітничо-селянська партія. Значний вплив мала генеральна рада профспілок, яка підтримувала «три принципи миру»³, висунуті лівим крилом СПЯ в січні 1954 р., доповнивши їх четвертим — боротьбою проти ремілітаризації країни.

У 1948 р. було створено державу Ізраїль. Там існували різні політичні партії — Робітнича партія Ізраїлю (МАПАІ), Прогресивна, Сефардистська, чотири клерикальні партії. Як найважливішу вони висували вимогу створення «великого Ізраїлю».

У Єгипті на початку 50-х років при владі була буржуазно-поміщицька партія ВАФД. У ніч з 23 на 24 липня 1952 р. організація «Вільні офіцери» на чолі з Гамаль Абдель Насером здій-

¹ Іванян Э. А. Белый дом: президенты и политика. — М.: Политиздат, 1975. — С. 329.

² Взаємна повага територіальної цілісності і суверенітету; ненапад; невтручання у внутрішні справи; рівність і взаємна вигода; мирне співіснування.

³ Боротьба за всеохоплюючий мирний договір; боротьба за нейтралітет; боротьба проти військових баз.

нила переворот і встановила республіканський лад. Насер проголосив шість принципів єгипетської революції¹.

Після військового перевороту 19 грудня 1949 р. визначалась лінія посилення антиімперіалістичного курсу Сирії. У червні 1956 р. було створено уряд національної єдності, до якого, поряд з представниками провідних буржуазних партій — Народної та Національної, входили міністри з ПАСВ (об'єднання Прогресивного союзу робітників, Партії арабського відродження і комуністів Сирії та Лівану).

У лютому 1958 р. Сирія і Єгипет прийняли рішення про створення єдиної держави — Об'єднаної Арабської Республіки (ОАР). Однак між політичними лідерами Сирії і Єгипту незабаром виникли суперечності. У вересні 1961 р. цей союз розпався.

У 1952—1958 рр. у Лівані діяв уряд, який спирався на компрадорські верстви буржуазії. Його політика мала прокапіталістичний характер. Навесні 1957 р. патріотичні сили на чолі з Національним фронтом, у якому активну роль відігравала Соціалістична прогресивна партія, підняли антиімперіалістичне повстання. Це, однак, згодом призвело і до загострення внутрішніх проблем.

Проблеми близькосхідної кризи вплинули на політичне життя палестинського народу. У 1956 р. виникла організація опору «Рух визволення Палестини» (Фахт), яку очолював Ясір Арафат. Вона стала базою створення організації визволення Палестини (ОВП).

Важливим явищем світового суспільного розвитку став крах колоніальної системи. У країнах, що звільнялися (країнах «третього світу»), виникали національно-демократичні чи революційно-демократичні партії, які проголошували некапіталістичний розвиток з незалежною економікою.

Але ця «незалежність» у кожному конкретному випадку мала свій, особливий характер. Насправді, деякі країни балансували між двома системами, «торгуючись» за кращі умови допомоги. На цій основі виникали і нові форми колоніальних відносин. Політика закріпачення молодих держав новими методами дістала назву «неоколоніалізм».

У пошуках нових підходів до питань світового співіснування значною політичною силою були комуністичні партії різних країн. Неабияку роль в їх діяльності відіграли події в СРСР, пов'язані з рішеннями XX і XXII з'їздів КПРС. Вони внесли, на жаль, багато непорозумінь у практичну роботу.

¹ Ліквідація імперіалізму; ліквідація феодалізму; знищення капіталістичних монополій та їх політичного засилля; установлення соціальної справедливості; створення сильної національної армії; установлення справжньої демократичної системи.

З одного боку, міжнародний комуністичний і робітничий рух у 50—60-ті роки домагався згуртованості та єдності своїх лав. І в цьому плані слід згадати три наради комуністичних і робітничих партій у Москві — у 1957, 1960 і 1969 рр. З другого боку, догматичний підхід, диктаторські методи КПРС розвалювали його, сіяли сумніви.

Комуністи світу запитували себе, як вплинули ті «відхилення» від марксистської теорії, що про них говорили радянські товариші на своїх з'їздах, на реальне втілення в життя матеріальних і політичних засад Жовтня. Почався пошук нових форм утвердження політичної і економічної влади пролетаріату. Ширилася критика теорії про зростання в суспільстві ролі партії, ставились питання про причини згасання такої своєрідної форми управління як ради. Відповідь на них була неможливою без правдивого аналізу стану радянського суспільства. Усе помітнішою ставала та обставина, що післявоєнне політичне керівництво СРСР так і не змогло піднятися до рівня свідомості народу, який пережив лихоліття війни. Майже 30-річне панування сталінщини і сталінізму звело нанівець усі демократичні паростки. Першою відчула ознаки політичного краху сама партія. У ній дедалі більше поглиблювалася прірва між керівною верхівкою і партійними масами. Відсутність альтернативних політичних течій і партій не відповідала вимогам формування правової держави. Стався глибокий розкол між народом і переродженим режимом. Правда, у людях ще жила віра у краще майбутнє. Але «багато хто, — як писав у ЦК КПРС 1953 р. доктор економічних наук М. В. Фесін, — уже давно втратив віру в перевагу соціалістичної системи. Неодноразово висловлювалась думка, що на базі суспільної власності неодмінно виростає купа дармоїдів, охочих використати цю власність у своїх корисливих інтересах. Замість суспільної власності виходила якась кормушка для нехлюїв та пройдисвітів. Проста людина, в усякому разі, ніколи не відчула, що суспільна власність — це її власність. Вона завжди думала, що працює «на дядю». Замість демократії утворилось якийсь засилля можновладців над всіма іншими. Цим серйозно підточувались основи самостійності трудящих мас»¹.

Особливо негативно позначалось це на розвитку НТР у Радянському Союзі. Хоча глобальний потенціал її досягнень у СРСР був значним, розвиток деяких галузей науки, таких наприклад, як кібернетика, статистика чи генетика, суперечив політичним догмам системи. Хіба потрібен був облік, який не підтверджував би

¹ Безответное письмо 1953 года / Экон. науки. — 1990. — № 11. — С. 108.

розвитку в «необхідному напрямі»? або генна теорія, яка стверджувала нерозривність зв'язку «минуле — майбутнє» і поновому визначала ціну життя? або відкритий інформаційний простір? або менеджмент і маркетинг, які вимагали зміни політичних структур і традиційних методів «партійного керівництва господарством»? Таких питань життя ставило багато. Спроби хоч якось вирішити їх дістали в суспільстві назву «відлиги».

Вона почалась після смерті Сталіна в березні 1953 р. Нове керівництво діяло нерішуче, але в людей з'явилися надії на поліпшення життя. справа Берії не тільки викрила існування розбудованої репресивної системи, а й зміцнила прагнення покінчити з нею.

Напередодні XX з'їзду КПРС партійна верхівка мала у своєму розпорядженні достатньо матеріалу, щоб здійснити рішучі кадрові і принципові зміни в керівництві країною. Проте сталіністи, які були тоді ще дуже впливовими, домоглися, щоб відому доповідь Хрущова про культ особи Сталіна було оголошено тільки після виборів керівних органів партії, коли вони вже не могла внести жодних змін у розстановку сил у ЦК та політбюро. Навіть більше, цю доповідь було закрито від народу. Досить сказати, що того ж 1956 р. її було надруковано в іноземній пресі, радянським же засобам масової інформації це було дозволено тільки через 33 роки (1989 р.). Такою виявилася відстань двох політичних культур.

Навіть дуже обережна і непослідовна критика Хрущовим диктаторської системи Сталіна все ж висвітлила дійсний стан нашого суспільства, кризові тенденції в економіці, внутрішній і зовнішній політиці. Адміністративно-командна система, націлена на «вал», на придушення ініціативи, вже не могла керувати складними господарськими зв'язками, кількість яких зростала. Політична й економічна кризи взаємозумовлювали одна одну.

Критика сталінізму завдала удару і по догматиках у міжнародному комуністичному русі, як і прирікали його на сектанство і зневагу до глибоких змін, які відбувались у світі під впливом НТР.

Таким чином, XX з'їзд відкрив можливість здійснення значних соціальних і політичних реформ. Але ця можливість була швидко придушена. Кардинальна перебудова господарської системи підм'ялась формальною реорганізацією відомств. Тривав страшний розрив між словом і ділом, штучно сповільнювався розвиток науково-технічного прогресу, що завадило поставити на службу людині в СРСР глобальні досягнення науки.

Питання про науково-технічний прогрес розглядалися на липневому (1955 р.), червневому (1959 р.) пленумах ЦК КПРС; ставилися в постанові від 7 лютого 1961 р. про роботу Криворізької

партійної організації, з прискорення технічного прогресу в промисловості та будівництві, у постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР (5 березня 1963 р.) про подальше керівництво розвитком науки і техніки в країні. Але з правильної тези про те, що чим швидше йтиме науково-технічний прогрес, тим скоріше можна створити в країні достаток і здійснити перехід від соціалізму до комунізму¹, робились парадоксальні висновки.

Недоліки пояснювались технічним консерватизмом, силою звички, небажанням подолати труднощі, пов'язані з упровадженням нової техніки, відсутністю державного підходу². Справжня суть кризи, яка полягала у всевладді командно-адміністративної системи, таємних пружинах відносин влади і власності, залишалась поза критикою. Тут уже не допомагали старі заклики «посилити керівництво», «здійснювати єдину державну політику», «посилити керівну роль партії», «поглибити ідеологічну роботу».

Особливістю періоду «відлиги» було й те, що, хоча командно-адміністративна система ще була при владі, але повернення назад, до старого режиму, уже не могло статися. З офіційних документів зникла теза про загострення класової боротьби. У новій Програмі КПРС, прийнятій на XXII з'їзді, було записано, що «диктатура пролетаріату виконала свою історичну місію і з точки зору внутрішнього розвитку перестала бути необхідною СРСР»³.

Проте ще діяли тези про «привид комунізму в Європі», «загнивання» капіталізму, перманентну військову загрозу СРСР, замовчувались об'єктивні тенденції розвитку в капіталістичних країнах. І все це поєднувалось намаганням зробити з країни своєрідний кур'єрський поїзд, який приїде в комунізм тоді, коли визначить партія.

Але ті керівні партійні кола, які визначали пріоритети в реформах, давно потребували реформ щодо самих себе. Невдалі спроби реорганізації партійного апарату, відчутні залишки старої системи призвели до гіркого фіналу «великого десятиліття» М. Хрущова. Відлуння новочеркаських подій 1962 р. (розстріл робітничої демонстрації) прокотилось по країні економічними

¹ О задачах по дальнейшему подъему промышленности, технического прогрессу и улучшению организации производства: Постановление пленума ЦК КПСС от 4—12 июля 1955 г. // КПСС в резолюциях и решениях... — М.: Политиздат, 1971. — Т. 7. — С. 72—73.

² О работе партийных и советских организаций и советов народного хозяйства по выполнению решений XXI съезда КПСС об ускорении технического прогресса в промышленности и строительстве: Постановление пленума ЦК КПСС от 24—29 июня 1959 г. // КПСС в резолюциях... — М., 1971. — Т. 8. — С. 527.

³ Программа Коммунистической партии Советского Союза. — М.: Политиздат, 1976. — С. 100—101.

кризами, унаслідок яких уряд був змушений у 1963 р. почати закупівлю зерна за кордоном. Ті, хто не хотів реформ, усе зробили для того, щоб реформи не здійснювались.

Вищезгадані процеси не прийшли осторонь України. У політичній практиці вони набули особливо потворних форм. Керівництво республіки не мало права діяти самостійно. З усіх питань відбувались консультації з Москвою. І це тоді, коли розвиток НТР часто потребував негайних і нестандартних рішень!

Однак треба відзначити, що «відлига» сприяла деякому по- жвавленню розвитку національної культури в Україні, хоча звинувачення в націоналізмі залишались традиційними, а будь-яку спробу активізувати політичне життя жорстоко карали.

У середині 50-х років в Україні закінчується поразкою зброй- на боротьба за відродження державності, починаються пошуки боротьби за незалежність. На початку 60-х років робиться спроба створити альтернативні політичні партії. Як приклад можна на- звати Українську робітничо-селянську спілку (УРСС), організа- тори і члени якої були жорстоко покарані¹.

У цей же період у країнах світової системи соціалізму також сформувався суспільний лад, орієнтований на вищезгадану мо- дель з її плюсами і мінусами. До них у 1954 р. приєдналась Де- мократична Республіка В'єтнам, а в 1961 р. — Куба.

Як і перед капіталістичними країнами, перед ними постала по- треба скористатися з досягнень НТР. Але пріоритети, як і раніше, було віддано екстенсивним шляхам розвитку. Події 1956 р. в Угор- щині, а пізніше в Чехословаччині, довели, що основною причиною економічних, політичних і соціальних негараздів були також прора- хунки і суперечності адміністративно-командної системи, монополія державно-партійного апарату у всіх галузях життя суспільства.

Усе ж, всупереч цій монополії, діяла тенденція інтеграції про- дуктивних сил і наукових досягнень. Процесу наукового співро- бітництва сприяло прийняття в 1959 р. статуту Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), а також рішення про утворення колекти- вної валюти країн-членів РЕВ (1963 р.). Усе це позитивно позна- чалося на спільних досягненнях. Тільки з 1950 до 1969 р. загаль- ний обсяг промислового виробництва збільшився в 6,2 раза і сягнув рівня світового промислового виробництва.

Ці позитивні зміни ще нагальніше вимагали політичного ре- формування. Але система політичної інтеграції під егідою по- літичного консультативного комітету Організації Варшавського

¹ Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. — К., 1991. — С. 20—21.

договору була гарантом функціонування виключно радянської політичної моделі.

Закінчуючи розгляд цього питання, треба зауважити, що НТР сприяла розвитку гуманістичного напрямку в теорії і практиці політичного життя. світу.

Капіталістичний світ швидше оцінив значення нових явищ, активніше здійснив необхідні зміни, скоригував досягнення НТР в інтересах людини як особи, збільшив свої надбання в галузі політичної культури.

Досягнення НТР у СРСР були величезні і часто справляли великий вплив на всю світову економіку. Але наша трагедія полягала в тому, що для кожної радянської людини вони дуже довго були недосяжними. Найновіші технології і автоматика вважалися зайвими в повсякденному побуті радянських громадян і часто густо практично використовувались іншою системою.

Декларована демократія так і не стала справжньою демократією політичного життя. Політична культура була низькою, нагадуючи своїми методами епоху Івана Грозного.

Водночас, якщо подивитись на світ у цілому, то фактично виірвала нова економічна система міжнародних відносин. Відповідно до неї йшов процес утворення нових геополітичних відносин. Він не міг проходити безболісно і потребував революційних рішень у перегляді старих підходів і принципів.

Розглядаючи друге питання, зазначимо, що в результаті Другої світової війни відбулися докорінні зміни в міжнародному становищі, співвідношенні сил на світовій арені.

З одного боку, війна призвела не до послаблення авторитету Радянського Союзу (її наслідки треба розглядати в різних площинах), а навпаки, до його зміцнення. З другого боку, змінилося становище великих капіталістичних держав. З тих шести, які до 1939 р. посідали провідні місця на міжнародній арені, три були розгромлені, Великобританія і Франція вийшли з війни значно послабленими. Сполучені Штати Америки були єдиною капіталістичною державою, що внаслідок війни значно зміцнила свій економічний і військовий потенціал.

З цих держав (СРСР і США) і систем, які вони очолили, і склалася біполярна структура складного післявоєнного світу. В основу такої структури було покладено концепцію протидії двох систем, як провідної тенденції сучасної епохи. Унаслідок своєї прямолінійності вона підганяла. всю різноманітність світу під стандартну схему боротьби двох таборів, виключаючи можливість компромісів у політиці, постійно загрожуючи війною обом сторонам.

Тому питання про те, хто розв'язав «холодну війну», не є таким простим. Публікації останніх років дають змогу зваженіше оцінити факт нагнітання напруженості з обох сторін¹. Суть цього розколу відбивав процес вирішення долі Німеччини. Він не тільки розвів суперечників по два боки барикад, а й став матеріалізованим ядром світового протистояння на весь період «холодної війни». Спочатку при вирішенні долі Німеччини була похоронена теорія Рузвельта, відома під назвою «чотирьох поліцейських»². Натомість Німеччину «розрізали» на чотири окупаційні зони. Потім утворили дві різні блокові держави, які уособили фронт протистояння між Сходом і Заходом. Але не треба забувати, заради чого тривало це балансування на грані війни.

Відомо, що нова адміністрація США в особі Г. Трумена висловлювалась проти будь-яких домовленостей із СРСР ще у квітні 1945 р. Після ядерного шантажу в Потсдамі в листопаді 1945 р. Сполучені Штати визначили 20 великих об'єктів на території СРСР для можливих атомних бомбардувань. Надалі ці плани постійно вдосконалювались. Ідеологічно вони були забезпечені проголошенням «хрестового походу» у Фултоні.

Радянські політики і науковці часто згадували цю промову У. Черчілля (5 березня 1946 р.), яку негайно було перекладено більш ніж сорока мовами світу, але те, що було там проголошено, сприймали занадто спрощено. Адже У. Черчілль не просто проголосив «холодну війну», він висловив турботу про майбутнє людства, про належний захист його від війни і тиранії. І хоча тиран не був названий, кожен здогадувався, про кого йдеться. Промова висвітлила і поле майбутньої боротьби — права людини і принципи свободи.

Пізніше президент Трумен «підвів» під цю політику економічний фундамент. 6 березня 1947 р. він виступив у штаті Техас із промовою, де закликав вжити рішучих заходів, щоб планова економіка не стала прикладам для прийдешнього століття, щоб весь світ сприйняв американський спосіб життя.

Підставою для цих заяв було глибоке вивчення радянського суспільства. Істотний внесок у нього зробив тоді ще мало відомий американський дипломат у Москві Джордж Кеннан своїм повідомленням, відомим як «довга телеграма» від 22 лютого 1946 р. Як

¹ *Безыменский Л., Фалин В.* Кто развязал «холодную войну» // Правда. — 1988. — 29 авг.; *Геддис Дж., Ржещевский О.* О прошлом во имя будущего // Правда. — 1988. — 31 окт.; *Грайнер Б.* Не все кошки серы // Правда. — 1988. — 30 дек.; Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди. — К.: Політична думка. — 1996. — С. 401—435.

² Рузвельт уважав, що після війни Великобританія, США, СРСР і Китай створять всесвітню раду директорів і будуть як дипломатією, так і силою зберігати мир.

свідчили сучасники, документ буквально змінив погляди Вашингтона на світ. У ньому пропонувалось шукати причини агресивності радянської зовнішньої політики не в прорахунках Америки, а в самій радянській системі, яка оцінювалась як сплав заідеологізованого комунізму і експансіонізму часів царату. Особливо підкреслювалось, що саме неможливість конкуренції з політичними системами західних країн примушує Радянський Союз боятися прямих контактів із Заходом і шукати власну безпеку не у взаємних компромісах із суперником, а в боротьбі за його повне знищення.

Інтересам «холодної війни» відповідала і далеко не миролюбна промова Сталіна перед виборцями 9 лютого 1946 р. Установлення «залізної завіси», реанімація теорії розпалювання світової революції, негнучка економічна політика, політизована «безвідплатна допомога» іншим країнам втягнули СРСР у гонку озброєнь.

Наголошувалось на тому, що радянський суспільний лад не тільки успішно витримав іспит у полум'ї війни, а й довів свою життєдіяльність як більш організована форма суспільства. Тоді, як капіталістична система містить у собі елементи кризи і війни як засоби захисту своїх інтересів. Така оцінка приголомшила колишніх союзників. «Якщо б сталінський аналіз був правильний, — пише відомий американський політик Генрі Кіссінджер, — то не було б суттєвої різниці між Гітлером і союзниками СРСР у війні. Нова війна рано чи пізно ставала неминучою і той стан, у якому перебував Радянський Союз, являв собою перемир'я, а не справжній мир».¹

І все ж слід підкреслити, що першість у гонці озброєнь належала США. У багатьох напрямках вони вели перед. У 1949 р. було створено НАТО, що викликало у відповідь утворення в 1955 р. союзу країн Варшавського договору. Унікальна можливість побудови нового світу без воєн після розгрому фашизму не була використана. На початку 50-х років спалахнув корейський конфлікт. Він показав світові, як легко «холодна війна» може перерости в збройну сутичку.

«Холодна війна» вплинула не тільки на міжнародні відносини, а й на внутрішнє життя багатьох країн. У США розпочалася кампанія «полювання на відьом». У СРСР — боротьба з космополітизмом. Радянських людей намагались переконати в агресивності ворожих нам країн і неможливості досягнення з ними будь-яких угод. Тих, хто не піддавався подібній пропаганді, держава ізолювала від решти населення.

І все-таки «відлига» на Сході і переоцінка під впливом НТР політики на Заході спричинили певний поворот у міжнародних

¹ Кіссінджер Г. Дипломатия. — М.: Ладомир. — 1997. — С. 336.

відносинах. З боку СРСР він почався з поїздки М. С. Хрущова до Китаю і повернення Китаю міста Порт-Артура. Дещо зміцнив стабілізацію візит прем'єр-міністра Індії Д. Неру в Москву 1955 р.

У 1954 р. відбулась нарада міністрів закордонних справ США, Великобританії, Франції і СРСР. І, хоча Захід не підтримав спробу СРСР вступити до НАТО і пропозиції укласти договір про колективну безпеку, перші кроки назустріч Радянським Союзом були зроблені. У липні 1955 р. в Женеві відбулась зустріч голів урядів СРСР, США, Великобританії і Франції, які вперше за 10 років після Потсдаму намагались вирішити гострі питання взаємовідносин у післявоєнному світі шляхом переговорів.

Так людство шукало можливість відновлення нормальних стосунків між сторонами, розділеними «холодною війною».

У СРСР «відлига» починалась з рішень XX з'їзду КПРС. На ньому були зроблені висновки про необхідність мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, про можливість уникнення нової світової війни, про мирний шлях взяття влади робітничим класом у розвинутих капіталістичних країнах та можливість використання парламентаризму з цією метою. П'ять принципів мирного співіснування продемонстрували пошук комуністичним рухом нової платформи боротьби за соціалізм.

Відповідні кроки назустріч були зроблені і протилежною стороною. Але від прийнятих рішень до конкретних дій завжди нелегкий шлях. Питання скорочення озброєнь зачіпали інтереси військово-промислових комплексів країн і потребували виходів на вищі рівні демократичного розвитку суспільства. Наприклад, скорочення 1 млн 200 тис. військовослужбовців у СРСР призвело до великих труднощів. У жовтні 1964 р. було усунуто від влади М. С. Хрущова, який непередбачуваністю своєї поведінки і непослідовністю дій ускладнював ситуацію і лякав багатьох у ряді країн.

Відповідно і в США за політику розрядки заплатив життям президент Дж. Кеннеді 2 листопада 1963 р. Ці факти свідчили, що з демократією скрізь не все гаразд.

А перед тим події розгорталися так. Восени 1959 р. М. С. Хрущов на новому радянському літаку ТУ-114 прибув до США. Уперше після 1945 р. почалися переговори керівників двох великих держав. Нова зустріч, намічена на травень 1960 р., була зірвана вторгненням у повітряний простір СРСР американського літака-шпигуна У-2, пілотованого Пауерсом. Літак було збито радянською ракетою.

Восени 1960 р. М. С. Хрущов знову відвідав США, але вже як глава радянської делегації на сесії Генеральної Асамблеї ООН,

куди з'їхались усі глави держав-учасниць Асамблеї. Тут він виступив з пропозицією про загальне і повне роззброєння. Але країни-учасниці ще не були готові до таких рішучих кроків, та й низька політична культура радянського лідера не сприяла укладанню домовленостей.

Складними були відносини СРСР з Японією, не було взаєморозуміння й єдності думок щодо питань розвитку Німеччини. Хоча 19 жовтня 1956 р. було підписано радянсько-японську декларацію про відмовлення дипломатичних відносин, а 6 грудня 1957 р. — торгову угоду, японці порушили питання належності островів Курильської гряди. Воно до цього часу залишається невирішеним.

Після того, як у 1958 р. СРСР запропонував проголосити Західний Берлін містом вільним і потім вніс проект мирного договору з Німеччиною, а Дж. Кеннеді і М. Хрущов під час обговорення німецьких проблем установили між Кремлем і Білим домом телефонний зв'язок, у Берліні знову загострилась ситуація. У ніч на 12 серпня 1961 р. виникла знаменита Берлінська стіна. Кульмінацією цього періоду складних відносин буда відома Карибська криза 1962 р. Колишній посол СРСР на Кубі назвав тоді цю ситуацію «дитям холодної війни». «Після ліквідації Карибської кризи, — писав він, — почався практичний, пошук шляхів загального послаблення міжнародної напруженості, розрядки, тому що всім стало зрозуміло, що іншої альтернативи збереженню миру немає»¹.

Отже, вихід з Карибської кризи дав поштовх процесу, пов'язаному з пошуками порятунку від небезпеки. Великим успіхом на цьому шляху було підписання 5 серпня 1963 р. в Москві договору про заборону випробування ядерної зброї в трьох середовищах: атмосфері, космосі та під водою. Людство відкривало нову сторінку свого виживання на землі.

Таким чином, НТР примусила змінити традиційні форми людського життя. Вона почала змінювати його інфраструктуру. І це вимагало пошуків адекватних засобів реагування у всіх галузях, у теорії і практиці політичного життя насамперед. Адже в багатьох випадках, на противагу науковим і технологічним досягненням, політична і соціальна структури суспільства залишались примітивними. Вони не могли впоратися з ситуаціями, які породжувала технічна цивілізація. Американські вчені порівнювали цю ситуацію з динозавром, який має величезний тулуб з крихітним мозком².

¹ Открывая новые страницы. — М.: Политиздат, 1989. — С. 172.

² Замошкин Ю. А. Отношение к науке и технике в современном капиталистическом обществе. — М.: Знание, 1976. — С. 31.

Рівень цього співвідношення в обох системах був різний, але взаємовплив їх створював складну політичну палітру 60-х років.

НТР внесла багато змін у життя капіталістичного світу. Вона змусила шукати нові підходи до вирішення соціальних і політичних питань. Виникла можливість краще задовольнити потреби окремої особи, розширити коло нових власників і на цій основі розвинути принципи парламентської демократії.

Незважаючи на свої колосальні науково-технічні досягнення, світ соціалізму вперто тримався постулату про необхідність поєднання досягнень НТР з перевагами соціалізму. І це тоді, коли певні принципи вже деградували, і ці «переваги» перетворились на свою протилежність! Коротко кажучи, політична система розглядалась такою, якою її хотіло бачити керівництво.

Загалом і світ капіталізму, і світ соціалізму зазнали випробування самою НТР, яка створила певну суперечність між намаганнями і можливостями задовольнити індивідуальні потреби і потреби всього суспільства. Капіталізм досяг кращих результатів у задоволенні індивідуальних потреб, але соціалізм ближче підійшов до мети ідеального суспільства щодо задоволення суспільних потреб, хоча міра їхньої якості визначалася мірою його деградації.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому виявилася нова розстановка політичних сил у світі після Другої світової війни?
2. Назвіть причини зародження і визначте суть політики «холодної війни».
3. Визначте характер перших спроб подолання наслідків культу особи Сталіна.
4. У чому полягає суть науково-технічної революції?
5. Які особливості першого етапу НТР та його головні риси?
6. У чому слід вбачати причини відставання у використанні результатів НТР країнами соціалістичної співдружності?

Література

- Бурлацький Ф. М. Вожди и советники: о Хрущове, Андропове и не только о них. — М.: Политиздат, 1990. — 384 с.
- Васильчук Ю. А. Отношения и права собственности в эпоху НТР // Полис.: Полит. исслед. — 1991. — № 2. — С. 4—18.

Васильчук Ю. А. Гражданское общество эпохи НТР // Полис.: Полит. исслед. — 1991. — № 4. — С. 4—20.

Васильчук Ю. А. Эпоха НТР: новые основы массового производства и общества // Полис.: Полит. исслед. — 1996. — № 2. — С. 5—26.

Васильчук Ю. А. Эпоха НТР: «Экономическое чудо» как воплощение мировой культуры // Полис.: Полит. исслед. — 1996. — № 6. — С. 5—28.

Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1939 р. до наших днів. — К.: Основи, 1995. — 903 с.

История Отечества: Люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. — М.: Политиздат, 1991. — 366 с.

Історія України: нове бачення: У 2 т. — К.: Україна, 1995. — Т. 2. — 494 с.

Кауль Т. Н. От Сталина до Горбачева и далее. — М.: Прогресс, 1991. — 224 с.

Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.

Киссинджер Г. Дипломатия. — М.: Ладомир, 1997. — 848 с.

Малик Я., Вол Б., Чуприша В. Історія Української державності. — Л.: Світ, 1989. — 248 с.

Маршрутами історії. — К.: Політвидав України, 1990. — 655 с.

Макаричев А. С. Из истории «холодной войны»: психологическая стратегия // США: Экономика, политика, история, 1997. — № 6. — С. 72—81.

Никита Сергеевич Хрущев: Материалы к биографии / Сост. Ю. В. Аксютин. — М.: Политиздат. — 1989. — 367 с.

Маттиас Л. Обратная сторона. США. — М.: Прогресс, 1968. — 421 с.

Открывая новые страницы. — М.: Политиздат, 1989. — 432 с.

Потехин А. Дипломатия США в Восточной Европе: 1945—1960. — К.: Наукова думка, 1991. — 364 с.

Про минуле заради майбутнього. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1989. — 408 с.

Реабилитация: Политические процессы 30—50-х годов. — М.: Политиздат, 1991. — 461 с.

Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди. — К.: Радянська шк., 1990. — 512 с.

Українська державність у ХХ столітті: Історико-політичний аналіз. — К.: Політична думка, 1996. — 416 с.

Утин А. И. Россия и Запад. Мир общечеловеческих ценностей или планетарной разобщенности // США: Экономика. Политика. Идеология. — 1997. — № 3. — С. 73—84.

Хоскинг Д. История Советского Союза. 1917—1991. — М.: Вagrius, 1995. — 511 с.

Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях: Доклад на XX съезде КПСС, февраль 1956 // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 3. — С. 128.

Шоповалов Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К.: Наукова думка, 1993. — 422 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с.

Шенин С. Ю. Еще раз об истоках «холодной войны»: Бреттон-Вудский аспект // США: Экономика. Политика. История. — 1998. — № 4. — С. 78—86; № 5. — С. 74—87.

Тема IX

НОВІ РИСИ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ в 70-ті — у середині 80-х років

У попередній темі розглянуто основні причини появи НТР, розкрито сутність та особливості її впливу на політичне життя світу.

У 70-ті роки розпочався другий етап, який у наступні десятиріччя був позначений подальшими швидкими позитивними змінами в матеріальному та духовному житті народів світу. Разом з тим у ці роки помітно зріс вплив НТР на стратегію, політику й тактику правлячих політичних партій різних країн світу, на їх внутрішню і міжнародну діяльність, що призвело до ідеологізації процесу використання досягнень НТР.

Саме ці аспекти впливу НТР на світовий розвиток визначають структуру лекції.

Лекція I

НОВИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ НТР. ХАРАКТЕРНІ РИСИ Й ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ПРОЯВУ В ПРОТИДІЮЧИХ СИСТЕМАХ

- *Якісні зміни в економічній структурі та соціально-політичній сфері капіталістичних країн. Еволюція політичних сил.*
- *Наростання кризових явищ у суспільно-політичному житті СРСР та соціалістичних країн.*

Приступаючи до розгляду першого питання теми, зазначимо, що 70-ті роки були роками другого етапу розвитку НТР.

Цей етап характеризується посиленнями тенденціями до створення Транснаціональних корпорацій (ТНК), які надали нового динамізму розвитку конкуренції, що перекинулась через кордони капіталістичних держав, стимулювала розвиток світового капіталістичного виробництва і розширила ринок послуг та товарів.

Привертає увагу те, що якісні зміни в економічній та фінансовій структурі, які стались під впливом НТР у 60-ті й особливо на

початку 70-х років, значно посилили і роль державно-монополістичного капіталізму. Він став активно втручатись у соціально-економічні процеси. Під його тиском здійснено, хоч і в різній мірі, одержавлення приватної власності у Великобританії, Швеції, Франції, Італії, США та інших країнах.

І хоча в 70-ті роки економічні процеси в капіталістичних країнах розвивалися більш-менш позитивно, податкова та бюджетна політика державно-монополістичного капіталізму стала однією з причин циклічної кризи 1974 р. Вона супроводжувалась зростанням безробіття, виникненням та розвитком інфляційних процесів, підвищенням цін на товари та послуги.

Наростання труднощів у капіталістичній економіці на початку 70-х років змусило буржуазію переглянути своє ставлення до системи державного регулювання. Керівні кола багатьох капіталістичних держав вдалися до проведення приватизаційних кампаній та ослаблення контролю за великим капіталом. Це стосувалося США, Великобританії, ФРН, Японії, Італії та деяких інших держав, що на початку 80-х років здійснили ряд заходів (скасування податків з доходів корпорацій, збільшення ставок банківського кредиту, скорочення витрат на страхування, пенсії тощо), які надавали більшої свободи транснаціональним корпораціям та банкам.

На початку 80-х років зміцніли позиції капіталізму, який ефективно використав у власних інтересах результати НТР. Водночас у результаті НТР було створено систему технологій ресурсозбереження, що витіснили людську працю. Це призвело до збільшення масштабів безробіття.

У промислово розвинених капіталістичних країнах безробіття зросло з 7—8 млн осіб на початку 70-х років до понад 30 млн (не рахуючи членів сімей) на початку 80-х років. Тож капіталістичні країни опинилися під загрозою політичної та соціальної дестабілізації. Капіталізм змушений був увести в дію механізм соціального регулювання. Робоча сила, що вивільнилася, спрямовувалася у нематеріальне виробництво. Так, у США з кінця 70-х років у сфері послуг було зайнято 70 % всієї робочої сили, у Великобританії — 64 %, у ФРН та Франції — до 60 %.

Використання досягнень НТР потребувало нового типу високоосвіченого працівника, що міг витримувати велике нервово-психологічне навантаження та розумову втому. Так, якщо в 1970 р. в США лише один із семи зайнятих у виробництві мав диплом про 12-річну освіту, то в 1983 р. таке посвідчення було вже в кожного четвертого.

Під впливом НТР на якісно нові засади перейшло в цілому капіталістичне виробництво, що сприяло вирішенню соціальних проблем. У ці роки постійно зростали витрати на потреби пенсіонерів, безробітних, інвалідів. За даними статистики, в 1967—1982 рр. витрати на реалізацію соціальних програм у капіталістичному світі зросли на 300 %.

Політика соціального маневрування в ці роки здійснювалась без особливих суперечностей. Проте пропозиції ліберально-буржуазних, соціал-демократичних партій про збільшення коштів на соціальні програми за рахунок воєнних витрат неодноразово відхилялись парламентами та урядами капіталістичних держав. Як відомо, наприкінці 70-х — на початку 80-х років у США, Японії та ФРН виникла тенденція до збільшення воєнних витрат за рахунок скорочення видатків на соціальні програми.

Відзначаючи серйозні зміни, що відбувались у капіталістичних країнах під впливом НТР, було б неправильно створювати ідеальну картину їхнього розвитку в ці роки. Буржуазії не вдавалось позбутись циклічності розвитку капіталістичного господарства. Двічі, у 1974—1975 рр. і в 1980—1982 рр., більшість капіталістичних країн охоплювала загальна економічна криза. Особливо складною стала енергетична криза, яка призвела до того, що ціни на нафту зросли в 10 разів. У середині 80-х років у розвинутих капіталістичних країнах спостерігалось зниження темпів приросту валового національного продукту (у 1984 р. — 4,4 %, у 1985 р. — 2,4%, у 1986 р. — 2,6 %).

Таким чином, зміни, що відбувались у капіталістичному світі в 70-ті — на початку 80-х років, не були позбавлені протиріч, які характерні для капіталізму, але які суттєво трансформувалися в нових історичних умовах. У цей період капіталістична система неодноразово зазнавала різних криз, але саме під впливом НТР вона вийшла на більш високий рівень розвитку, а це дало змогу урядам капіталістичних країн досить успішно регулювати економічні та соціально-політичні процеси.

Науково-технічна революція, її наслідки не могли не вплинути на розвиток політичної ситуації в різних державах Європи та Америки, на розстановку політичних сил. Аналіз розвитку сучасного капіталізму дає підстави для висновку, що ті сили, які формувались у 50-ті роки — праві (консервативні), центристські (реформаторські) та ліві, які суттєво відрізнялись за своїми поглядами та світоглядом, продовжували діяти у 70-ті та 80-ті роки.

Залишаючись найконсервативнішою частиною монопольної буржуазії, праві намагались вирішувати соціально-економічні проблеми за рахунок трудящих.

Реформістсько-буржуазні партії та праве крило соціал-демократії відбивали погляди кіл монопольної буржуазії і стояли на гнучкіших політичних позиціях, реалістичніше оцінювали співвідношення сил у капіталістичних країнах та на міжнародній арені. Їхня політика зводилась до компромісів та маневрування.

Що ж стосується лівих сил, то вони являли собою найширший спектр політичних партій та організацій (від комуністів до лівих соціал-демократів) і в цілому відбивали інтереси робітничого класу.

У найрозвинутіших країнах капіталу (США, ФРН, Великобританії, Франції, Канаді) наприкінці 60-х — на початку 70-х років активізували свою діяльність реформістські партії. Посилювався вплив і соціал-демократії, представники якої в ці роки або очолювали уряд, або входили до складу урядів 15 європейських держав.

Вплив західноєвропейської соціал-демократії на міжнародний політичний курс визначався в кінці 70-х — на початку 80-х років активізацією діяльності Соцінтерну (СІ), що об'єднував переважну частину соціалістичних та соціал-демократичних партій світу. Наприкінці 80-х років до складу СІ входило 82 партії і організації загальною кількістю майже 20 млн членів. За представників партій Соціалістичного Інтернаціоналу на виборах до національних урядових інституцій голосувало понад 120 млн виборців.

Активізація соціал-демократії в Соцінтерні виявлялась у регулярному скликанні його конгресів, у вдосконаленні його організаційних структур, чіткій взаємодії з такими організаціями, як Міжнародний союз молодих спеціалістів, Міжнародний соціал-демократичний жіночий союз, соціал-демократична фракція Європейського парламенту.

У цей час Соцінтерн намагається виступити і в ролі «посередника» між двома наддержавами як «третя сила». Теоретики соціал-реформізму сподівались, що міцна з політичного, економічного і військового поглядів Західна Європа здатна була б стати противагою як Радянському Союзові, так і США, а також сприяти кращому взаєморозумінню між ними. Усе це свідчило про перетворення Соцінтерну на впливовий чинник світової політики.

Посилення реформістських, центристсько-поміркованих сил не означало, що праві партії в 60-ті роки втратили свій політичний вплив. Навпаки, на початку 70-х років їхні позиції значно зміцніли. Це пояснювалось низкою чинників.

По-перше, деяким пом'якшенням політичних позицій правих сил у галузі внутрішньої та зовнішньої політики.

По-друге, послабленням політичної стабільності під впливом потрясінь, які витримав капіталізм на початку 70-х років, особливо економічної кризи 1974 р. Загострення соціальних і політичних проблем у капіталістичному світі викликало в керівній еліті намагання правити жорсткішими методами і в цьому спиратися на правоконсервативні сили.

По-третє, демагогічними заявами про готовність консерваторів боротись з бюрократією, з втручанням держави в регулювання соціально-економічних процесів. Так, президент США Р. Рейган у своїй передвиборній програмі пообіцяв, що знизить податки на 25 %.

Зміцненню позицій консервативних сил сприяло і циклічне пожвавлення економіки в 1983 р., яке розпочалось спочатку в США, а потім і в інших країнах. На цьому вони набрали максимум політичних дивідендів, видавши поліпшення політичної ситуації за наслідок своєї політики.

У цілому ж ці роки для більшості партій капіталістичного світу як консервативних, так і ліберальних були позначені складним процесом внутріпартійної боротьби. Помітною особливістю діяльності політичних сил є розширення в цей період зв'язків з масовими рухами, відкриття нових шляхів взаємодії соціалістів та комуністів. Це наочно виявилось в екологічному, жіночому, молодіжному рухах, які не були розділені партійно-політичними та ідеологічними лініями. Саме там відбувався пошук нових, гнучкіших форм і методів політичної участі мас у поглибленні виробничої, економічної демократії, демократизації всієї системи міжнародних відносин.

У 70-ті — на початку 80-х років у капіталістичних країнах розгорнулись різні демократичні рухи. Особливого розмаху набув масовий антивоєнний рух проти мілітаристської політики консервативного уряду у Великобританії. У країні виникли сотні антивоєнних організацій. Чимало громадських організацій у капіталістичних країнах ведуть активну боротьбу за збереження навколишнього середовища, якому з 70—80-х років загрожує величезна небезпека внаслідок р. сформувалась процесів прискороного індустріального розвитку. Наприклад, у 1980 так звана «партія зелених» у ФРН, кандидати якої були обрані до бундестагу. Закони, прийняті на їхню вимогу, поставили дуже жорстокі економічні кордони на шляху забруднення довкілля.

Підбиваючи підсумки, слід наголосити, що вже сам факт політичної переорієнтації на демократичні, загальнолюдські цінності

в 70-х — на початку 80-х років розширив можливість свободи і плюралізму думок усередині самих партій та соціал-демократії в цілому, а отже, створив умови для конструктивнішого діалогу з іншими партіями й рухами.

Переходячи до розгляду другого питання, зазначимо, що науково-технічна революція, викликані нею глобальні процеси, позначилися і на соціалістичній системі. Соціалістичні країни, як і країни капіталізму, повинні були дати відповідь на поставлене епохою запитання — як використати результати НТР для підвищення економічної ефективності, забезпечення соціального прогресу, залучення до демократичних процесів широких мас. Усе це потребувало докорінних змін у всіх сферах життя соціалістичних держав.

У 70—80-х роках соціалістичні країни досягли чималих успіхів в економічному та культурному будівництві, у розвитку суспільних відносин. У середині 80-х років у порівнянні з 1950 р. сукупний національний дохід країн РЕВ збільшився майже в 9 разів. Країни РЕВ, на які припадала приблизно одна п'ята частина території і одна десята частина населення світу, виробляли майже одну третину світової промислової продукції.

Водночас на шляху світового соціалізму виникли чималі економічні та політичні труднощі. У народному господарстві окремих країн стали нагромаджуватись негативні явища, що виявились у спаді промислового виробництва. У ці роки соціалізм утратив перевагу в темпах економічного розвитку. Так, середньорічний приріст валової продукції промисловості з середини 60-х до початку 80-х років зменшився в Болгарії та Румунії з 11—12 до 4—5 %; у СРСР — з 8 до 0,8 %; в Угорщині, НДР, ЧССР — з 6—7 до 2—4 %.

70—80 роки показали, що соціалізм багато в чому відстає від розвинутих капіталістичних країн. Ідеться не тільки про науково-технічний прогрес, а й про деякі форми організації виробництва та суспільного життя, вирішення соціальних проблем. Показове щодо цього співвідношення рівня національного доходу на душу населення в соціалістичних та капіталістичних країнах. Як відомо, цей показник найточніше відтворює реальні економічні і соціальні досягнення тих чи інших країн. У 1987 р. національний дохід на душу населення становив у розвинутих капіталістичних державах 5675 доларів, у країнах РЕВ — 3425 доларів (середній показник по всіх капіталістичних країнах — 1450 доларів). Це не могло не вплинути на соціальну сферу, рівень життя трудящих. У деяких країнах РЕВ почалися перебої в забезпеченні промис-

ловими та продовольчими товарами, знизились темпи зростання реальних доходів населення.

Факти свідчили про те, що модель державного соціалізму, орієнтована на швидке екстенсивне зростання, на кількісне нарощування виробничого потенціалу та задоволення відносно обмеженого кола потреб, вичерпала свої можливості. Таку модель трудящі вже не сприймали. Про це, зокрема, свідчили події в Польщі. Негативні тенденції в суспільно-політичному житті і народному господарстві, помилки політичних керівників, викривлення принципів соціалістичної демократії спричинили в цій країні в 1980 р. глибоку соціально-економічну і політичну кризу. Обстановка потребувала консолідації всіх соціалістичних сил і вжиття рішучих дій. У грудні 1981 р. в Польщі було введено військовий стан. Ці та інші заходи дали змогу дещо нормалізувати політичну обстановку, але не усунули причин кризової ситуації. Життя настійно вимагало від соціалістичних країн розпочати вирішення численних проблем, що виникали внаслідок глибоких і різнобічних змін у світі.

У деяких соціалістичних державах у ці роки робились спроби проведення реформ в окремих сферах економічного і суспільного життя. Починаючи з 50-х років, здійснювалась економічна реформа в Угорщині. З кінця 70-х років сталися глибокі перетворення в економіці Китаю. З 1982 р. відбулися деякі зміни на краще в економіці Польщі.

Основна мета економічних реформ у соціалістичних країнах — здійснення інтенсифікації виробництва, зміна механізмів господарювання. Загальним напрямом перетворень в економіці цих країн була спроба переходу від адміністративних методів управління до економічних, розширення самостійності підприємств, розвиток товарно-грошових відносин у внутрішній і зовнішній діяльності.

Разом з тим, ставлячи перед собою єдину мету, кожна з країн соціалізму, що здійснювала економічні перетворення, вирішувала їх з урахуванням своїх особливостей, традицій, економічної і політичної практики. Так, у Югославії в основу економічної реформи був покладений принцип демократизації виробництва і розширення його самоврядування. У Китаї — розвиток різних форм власності аж до приватних господарств і сімейного підряду на селі. У НДР — посилений розвиток двох рівноправних форм соціалістичної власності — загальнонародної і кооперативної, широкє сприяння ремісничій та іншим видам індивідуальної праці, створення багатопрофільних комбінатів у промисловості, будівництві, на транспорті.

Економічні реформи в цих країнах, безперечно, дали деякі позитивні результати. Проте в Югославії, у Китаї, Угорщині зросла інфляція, посилилась соціальна диференціація, корупція. Це було наслідком незадовільного стану грошової системи.

Уповільнення і неглибокий характер економічних реформ багато в чому пояснювалися тим, що перетворення в економіці не поширювалися на сферу політики, культури, ідеології. Було чимало помилок і недоліків у проведенні соціальної політики. Радянське керівництво, очолюване Л. І. Брежневим, після відомих подій 1968 р. в Чехословаччині вважало недопустимою ідею пошуку нових моделей соціалізму, демократизації суспільних відносин у соціалістичних країнах.

Якою була ситуація в Радянському Союзі? Народне господарство СРСР, як і економіка більшості соціалістичних держав, розвивалося за складних умов. З одного боку, були чинники, які позитивно впливали на розвиток народного господарства, такі, як значний економічний потенціал, що був створений раніше, високий загальноосвітній і професіональний рівень трудящих, що надавав величезні можливості для прискорення НТП. З іншого боку, спостерігались негативні тенденції: значне уповільнення приросту трудових ресурсів, ускладнення умов видобутку сировини і палива, неможливість збільшувати капіталовкладення і за рахунок цього підвищувати економічний потенціал. Усе це означало, що екстенсивний (за рахунок кількісних змін) шлях розвитку себе вичерпав.

У СРСР створилась парадоксальна ситуація. Одна за одною приймалися постанови, створювались грандіозні програми (енергетична, продовольча, меліоративна), передбачався навіть проєкт повороту північних річок, але вирішальних змін у житті не відбувалось. Більшість постанов і рішень Комуністичної партії та уряду не були комплексними, носили половинчатий характер. З кожних десяти постанов, що приймала Рада Міністрів СРСР, виконувались максимум одна-дві. До середини 80-х років постанов було вже прийнято стільки, що для їхнього виконання необхідно було б використати такі за обсягом капіталовкладення, яких вистачило б на розвиток країни до середини XXI ст. Отже, партійні та державні рішення не стримували розвитку негативних, застійних явищ у галузі економіки, її сповзання до кризи, а подекуди навіть прискорювали цей процес.

Уже на початку 80-х років з'явилися ознаки кризового стану в економіці. Як свідчили дані офіційної статистики, середньорічні темпи приросту національного доходу становили (у грошовому

виразі): у восьмій п'ятирічці — 7,8 %, у дев'ятій — 5,6 %, у десяти — 4,3 %, в одинадцятій — 3,6 % (за альтернативними оцінками, що ґрунтувались на натуральних показниках, спад був ще більшим — 4,1 %; 3,2 %; 1,0 %; 0,6 %). Темпи економічного зростання в ці роки ледве покривали приріст населення, а згодом вони впали майже до нуля.

Помітно зростало відставання в науково-технічній і технологічній галузях від передових капіталістичних держав. Хоча в 70-х роках було досягнуто значних успіхів в освоєнні космосу, у вирішенні наукових та технічних проблем ядерної енергетики, у цілому НТП уповільнився. Слабкою ланкою залишався зв'язок науки з виробництвом. Фактично наша країна «проспала» черговий крок НТР, пов'язаний з розробкою мікропроцесів і здійснення масової комп'ютеризації. Радянський Союз почав серйозно відставати в цій галузі не тільки від розвинутих капіталістичних держав, а й від Норвегії, Таїланду, Тайваню, Сінгапуру, Північної Кореї. У країні на одне робоче місце припадав лише один відсоток комп'ютерної оснащеності робочого місця передових західних країн.

Суттєвою рисою застою в економіці було неефективне використання матеріальних, сировинних і енергетичних ресурсів. Радянський Союз не зумів (як це зробили розвинуті капіталістичні держави) пристосуватись до нової економічної ситуації, здійснити перехід до технології ресурсозбереження. На виробництво одиниці національного доходу в СРСР у ці роки використовувалося вдвічі більше сировини і матеріалів ніж у розвинутих державах. Низькою залишалась продуктивність праці на виробництві. Частка інтенсивних чинників у загальному прирості національного доходу за 70—80 роки не тільки не підвищувалася, а навіть зменшилась — з 43 % у дев'ятій п'ятирічці до 22 % в одинадцятій п'ятирічці.

Зрозуміло, що економіка СРСР уже не могла забезпечити одночасного виконання трьох головних завдань, що стояли перед країною: підвищення добробуту народу і вирішення соціальних проблем, ефективного розвитку народного господарства, забезпечення високого рівня обороноздатності держави.

Кризові явища в економіці безпосередньо відбивались на вирішенні соціальних проблем та на умовах життя людей. Темпи зростання реальних доходів на душу населення скоротились із 6 % у восьмій п'ятирічці до 2,1 % в одинадцятій п'ятирічці. З 80-х років підвищення рівня реальних доходів на душу населення практично взагалі припинилось. Склалась відома всім кар-

тина: обмаль житла, перевантаження транспорту, постійні дефіцити товарів тощо.

Особливо складно було задовольнити попит на різні товари у зв'язку з різким збільшенням грошової маси в населення. Відставання легкої, харчової промисловості, виплата незароблених грошей спричинили розрив між коштами, що були в населення, та їх товарним покриттям. Так, з 1971 до 1985 р. грошова маса в обігу збільшилась у 3,1 раз, тоді як виробництво товарів народного споживання лише вдвічі. З кожним роком на карбованець припадало все менше і менше споживчих товарів у натурально-грошовому виразі. У ці роки посилювався дефіцит м'ясних і молочних продуктів, інших товарів. Невлаштованість побуту породжувала в багатьох зневіру в майбутньому, лягала важким тягарем на незабезпечені верстви населення. Ситуація ускладнювалась порушенням принципів соціальної справедливості, особливо в 70-ті роки.

Деформації сталися і в таких важливих галузях соціальної сфери, як соціально-класові і міжнародні відносини. Теоретичні настанови на прискорене злиття націй, командно-адміністративні методи керівництва національними відносинами обмежували права республік та інших національних об'єднань, призводили до вихолощування реального змісту федерації народів, ставали джерелом соціальної напруженості, уможлилювали виникнення конфліктних ситуацій у сфері міжнародних відносин.

Кризові явища охопили і політичну сферу суспільства. Якщо в галузі економіки декларувався курс на реформи, або принаймні теоретично розглядалися деякі серйозні заходи, то в політичній сфері неподільно панували намагання зберегти установлений порядок підміни народовладдя формальним представництвом трудящих, держави і її органів — партією. Відбулося злиття функцій партійного і державного апарату, в руках якого і опинилась вся повнота влади. Прийнята в 1977 р. Конституція була набором формальних правил, які керівництво партії і держави ні до чого не зобов'язували. Бюрократизація охопила всі ланки політичної системи (ради народних депутатів, комсомол, профспілки), якими неподільно керували партійні органи.

Іншими словами, важливою причиною застою була неправильна, недалекоглядна політика, бездіяльність партійного і державного керівництва країни.

Концепція «розвинутого соціалізму», послідовно проведена в Конституції 1977 р., стала джерелом застійного догматизму. Вона часто-густо або давала неправильну орієнтацію суспільству, або не йшла далі пустих фраз, пропагандистських гасел, які «зависали в

повітрі». Керували партією і державою бездарні діячі, які жили інтересами, далекими від народу. Політичні, ділові і моральні якості цих керівників, і насамперед Л. І. Брежнева, не відповідали тим високим обов'язкам, що покладались на них. Не дивно, що вони під час розроблення внутрішньої та зовнішньої політики припускались серйозних прорахунків та помилок. Без достатнього наукового осмислення, у вузькому колі приймалися відповідальні рішення, що від них іноді залежала доля всієї країни. Так було з підготовкою заходів щодо вдосконалення господарського механізму, прийняттям фантастичних «проектів» та ін. Так само приймалися рішення і в галузі зовнішньої політики (яскравий приклад — уведення радянських військ до Афганістану). Але про це йдеться в наступній лекції.

Дуже застарілою, особливо в порівнянні з Європейським економічним співтовариством, була структура РЕВ. У цілому програма соціалістичної інтеграції не мала сподіваних позитивних наслідків, що не дало змоги ефективно використати можливості соціалізму як соціальної системи та успішно конкурувати на світовому ринку. Історичний досвід свідчив, що не існує універсальної моделі соціалізму, а спроби уніфікації, стандартизації суспільства в різних країнах виявились безуспішними і хибними.

Важким тягарем на соціалістичну систему лягло різке погіршення відносин між СРСР та КНР. Для радянського та китайського народів це були роки, витрачені на конфронтацію, конфлікти, протистояння.

Реформування соціалізму не принесло жаданих успіхів, оскільки був відсутній демократичний механізм управління суспільними процесами. Через це сама ідея соціалізму була скомпроментована і втратила давню політичну силу.

Підбиваючи підсумки цієї лекції, важливо зазначити, що в 70—80-ті роки у світі відбувались колосальні зміни в економіці, соціальній сфері, політиці. Вони були зумовлені новим технологічним етапом НТР, що відкрив перед людством велетенські можливості прискорення НТП в усіх сферах життя суспільства. Глобальні проблеми, які постали перед людством у ці роки, з одного боку, призвели до загострення суперечностей суспільного розвитку, а з другого — потребували змін у традиційних підходах до їхнього вирішення. Екологічна криза, нестача сировини та продовольства, різні політичні процеси, що так чи інакше впливали на економіку, — усі ці чинники виявились з особливою силою наприкінці ХХ ст., поставивши перед країнами, незалежно від приналежності до тієї чи іншої системи, завдання об'єднати зусилля для вирішення головних проблем людства.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У СВІТІ
в 70-ті — у середині 80-х років

- *Пошуки шляхів розрядки. Гельсінський процес: результати та значення.*
- *Посилення конфронтації в 70—80-ті роки. Афганська революція та радянське збройне втручання.*

Аналіз тенденцій, що проявились у міжнародних відносинах у 70-ті та на початку 80-х років, свідчить про те, що з початку 70-х років почався новий етап переходу від конфронтації двох світів до розрядки. Такі зміни стали можливими внаслідок тривалої дії об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Метою цієї лекції є висвітлення чинників і тенденцій міжнародного розвитку у світі, зокрема, Гельсінського процесу, інших подій на тлі вторгнення радянських військ до Афганістану.

Розглядаючи перше питання, слід звернути увагу на намагання вплинути на «розрядку» та зміцнення миру в Європі з боку СРСР і Франції, позиції яких щодо деяких зовнішньополітичних питань зблизились, а різнобічні зв'язки і контакти активізувались. Це перший об'єктивний чинник.

Другим чинником є те, що в ці роки відбулися великі зрушення в радянсько-західних відносинах. Основу для цього створив договір між СРСР та ФРН, що був підписаний 1970 р. Він базувався на відмові західнонімецької сторони від претензій на перегляд європейських кордонів. Інтересам зміцнення миру в Європі слугували чотиристоронні угоди з питань щодо Західного Берліна, договір про засади відносин між НДР та ФРН, угоди між Польщею та ФРН, між Чехословаччиною та ФРН.

Третій чинник — це боротьба всіх миролюбних держав світу, широкої громадськості за європейську безпеку, яка дала відчутні наслідки. 30 липня — 1 серпня 1975 р. в Гельсінкі відбулась нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі. Керівники 33 європейських держав, США і Канади підписали Заключний акт, в якому було зафіксовано принципи взаємовідносин країн-учасниць наради, визначено заходи щодо зменшення небезпеки збройних конфліктів, зміст і форми співробітництва між європейськими державами.

Учасники наради взяли на себе зобов'язання керуватись такими принципами:

- 1) суверенна рівність, повага прав кожного;
- 2) незастосування сили та загрози силою;
- 3) непорушність кордонів;
- 4) територіальна цілісність держав;
- 5) мирне врегулювання спірних питань;
- 6) невтручання у внутрішні справи;
- 7) повага прав людини і основних свобод, включаючи свободу совісті та переконань;
- 8) рівне право народів розпоряджатися своєю долею;
- 9) співробітництво між державами;
- 10) сумлінне виконання вимог міжнародного права.

Підсумки наради засвідчили закономірну зацікавленість народів світу в роззброєнні, розвитку співробітництва. Процес, розпочатий у Гельсінкі, показав реальну можливість досягнення взаємовигідних домовленостей, що йдуть на користь усім народам.

Це підтвердили і зустрічі держав-учасниць загальноєвропейської наради в Белграді (1977—1978 рр.), Мадриді (1980—1983 рр.), Стокгольмі (1984—1987 рр.), Відні (1976—1986 рр.).

Слід звернути увагу на те, що в 60—70-ті роки в Радянському Союзі виникло нове політичне явище — відкрита критика політики КПРС. Людей, які вимагали широких громадянських, релігійних і національних прав, стали називати дисидентами. Дисидентство як явище вийшло на поверхню суспільного життя в роки хрущовської відлиги. У період Гельсінського процесу 1975 р. воно дістало новий імпульс, оскільки СРСР підписав Гельсінську заяву й офіційно погодився визнати права і свободи трудящих.

У травні 1976 р. в Москві засновано перший Гельсінський комітет, а в листопаді 1976 р. в Києві виникає Українська гелсінська група, яку очолив Микола Руденко. У групі налічувалось 37 учасників, серед яких були згодом ув'язнені дисиденти Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, а також ті, хто вижив після радянських таборів, — Левко Лук'яненко, Святослав Караванський, Оксана Попович, Ірина Ситник та ін. Українська гелсінська група мала контакти з подібними організаціями в інших республіках.

Вони поставили собі за мету легальну боротьбу законними методами за справжню свободу і демократію, за незалежність України, яку вона мала здобути, скориставшись своїм конституційним правом на вихід із СРСР. Проте, незважаючи на взяті на себе в Гельсінкі зобов'язання, радянське керівництво вчинило дисидентам погром. Майже три чверті членів Української гелсінської

сінської групи були засуджені на строк від 10 до 15 років. Решту вислано з України (частина з них згодом емігрувала).

Під впливом Гельсінського процесу в 70-ті роки сталися значні зміни в Азії. Наприкінці 1971 р. в боротьбі на національну незалежність здобув перемогу народ Східної Бенгалії (Східний Пакистан). Була утворена Народна Республіка Бангладеш.

Після переможного закінчення війни утворилась Соціалістична Республіка В'єтнам, було проголошено Лаоську Народну-Демократичну Республіку. Квітнева революція в 1978 р. встановила республіканську форму правління в Афганістані. Новий етап політичного життя в Ірані розпочався в 1979 р., коли було проголошено Ісламську Республіку Іран.

Деяку позитивну роль у поліпшенні міжнародної обстановки відіграли радянсько-американські переговори на вищому рівні, що відбулися наприкінці 60-х — на початку 70-х років. За підсумками цих переговорів було підписано ряд угод з протиракетної оборони та важливих договірно-правових актів. У 1979 р. СРСР та США підписали Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2), що будувався на принципі рівності й однакової безпеки обох сторін. Ці договірно-правові акти створювали передумови для розвитку двостороннього співробітництва на довгостроковій основі відповідно до принципу мирного співіснування держав з різним суспільним ладом.

Але противники послаблення міжнародної напруженості вимагали відмови від будь-яких обмежень гонки озброєнь, стримували поліпшення радянсько-американських відносин, договір ОСО-2 не був ратифікований США і тому не набув чинності.

Зусилля СРСР та інших країн соціалістичної співдружності були спрямовані на те, щоб закріпити досягнення політичної розрядки, перетворити принципи мирного співіснування на загальноприйняту норму життя.

Слід особливо відзначити, що американський імперіалізм був змушений урахувати співвідношення сил на міжнародній арені, яке склалось у ці роки, оборонний потенціал СРСР та можливі наслідки ракетно-ядерного конфлікту. Робити ставку на розв'язання нової світової війни ставало дедалі небезпечніше, а тому капіталістичні держави, зокрема США, надавали особливого значення малим локальним війнам. Щораз виразніше виявлялись суперечності між агресивними планами імперіалізму і можливостями їх здійснення.

Досить яскравим підтвердженням цього була поразка США у В'єтнамі. Податок воєнної інтервенції американського імперіалі-

зму проти одного з форпостів соціалізму в Азії був спрямований на те, щоб завдати удару по національно-визвольному рухові. З іншого боку, США мали на меті перетворити В'єтнам на свій воєнно-політичний плацдарм, зробивши його об'єктом економічної експансії американських монополій.

У цій війні Сполучені Штати використали високорозвинуту промислову технологію для виробництва витончених засобів масового знищення людей.

США в ці роки втягуються у війну своїх союзників по агресивних блоках та надають конфліктові характеру міжнародної антикомуністичної інтервенції. Під тиском США у війні проти в'єтнамського народу взяли участь Австралія, Нова Зеландія, Південна Корея, Таїланд та Філіппіни. Агресія у В'єтнамі не тільки призвела до морально-політичної ізоляції США, а й викликала глибоку соціально-політичну кризу в країні. Нечуваний героїзм в'єтнамського народу; всебічна допомога, що надавалась країнами соціалістичної співдружності, особливо СРСР; зміцнення міжнародного руху солідарності з в'єтнамським народом змусили США піти на укладення угоди про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі.

Не менш гарячою точкою планети протягом багатьох років був Близький Схід. Агресія проти Єгипту, Сирії та Йорданії, що була здійснена Ізраїлем за підтримки США в червні 1967 р., показала складність обстановки у цьому районі земної кулі. Керівні кола Ізраїлю, підтримані США, не змінювали своїх агресивних планів. Курс уряду Ізраїлю, зумовлений небажанням зважати на законні права арабських народів та повернути окуповані землі, викликали нову хвилю воєнних дій у жовтні 1973 р. Справедливу боротьбу арабських народів за свободу та незалежність, за повернення всіх окупованих територій і забезпечення прав арабського народу Палестини підтримували в ці роки всі прогресивні сили світу.

Гонка озброєнь у 60-ті — 70-ті роки призвела до накопичення засобів масового знищення в гігантських масштабах. На озброєння було витрачено кошти, які можна було спрямувати на вирішення нагальних соціально-економічних проблем людства. 1960 р. Радянський Союз вніс на розгляд сесії Генеральної Асамблеї ООН основні положення договору про загальне та повне роззброєння всіх держав під неослабним міжнародним контролем. Але США, Великобританія та Франція не пішли назустріч СРСР і продовжували курс на посилення гонки озброєнь.

Наполегливі вимоги СРСР та прогресивних сил світу сприяли в серпні 1963 р. підписанню Московського договору про заборо-

ну ядерних випробувань в атмосфері, космічному просторі та під водою. Більш як 110 держав приєдналися до цього документа. У березні 1970 р. набув чинності Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, що його підписали більш як 130 держав. Цей договір став серйозною перепоною для подальшого розповсюдження ядерної зброї. Забороняючи ядерним державам передавати цю зброю будь-кому, а країнам, що не мають такої зброї, виробляти її, договір обмежує можливість виникнення ядерного конфлікту. Поряд з установленням міжнародного контролю за виконанням взятих державами зобов'язань, передбачено, що будуть вжиті заходи для забезпечення безпеки неядерних держав-учасниць договору.

Переходячи до другого питання лекції, необхідно підкреслити, що доля прогресу людства багато в чому залежала від міжнародних відносин. Міжнародне становище в 70—80-ті роки було непростим, але стабільним. Етап розрядки міжнародної напруженості, що припав на першу половину 70-х років, змінився поверненням до «холодної війни», яка розпочалась наприкінці 70-х років і тривала до середини 80-х.

Як ми вже зазначили, СРСР, США, Францією та іншими великими державами було зроблено чимало кроків до розрядки, що завершилась Гельсінським процесом.

Важливою складовою міжнародних відносин у 70-ті роки було мистецтво дипломатії, яке майже завжди пов'язувалось з мистецтвом переговорів. Передусім варто і сьогодні пам'ятати про негативну спадщину «холодної війни» як приклад такої переговорної дипломатії, яка в принципі несумісна з пошуками компромісів, навіть за умови нормальних відносин між державами.

Протягом близько сорока років після Другої світової війни існувала вкрай несприятлива атмосфера для міжнародних переговорів. У той час радянський міністр закордонних справ А. А. Громико так викладав молодим дипломатам «золоті правила» переговорів: по-перше, «вимагайте все по-максимуму, вимагайте того, що вам ніколи не належало», по-друге, «оголошуйте ультиматуми», по-третє, «не відступайте ні на крок, і вони самі запропонують вам як компроміс частину того, що вам ніколи не належало». Не А. А. Громико впровадив такий стиль дипломатії. Перебуваючи на пенсії, В. М. Молотов розповідав у 70-х роках, що Сталін був прихильником дипломатії вимог. Так, він домагався, щоб СРСР одержав право контролювати протоки з Чорного до Середземного морів і колишню італійську колонію — Лівію. Коли Молотов спробував довести нереальність подібних претензій,

Сталін наказував: «Дави, натискуй, вимагай!». Справа, як визначав Молотов, «не пройшла». Іншим прикладом силової дипломатії Сталіна може бути радянська блокада Берліна в 1948—1949 рр., якій передувала політика погроз на переговорах.

До речі, за часів «холодної війни» американська дипломатія також виробила свій «стиль». К. Лодж, представник США в ООН, посол у Південному В'єтнамі і ФРН, згадував, що він керувався таким принципом: «Ніколи, ніколи, ніколи не дозволяти, щоб виступ комуністів залишився без негайної відсічі». Подібна тактика спостерігалась під час переговорів у Парижі в 70-х роках про припинення американського збройного втручання у справі Індокитаю, коли кожна зі сторін, офіційно не визнана протилежною (проамериканські уряди, фронти національного визволення), виборювала право сидіти в залі засідання так, щоб вона сприймалась як визначна держава.

Звичайно, не такі перешкоди були основними. Панувала конфронтаційна риторика, переконаність, що єдності інтересів між Сходом і Заходом не може бути, що агресія ось-ось розпочнеться. Це було справжнім гальмом для переговорів, перетворювало їх на взаємні звинувачення. Незабаром деякі дослідники міжнародних відносин після Другої світової війни писали про «зустріч для відсічі». Вони не бачили можливостей повернення спілкування між державами до його природного призначення — переговорів для згоди.

У 70-ті роки в міжнародних відносинах першочерговими залишались проблеми на Близькому Сході. У 1978 р. американцями були організовані переговори в Кемп-Девіді між президентом Єгипту А. Садатом і прем'єр-міністром Ізраїлю М. Бегіном. Позиції сторін були непримиренними. Ішлося про окуповані в 1967 р. Ізраїлем території Єгипту в Синайській пустелі. Єгипет вимагав їх повного звільнення, спираючись на відому резолюцію № 242 Ради Безпеки ООН. Ізраїль відмовлявся, твердячи, що новий кордон між Єгиптом і Ізраїлем не буде «безпечним», як вимагала та ж резолюція Ради Безпеки. Єгипет уважав, що резолюція вимагала від Ізраїлю звільнення всіх територій, а Ізраїль нагадував про те, що в резолюції англійською мовою немає артикула «*the*», тобто не йдеться про «всі» території (у текстах іншими мовами ООН такої двозначності не було). Крім того, викладаючи свої пропозиції, Єгипет і Ізраїль багато говорили про давню і сучасну історію, про те, кому — арабам чи євреям — належить Близький Схід, хто там з'явиться першим, чиїх більше святинь там розташовано. Єгипет нагадував також про неприпустимість

агресії. Ізраїль — про страждання мільйонів євреїв під час Холокосту і т. п.

Кемп-Девідські угоди були переломними, хоча свого часу їх трактували як зраду арабських інтересів, розвал єдиного фронту боротьби арабів з Ізраїлем. Проблема вийшла з глухого кута, переговори з різних аспектів близькосхідної проблеми продовжуються і тепер.

Проте 70-ті та перша половина 80-х років були роками не лише розрядки напруженості, а й гонки озброєнь, протистояння воєнно-політичних блоків. У 70—80-х роках швидкими темпами зростали військові витрати США та країн НАТО. У США вони зросли з 122 млрд доларів у 1979 р. до 284 млрд доларів у 1985 р. За п'ятиріччя військові витрати становили більше ніж 3 трлн доларів. У цілому на військове виробництво припадало 20—30 % державного бюджету країн-учасниць НАТО. Наприкінці 70-х років у порівнянні з 60-ми роками кількість стратегічних засобів США, спрямованих на СРСР, збільшилась у 7 разів (з 2 тис. до 15 тис.). Розроблялись нові засоби масового знищення — від нейронної та лазерної зброї до перенесення ядерної зброї в космос.

Важливо при цьому зазначити, що і в СРСР здійснювались військові приготування. Радянський Союз і його союзники тримали на всій території Східної Європи величезне угруповання сухопутних, головним чином танкових, військ. Водночас Радянський Союз до початку 70-х років досягнув паритету з США за основними якісними та кількісними параметрами ядерної зброї. Хоч у 1972 р. під час візиту президента США Р. Ніксона до Радянського Союзу між СРСР і США було підписано ряд важливих угод, гонка озброєнь тривала.

Таким чином, у 70—80-ті роки значно зросла можливість ліквідувати зовнішню загрозу: ніколи протягом усієї історії СРСР не мав такого потенціалу стратегічної зброї. Радянський Союз у ці роки став могутньою державою, що могла впливати на перебіг подій у будь-якому куточку земної кулі. Це виявилось, зокрема, у впливі на розвиток процесів у країнах «третього світу». Як відбилися ці дії у військовій і дипломатичній галузях на забезпеченні національних інтересів Радянського Союзу? На це запитання немає однозначної відповіді тому, що в ці роки розпочалась політична криза в СРСР та країнах соціалістичного табору, що в подальшому призвела до розпаду цих держав і світової соціалістичної системи загалом. З одного боку, авторитет Радянського Союзу зростав, на його думку не могла вже не зважати жодна країна. З іншого — це мало несподівані наслідки. Проти СРСР

виступили найбільші держави світу — не лише США, а й Великобританія, Франція, ФРН, Італія, Японія, Канада, Китай. Сполучені Штати, паралізовані в'єтнамською катастрофою, особливо гостро сприймали поширення радянського впливу в Африці, на Близькому Сході та в інших регіонах. На Заході це розцінювали як зростання радянської військової загрози.

Отже, незважаючи на певні зрушення в міжнародних справах і поліпшення в цілому обстановки у світі в 70—80-ті роки, у деяких регіонах земної кулі постають нові проблеми, що призводять до загострення суперечностей, посилення військової загрози. Свідченням відходу СРСР від політики розрядки було введення його військ до Афганістану наприкінці 1979 р. Через це мілітаристські сили за океаном домоглися прийняття довгострокової програми розширення виробництва стратегічних озброєнь. Отже, унаслідок дії низки чинників і виникнення нових реалій закріпити політику розрядки, надати їй безперервного характеру не вдалося. Зміни, що відбувалися у світі в 70-ті роки (революції в Нікарагуа, Ефіопії, Афганістані та ін.), а також прорахунки та помилки в радянській зовнішній політиці підштовхували країни Заходу до нової конфронтації.

Конфронтація СРСР і США та їхніх союзників призвела до зайвих витрат, сприяла ускладненню економічного стану країни. Протягом багатьох років наш народ витримував тягар непомірних військових витрат, значна частина його виробничого та інтелектуального потенціалу спрямовувалась тільки на обслуговування величезної армії.

На зовнішній політиці колишнього Радянського Союзу дуже позначилися як догматизм, так і практика келейних вирішень щодо доцільності тих чи інших зовнішньополітичних акцій. Рішення про введення радянських військ до Афганістану, наприклад, приймалось таємно кількома найвищими керівниками радянської країни. Саме тому стали можливими серйозні політичні прорахунки, які коштували життя і здоров'я багатьом молодим хлопцям, що були вкинуті в криваве горнило війни.

Через Афганістан у складі контингенту радянських військ і апарату радників пройшло 525,5 тис. офіцерів, сержантів, солдатів, робітників і службовців Радянської армії.

Станом на 15 лютого 1989 р. втрати радянських військ в Афганістані становили (чол.): вбитими і померлими від ран — 13 833 (у тому числі офіцерів — 1979); пораненими — 49 985 (у тому числі офіцерів — 7132). Звання Героя Радянського Союзу було присвоєне 66 військовослужбовцям (у тому числі 23 — посмертно).

Орденами і медалями нагороджено 200,2 тис. військовослужбовців, робітників і службовців (у тому числі посмертно — 10,9 тис.).

Таким чином, участь у внутрішньому збройному конфлікті в Афганістані була найтривалішою операцією радянських військ за межами СРСР у мирний час.

Аналіз обстановки в 70—80-ті роки свідчить про те, що світ вступив у період складного протистояння, яке загрожувало ядерною катастрофою. Хоча головним змістом зовнішньополітичного курсу колишньої Радянської держави залишалась боротьба за мир, взаєморозуміння і співробітництво народів, зовнішня політика СРСР у ці роки була позначена серйозними помилками і відхиленнями від проголошеного курсу.

Узагальнюючи викладене, сформулюємо висновки.

По-перше, політична ситуація в різних країнах у цей період характеризувалась кризами влади. Консервативні сили виявилися неспроможними нейтралізувати демократичні рухи, які активно виступали проти гонки озброєнь, за розширення соціальних програм.

По-друге, аналіз розвитку соціалізму в умовах НТР дає підстави для висновку, що соціалістичні країни досягли певних успіхів в економіці. Проте в ці роки посилюються застійні явища в політичній, соціальній та економічній сферах у країнах соціалістичної системи, які справили руйнівний вплив на суспільні відносини.

По-третє, на міжнародні відносини в 70-ті — на початку 80-х років активно впливав Гельсінський процес, що започаткував нові тенденції у світовій політиці. Проте командно-адміністративні методи здійснення як внутрішньої, так і зовнішньої політики призвели до відставання соціалістичної системи, втрати нею світового авторитету.

Контрольні запитання

- 1. Якими тенденціями розвитку характеризується капіталістичний світ у 70—80-ті роки?*
- 2. Що стало причинами деформації соціалістичної системи на новому етапі НТР?*
- 3. Чим характеризується міжнародна обстановка в 70—80-х роках?*
- 4. Який вплив на внутрішню політику і міжнародні відносини справляє НТР?*

Література

Аксенов Ю. С. Механизм торможения и революционная перестройка: страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди. — М.: Политиздат, 1989. — С. 384—394.

Білоусов М. Поле битви — стіл переговорів // Політика і час. — 1998. — № 10. — С. 52.

Капитализм на исходе столетия. — М.: Политиздат, 1987. — С. 74—106.

Кузнецова Л., Кузьменко В. З позиції обережного оптимізму. Інтеграційні та дезінтеграційні чинники багатовекторних процесів на європейському та пострадянському просторах // Політика і час. — 1998. — № 10. — С. 7.

Конспекты лекцій з курсу політичної історії // Сучасний світ. — К.: КДЕУ, 1994. — Вип. 2. — С. 39—42.

Медведев Р. М. Сулов и его время // Аргументы и факты. — 1989. — № 16. — С. 5—6.

Савельев В. Л. 50—80-ті: Час пошуків і втрачених можливостей. // Про минуле — заради майбутнього. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1989. — С. 164—178.

Социализм между прошлым и будущим / Под ред. акад. Богомолова. — М.: Политиздат, 1989. — С. 141—163.

Субтельний О. Україна: Історія. — К.: Либідь, 1991. — С. 441—460.

Чмир В. Європейці без Європи: менталітет українського народу в історичному контексті // Політика і час. — 1998. — № 9. — С. 55.

Разуваева Н. Н. Противоречия и трудности социально-экономического развития СССР в 1961—1985 гг. // Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди. — М.: Политиздат, 1989. — С. 327—345.

Тема X

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК СВІТУ НА ПОРОЗІ XXI ст. (1985 — 1990-ті роки)

Ця тема посідає особливе місце в курсі політичної історії. Значення її полягає в тому, що в ній розглядаються актуальні проблеми сучасного світу і тенденції його розвитку. А найголовніше те, що в цей період відбулися події, які докорінно змінили політичну карту світу і співвідношення в ньому політичних сил: соціально-економічні й політичні зміни в східноєвропейських країнах і розпад світової системи соціалізму; розпад СРСР і створення на його території незалежних самостійних держав. Ці події потрібно ще вивчати, досліджувати, адже вони є найважливішими подіями в політичній історії останнього 15-річчя XX ст. і мають величезний вплив на подальший розвиток світової історії.

Лекція 1

ПОЛІТИКА ПЕРЕБУДОВИ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ

- Сучасні тенденції суспільно-політичного розвитку світу. Політика перебудови радянського суспільства.
- Демократизація радянського суспільства та процес суверенізації республік. Розпад СРСР.
- Радянсько-американські відносини в другій половині 80-х — на початку 90-х років та їх значення для долі світу.

Вивчаючи дану тему в цілому і *перше питання* лекції, необхідно передусім зазначити, що світ на порозі XXI ст. являє собою складну, різноманітну і суперечливу картину. Це світ найскладніших альтернатив, тривоги і надій.

Світове співтовариство — це майже 160 держав, що стоять на різних рівнях історичного, соціально-економічного і культурного розвитку. У кожній країні або групи країн є власні проблеми, власні інтереси. Але при всьому цьому світовий розвиток є зако-

номірним поступальним процесом. У сучасних умовах дедалі наочніше виявляються тенденції до взаємозалежності держав, неподільності, цілісності світу, а отже, інтенсивнішими стають зв'язки між народами, зіткнення різних інтересів. Частіше виникають конфліктні ситуації, які потребують урегулювання.

За цих умов проблема визначення зовнішньополітичних пріоритетів є однією з найважливіших у політичному житті більшості країн. Необхідність урахування нових реальностей — взаємозалежності та цілісності сучасного світу, впливає з таких трьох основних факторів.

По-перше, удосконалення зброї масового знищення зробило світову війну практично неможливою. Учені різних країн, передусім СРСР і США, у 1983 р. вперше сформулювали висновок: розв'язання за сучасних умов ядерної війни призведе до глобальної екологічної катастрофи, до загибелі цивілізації. Ось чому проблема війни і миру, проблема виживання людства і навіть збереження життя на Землі стала першочерговою, найпекучішою проблемою сучасності. Ядерна війна не може бути засобом вирішення політичних і економічних суперечностей. Цей надзвичайно важливий висновок необхідно враховувати політикам, керівникам всіх країн світу.

По-друге, до проблеми збереження миру додалися інші проблеми глобального характеру, що зачіпають самі основи цивілізації. Це сировинна, енергетична, екологічна, продовольча, демографічна проблеми, проблема Світового океану, гострота і невідкладність вирішення яких потребують створення нового світового порядку, зміцнення миру, перемоги справедливості на всій планеті. Сьогодні жодна країна сама не спроможна вирішити всі ці проблеми. У цьому світі ми пов'язані єдиною долею, живемо на одній планеті, є відповідальними за раціональне використання ресурсів Землі як загальнолюдського надбання. У цьому теж виявляється взаємозалежність і цілісність світу.

З глобальними проблемами поєднуються і питання збереження і розвитку культури.

По-третє, в умовах НТР набуває винятково важливого значення чинник інтернаціоналізації продуктивних сил. Світове господарство стає єдиним організмом, поза яким не може нормально розвиватися жодна країна.

Вивчаючи проблему провідних тенденцій світового розвитку на порозі ХХІ ст., студенти мають зрозуміти, що в сучасний період людство прагне переосмислити попередній досвід і розробити нову модель розвитку цивілізації. У червні 1992 р. відбулася спе-

ціальна конференція ООН з проблем навколишнього середовища і майбутнього розвитку цивілізації, яка зробила ряд висновків щодо тенденцій розвитку світового співтовариства.

Одним з найважливіших висновків цієї конференції було те, що модель розвитку, використана багатьма капіталістичними країнами світу, вичерпала себе. Інтенсивне нарощування в рамках цієї моделі промислового потенціалу в значній мірі за рахунок пограбування інших країн, знищення природного середовища з використанням традиційної ринкової системи, рушійною силою якої є приватна власність, різка диференціація рівня життя населення Землі — це безвихідь, згубний для людства шлях.

Необхідна нова модель із значно дійовішими важелями централізованого регулювання як на рівні держави, так і світового співтовариства в цілому. Таке регулювання буде спиратися передусім на інтегровані інтереси суспільства, а вже потім — на інтереси приватного чи державного підприємця або групи підприємців.

Виходячи з тенденцій розвитку світового співтовариства і тих процесів, які відбувались у світі під впливом НТР, нові сили, на чолі з М. С. Горбачовим, що прийшли до керівництва СРСР у квітні 1985 р., стали на шлях радикальних змін у суспільстві. Реформаторам з самого початку було видно, що економіка країни охоплена кризою. З цього випливало і сформульоване тоді стратегічне завдання: прискорення соціально-економічного розвитку суспільства.

Однак невдовзі виявилось, що причини негативних явищ, які спостерігались у радянському суспільстві, значно глибші, ніж передбачалося спочатку, що криза охопила всі сфери життя. Тому з неї можна вийти тільки шляхом перебудови — революційних перетворень у галузі економіки, у політичній та духовній сферах життя суспільства. Поняття «прискорення» втратило свій сенс і поступилося поняттю «перебудова».

Таким чином, перебудова, зумовлена прагненням вирішити невідкладні економічні проблеми, мала на меті ще й завдання переборення історично обмежених, віджилих рис суспільної організації. Головною метою, основним напрямом перебудови вважалося досягнення якісно нового стану радянського суспільства, нового соціалізму «з людським обличчям».

Перебудова, ясна річ, спиралася на демократизацію, гласність, політичне оновлення, модернізацію економіки і на початку мала деякі позитивні наслідки. Одним з них було викриття природи сталінізму, антигуманної, антидемократичної суті внутрішньої і

зовнішньої політики керівництва партії і держави за часів Сталіна і в роки «застою» та ін.

У процесі перебудови М. С. Горбачов стверджував про можливість для СРСР повернення до демократичного соціалізму. Однак він припустився фатальної помилки, вважаючи, що демократизація і гласність автоматично вирішать економічні проблеми. Наслідком цієї помилки стала одна з катастрофічних економічних криз.

Перебіг подій показав, що в М. Горбачова, як ініціатора перебудови, не було конкретного плану її здійснення, перебудову ніхто глибоко не готував, реформи ніхто не прогнозував. Багато що відбувалося спонтанно, імпровізаційно, під тиском обставин.

Уже восени 1990 р. стало очевидним, що перебудова не дала бажаних результатів. Вона не вирішила жодної фундаментальної проблеми, що стояла перед радянським суспільством, яке вступило в період загальної кризи. Найактуальніші економічні проблеми не вирішувались. Економіка руйнувалася. Дедалі більше загострювалися міжнаціональні конфлікти. Розпочалися міжусобні війни. Матеріальний добробут трудящих мас швидко погіршувався.

Академік А. Д. Сахаров у своїй книжці «Горький, Москва, далее везде», яка вийшла у світ 1990 р. в Нью-Йорку, зазначав: «Протягом останнього року в мене посилювалось почуття неспокою щодо загальної лінії внутрішньої політики М. Горбачова. Мене хвилював і хвилює величезний розрив між словами і ділами в економічних, соціальних і політичних справах...

У політичній сфері мене хвилює явне прагнення Горбачова набути безконтрольної особистої влади...

У соціальній сфері мене хвилює відсутність реальних змін на краще у становищі майже всіх верств населення...»¹.

Можливість проведення радикальної перебудови без погіршення в економіці, правовій і культурній сферах суспільства було втрачено, і в цьому полягає одна з основних помилок ініціатора перебудови.

Вивчаючи *друге питання*, студентам необхідно осмислити, що перебудова передбачала реформу політичної системи, демократизацію радянського суспільства. У 1987—1988 рр. була сформульована реформаторська політична концепція і здійснені реальні політичні реформи. Суть їх полягала в поступовому переході влади від партапарату до державних органів, які мали обиратися парламентським шляхом. Ідея загальнолюдських демократичних

¹ Цит. за: Аргументы и факты. — 1991. — № 19. — С. 4.

цінностей витісняла жорстокий класовий підхід до політичної демократії. Були прийняті закони, що відкривали можливість альтернативних політичних виборів. Перші вільні вибори народних депутатів СРСР у березні 1989 р. виявили чимало нових політичних лідерів, сприяли прискоренню політизації радянських людей.

Виникають так звані «неформальні» групи та об'єднання. Політично активне населення об'єднувалось у народні фронти та рухи. Уперше це відбулося в Прибалтійських республіках. 23 серпня 1987 р. у Вільнюсі, Ризі і Таллінні пройшли масові маніфестації на знак протесту проти підписання секретної радянсько-німецької угоди 1939 р. про розмежування сфер впливу, що призвело до втрати цими республіками незалежності ще влітку 1940 р. Ці виступи поклали початок процесу, який завершився відновленням незалежності Литви, Латвії та Естонії.

Напруженість на ґрунті національних відносин виникла в більшості радянських республік. Не обійшлося без конфліктів. Найтрагічніший з них — конфлікт між вірменами та азербайджанцями щодо проблеми Нагірного Карабаху. На початку 1990 р., коли переговори про Нагірний Карабах зайшли в глухий кут, а Литва проголосила свою незалежність, стало очевидним, що центральна влада не в змозі стримати процес розпаду Радянського Союзу.

Радикальна опозиція все рішучіше відмовлялась від соціалістичного вибору. З червня 1989 р. до початку 1990 р. вона реалізувала вимогу про ревізію 6-ї статті Конституції СРСР (про КПРС як керівну силу радянського суспільства), що мало величезне значення для ліквідації політичної монополії КПРС. Сама КПРС розкололася. Вона виявила повну нездатність вести політичну боротьбу в умовах плюралізму. Перебудова на основі соціалістичного вибору зайшла в безвихідь. Розпочався процес суверенізації республік.

Дуже важливі події в країні відбулися в другій половині 1991 р. Вони почалися з того, що 19 серпня 1991 р. група керівників СРСР, які посідали високі державні пости (Б. Пуго — міністр внутрішніх справ, Г. Янаєв — віце-президент СРСР, О. Бакланов — перший заступник голови Ради оборони СРСР, В. Павлов — Прем'єр-міністр СРСР, В. Крючков — голова КДБ СРСР, Д. Язов — міністр оборони СРСР та ряд інших) утворили Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР (ДКНС) з метою, як вони заявляли, захистити СРСР, запобігти його розвалу. Але вже 21 серпня стало зрозумілим, що «путч» провалився. Проте ця подія мала далекосяжні і глибокі наслідки.

Серпневі події 1991 р. покінчили з перебудовою на основі «розкриття потенціалу соціалізму». Після цих подій у країні склалася принципово нова ситуація. Систему, яку збиралися перебудувати, було зруйновано, діяльність КПРС заборонено. Фактично був ліквідований фундамент тоталітарно-бюрократичної держави. Почався процес радикального зламу і заміни старих суспільних структур новими відносинами власності, державними і політичними інститутами.

Крах радянської тоталітарної системи прискорив розпад Радянського Союзу як єдиної унітарної держави. Одна за одною проголошували себе незалежними і самостійними союзні республіки.

7—8 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі (під Брестом) відбулася зустріч лідерів Республіки Білорусь, Російської Федерації та України. У заяві глав держав відзначалося, що переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут. Об'єктивний процес виходу республік зі складу Союзу РСР і утворення незалежних держав став реальним фактом. С. Шушкевич, Б. Єльцин і Л. Кравчук від імені своїх держав 8 грудня підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), відкриту для всіх колишніх республік Союзу РСР.

21 грудня 1991 р. в Алма-Аті керівники 11 колишніх союзних республік (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Російської Федерації, Таджикистану, Туркменистану, Узбекистану та України) колишнього Радянського Союзу підписали Декларацію про створення Співдружності Незалежних Держав. У цій Декларації підкреслювалось прагнення незалежних держав побудувати демократичні правові держави.

Ці події означали кінець існування СРСР. У зв'язку з цим 25 грудня 1991 р. М. С. Горбачов заявив про відставку з поста Президента СРСР.

Необхідно відзначити, що перебудова стала могутнім стимулом дезінтеграції СРСР, але не була причиною цього процесу. Ті, хто твердять, що «хтось» розвалив країну, не враховують однієї принципової обставини: тільки збереження тоталітарного режиму могло зберегти СРСР. Перехід радянського суспільства до демократії неминуче мусив потягти за собою дезінтеграцію останньої імперії.

Головні помилки М. Горбачова пов'язані не з тактикою і політичним маневруванням (хоч і тут він допустив немало прорахунків і помилок), а зі стратегією, із загальним баченням і реальних умов, і майбутнього шляху. М. Горбачов припустився трьох головних принципових стратегічних помилок.

По-перше, він неправильно оцінив справжню ситуацію в радянському суспільстві і в партії, не усвідомивши всієї глибини їхнього переродження.

По-друге, здійснюючи перебудову, Горбачов керувався «новим баченням соціалізму». Проте в цьому «новому баченні» принципово нового явно бракувало. М. Горбачов опинився в полоні вельми поширеної думки, що всі негаразди соціалістичного суспільства пояснюються тільки сталінськими перекрученнями марксистсько-ленінських ідей. Досить тільки ці ідеї «очистити» від сталінських спрощень і перекручень і все буде гаразд. Він не розумів, що у самій концепції соціалізму містилися не тільки прогресивні й незаперечні елементи, а й утопічні та просто помилкові постулати. Життя з часів В. Леніна якісно змінилося, а тому навіть «очищений і виправлений» марксистсько-ленінський соціалізм вже не відповідав новим умовам, потребував глибокого і серйозного перегляду.

По-третє, неправильна оцінка становища радянського суспільства і помилкова мета самі стали джерелом постійних помилок у виборі шляхів, засобів, методів виходу з ситуації, що склалася, прорахунків у визначених планах і термінах їх реалізації. Усе це додатково підривало авторитет і перебудови, і її лідера.

Отже, перебудова, задумана як процес суспільного перевлаштування Радянського Союзу, тривала з квітня 1985 р. до серпня 1991 р. Уже в середині 1991 р. суспільні зміни втратили первісний перебудовчий зміст, їх соціалістичну спрямованість. Найразючішим підсумком перебудови став розпад СРСР.

У наші дні в пресі дискутується проблема: чи була змова ліквідувати СРСР? Погляди багатьох авторів книг, статей (Бориса Олійника, Едуарда Яковлева, Станіслава Меншикова та ін.) сходяться на тому, що розвал і ліквідація СРСР замишлялись на Заході задовго до 1991 р. При цьому наводяться факти, документи про те, що США витратили трильйони доларів, щоб здобути перемогу в «холодній війні» проти СРСР¹. Колишній держсекретар США Бейкер у 1994 р. в американському Конгресі заявив: «...одержана перемога в «холодній війні» проти СРСР. Головне — найшлися зрадники»². А президент США Б. Клінтон урочисто підкреслив: «Політика відносно СРСР і його союзників переконливо довела правильність взятого нами курсу на усунення однієї з найсильніших держав світу. Так, ми втратили на це багато мі-

¹ Див.: Олійник Б. Два роки в Кремлі. — К.: Сільські вісті. — 1992. — С. 54—56, 119.

² Цит. за: Заречный В. Новое преобразование мира: взгляд из Вашингтона // Комуніст. — 1999. — № 15.

льярдів, і вони вже близькі до того, що в росіян називається самоокупністю»¹.

Вивчаючи *третє питання*, важливо усвідомити, що стан радянсько-американських відносин значно впливав на міжнародний клімат в цілому. СРСР і США несуть велику відповідальність за те, що післявоєнний період набув характеру небезпечної конфронтації, яка виснажувала ресурси і деформувала не тільки економіку, а й увесь суспільний розвиток.

Нестримна гонка озброєнь, крім смертельної небезпеки, яку вона створювала для людства, ще і поглинала величезні матеріальні та людські ресурси, необхідні для виробництва продуктів харчування, ліків, будівництва житла, шкіл, лікарень. До початку 90-х років щоденно понад 2,5 млрд доларів витрачалося на все нові засоби руйнування. У виробництві озброєння, за даними ООН, у світі зайнято було 70 млн чол. Витрати на воєнні дослідження і розробки становили 1/4 загальносвітових витрат на науково-дослідні та конструкторські роботи. З трьох мільйонів учених та інженерів, які працювали тоді в наукових лабораторіях світу, близько півмільйона спеціалістів, кращих технологів і конструкторів займалося розробленням нових систем зброї.

З середини 80-х років Радянський Союз змінив акценти у своїй зовнішньополітичній діяльності, здійснював заходи, які свідчили про його прагнення послабити міжнародне напруження. Разом зі своїм найближчим оточенням М. Горбачов визначив три основні напрями зовнішньополітичної діяльності: 1) пом'якшення напруженості між Сходом і Заходом шляхом переговорів з США про роззброєння; 2) урегулювання регіональних конфліктів; 3) визнання існуючого міжнародного порядку і розширення економічних зв'язків з усіма державами, без надання пріоритету країнам соціалістичної орієнтації.

У 1986 р. Організація Об'єднаних Націй почала обговорювати висунуту Радянським Союзом концепцію всеосяжної системи міжнародної безпеки. З ініціативи СРСР ООН прийняла важливі рішення про врегулювання внутрішніх конфліктів у Камбоджі, Анголі, Нікарагуа, Афганістані, на Кіпрі.

Була досягнута угода про припинення тривалої війни між Іраном та Іраком. Велися переговори про ліквідацію конфліктів у Центральній Африці й на півдні цього материка, про нормалізацію відносин між Лаосом і Таїландом, Ефіопією і Суданом, Марокко і Фронтом Полісаріо, Північною і Південною Кореєю.

¹ Цит. за: Дрозд В. Обмірковуючи заново // Товариш. — 1998. — 16 квіт.

У лютому 1988 р. М. Горбачов заявив про виведення радянських військ з Афганістану, яке почалося 15 травня 1988 р. і завершилося 15 лютого 1989 р. Війна в Афганістані, за офіційними даними, дорого обійшлася Збройним силам СРСР (13.833 убитих¹ і понад 49 тис. поранених).

Наприкінці 80-х років вищі органи державної влади СРСР прийняли ряд важливих документів, які сприяли зміцненню миру і подальшому поліпшенню радянсько-американських відносин. Так, на I З'їзді народних депутатів СРСР (травень—червень 1989 р.) було прийнято постанову «Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР», у якій визначено, що зовнішньополітична стратегія Радянського Союзу має всебічно сприяти забезпеченню міжнародної стабільності, взаємодії держав і народів у їхньому спільному русі шляхом прогресу.

Завдяки новому зовнішньополітичному курсу відбувалися значні зміни в Європі. У 1989 р. почався розпад комуністичного блоку в Східній Європі. У липні 1990 р. радянське керівництво погодилося на об'єднання ФРН і НДР у єдину державу.

Яка була результативність зовнішньополітичної діяльності СРСР?

У другій половині 80-х — у 90-ті роки стався поворот у радянсько-американських взаєминах — від конфронтації і змагання в гонці озброєнь до взаєморозуміння, а в ряді питань — навіть до партнерства. Це змінило на краще всю світову ситуацію.

Важливою формою обговорення й вирішення міжнародних проблем стали радянсько-американські зустрічі на найвищому рівні. У 1986—1990 рр. відбулося сім зустрічей М. С. Горбачова з президентом США і понад 30 зустрічей міністрів закордонних справ. Саме СРСР і США взяли на себе відповідальність за те, щоб якнайшвидше були демонтовані механізми воєнного протистояння Сходу і Заходу в цілому.

Переговори 1986 р. в Рейк'явіку сприяли тому, що у вересні 1987 р. було досягнуто домовленості між СРСР і США про ліквідацію ракет середньої дальності (РСД) та ракет малої дальності (РМД).

Одним з головних підсумків радянсько-американської зустрічі на найвищому рівні у Вашингтоні (грудень 1987 р.) стало підписання угоди між СРСР і США про ліквідацію РСД—РМД. Ця угода стала історичною. По-перше, у ній було зафіксовано рішення сторін не тільки про обмеження, а й про реальне знищення двох класів ракетно-ядерної зброї. По-друге, світ був звільнений від двох тисяч ядерних боеголовок.

¹ Див: Гриф секретности снят // Правда. — 1992. — 30 груд.

Водночас СРСР прийняв рішення скоротити свої збройні сили в односторонньому порядку на 500 тис. військовослужбовців, 10 тис. танків, 8,5 тис. гарматних систем, 820 бойових літаків.

До липня 1990 р. армія вже була зменшена майже на 300 тис. осіб. З урахуванням додаткових заходів на європейській частині СРСР було скорочено понад 15,8 тис. танків, близько 21,3 тис. гарматних систем, понад 860 бойових літаків, 40 бойових кораблів, значну кількість іншої техніки.

Було ліквідовано два військових округи (за рахунок об'єднання Середньоазіатського з Туркестанським, а Приволзького — з Уральським), розформовано управління двох загальновійськових армій і п'яти армійських корпусів, 21 загальновійськової дивізії, ряд інших з'єднань і частин.

Одночасно з підписанням у грудні 1987 р. у Вашингтоні угод між СРСР і США про ліквідацію ракет середньої і малої дальності були підписані також документи, що додавалися до угоди: меморандум про домовленість щодо встановлення вихідних даних у зв'язку з угодою, протокол про процедури, які регулюватимуть ліквідацію ракетних засобів, що підлягають дії угоди, протокол про взаємні інспекції виконання умов угоди.

Важливим підсумком переговорів у Вашингтоні було значне просування вперед по шляху розуміння необхідності радикального скорочення стратегічних наступальних озброєнь обох сторін, дотримуючись договору про протиракетну оборону (ПРО) у тому вигляді, яким він був підписаний СРСР і США в 1972 р.

Важливі радянсько-американські документи підписані під час візиту М. С. Горбачова до США в червні 1990 р. У спільних заявах сторін проголошувались основні положення майбутнього договору про 50 % скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Керівники двох країн підписали угоду про відмову від виробництва і про знищення хімічної зброї, протокол до договору про ядерні випробування, протокол до договору про ядерні вибухи в мирних цілях.

Новим проявом ефективності спільних дій Радянського Союзу і США стала зустріч М. С. Горбачова і Дж. Буша в Гельсінкі 9 вересня 1990 р. У спільній заяві засуджувалася агресія Іраку проти Кувейту, підтверджувалося, що обидві країни забезпечать додержання санкцій проти Іраку. Одночасно (відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН) СРСР і США заявили, що вони з міркувань гуманності надаватимуть Іраку і Кувейту продовольчу допомогу.

Відзначаючи позитивні моменти зовнішньополітичних ініціатив і практичних дій тодішніх радянських керівників, необхідно

підкреслити, що значне скорочення озброєнь з боку СРСР порушило принцип рівності і тим самим завдало шкоди досягнутому раніше воєнно-стратегічному паритету між СРСР і США. Так, наприклад, без консультацій з військовими спеціалістами було прийняте рішення про знищення кращого у світі ракетного оперативного-тактичного комплексу «Ока», який не був предметом радянсько-американських переговорів про роззброєння.

У другій половині 80-х — на початку 90-х років глибокі зміни відбулися у колишніх соціалістичних державах Східної Європи. Після розвалу СРСР до міжнародної політики включились нові незалежні держави.

Зміни, що відбувались у світі, зробили актуальною проблему становлення нової системи європейської безпеки. Велике значення для її вирішення мала Паризька нарада голів держав та урядів країн — учасниць Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), що відбулася в листопаді 1990 р. Нарада прийняла три важливі документи: «Хартію для нової Європи», «Спільну декларацію 22 держав» і «Договір про звичайні збройні сили в Європі».

У Хартії велику увагу приділено гуманітарним аспектам міжнародних відносин, «людському виміру» і становленню нового механізму розвитку загальноєвропейського процесу. Нарада також ухвалила рішення про радикальне скорочення озброєнь та збройних сил у Європі.

Отже, перемога нового політичного мислення в зовнішній політиці СРСР, реальні кроки щодо її здійснення сприяли пом'якшенню політичного клімату у світі.

Лекція 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ Й ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

- *Демократичні революції в країнах Східної Європи. Крах авторитарно-тоталітарних режимів.*
- *Німецька проблема. Об'єднання Німеччини. Порушення балансу політичних сил у Європі.*

Мету даної лекції становить з'ясування суті процесів, що розгорталися в країнах колишньої соціалістичної співдружності, аналіз їхніх причин і соціально-економічних та політичних на-

слідків, можливого впливу на розвиток загальної ситуації в Європі, на баланс політичних сил.

Розгляд *першого питання* почнемо з нагадування про те, що рубіж 80-х — початок 90-х років ознаменувався масштабною, сповненою драматизму смугою революційного оновлення більшості східноєвропейських країн «реального соціалізму». За короткий проміжок часу відбулися радикальні зміни в економічній, політичній та ідеологічній сферах суспільного життя, комуністичні партії були позбавлені влади. Ці події можна класифікувати як унікальні не тільки в європейській, а й у світовій історії ХХ ст.

І справді, у більшості країн відбулися такі суспільні перетворення, а їхні наслідки є настільки несподіваними, що вони не вкладаються в рамки звичних уявлень про можливі шляхи трансформації суспільства.

Смугу демократичних революцій розпочали Болгарія, НДР, Румунія і Чехословаччина (листопад—грудень 1989 р.). До влади в цих державах прийшли нові політичні сили, що почали здійснювати свій, відмінний від попереднього, курс у суспільно-політичному й економічному житті. Слідом за цими країнами протягом 1989—1990 рр. зміни революційного характеру відбулися також в Угорщині, Польщі та Югославії. З кінця 1990 р. аналогічні зрушення стали відбуватися також у Монголії та Албанії. Досі процеси перетворень не торкнулися Куби, Північної Кореї, Китаю, проте і в цих країнах (або за їхніми межами) уже складається серйозна політична опозиція.

Процеси, які відбулися на зламі 80 — 90-х років у країнах колишньої соціалістичної співдружності, ні серед політиків, ні серед істориків не отримали однозначної оцінки. Більш-менш чітко визначились три погляди на ці процеси: переворот у середовищі правлячої верхівки, звичайний контрреволюційний переворот, демократичні революції.

Наскільки правомірна кожна з названих оцінок?

Прихильники першої з них на підтримку своєї версії посилаються насамперед на відсутність глибинних перетворень у суспільстві, на збереження в основному колишніх виробничих відносин, на незавершеність реорганізації влади й інших політичних процесів. Прихід до влади альтернативних сил розглядається як явище тимчасове, оскільки, не маючи чіткої програми перетворення суспільства, вони приречені на невдачу і швидке сходження з політичної арени.

Ті, хто розглядає події як контрреволюцію, мотивують свою оцінку антикомуністичним характером перетворень, відсторо-

ненням від влади комуністичних і робітничих партій і відмовою від «соціалістичного вибору».

Наскільки обґрунтованими можна вважати подібні оцінки?

Незважаючи на всю специфіку і різноманітність, революції мали одну спільну рису, єдину загальну однопланову спрямованість. Це були виступи проти тоталітарних режимів, проти ґрубих обмежень і порушень прав і свобод громадян, проти засилля бюрократичних структур. Водночас це був вияв протесту проти соціальної несправедливості в суспільстві, проти незаконних привілеїв і корумпованості структур, що були при владі, проти невинного зниження життєвого рівня трудящих. Нарешті, це було масове відторгнення адміністративно-командної, однопартійно-державної бюрократичної системи управління економікою, що призводила до безгосподарності і марнотратства, глибоких економічних криз.

На користь останньої точки зору (демократичні революції) свідчать як багатотисячні демонстрації, мітинги та інші масові акції, так і цілком мирний, не насильницький розвиток подій, за винятком Румунії, де мав місце збройний виступ проти диктатури Чаушеску, проведення в кожній країні на демократичних засадах всенародних виборів, у результаті яких переконливу перемогу здобули альтернативні політичні сили, які й прийшли на зміну комуністичному керівництву.

Аналіз розвитку подій у країнах Східної Європи дає підстави для висновку, що це були не стільки революції «проти», скільки революції «за»: за встановлення справжньої демократії і свободи, за політичний плюралізм, за соціальну справедливість, за поліпшення матеріального і духовного рівня народу, за визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, за ефективну економіку та ін.

Єдине, чого не можна заперечити в аргументації прихильників версії «перевороту в середовищі правлячої верхівки», це те, що революції насамперед зачепили суто політичні сфери, перетворення не торкнулися глибинних шарів суспільства, а тому майже не впливають на виробничі відносини. Проте слід пам'ятати, що будь-які революції завжди передусім зачіпають надбудову, а потім уже базис. Зважаючи на це, можна впевнено сказати, що перетворення в Східній Європі започаткували фундаментальний процес, який, на наш погляд, є вже незворотним.

Щодо погляду на процеси в країнах колишньої соціалістичної співдружності як на контрреволюційні, то його справедливість можна було б визнати лише за умови, що колишні східноєвропейські суспільства були дійсно соціалістичними. Але суспіль-

ний лад у Східній Європі не мав підстави називатися таким. Недемократичне, навіть антидемократичне тоталітарне суспільство не може бути соціалістичним: у кращому разі його можна назвати квазі- або псевдосоціалістичним¹.

Які чинники зумовили згадані демократичні революції?

Серед них слід назвати як перетворення сучасного капіталізму в результаті бурхливих процесів інтернаціоналізації на світову суспільну систему, яка спромоглася вийти на авангардні позиції в усіх найважливіших сферах економічного, науково-технічного й політичного прогресу, так і те, що всі без винятку країни «реального соціалізму» потрапили до смуги глибокої економічної, політичної і соціальної кризи.

Справді, у 80-ті роки країни «реального соціалізму» зіткнулися з такими труднощами, які зробили очевидною абсолютну неефективність їхньої економічної і політичної системи. Так, за продуктивністю праці країни Східної Європи відставали від розвинутих капіталістичних країн у 2—2,5 рази. За ресурсоемкістю виробництва відставання становило 1,5—2 рази².

Усе це дало підстави більшості істориків і політологів дійти висновку про єдину природу кризи як у Радянському Союзі, так і в країнах Східної Європи. Криза в країнах колишнього соціалістичного табору, яка охопила всі сфери суспільних, політичних і економічних відносин, була справжньою кризою системи. Такого висновку дотримується, зокрема, югославський політолог Сава Живанов.

«Радянська модель суспільно-економічного розвитку, яка склалася на початку 30-х років, ставила перед собою два головні завдання: прискорену індустріалізацію й насильницьку колективізацію села. Вона вже давно вичерпала всі свої потенціали, утратила в початковій стадії позитивні, мобілізаційні компоненти й стала проявляти тільки негативні сторони. Пересаджена силоміць у центрально- і східноєвропейські країни, вона стала постійним джерелом нестабільності, криз і деформацій суспільно-політичної системи»³.

Чи усвідомлювало комуністичне керівництво соціалістичних країн усю глибину кризових явищ? Чи були намагання здійснити радикальні реформи, які б дали змогу зупинити падіння, а потім і досягти економічного прогресу?

¹ Див.: *Общественные науки и современность*. — 1991. — № 5. — С. 57.

² Див.: *Латишин А. О.* Перемены в странах Восточной Европы: к чему они ведут. — М., 1991. — С. 41.

³ Цит. за: *Живанов С.* Будущее социализма в Восточной Европе // *Междунар. политика*. — 1990. — № 6. — С. 22.

Можна сказати впевнено: так, усвідомлювали, шукали шляхи подолання кризових явищ і виходу із застою. Перебудова в Радянському Союзі, яка розпочалася в середині 80-х років, по суті й була спробою виходу із становища, що склалося. Були здійснені спроби переломити негативні тенденції в економічній і політичній сферах у Польщі і в Угорщині.

Однак очікуваного результату ні реформи в названих країнах, ні перебудова в СРСР не дали. Не дали саме через те, що реформи з самого початку були зорієнтовані виключно на частковій трансформації, «косметичний ремонт» суспільства в рамках старої тоталітарно-партійної системи, а не на його радикальні перетворення.

Такі локальні модернізації не поліпшували становище. Навпаки, вони ініціювали ряд серйозних суперечностей між владою і суспільством, які згодом набули конфліктного характеру і спричинили «оксамитові революції» у Східній Європі.

Що слід віднести до найважливіших результатів демократичних революцій у країнах Східної Європи?

Насамперед — це крах деспотичних, тоталітарних режимів, цілковите банкрутство жорсткоавторитарного способу організації економіки, політики, ідеології і створення нових демократичних суспільно-політичних і соціально-економічних структур, зорієнтованих на формування ринкових відносин. Це означає, що світова соціалістична система, яка склалась після Другої світової війни, припинила своє існування. Відповідно втратили політичну вагу і зійшли з політичної арени комуністичні партії, які були становим хребтом, центральною ланкою тоталітарно-авторитарної системи. Усунуті від влади, розгублені, деморалізовані, вони розпадались, зменшувались і гарячково міняли назви, намагаючись знайти своє місце в опозиції. Тільки за 1989 р. втрати в лавах компартій Східної Європи становили: у Румунії — 3,8 млн чол. (РКП оголосила про свій саморозпуск), у Чехословаччині — 1,3 млн чол., у НДР — 1,3 млн чол., в Угорщині — 375 тис., в Югославії — 212 тис.¹

Сьогодні серед країн, які входили до соціалістичної системи, тільки Куба і КНДР дотримуються комуністичної доктрини і принципів більшовизму.

Важливим політичним результатом революцій у Східній Європі стало вивільнення національних потенцій народів, які виступають як необхідний канал їх духовного самовизначення.

¹ Див.: *Обществ. науки и современность*. — 1991. — № 5. — С. 67.

Проте, як показав подальший розвиток подій, цей процес мав і негативні риси. Крах попередньої офіційної ідеології створив вакуум, який був заповнений носіями суто національної ідеї. У ряді країн, зокрема багатонаціональних, виник агресивний націоналізм, що став джерелом внутрішніх суперечок, призвів до збройних конфліктів на міжнародному, міждержавному ґрунті. Так сталося, зокрема, у ФРЮ, де виникли сім незалежних держав. З її складу виявили бажання вийти Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина. У складі федерації залишились тільки Сербія і Чорногорія. Та події, що відбулися, не були безкровними. У результаті конфлікту, що виник між ними, вже в 1993 р. розгорнулись бойові дії в Боснії і Герцеговині, де бік у бік проживали серби, хорвати й боснійці-мусульмани. Особливо жорстокі бої розгорнулись тут, зокрема в Боснії, у 1995 р., унаслідок яких загинули тисячі людей. З великими труднощами збройний конфлікт ФРЮ з Боснією й Герцеговиною вдалося припинити завдяки зусиллям ООН.

Та не встигли затихнути останні постріли, як на балканській землі знову війна. На цей раз її причиною стало загострення в 1998 р. конфлікту між албанцями, що населяли Косово, і сербами. Албанці, які становлять переважну більшість населення краю (співвідношення один до семи), висунули вимогу автономії Косово, але наштотувались на негативну реакцію президента Слободана Мілошевича. Відносно албанських повстанців, які домогались звільнення Косова від сербських сил безпеки, югославська поліція і військові вдалися до карних операцій, які згодом перенесли на мирне населення. Наприкінці березня 1998 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію за № 1160, якою дії сербських властей у Косові піддавались осуду. У вересні 1998 р. Рада Безпеки ООН прийняла наступну резолюцію, в якій вимагала від албанців і сербів припинити військові дії і сісти за стіл переговорів. З метою врегулювання конфлікту було створено Контактну групу для вироблення конкретних пропозицій, до складу якої ввійшли представники США, Великобританії, Франції, Італії і Росії. Керівництво НАТО, у свою чергу, заявило, що у випадку, коли югославська сторона відхилить пропозиції щодо політичного врегулювання проблеми Косово, НАТО вдасться до військової акції щодо Югославії. Обидві конфліктуючі групи погодились на переговори в Рамбуйє (Франція) у березні 1999 р. Проте югославська сторона відкинула пропозицію Контактної групи, зокрема, про виведення з Косово югославських військ і введення туди миротворчих сил НАТО, унаслідок чого 18 березня НАТО без відпо-

відної резолюції Ради Безпеки ООН піддало територію Югославії ракетному і авіаційному бомбардуванню.

Таким чином, є реальна загроза поширення конфлікту за межі Югославії й Косова, оскільки до нього, з початком акції НАТО, певною мірою причетні 18 європейських країн — членів цієї організації. У цій ситуації надію на політичне врегулювання конфлікту вселяють ініціативи України, Росії та Білорусії щодо їх посередництва в мирному вирішенні проблеми Косово.

З 1 січня 1993 р. на території колишньої Чехословацької федерації існують дві незалежні держави — Чехія і Словачія, що правда, їх «розлучення» відбулось мирно і цивілізовано.

Одним з важливих політичних наслідків «оксамитових революцій» став також процес повернення армій у межі національних кордонів. Виведення колишніх радянських військ з Угорщини, Чехословаччини, Польщі, з території колишньої НДР сприяло демілітаризації Центральної й Східної Європи і знизило ризик випадкових конфліктів у цьому регіоні.

Зміна політичних режимів у східноєвропейських країнах поставила під сумнів доцільність подальшого існування Організації Варшавського договору. За рішенням міністрів закордонних справ і оборони країн — учасниць ОВД на нараді в Будапешті 25 лютого 1991 р. з 1 квітня того ж року припинили функціонування її військово-політичні структури.

Загроза військової диктатури й реставрації тоталітарного режиму в Радянському Союзі, що виникла у зв'язку зі спробою антиконституційного перевороту в серпні 1991 р., викликала в східноєвропейських країнах посилення тенденцій і до політичних, економічних і військових зв'язків із Заходом, і до пошуків власних засобів безпеки. Так, з ініціативи політичних лідерів Угорщини, Чехословаччини та Польщі було створено консультативний військовий союз цих держав («Вишеградська трійка»), метою якого є консультації з питань безпеки, оборонної політики, розширення політичних і економічних зв'язків, взаємодопомога у вирішенні глобальних проблем.

Провал серпневої змови, а потім і розпад Союзу РСР та утворення незалежних, суверенних держав відкрили перспективи для розвитку добровільного, рівноправного, взаємовигідного співробітництва між ними і країнами Східної Європи. Панорама цього процесу розгортається перед нашими очима.

Такими є політичні результати демократичних революцій у країнах Східної Європи. Щодо перетворень у сфері суспільних відносин, то вони далеко не адекватні змінам у сфері політичній.

У більшості східноєвропейських країн нова влада з самого початку офіційно заявила про неприйняття так званого «соціалістичного вибору» і про початок руху до нової суспільно-економічної системи — західної, тобто капіталістичної орієнтації. Але з часу революційних подій 1989 р. в країнах Східної Європи відбулися незначні зміни в економіці, у суспільно-економічних відносинах. Розпочаті процеси (спочатку в Угорщині, Польщі, а потім в інших країнах) роздержавлення власності, її приватизації, розвитку дрібних і середніх підприємств, створення акціонерних товариств і змішаних компаній очікуваного ефекту не дали. Руйнування систем централізованого планування, характерного для «реального соціалізму», крах механізмів торгівлі і розрахунків між державами в рамках РЕВ призвели до скорочення сукупного обсягу виробництва, який (за оцінками експертів) на кінець 1990 р. знизився в країнах Східної Європи на 12 %, зокрема в Чехії, Словаччині, Угорщині — на 2—3 %; у Румунії і Польщі — на 15—20 %. Валовий обсяг інвестицій у східноєвропейських країнах скоротився майже на 20 %¹. Неминучим наслідком цього стало погіршення економічного становища і соціальної атмосфери, що створює постійну загрозу політичної нестабільності.

Не вдаючись до глибинного аналізу причин такого становища, відзначимо ті головні об'єктивні і суб'єктивні чинники, які протидіють швидкому переходові до ринкових відносин. До об'єктивних, на наш погляд, слід віднести громіздку економічну структуру, котра з великими труднощами піддається осучасненню, відповідним змінам, а тим більше приватизації.

Що стосується суб'єктивних чинників, то найсерйознішим є збереження на політичній сцені комуністично орієнтованих сил, які ще мають реальні можливості використовувати свій вплив на виробництво, фінанси тощо для гальмування реформ.

Який загальний висновок можна зробити з аналізу процесів, пов'язаних з революціями в країнах Східної Європи?

Революційні перетворення, які переживає східноєвропейський регіон, не завершені. Зміна політичних режимів не означає зникнення або докорінної реконструкції системи, яка формувалась і підтримувалась там Радянським Союзом понад чотири десятиліття.

Соціально-політична ситуація в східноєвропейських країнах залишається двоїстою. Хоча всі визнають історичну поразку «реального соціалізму», але жодна з колишніх комуністичних партій не порвала повністю з минулим. Більше того, колишні комуністи

¹ Див.: *Латишин А. О.* Перемены в странах Восточной Европы. — С. 44.

не тільки отямилися від шоку, заподіяного нищівною поразкою системи, а й подекуди поступово відвойовують втрачені позиції. Скажімо, у Чехії Компартія, а в Словаччині Партія лівих демократів на виборах у червні 1992 р. отримали 14 % голосів і посіли другі місця в парламентах своїх країн¹.

Ще більше підбадьорив колишніх комуністів успіх керівника колишньої Компартії Литви А. Бразаускаса, обраного головою держави в лютому 1993 р. загальний голосуванням. Щоправда, реванш навіть значно поправивших комуністів Литви виявився тимчасовим. Прагнення народу цієї країни до утвердження ринкових відносин, економічного піднесення, формування демократії західного зразка визначило перемогу на чергових президентських виборах В. Адамкуса, громадянина США, який приніс у Литву методи і вміння організувати виробництво, банківську справу тощо. При цьому, Адамкус практично нікого не відправив з відставку з апарату Бразаускаса.

Досить переконливу перемогу на дострокових парламентських виборах у Польщі восени 1993 р. здобув блок лівих сил, куди входили й соціал-демократи (колишні члени ПОРП). Більшість у парламенті забезпечила лівому блоку можливість сформувати й уряд, який, проте, твердо зорієнтований на економіку західного зразка.

Характерно, що скрізь у країнах Східної Європи і країнах СНД колишні комуністи розігрують ту саму карту. Спекулюючи на економічних труднощах, хаосі та безладді в суспільстві, які зумовили напружену соціальну атмосферу, вони видають себе за єдиних поборників справжньої демократії, захисників жертв перехідного періоду — безробітних, робітників великих підприємств, які перебувають на межі банкрутства, пенсіонерів, інвалідів та ін. Таким способом у пошуках нового іміджу колишні комуністи здобувають певні очки в очах громадськості, зокрема тієї її частини, яка відчуває ностальгію за старими порядками.

За таких умов очевиднішою видається перспектива країн, що далі за інших просунулися шляхом демократизації (Угорщина, Чехія, Словаччина): або колишні комуністи справді трансформуються в соціалістичні партії європейського типу, або, не знайшовши свого місця в політичних процесах, вони остаточно зникнуть з політичної арени, поступившись новим лівим партіям, здатним стимулювати рух до повної демократії.

Переходячи до вивчення *другого питання*, зазначимо, що невід'ємною частиною революційних потрясінь у країнах Східної

¹ Див.: Світ про Україну. — 1993. — 11 серп.

Європи, про які мова йшла вище, була демократична революція в НДР. У початковій стадії тут простежувався ряд спільних рис з аналогічними процесами в інших східноєвропейських країнах. Але вже з самого початку революційні перетворення в НДР позначилися властивою лише їй національною специфікою, а саме: німецьким національно-державним розчленуванням.

З початку 1990 р. революційний процес у НДР інтенсивно став набувати революційно-об'єднавчого характеру: революційна боротьба, що на початку мала на меті соціалістичне оновлення, змінилась нестримним прагненням до остаточного вирішення німецького національного питання.

Таким чином, питання про об'єднання Німеччини опинилося в центрі не тільки східноєвропейського, а й усього міжнародного життя, і це зрозуміло, оскільки пам'ять людства зберігає той неспростований факт, що саме імперіалістична Німеччина розв'язала обидві світові війни.

Що являє собою німецька проблема, як вона виникла, у чому її суть, вплив на політичну ситуацію в Європі?

Відповідь на ці запитання дає можливість глибше і повніше зрозуміти суть об'єднавчого процесу в Німеччині, його вплив на баланс політичних сил на Європейському континенті.

Німецька проблема виникла не сьогодні; вона є найтяжчою спадщиною Другої світової війни, витоки її криються в поразці в цій війні фашистської Німеччини та рішеннях Потсдамської конференції (17 липня — 2 серпня 1945 р.), на якій було вироблено програму устрою післявоєнного світу. Основну увагу тоді було зосереджено на ліквідації можливості повторення воєнного конфлікту в Європі. Тому першочерговим завданням у зміцненні миру й міжнародної безпеки стало укладення мирних договорів з колишніми союзниками гітлерівської Німеччини, визначення долі німецького народу. Саме питання про долю Німеччини стало найгострішою з проблем післявоєнного устрою Європи.

Після розгрому фашизму в народі Німеччини з'явилась можливість збудувати нову демократичну державу. Та на заваді вирішенню цього питання стало зіткнення політичних інтересів і позицій колишніх союзних держав.

Найяскравішим виявом різних політичних ліній стала боротьба щодо питання про єдність Німеччини, розчленованої на чотири окупаційні зони — американську, англійську, французьку та радянську.

Зважаючи на прийняте західними країнами в першій половині 1948 р. рішення про утворення ФРН, керівництво Східної Німеч-

чини, підтримане урядом Радянського Союзу, здійснило відповідні кроки у відповідь. У жовтні 1949 р. Народна рада Східної Німеччини прийняла Маніфест про утворення НДР і закон про конституцію НДР. Логічною відповіддю на створення НАТО і залучення до цього блоку ФРН стало підписання в травні 1955 р. соціалістичними країнами у Варшаві договору, спрямованого на об'єднання їх зовнішньополітичних та оборонних зусиль. Договір започаткував існування Організації Варшавського договору (ОВД), членом якої згодом стає НДР.

У результаті такої політики Німеччина, а відповідно і Європа, виявилась розколотою на дві частини. Один з найважливіших чинників мирного врегулювання не тільки не був використаний в інтересах народів Європи, а й став додатковим джерелом напруженості у цьому регіоні.

Дивовижна впертість і непоступливість з боку обох протилежних сил перешкодила використати наявні можливості для поліпшення вибухонебезпечної обстановки у світі. Однак це не слід розуміти так, що жадна зі сторін не вживала заходів до її нормалізації.

У 1945—1955 рр. радянська дипломатія послідовно (принаймні декларативно) виступала за єдину демократичну німецьку державу. При цьому важливо зазначити, що після смерті Й. Сталіна радянська дипломатія в німецькому питанні стала активнішою і конструктивнішою. З ініціативи М. Хрущова в січні—лютому 1954 р. міністри закордонних справ СРСР, США, Великобританії і Франції вперше зібрались для вирішення ряду європейських проблем, насамперед німецької. Радянська делегація запропонувала створити на основі угоди між західними і східними німцями тимчасовий загальнонімецький уряд для підготовки і приведення загальнонімецьких виборів. Західні ж держави, визнаючи, що наявний поділ Європи є нездоровим явищем, висунули свій план возз'єднання Німеччини. Він передбачав вільні вибори під контролем 4-х окупаційних держав на підставі виробленого виборчого закону, скликання обраних Національних зборів для створення конституції і загальнонімецького уряду згідно з конституцією. Уряди ФРН і НДР мали б передати йому свої повноваження. Проте В. М. Молотов, який очолював радянську делегацію, відразу відкинув цей план, оскільки демократичні вибори в НДР не були в інтересах СРСР.

Так була втрачена можливість досягти згоди на основі узгоджених позицій.

З 1955 року до початку 60-х років у підходах до вирішення німецької проблеми сталася деяка метаморфоза. Уряд НДР при

підтримці Радянського Союзу відстоював ідею конфедерації двох німецьких держав, але протилежна сторона (ФРН) не поділяла цієї ідеї, уважаючи свою державу сильнішою і не бажаючи визнати НДР як самостійну державу.

На початку 70-х років стався новий поворот у вирішенні німецької проблеми. Керівництво НДР на чолі з Е. Хоннекером відмовилось від ідеї національної єдності і стало декларувати тезу про дві німецькі нації — соціалістичну і капіталістичну. Заклик до єдності був усунутий із політичного вжитку. Ідея об'єднання Німеччини, таким чином, була заморожена майже на 15 років. І тільки в другій половині 80-х років вирішення німецької проблеми набуло реального змісту. Але ініціатива об'єднання Німеччини в єдину державу належала керівним колам ФРН, з боку НДР спостерігався стихійний потяг до злиття із Західною Німеччиною, який з початком демократичної революції набув нестримного характеру.

Уряд НДР, утворений після демократичних виборів до Народної палати в березні 1990 р., відкинув запропоновану Партією демократичного соціалізму (наступницею СЄПН) ідею створення конфедерації двох німецьких держав і взяв курс на безпосередню інтеграцію економіки, а також суспільно-політичних структур НДР у соціально-політичні структури ФРН.

Важливим кроком щодо цього став державний договір про валютний, економічний і соціальний союз між НДР і ФРН (1 липня 1990 р.). У НДР запроваджувалась в обіг західнонімецька марка, яка обмінювалась за курсом 1 : 1 (на чорному ринку обмінний курс становив 1 : 5). Уряд ФРН свідомо пішов на деякі фінансові втрати, прагнучи матеріально стимулювати об'єднання Німеччини і забезпечити умови для збуту західнонімецьких товарів на східній території після об'єднання.

31 серпня 1990 р. був підписаний другий державний договір про механізм входження НДР у ФРН на основі 23 статті її конституції. У ніч на 3 жовтня цього ж року відбулось офіційне проголошення об'єднання Німеччини. Політичні структури НДР були розпущені, міжнародні договори, свого часу підписані НДР, втрачали чинність. Припинялась також участь НДР в Організації Варшавського договору.

Наслідком об'єднання Німеччини стали кардинальні зміни в політичній і економічній системі колишньої НДР. Замість колишніх 28 округів створено 5 нових земель (тепер їх налічується 16); у грудні 1990 р. були проведені перші (після 1932 р.) вільні вибори до бундестагу об'єднаної Німеччини, на яких керівна

партія ХДС/ХСС отримала 43,9 % голосів і 314 місць у бундестазі (для порівняння: ПДС отримала 0,5 % голосів у західних і 10 % — у східних землях, виборовши тільки 17 мандатів, що не давало їй можливості створити навіть власну парламентську фракцію)¹.

У січні 1991 р. відбулась перша після об'єднання країни сесія бундестагу, на якій було сформовано уряд на чолі з Г. Колем. Від східних земель до нього ввійшло всього 3 міністри.

Були здійснені й перші соціально-економічні заходи, спрямовані на вирівнювання економічного розвитку західної й східної частин Німеччини. З цією метою для фінансування різних проєктів у східних землях сюди спрямовано до 25 % від загальної суми бюджету. Але позитивного ефекту це не дало. Уряд змушений був піти на істотне підвищення (46 млрд марок у 1992 р. проти 19 млрд у 1991 р. податків, унаслідок чого кожна сім'я в Німеччині і досі втрачає 2 тис. марок на рік, що викликає загальне незадоволення.

Що ж до східних земель ФРН, то негаразди там тривають. Тих коштів, які в них вкладаються, недостатньо для забезпечення їх нормального розвитку і підвищення життєвого рівня населення. Як і в усіх посттоталітарних країнах Східної Європи, у колишній НДР відбувається спад виробництва внаслідок закриття багатьох підприємств. За прогнозами економістів у східних землях залишиться не більше 20 % індустрії колишньої НДР. Наслідком цього стало швидке зростання безробіття.

Такими є сьогодні економічні та соціально-політичні наслідки об'єднання для Німеччини, її народу. Наскільки швидко йтимуть процеси вирівнювання становища в обох частинах Німеччини, прогнозувати важко. Безсумнівно, що становище стабілізується і об'єднана Німеччина стане наймогутнішою у всіх відношеннях європейською країною. Але для цього потрібен ще тривалий час.

Залишається з'ясувати, як вплинули процеси революційних перетворень у країнах Східної Європи, зокрема об'єднання ФРН з НДР і утворення єдиної німецької держави, на загальнополітичну ситуацію в Європі. Слід відзначити головне: у результаті демократичних, анти-тоталітарних революцій було ліквідовано поділ Європи на дві системи держав з протилежним суспільним устроєм. Отже, основне джерело напруженості в Європі зникло. Проте вважати, що це само собою зміцнить європейську стабільність було б передчасним.

¹ Див.: *Вахрамеев А. В., Шмелев Б. А.* Что происходит в странах Центральной и Юго-Восточной Европы? — М.: Знание, 1991. — С. 5.

Реальною загрозою для безпеки, як показує розвиток подій у Європі, може стати: соціально-політична нестабільність у східно-європейських країнах, насамперед у Південно-Східній Європі, пов'язана із загостренням соціальних і міжнаціональних суперечностей. Слід мати на увазі й те, що різні політичні сили в цих країнах висувають територіальні претензії до сусідніх держав, у тому числі й до деяких колишніх республік СРСР. Істотно вплинуло на геополітичну обстановку в Європі й об'єднання Німеччини. Не можна виключити появи деструктивних елементів у зовнішній політиці Німеччини, викликаних посиленням націоналістичних настроїв у суспільстві. Уже сьогодні відчутним є посилення позицій капіталу ФРН у сусідніх країнах, зростання її активності в посткомуністичних державах, що створює певні передумови для відродження геополітичної концепції «Німецької Європи». В історії ХХ ст. це вже було, і результати спроб реалізації цієї ідеї відомі усьому світові.

Нова політична ситуація в Європі змушує замислитись і над створенням європейських структур безпеки.

У Західній Європі такі структури вже існують: НАТО і Європейський Союз (ЄС). В інтересах посилення ролі і впливу ЄС західні політичні кола йдуть по шляху поглиблення інтеграційного процесу в напрямі створення єдиної демократичної Європи. Завершальним кроком стало підписання в грудні 1991 р. Маастрихтського договору, який являє собою розгорнуту програму політичного, економічного і валютного союзу західноєвропейських держав. Процес ратифікації Маастрихтського договору, учасниками якого є 12 країн Західної Європи, тривав 20 місяців. Останніми в 1993 р. ратифікували угоду парламенти Данії й Німеччини. Широко обговорюється питання про роль НАТО в Європі. НАТО, що багаторічною діяльністю довів свою життєвість і динамізм, розглядається сьогодні як єдина структура, на основі якої є можливим забезпечити європейську безпеку. Тому не варто дивуватись прагненню східноєвропейських країн «прорватися» в Європу, вступити до ЄС, НАТО або до інших структур. Цього прагнуть також Росія, Україна та інші держави.

Такий потяг до НАТО пояснюється рядом причин, головними з яких, на наш погляд, можна вважати побоювання реанімації східного тоталітаризму, бажання спертись на підтримку НАТО в подоланні внутрішньої дестабілізації, сподівання застрахувати себе від можливості відродження німецького експансіонізму шляхом входження до тих самих військово-політичних структур, що й сама ФРН.

Однак західні держави не поспішають відкрити двері НАТО для нових членів цієї організації, а віддають перевагу їхньому асоціюванню. Перешкоди на шляху входження країн Східної Європи в НАТО створює і російська дипломатія, яка чинить політичний тиск на керівництво цієї організації під тим приводом, що її розширення за рахунок цих країн сприятиме наближенню НАТО до російських кордонів і створить загрозу безпеці Росії. Проте, незважаючи на цілком визначену щодо розширення НАТО позицію Росії, три країни, що найбільше наблизились до стандартів західноєвропейської демократії, — Польща, Чехія і Угорщина в березні 1999 р. стали членами цієї організації.

У зв'язку з цим виникла тенденція до розвитку регіонального співробітництва, конкретним виявом якого є «Вишеградська трійка», процеси консолідації в районі Балтики і Чорномор'я, союз азійських країн колишнього Союзу — Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Киргизстану. Не виключено, що своєрідним євразійським союзом може стати і СНД, надання якому офіційного статусу міждержавної структури домагається Росія.

Завершуючи розгляд даної проблеми, слід підкреслити, що всі наведені вище обставини наочно ілюструють комплексний і багатомірний характер майбутнього Європи, її континентальної безпеки. Нехтування будь-яким з його компонентів може виявитись згубним для суспільства. За балансом сил і політичних інтересів, що складаються у Європі, нерідко проглядаються контури суперечностей, які визначали міжнародні відносини протягом усього століття.

Загальноєвропейська, а відповідно й світова стабільність на рубежі ХХ і ХХІ століть залежатиме від мудрості політиків, їхньої здатності запобігти тим загрозам для безпеки, які можуть повернути історію у відоме вже кільком поколінням людей річуща конфронтації.

Контрольні запитання

- 1. Які основні тенденції та суперечності суспільно-політичного розвитку світу на порозі ХХІ ст.?*
- 2. Що зумовило необхідність перебудови в СРСР? Яка її основна мета і результати?*
- 3. Розкрийте суть і наслідки серпневих подій 1991 р. в Москві.*
- 4. У чому слід вбачати головні результати демократизації радянського суспільства?*

5. Які причини і міжнародні наслідки розпаду СРСР?

6. Що нового з'явилося у радянсько-американських відносинах у другій половині 80-х — на початку 90-х років? Який вони мали вплив на політичний клімат у світі?

7. Назвіть актуальні проблеми сучасних міжнародних відносин і розкрийте їхню суть.

8. У чому полягає суть демократичних революцій у східно-європейських країнах кінця 80-х — початку 90-х років? Які їх головні соціально-політичні результати?

9. Як вплинуло об'єднання Німеччини на баланс політичних сил у Європі і в світі?

Література

Бутенко А. П. Историческая неудача или начало революции // Общественные науки и современность. — 1992. — № 4. — С. 55—66.

Коптюг В. Споткнулись на пороге XXI века // Правда. — 1992. — 11 авг.

Олійник Б. І. Два роки в Кремлі. — К.: Сільські вісті, 1992. — 64 с.

Коломийцев В. Еще раз о том, почему распался Советский Союз // Диалог. — 1998. — № 12. — С. 30—37.

Пивовар С., Серіщев Я., Стельмах С. Всесвітня історія XX століття. — К.: Феміна, 1995. — С. 205—210.

Согрин В. В. Перестройка: итоги и уроки // Общественные науки и современность. — 1992. — № 1. — С. 133—147.

Яковлев Э. Был ли заговор? Коварные пути вели к уничтожению СССР // Правда. — 1997. — 26 дек. — 1998. — 4 янв.; 1998. — 4—9 янв.

Меньшиков С. Заговорщики. Кто и как разваливал Советский Союз // Правда. — 1997. — 28 авг. — 5 сент.

Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (апрель 1985 г. — октябрь 1989 г.): Обзор МИД СССР // Междунар. жизнь. — 1989. — № 12. — С. 15 — 117.

Гусаров Ю. Проблемы европейской безопасности в свете создания нового мирового порядка // Мировая экономика и междунар. отношения. — 1992. — № 8. — С. 108—114.

Необходимость новых подходов // Мировая экономика и междунар. отношения. — 1992. — № 8. — С. 95—107.

Косолапов Н. Субъекты мировой политики и международных отношений: явления, кризисы, основы технологии // Мировая экономика и междунар. отношения. — 1998. — № 12. — С. 123—134.

Восточная Европа на пути к обновлению // Междунар. жизнь. — 1990. — № 1. — С. 115—118.

Князев Ю. Пути преобразований // Общественные науки и современность. — 1991. — № 5. — С. 55—73.

Латишин А. О. Перемены в странах Восточной Европы: к чему они ведут. — М.: Знание, 1991.

Рогов С. Американское государство накануне третьего тысячелетия // США: ЭПИ. — 1998. — № 11. — С. 3—20.

УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. УКРАЇНА І СВІТОВЕ СПІВТОВАРИСТВО

У курсі політичної історії зазначена тема посідає особливе місце з двох важливих обставин. Насамперед проголошення незалежності України увінчує багатовікову боротьбу українського народу за самостійність, зокрема кращих представників національних демократичних сил періоду національно-демократичної революції 1917—1920 рр., коли Україна хоча не на довго, але виборола незалежність. По-друге, є Україна — суверенна, незалежна держава з 1991 р., котра отримала визнання практично в усьому світі й перетворилась на суб'єкт міжнародної політики, органічно вписавшись у світове співтовариство.

Ці обставини відразу поставили Україну перед необхідністю вирішення цілого ряду завдань як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного характеру, зокрема таких: утвердження й зміцнення незалежності; розгортання державотворчих процесів, перебудови економіки і всього внутрішнього життя суспільства на засадах ринкових відносин і демократії; розбудова та реформування власних збройних сил; вироблення концепції зовнішньополітичної діяльності з метою входження в загальноєвропейські та світові структури і цілий ряд інших важливих проблем.

Вирішення широкого спектра внутрішніх і зовнішніх проблем відбувалось в умовах гострої, часом жорсткої боротьби різних політичних сил.

Щоб у достатній мірі висвітлити суть цих проблем і їх вирішення, пропонується така структура лекцій:

1. Соціально-політична ситуація в Україні наприкінці 80-х років. Становлення багатопартійності.
2. Серпневі події в Москві та їх політичні наслідки для України.
3. Зміцнення національної державності. Державотворчий процес і формування нової політичної системи в Україні.
4. Відновлення конституційного процесу. Прийняття нової Конституції та її історичне значення.
5. Економічні реформи в Україні, їх суперечливий характер та результати.
6. Формування зовнішньополітичного курсу незалежної України.

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ
В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 80-х років.
СТАНОВЛЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ**

На середину 80-х років ХХ ст. Радянський Союз опинився на передодні глибокої економічної, соціальної та політичної кризи. Застаріла радянська адміністративно-командна бюрократична система вже не відповідала вимогам сучасної епохи. Починала відчуватися гостра необхідність оновлення всіх сфер життя радянського суспільства. Тогочасні реалії політичної системи СРСР робили можливим початок такого оновлення лише за умови приходу на вищі посади в КПРС та радянській державі політиків, які змогли б критично переосмислити застарілі стереотипи та виробити нові підходи до аналізу суспільного розвитку.

У березні 1985 р., після смерті К. У. Черненко, на посаду генерального секретаря ЦК КПРС було обрано Михайла Сергійовича Горбачова, самого молодого на той час члена політбюро ЦК КПРС (йому було тоді 54 роки). Це обрання свідчило про бажання певної впливової частини партапарату дещо модифікувати застарілу систему. Зіткнувшись з економічним застоєм у своїй країні та з зовнішньою політикою, яка внаслідок війни в Афганістані зайшла в глухий кут, новий генсек розумів необхідність реформ. Проте шляхи, форми, глибина процесів оновлення були усвідомлені далеко не відразу. Багато приходилось уточнювати, коригувати, переглядати вже на тому історичному етапі в розвитку радянського суспільства, який дістав назву «Перебудова в СРСР».

На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР. Тоді, навесні 1985 р., ні про які докорінні зміни соціально-економічного та політичного ладу в СРСР офіційно не йшлося. Вирішення більшості проблем політичне керівництво Радянського Союзу вбачало в тому, щоб подолати тенденцію до зниження темпів економічного зростання та відставання вітчизняного машинобудування.

Здавалося, що можна в стислий строк, зосередивши зусилля на цих важливих напрямках вивести радянську економіку на нові рубежі, а слідом активізувати й соціальні чинники, зокрема, поліпшити добробут радянських людей. Поряд з цим передбачалося удосконалення структури управління народним господарством, стимулювання нових форм праці.

Початок діяльності нового генерального секретаря відзначився і деякими корективами в зовнішній політиці Радянської

держави, де акценти зміщувались на пріоритет загальнолюдських цінностей.

Друга половина 1985 р. і початок 1986 р. в СРСР (в УРСР зокрема) пройшли під гаслом підготовки до чергового XXVII з'їзду КПРС. Ще в 1981 р. на XXVI з'їзді було прийнято рішення утворити комісію для підготовки нового варіанта Програми КПРС.

Підготовка до з'їзду ускладнювалася тим, що, хоча зі складу політбюро було виведено таких тісно пов'язаних з брежнєвськими часами дуже впливових керівників, як Романов (липень 1985 р.), Тихонов (жовтень 1985 р.), Гришин (лютий 1986 р.), у політичному керівництві продовжували відігравати активну роль інші консервативно настроєні діячі брежнєвської епохи (В. В. Щербицький та інші). Але до кола вищих керівників були прилучені й нові люди. Серед них був Є. Лігачов, який символізував ту частину партапарату, котра твердо стояла на «позиціях соціалістичного вибору» та «керівної ролі КПРС». Реформаторську течію представляли О. Яковлев і Е. Шеварнадзе, які також не цуралися традиційної партократичної фразеології, але робили наголос на «загальнолюдських цінностях». У цей період М. Горбачов балансував між трьома групами компартійної еліти: соратниками Л. Брежнєва, поміркованими оновленцями та реформаторами (близькими за поглядами до європейських соціал-демократів).

XXVII з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1986 р., хоча й прийняв нову редакцію Програми партії, обговорював питання щодо активізації народних мас та необхідність певних реформ виборчої системи, змін у політичну практику не вніс. На думку Горбачова, XXVII з'їзд зібрався дуже рано, щоб радикально реформувати політичну систему. На з'їзді Горбачову вдалося провести нову концепцію міжнародних відносин, відсунути на другий план «класову боротьбу» та висунути положення про взаємозв'язок усіх світових явищ. Він почав завойовувати світове визнання, що давало йому додаткові козирі в боротьбі за владу.

Реалізація нового курсу виявилася далеко не такою простою, як це здавалося на перших порах. Звично розмірковуючи в традиціях командно-адміністративної системи, багато керівників вважало, що, отримавши вказівки згори, вони зможуть реалізувати їх за допомогою підпорядкованого їм апарату. Повної ясності про глибину кризи не було й у вищого політичного керівництва. Однак уже на цей час стали давати збої дві кампанії, розгорнуті в усьому СРСР: боротьба проти п'янства та алкоголізму і боротьба проти нетрудових доходів, які ніяких позитивних результатів не дали, а, навпаки, призвели до збитків, виникнення гострого дефі-

циту продуктів споживання, появи тіньової економіки. Політичне керівництво не врахувало, що бюрократичний стиль утілення в життя намічених заходів може призвести до побічних наслідків, які погіршать ситуацію. Значне скорочення продажу горілчаних напоїв, підвищення цін на них без насичення ринку іншою високоякісною продукцією спричинили зростання спекуляції алкогольними виробами, самогоноваріння, цукрового дефіциту, рівня зростання наркоманії та токсикоманії, дефіциту дешевих одеколонів, масштабів вирубки елітних виноградників тощо. У боротьбі з нетрудовими доходами під ударом опинилися й люди, що своєю працею вирощували та продавали на ринках с/г продукцію, у той же час ділки тіньової економіки, пов'язані з корумпованою частиною держапарату (у тому числі правоохоронних органів) продовжували наживатися.

У цей час надзвичайної гостроти набувають екологічні проблеми, викликані жахливою аварією 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС. Радіація забрала життя багатьох людей. Керівництво УРСР, як і Горбачов, спробувало замовчати сам факт трагедії та її наслідки: про небезпеку населення України було повідомлено лише через 10 днів після аварії, перед цим у Києві відбулася за участю дітей першотравнева демонстрація (тоді значна частина партноменклатури вже встигла вивезти своїх дітей у небезпечні регіони). Великим тягарем легла на економіку України ця аварія: було відселено населення в радіусі 30 км від реактора, з господарського обігу вилучено близько 190 тис. га земель.

Початок 1987 р. ознаменувався проголошенням політики гласності. Спочатку несміливо, а потім все голосніше в пресі, інших засобах масової інформації почали звучати критичні мотиви. У цей час лейтмотивом стає «повернення до ленінських норм» — суперміфологізованої, ідеальної моделі соціалізму. 70-річчя Жовтневої революції 1917 р. поклало початок наростаючій хвилі антисталінізму. Напередодні ювілею вперше з'явився «феномен Єльцина» — першого секретаря Московського міського КПРС, який виступив із критикою нерішучості в здійсненні процесів оновлення та персонально проти Є. Лігачова, на той час фактично другої людини в керівництві. Відставка Б. М. Єльцина та розповсюдження чуток навколо цієї події привели до ще не масових, але вже виразних вимог розширення політики гласності в СРСР. Проте коли протягом 1987 р. політика гласності завойовувала позицію за позицією в Москві та в республіках Прибалтики, Україна була ще «заповідником застою». Лише наприкінці 1987 р. з

першими виступами інтелігенції, невдоволеної повільними темпами перебудови, ситуація в українському суспільстві почала змінюватися.

Восени 1987 р. в Києві був заснований Український культурологічний клуб (УКК), діяльність якого не обмежувалася культурою, а спрямовувалася на критику існуючої системи, національної політики центру. На засіданнях УКК відкрито обговорювалися питання про голод 1933 р., боротьбу за незалежність України в 1917—1920 рр. тощо.

У той же час у Львові виникло культурологічне Товариство Лева, діяльність якого також виходить за суто просвітницькі межі та набуває політизованого характеру.

Наприкінці 1987 р. виходить з ув'язнення і повертається на Україну ряд відомих дисидентів, зокрема В'ячеслав Чорновіл і Михайло Горинь, відновлює свою діяльність Українська гелісінська група, створена ще в 1976 р. Майже одночасно група письменників, серед них Олесь Гончар, Дмитро Павличко, Іван Драч, Сергій Плачинда, Борис Олійник, виступила з різкою критикою мовної ситуації в Україні, вимагаючи урядових заходів для розширення сфери вживання української мови. Це призвело до конфлікту між письменниками і консерваторами з оточення першого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицького.

Зрозуміло, політична ситуація в 1988 р. на Україні була тісно пов'язана з подіями як у Москві, так і в інших республіках СРСР. Початок 1988 р. був відмічений вибухом громадського інтересу в СРСР до історії першої половини ХХ ст. Створена за рішенням політбюро ЦК КПРС Комісія для додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями, що мали місце в період 30—40-х і на початку 50-х років, у лютому 1988 р. прийшла до висновку про фальсифікацію «справ» відносно М. І. Бухаріна, О. І. Рикова та інших членів так званого «правотроцькистського блоку». Пізніше були реабілітовані учасники «московських процесів» Г. Є. Зinov'єв, Л. Б. Каменєв та багато інших.

Однак реабілітаційний процес зачіпав спочатку лише вищих компартійних керівників 20-х і 30-х років.

Усе це, природно, змінювало підходи до ідеологічної роботи. Багатьом людям важко приходилося долати стереотипи у сприйнятті історії та сучасності. Своєрідним символом опору руйнації стереотипів стала публікація в березні 1988 р. статті лєнінградського викладача хімії Н. Андрєєвої в газеті «Советская Россия» під назвою «Не могу поступиться принципами». Стаття була передрукована рядом місцевих газет.

Публікація названої статті дала поштовх для розгортання дискусії про шляхи дальшого розвитку радянського суспільства. Саме в цей час «неформальний» рух досить швидко стає політизуватися. Лібералізація політичного клімату прискорила та перевела на новий рівень процеси розвитку та об'єднання десятків тисяч «неформальних» груп і організацій у СРСР. Хоча далеко не всі з них включилися в політичну діяльність, починаючи з 1988 р. кількість груп, які вважали себе «політичними», продовжувала зростати. Перед «неформальними» політичними течіями постало питання: чи вони готові співпрацювати з реформістськими силами в КПРС, залишаючись у межах існуючої радянської системи, чи треба порвати з КПРС і зректися радянської держави як повністю дискредитованої спадщини тоталітарного минулого?

Ті, котрі обрали другий варіант, зібралися в травні 1988 р. в Москві та створили «Демократичний союз» (ДС), який проголосив себе першою загальносоюзною опозиційною до уряду СРСР партією.

Під впливом подій у Москві у слід за ДС виникла Українська демократична спілка (УДС), до складу якої ввійшов ряд членів УКК. Однак вона як єдине ціле проіснувала не довго.

Великий вплив на ситуацію в Україні мало виникнення в СРСР «народних фронтів», насамперед у республіках Балтії. Перший народний фронт часів перебудови виник в Естонії. Лише за квітень 1988 р. ідея створення такого фронту охопила Естонію, дістала підтримку серед усіх верств її населення. Майже одночасно сформувався народний фронт у Литві, а невдовзі й у Латвії.

У жовтні 1988 р. в усіх трьох прибалтійських республіках відбулися організаційні з'їзди народних фронтів, які перетворилися на справжні свята національного відродження.

Створення широкого об'єднання типу народного фронту стає 1988 р. безпосереднім завданням і для демократичних сил України. Перші спроби створення народного фронту на Україні відбулися наприкінці весни — на початку літа 1988 р., безпосередньо напередодні ХІХ партконференції. Так виникають «Народна спілка сприяння перебудові» (НССП) у Києві (серед ініціаторів утворення якої більшу половину становили молоді члени КПРС), «Народний фронт України сприяння перебудові» на Вінниччині та Хмельниччині тощо.

Київська НССП мала загальнодемократичний характер і хоч вона не стала такою відомою, як, скажімо, «Московська трибуна», проте сприяла згуртуванню широкого кола інтелектуальних сил, здібної молоді. З НССП почалася активна політична діяль-

ність О. Ємця, А. Носенка та ін. Однак у об'єднань типу київської НССП не вистачило сил і політичних лідерів (які на той час були б авторитетними, відомими в народі діячами), щоб перерости в масовий демократичний рух.

Заклик до створення Демократичного фронту пролунав у червні 1988 р. у Львові на несанкціонованому місцевою владою мітингу. Масові хвилювання львів'ян розпочалися 13 червня у відповідь на заборону місцевої адміністрації провести установчі збори Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка. Обурені цим, жителі міста розпочали акції політичного характеру. Збираючись разом, вони обговорювали гострі соціальні й національні проблеми, висловлювали недовіря керівництву ЦК КПУ, Львівського обкому КПУ та управлінню КДБ. У відповідь на це влада вдалася до адміністративно-репресивних заходів.

У той час, як на Україні дедалі помітнішим ставав опір республіканського та місцевого компартійно-державного керівництва процесам оновлення суспільства, у Москві відбулася ХІХ конференція КПРС (21 червня — 1 липня 1988 р.), яка рекомендувала рішення, важливіші, ніж будь-яке з рішень ХХVІІ з'їзду КПРС. Почався процес демократизації в лавах КПРС, що перш за все означало вибори на партійні посади з багатьох кандидатів при таємному голосуванні.

А висунення ХІХ партконференцією важливого проекту конституційної реформи (прийнято Верховною Радою СРСР у жовтні 1988 р.) мало стати, на думку Горбачова, вирішальним етапом політичних реформ у Радянському Союзі на шляху до його перетворення в правову державу.

Робота та рішення ХІХ конференції КПРС у Москві дали певний поштовх для подальшої активізації прихильників демократичних реформ в Україні. Значну роль в активізації опозиційного руху відіграла Українська гельсінська спілка (УГС), створена на основі Української гельсінської групи. На початку липня 1988 р. УГС оприлюднила свою «Декларацію принципів», що за цілою низкою положень була близькою до програмних принципів народних рухів Прибалтики: перетворення СРСР на конфедерацію суверенних держав; переобрання демократичним шляхом рад народних депутатів; негайне конституційне визнання статусу української мови як державної мови республіки; створення республіканських військових формувань; звільнення всіх політв'язнів; легалізація Української греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви. Для України на той час це були вельми радикальні пропозиції. Ось чому, незважаючи на те, що в

«Декларації принципів» зазначалося, що УГС є федеративним об'єднанням правозахисних груп і організацій, її не можна було віднести до суто правозахисних організацій. Як пізніше зазначав голова виконкому УГС Левко Лук'яненко (у січні 1989 р. закінчився його 26-річний «стаж» політв'язня), її діяльність «є типова політична. Суспільна філософія УГС полягає в тому, що доля окремого громадянина залежить у величезній мірі від долі всієї нації».

Восени 1988 р. вже діяв цілий ряд самодіяльних об'єднань, які висували ідею створення організацій на зразок прибалтійських народних фронтів. Висунута в червні ідея Демократичного фронту дістала ще більш масову підтримку в липні—серпні 1988 р., коли відбулися мітинги, позначені участю політичних сил широкого спектра: від міськкому комсомолу до Української гельсінської спілки. Однак політика «з позиції сили», яку проводило тоді місцеве та республіканське керівництво, унеможливила сформування такого загальнодемократичного об'єднання.

Восени 1988 р. ідея створення народного фронту обговорювалася в Спільці письменників України. Тут виникла ініціативна група сприяння перебудові. Подібна група була створена в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Згодом вони об'єдналися. 31 січня 1989 р. загальні збори Київської письменницької організації схвалили запропонований ініціаторами проект програми «Народного руху України за перебудову». Після цього письменників, які брали участь у розробленні проекту (Івана Драча, Юрія Мушкетика, Дмитра Павличка, Бориса Олійника та інших, а вони були членами КІРС) запросили в ЦК Компартії України, де спробували переконати в недоцільності створення Народного руху.

На початку 1989 р. на підтримку створення НРУ висловилися оргкомітети, а згодом і установчі конференції Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (відбулася 11 лютого, очолив організацію Дмитро Павличко) і українського історико-просвітницького товариства «Меморіал» (відбулася в березні, очолив режисер Лесь Танюк, який пізніше став народним депутатом України).

Створенню місцевих осередків НРУ сприяло пробудження активності народних мас України під час виборів народних депутатів СРСР у березні—травні 1989 р., коли вперше за багато десятиріч у радянській виборчій системі на одне місце претендувало кілька кандидатів, та ще й висунутих «знизу».

Незважаючи на тиск і протидію властей, народними депутатами СРСР було обрано багатьох прихильників радикальних ре-

форм, серед них письменників Дмитра Павличка, Володимира Яворівського, Юрія Щербака, Ростислава Братуня. Разом з тим «провалилися» деякі кандидати від партапарату (наприклад, не пройшов у народні депутати СРСР перший секретар Київського міськкому партії К. Масик).

І З'їзд народних депутатів СРСР, що відкрився 25 травня 1989 р. в Москві, показав, що партноменклатура ще зберігає досить міцні позиції, що саме їй належить вирішальне слово при вирішенні важливих питань. Водночас з'їзд засвідчив і наявність серйозної опозиції, яка сформувалася у вигляді Міжрегіональної депутатської групи. Діяльність опозиції на чолі з академіком Андрієм Сахаровим довела, що вона може серйозно впливати на політичне життя в країні.

Наростання опозиції в центрі, страйк шахтарів вугледобувних районів СРСР, у тому числі Донбасу та Львівсько-Волинського басейну, піднесення національних рухів, безперечно, позитивно вплинули на організацію і розвиток опозиційного руху в Україні.

Наприкінці літа 1989 р. Народний рух України вже об'єднував близько 280 тис. членів. 8—10 вересня в Києві відбувся його установчий з'їзд. Він прийняв Програму та Статут, у якому зазначалося, що «Народний рух України за перебудову — масовий громадсько-політичний рух республіки, що виник як вияв народної ініціативи за докорінне оновлення суспільства». Програма проголошувала головною метою «побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнього народовладдя, добробуту народу й умов для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки і створення суверенної української держави, яка будуватиме свої стосунки з іншими республіками СРСР на підставі нового Союзного Договору».

Одне з головних питань, що постало перед Рухом тоді, було: чи зможе Рух широко залучити неукраїномовне населення? Багато активістів різних самодіяльних об'єднань (росіяни, євреї, представники інших національностей) підтримали Рух, на установчому з'їзді якого в програмі було зафіксовано, що саме демократизація є основою для вирішення всіх проблем. Активність Руху засвідчила, що в Україні цілковитій монополії КПРС у політичній сфері настає кінець. На вересневому (1989 р.) пленумі ЦК Компартії України в присутності М. Горбачова, який спеціально прибув з Москви до Києва, В. В. Щербицький з почестями пішов у відставку (на пенсію). З трибуни пленуму лунали панегірики й

бурхливі оплески на адресу багаторічного керівника республіки. Пост першого секретаря ЦК КПУ посів В. А. Івашко. Під тиском несанкціонованих мітингів і демонстрацій узимку 1989—1990 рр. був змушений піти у відставку ряд перших секретарів обкомів КПУ.

У результаті спільних дій Руху і демократично настроєних народних депутатів СРСР від України (об'єднаних у Республіканський депутатський клуб) восени 1989 р. вдалося внести істотні правки до проекту закону про вибори до Верховної Ради УРСР.

Остаточний варіант закону вже не передбачав виборів від громадських організацій, скасовувалося положення про з'їзд народних депутатів УРСР. Депутати Верховної Ради УРСР і місцевих рад обиралися за мажоритарною системою прямим, таємним голосуванням на альтернативних засадах.

Наприкінці 1989 р. було прийнято Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», спрямований на захист національної мови, на забезпечення її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах суспільного життя. Відповідно до закону українську мову в республіці проголошено державною і поряд з російською та іншими мовами — мовою міжнаціонального спілкування. Закон створює всі можливості для розвитку й використання мов інших національностей.

До прийняття закону лише 87,7 % українців в УРСР вважали рідною українську мову (дані перепису 1989 р.), але реальний відсоток тих, хто вільно володів українською мовою і користувався нею у повсякденному житті, був значно менший. Станом на 1988—89 навчальний рік у Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві не залишилося жодної школи з викладанням усіх дисциплін українською мовою. У вищих навчальних закладах українською мовою читалося приблизно 5 % лекцій. 1988 р. книжки, видані в УРСР українською мовою, становили лише 18 % за назвою, а за тиражем — тільки 3 %.

Після прийняття закону про мови та внаслідок зростання національної самосвідомості українська мова частіше залунала в державних і громадських організаціях, установах науки і культури, на промислових підприємствах. Відкривалися нові школи з українською мовою навчання. Одночасно зростала кількість угорських, болгарських, румунських, німецьких, молдавських, польських, грецьких, єврейських, кримськотатарських та інших дошкільних закладів, шкіл, гуртків художньої самодіяльності, національних асоціацій, культурних товариств і центрів.

Проте це були поки що досить скромні кроки. Спочатку закон про мови практично пробуксовував.

Важливим етапом розвитку політичного плюралізму в Україні стали вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Наприкінці 1989 р. почали закладатися підвалини для створення нових партій. Набирала силу УГС. Важливим кроком стало проголошення на з'їзді асоціації «Зелений світ» восени 1989 р. наміру створити партію «зелених». Ще влітку 1989 р. відокремилася від УГС Українська народно-демократична ліга (УНДЛ), котра, хоча і проголосила себе партією, однак фактично була об'єднанням «протопартійного» типу. Нарешті першою на той час формально задекларованою новою політичною партією стала створена ще в жовтні 1989 р. у Львові Українська національна партія (УНП) на чолі з колишнім багаторічним політв'язнем Григорієм Приходьком. Партія від початку свого існування не визнавала законів «окупаційної влади», єдина серед політичних сил України бойкотувала вибори 1990 р. Вона налічувала 150—200 осіб, які діяли тривалий час напівконспіративно. Проголошення надрадикальної, нечисленної та нелегальної УНП не викликало широкого резонансу.

18 грудня 1989 р. під егідою НРУ відбулася нарада представників «неформальних» організацій і об'єднань з метою створення блоку демократичних сил на вибори до Верховної Ради УРСР. Так було створено Демократичний блок України. Цей блок об'єднав різні сили української громадськості, опозиційні до КПУ: НРУ, УГС, «Меморіал», Товариство української мови, «Зелений світ» і багатьох інших (понад 40 різних формувань). Однак тільки дві організації цього блоку виступили з гаслом «Ради без комуністів» — УНДЛ і СНУМ (Спілка незалежної української молоді). Демократичний блок України прийняв декларацію, у якій було сформульовано ряд вимог:

- реальний політичний і економічний суверенітет України;
- політичний плюралізм, багатопартійна система, скасування ст. 6 Конституції УРСР, яка забезпечує привілейоване становище КПРС;
- створення економічної системи України на засадах різноманітності рівноправних форм власності: державної, кооперативної, індивідуальної, акціонерної, приватної, змішаної;
- прийняття нової Конституції України, створеної відповідно до міжнародних угод про права і свободи людини;
- національне відродження українського народу, вільний розвиток культури і мов національних меншин України;
- реальна свобода віросповідання, легалізація Української греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви.

Важливою масовою акцією Руху став «живий ланцюг» між Києвом і Львовом у січні 1990 р., присвячений проголошенню 1919 р. об'єднання УНР і ЗУНР у єдину державу. Він демонстрував силу Руху, єдність України, акцентував увагу на тому, що саме цю подію, а не події осені 1939 р. слід уважати історичним аргументом на користь соборності України.

Під час передвиборної кампанії на початку 1990 р. в Україні йшла гостра політична боротьба. На 450 мандатів депутатів Верховної Ради претендувало близько 3 тис. кандидатів — у середньому шість осіб на одне місце. За мандати депутатів місцевих рад конкуренція була ще більшою. Здебільшого реальними претендентами виступали, з одного боку «неформали» з Демократичного блоку України, з іншого — кандидати від Компартії України.

Останні переважали в засобах інформації, мали впливові позиції та великі фінансові ресурси. «Неформали», у свою чергу, володіли наступальною ініціативою і спиралися на масовий ентузіазм та наростаючі антикомуністичні настрої.

Під час передвиборної кампанії наприкінці 1989 — на початку 1990 р. поглиблювалася диференціація та кристалізація різних угруповань як Демблоку, так і всередині самого Руху. Посилилася диференціація і в лавах КПУ.

Результати виборів у березні — травні 1990 р. до Верховної Ради УРСР і місцевих рад були такі. У голосуванні взяло участь 31 375 980 виборців, або 84,5 % їх загальної кількості. Склад Верховної Ради оновився майже на 90 %, що засвідчило прихід у політику значної кількості нових людей. Із 442 обраних депутатів Верховної Ради УРСР III користувалися підтримкою Демократичного блоку (серед них були й члени КПРС). Тільки 68 новообраних депутатів офіційно вважалися безпартійними. 85 %, або 374 депутатів — члени КПРС, хоча не всі з них підтримували лінію ЦК КПУ.

Важливо відзначити, що в сесійному залі парламенту крім офіційних посадових представників держави та Компартії — В. Івашко, С. Гуренка, В. Масола, Л. Кравчука з'явилися також І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський, Р. Лубківський, Р. Іванчук, П. Мовчан. Особливе місце серед депутатів посідали 10 колишніх політ'язнів: Л. Горохівський, О. Шевченко, Л. Лук'яненко, І. Калинець, М. Горинь, С. Хмара, Б. Ребрик, Б. Горинь, В. Чорновіл, Г. Алтунян.

Вибори до місцевих Рад засвідчили переконливу перемогу Демократичного блоку у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях, певні успіхи — у Києві та Харкові. Але в

переважній більшості областей КПУ зберегла свої позиції. Таким чином, похитнулася монополія Компартії на владу, у трьох західноукраїнських областях КПУ змушена була перейти в опозицію.

15 травня 1990 р. вперше в історії України Верховна Рада почала функціонувати за парламентським режимом. Перша сесія Верховної Ради 12-го скликання працювала не один-два дні, як це було раніше, коли депутати тільки одноставно голосували за закони, підготовлені компартійно-державним апаратом, а 60 робочих днів.

На початку червня відбувалися вибори Голови Верховної Ради, на посаду якого претендували 10 кандидатів.

Тому кандидати від Демблоку, зокрема, колишні політв'язні Левко Лук'яненко, Михайло Горинь та В'ячеслав Чорновіл, використали високу трибуну (а значить і засоби масової інформації) для пропаганди своїх поглядів і розповіді про власний життєвий шлях.

4 червня, після тривалих і гострих дебатів, Головою Верховної Ради УРСР був обраний перший секретар ЦК КПУ В. Івашко. Першим заступником Голови Верховної Ради УРСР став Іван Плющ, який перед тим працював головою Київської обласної ради, заступником — Володимир Гриньов, учений із Харкова.

Незабаром відбулися вибори Голови Ради Міністрів УРСР. На цій посаді після напруженої боротьби залишився Віталій Масол, який посідав цей пост з 1987 р.

Під час виборів керівництва Верховної Ради УРСР 12 скликання політичні сили в ній набули чіткіших організаційних обрисів. Відбувся поділ депутатського корпусу на компартійну більшість і демблоківську опозицію, між якими з самого початку розгорнулася запекла боротьба чи не з кожного питання.

Опозиція зорганізувалася під назвою Народна рада, головою якої був обраний Ігор Юхновський. Услід за опозицією організаційно об'єдналася і депутатська більшість, що утворила групу «За Радянську суверенну Україну», до якої ввійшло 239 депутатів. Її лідером став Олександр Мороз.

Тим часом політичні події в країні набували щодалі більшої гостроти. Масові мітинги, що проходили на початку 1990 р. у великих містах, засвідчили наростання в масах настроїв на користь скасування ст. 6 Конституції СРСР, якою закріплювалась керівна роль КПРС у суспільстві. Подальше її збереження блокувало демократичний розвиток суспільства, а отже, загрожувало можливістю загострення політичної ситуації та соціального вибуху.

Зважаючи на це, а також на ту обставину, що подібні настрої охопили значну частину й в самій КПРС, III З'їзд рад народних

депутатів СРСР (березень 1990 р.) прийняв рішення про скасування ст. 6 Конституції. Водночас з'їзд рад запровадив посаду Президента СРСР, ідею якої запропонував М. Горбачов у 1989 р., але яка тоді не була сприйнята як можлива для здійснення в найближчий період. 15 березня 1990 р. на III З'їзді рад першим і, як виявилось, останнім Президентом СРСР обрано М. Горбачова.

Під час роботи III З'їзду рад народних депутатів СРСР верхівні ради прибалтійських республік, більшість у яких представляли національно-демократичні сили, обрані під час виборів 1990 р., ініціювали рух за відродження державного суверенітету. Таку заяву, зокрема, оголосила 11 березня 1990 р. Верховна рада Литви. Реакцією Кремля на цю заяву стало прийняття III З'їздом закону про порядок виходу республік з СРСР, який передбачав вирішення цього питання шляхом референдуму, при чому не менше як 2/3 голосів. Водночас Президент СРСР звернувся до Верховної Ради Литви з пропозицією негайно скасувати прийняті акти, але відповідь була негативною.

Рухи в прибалтійських республіках стимулювали прагнення до державного суверенітету в інших республіках Союзу РСР. Поглибленню процесу суверенізації, згодом іронічно названого Президентом СРСР М. Горбачовим «парадом суверенітетів», сприяло прийняття з ініціативи Голови Верховної Ради РРФСР Б. Єльцина на I З'їзді рад народних депутатів РРФСР Декларації про її державний суверенітет як обов'язкової умови економічного та культурного відродження народів Російської Федерації.

За таких політичних умов, що склалися в СРСР, Народна рада у Верховній Раді УРСР виступила з вимогою рішуче декларувати намір України стати незалежною. Рішучості й наполегливості в позитивному вирішенні цієї вимоги Народній раді додали, з одного боку, несподівана заява 9 липня В. Івашка про свою відставку, з другого — прийнятий кількома днями раніше Верховною Радою РРФСР аналогічний документ.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР майже одногосно (355 — «за», 4 — «проти») прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

Декларація проголосила «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах», верховенство Конституції та законів республіки на своїй території, виключне право народу України на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Народна рада домоглася включення до Декларації ряду

положень: про самовизначення української нації як основи суверенітету України, про призначення Генерального прокурора республіки Верховною Радою УРСР, про визнання всього економічного і науково-технічного потенціалу, створеного на території України, власністю її народу.

Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став Закон «Про економічну самостійність Української РСР», прийнятий 2 серпня 1990 р.

Одним із свідчень суверенності України стали переговори між нею та іншими союзними республіками про економічне та політичне співробітництво, відносини в духовній сфері. Важливою подією стало підписання 19 листопада 1990 р. договору між суверенною Україною й суверенною Росією. Подібні договори, міждержавні угоди Україна майже одночасно уклала з іншими союзними республіками (Білорусією, Узбекистаном, Туркменією, Казахстаном, Латвією, Грузією тощо).

Тим часом протистояння між «групою 239» і Народною радою в українському парламенті відновилося під час виборів нового Голови Верховної Ради УРСР. На вакантну посаду претендувало 27 кандидатів, у тому числі від більшості перший секретар ЦК КПУ С. Гуренко та другий секретар ЦК Л. Кравчук, від опозиції — І. Юхновський, Л. Лук'яненко, С. Хмара та ін.

Результатом гострих дебатів стало обрання після другого туру голосування Головою Верховної Ради Л. Кравчука, за якого було подано 239 голосів.

Услід за республіками Прибалтики, Російською Федерацією та Україною, які декларували державний суверенітет, суверенними стали Білорусь, Молдова, Вірменія, Азербайджан, Грузія, республіки Середньої Азії, хоча в останніх та в республіках Закавказзя процес суверенізації відбувся за значно складніших політичних умов.

Нова політична ситуація, що склалася в країні в результаті наростання в 1990 р. «революцій суверенітетів», свідчила про значне ослаблення центральної влади, компартійного керівництва державою, яка опинилася перед реальною загрозою розпаду, що, у свою чергу, сприяло активізації демократичних сил, посиленню політизації суспільного життя в усіх республіках, у тому числі в Україні.

Тому не випадково 1990 р. став важливим етапом у становленні багатопартійності. На початку року поглибився процес диференціації та кристалізації різних угруповань як усередині Компартії, так і в лавах опозиційних і політичних об'єднань. У самій КІРС виникали течії, що вели до її розколу.

В умовах передвиборної боротьби та підготовки до XXVIII з'їзду КПРС першою про себе відкрито заявила «Демократична платформа в КПРС», яка опублікувала свої документи з пропозиціями: змінити назву партії, відмовитися від кінцевої мети — побудови комунізму як мети недосяжної, утопічної, відмовитися від принципу демократичного централізму та перейти до принципу демократичної єдності, будувати партію як федеративний союз республіканських незалежних партій і т. д.

У лютому 1990 р. слідом за Москвою в Харкові, Києві та інших містах виникають осередки Демократичної платформи. 1 березня 1990 р. в Києві відбулася I республіканська конференція «Демократичної платформи в КПУ». Спочатку метою Демплатформи була демократизація КПУ та КПРС ізсередини, перетворення їх у парламентську партію.

Незадовго до XXVIII з'їзду заявила про себе «Марксистська платформа в КПРС», прихильники якої вважали необхідним повернутися до початкових витоків марксизму, а тогочасний стан радянського суспільства визначили як поєднання елементів із різних формацій, у тому числі соціалістичної та капіталістичної, виступали за збереження комуністичної перспективи.

Протягом 1990 р. оформилися розколи в компартіях Прибалтики. Одна частина утворила партії соціал-демократичного типу, інша залишилася на агресивно-комуністичних позиціях.

У липні 1990 р. відбувся XXVIII з'їзд КПРС. Він був незвичайно бурхливим. Більшість делегатів становили штатні працівники компартійного апарату та люди, близькі до них. Попри їх агресивні настрої, у них ще зберігались звичне вшанування вищих партійних діячів. Тому М. Горбачову вдалося в підсумкових документах провести деякі ідеї соціал-демократизації партії, відбити наступ Є. Лігачова, що претендував на посаду заступника генсека КПРС. Головне ж було в тому, що за його пропозицією політбюро ЦК КПРС стало формуватися з числа перших секретарів республіканських компартій. Ті з радістю погодилися на цей варіант, сподіваючись зміцнити свою вагу та вплив у республіках. Насправді ж, це призвело до того, що політбюро втратило функції загальносоюзного органу верховної влади в СРСР. Після послаблення секретаріату ЦК це був наступний рішучий крок на шляху різкого послаблення компартійного керівництва.

Під час висування кандидатур у ЦК КПРС заявив про свій вихід з КПРС Б. Єльцин, мотивуючи це тим, що його високий пост у російському парламенті не може бути сумісним з членством у будь-якій політичній партії чи групі. Невдовзі такі ж заяви зро-

били голова Московської ради Г. Х. Попов і голова Ленінградської ради А. А. Собчак. Частина прихильників «Демократичної платформи в КПРС» оголосила про своє рішення почати реєстрацію всіх своїх прибічників для організації виходу з партії, про боротьбу на цій основі за розподіл майна КПРС і створення нової партії.

На XXVIII з'їзді КПРС представник «Демократичної платформи (ДП) в КПУ» оголосив заяву її 61 члена, де зазначалось, що на з'їзді КПРС відбувся певний поворот до реформ, зближення позицій радикально-реформаторського крила та центру. Однак Координаційна рада «ДП в КПУ» визнала це недостатнім. Прийнято рішення протягом осені 1990 р. сформувати нову партію на базі «ДП в КПУ».

28 народних депутатів УРСР — членів КПРС, що входили до «ДП в КПУ», прийняли заяву про свій вихід з лав КПРС. Протягом 1990 р. КПУ покинуло понад 220 тис. членів (а вступило 8 тис.).

Загальносоюзна конференція Демократичної платформи в серпні 1990 р. в Москві схвалює наміри вийти з КПРС і створити на своїй основі ряд республіканських партій загальнодемократичного спрямування. Першою виникає Об'єднана демократична партія Білорусії (ОДПБ), потім Республіканська партія Російської Федерації (РПРФ) і, нарешті, 1—2 грудня 1990 р. в Києві відбувається установчий з'їзд Партії демократичного відродження України (ПДВУ), що налічувала 2340 членів партії. Керівним органом ПДВУ стала обрана Координаційна рада партії, яку очолили заступник Голови Верховної Ради УРСР В. Гриньов, О. Ємець, В. Філенко, В. Хмелько, М. Попович. Парламентська фракція ПДВУ на момент її утворення становила 22 народних депутати.

З початку свого існування ПДВУ виступала з різними об'єднаними ініціативами, спрямованими на створення як широких, так і вузьких коаліцій демократичних сил.

Протягом 1990 р. поглиблювалася диференціація всередині й Народного руху України. У березні на засіданні Великої ради Руху кілька його керівників (І. Драч і Д. Павличко) заявили про свій вихід з КПРС та намір створити Демократичну партію України. 14 травня 1990 р. ініціативна група прийняла Маніфест, підготовлений колишнім політв'язнем Юрієм Бадзьо. Маніфест проголосив, що ДемПУ «прилягає до світового соціал-демократичного руху, продовжує традиції української соціал-демократії». З самого початку оргкомітет гуртувався навколо національно-поміркованої частини Руху та Спілки письменників України. Серед засновників партії — відомі письменники, народні депутати України

І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський, літературознавці В. Дончик і Ю. Цеков, економісти В. Черняк і М. Швайка. Установчий з'їзд ДемПУ відбувся в Києві 15—16 грудня 1990 р. 522 делегати з усіх областей України представляли 2753 членів партії. З'їзд затвердив програмові принципи і статут партії. Головною метою проголошувалося «досягнення державної незалежності України та побудову в ній демократичного й гуманного суспільства». У програмних принципах підкреслювалося, що «шлях до державної самостійності неможливий без демонтажу самодержавства КПРС як інструменту колоніального гніту й тоталітаризму, без виходу України із СРСР». У галузі економіки партія виступила за націоналізацію загальносоюзної власності, створення ринкової економіки, приватизацію значної частини державної власності, у тому числі землі, у соціальній політиці — за створення держави, яка гарантує соціальну захищеність людини. Головою Національної ради ДемПУ було обрано відомого правозахисника Ю. Бадзьо. На початку своєї діяльності ДемПУ мала парламентську фракцію — 25 народних депутатів УРСР (лідер Д. Павличко).

29—30 квітня 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд Української республіканської партії (УРП), яка виникла на базі Української гельсінської спілки. 495 делегатів представляли 2300 членів УГС від 32 філій, створених майже в усіх областях України та за її межами. За два дні роботи з'їзду були прийняті Програма і Статут, із чотирьох варіантів назви затверджено — Українська республіканська партія. З'їзд обрав головою партії колишнього політв'язня Л. Лук'яненка. Заступниками обрані С. Хмара і Г. Гребенюк.

Програма УРП містила вимогу заборонити діяльність політичних організації, керівні центри яких знаходяться за межами України і які водночас прагнуть влади в Україні. УРП вимагала також націоналізації власності КПРС у республіці. До програми УРП були включені вимоги демонополізації виробництва, переходу до ринкової економіки, пріоритету екології над економікою, приведення законів Української держави у відповідність до міжнародних норм права, виходу України з військової системи СРСР, створення професійного війська, проголошення України без'ядерною зоною.

На початку свого існування УРП мала парламентську групу 11 народних депутатів УРСР.

У політичному спектрі праворуч від УРП розташувалися утворені в 1989—1990 рр. Українська національна партія, Українська християнсько-демократична партія, Українська народно-демокра-

тична партія, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України». Користуючись традиційним поділом на «лівих» і «правих», УНП, УПДП, УХДП і ДСУ можна зарахувати до праворадикальних партій. Для них характерний антикомунізм і радикальний націоналізм. Проте всі ці партії за — лишалися малочисельними і не мали помітного впливу. Це спонукало деякі з них до консолідації.

1 липня 1990 р. в Києві відбулася I сесія Української міжпартійної асамблеї (УМА). У ній взяли участь представники 17 організацій, у тому числі 4-х партій: УНП, УНДП, Української селянської демократичної партії (УСелДП) і Республіканської партії України (РПУ). Асамблея намагалася втілити в життя так званий «конгресовий» шлях до незалежності, який передбачав бойкот існуючих державних структур як колоніальних, створення громадських комітетів і реєстрацію громадян Української Народної Республіки (УНР). Прихильники цього шляху вважали, що коли зареєструється більш як 50 % населення УРСР, це дасть підставу для скликання Національного конгресу громадян УНР, який стане парламентом незалежної держави, усунувши від влади Верховну Раду УРСР. Очолив УМА лідер УНП Григорій Приходько.

УМА на стала широким об'єднанням політичних партій. Згодом УНДП, УСелДП і УНП вийшли з УМА, піддавши гострій критиці «революційний націоналізм» її керівництва. Провідну роль в організації стали відігравати націонал-радикали з правого крила Співки незалежної української молоді (СНУМ (н)).

Новим головою УМА, пізніше реорганізованої в Українську національну асамблею (УНА), було обрано Юрія Шухевича — політв'язня з 40-річним стажем, сина головнокомандувача УПА. Навесні 1991 р. УМА об'єднувала 10 невеликих партій та громадсько-політичних організацій крайнього правого напрямку. Її лідери сповідували «інтегральний націоналізм» Д. Донцова, ідеалізували сицилійську мафію, ку-клукс-клан, закликали до створення «нової ОУН», що «творитиметься за мафіїстичним принципом... Члени її можуть і не знати, на що, в ім'я чого працюють насправді».

У травні 1990 р. в Києві на установчому з'їзді Об'єднаної соціал-демократичної партії України відбувся розкол. Були утворені дві фракції — «праві» («соціальні демократи») та «ліві» («демократичні соціалісти»). «Праві», які були в більшості, проголосили себе Соціал-демократичною партією України (СДПУ). Було заявлено, що члени СДПУ не приймають традиційної соціалістичної ідеї переустрою суспільства, відкидають термін «демократи-

чний соціалізм», рішуче заперечують марксизм-ленінізм. Головою ради СДПУ обрали А. Павлишина, головою правління — А. Носенка. СДПУ так і не стала протягом 1990—1991 рр. впливовою партією (налічувала близько 1000 членів). Згодом деякі її члени, зокрема А. Павлишин, вийшли з партії та вступили до ПДВУ. На II з'їзді (1991 р.) партію очолив народний депутат України О. Сугоняко.

«Ліві» соціал-демократи оголосили про створення Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ). Вона базувалася на принципах «демократичного соціалізму», розглядаючи його не як модель, а як процес, при якому забезпечуються демократичні свободи і конкуренція різних форм власності. Головою ради ОСДПУ став О. Алін (Нижник). Головою виконавчого бюро — С. Килєєв. Вплив ОСДПУ був ще меншим (протягом 1990—1991 рр. налічувала близько 800 членів з південних і східних областей України). На другому з'їзді (1991 р.) партію очолив народний депутат України В. Московко.

Забігаючи наперед, зазначимо, що вже в 1992 р. з'їзди СДПУ та ОСДПУ ухвалили рішення про об'єднання, намагаючись покласти край пануванню амбіцій окремих своїх лідерів.

У червні 1990 р. відбувся установчий з'їзд Української селянсько-демократичної партії (УСелДП). Головою партії обрано письменника і публіциста Сергія Плачинду, заступником — народного депутата України Д. Чобота. Партія виступила за відродження хуторянства і фермерства, поступовий демонтаж колгоспно-радгоспної системи. УСелДП швидко зростала кількісно — у Галичині до її лав записувалися цілими колгоспами. У червні 1990 р. УСелДП налічувала близько 6 тис. осіб.

28—30 вересня 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд Партії зелених України (ПЗУ), яка утворилася на базі екологічної асоціації «Зелений світ», що існувала з жовтня 1989 р. Однак створення ПЗУ не означало трансформації «Зеленого світу» в партію, асоціація продовжила свою діяльність. Мета ПЗУ — «відродження та захист природного довкілля і людини від згубних техногенних та інших руйнівних факторів, побудова вільної, суверенної, демократичної держави — Республіки України». За собом досягнення цієї мети визнавалося формування уряду народної довіри шляхом парламентських та ненасильницьких громадянських дій. Головою партії став відомий письменник і громадський діяч, народний депутат СРСР Юрій Щербак.

Крім названих протягом 1990—1991 рр. в Україні виникли ще Ліберально-демократична (ЛДПУ), Ліберальна (ЛПУ), Народна

(НПУ) партії, Партія слов'янського відродження, Соціалістична робітничка партія лівих сил та інші організації, які не мали широкого впливу. В Україні діяли також філії деяких російських та загальносоюзних партій (Демократичного союзу, Демократичної партії Росії та ін.).

Попри велику кількість опозиційних політичних партій (майже 20) реальним впливом в Україні протягом 1990—1991 рр. користувалися лише УРП, УСелДП, ДемПУ, ПЗУ та ПДВУ. Саме ці партії були на осінь 1991 р. офіційно зареєстровані Мініюстом УРСР, а отже, мали необхідну для реєстрації кількість членів — більше ніж по 3 тис. осіб кожна. Більшість партій були нечисленні, у них точилася боротьба за лідерство, що вела до розколів; соціальна база, ідеологія лишалися невизначеними. Нові партії були слабкі організаційно та матеріально і поки що не могли конкурувати з КПРС та її підрозділом КПУ, що контролювала реальні важелі влади.

Нові партії і об'єднання, зокрема ті, що мали своїх представників у Верховній Раді, виступили з осудом ідеології і практики Комуністичної партії, під «мудрим» керівництвом якої радянська економіка з фази стагнації в 1990 р. вступила у смугу тяжкої кризи. Товарний голод, тотальний дефіцит посилювали соціальну напругу в суспільстві. Економічна криза неминуче вела до кризи політичної, яка й вибухнула в Україні восени 1990 р. Непослідовні й половинчасті реформи тільки поглибили господарський розлад, спричинили зростання соціальної напруги, що виявилась у розгортанні масового страйкового руху влітку 1990 р.

Особливістю страйкового руху 1990 р. на відміну від 1989 р. була його політизація та розширення соціальної бази. Його ініціаторами, як і минулого літа, були шахтарі, які тепер налагоджували контакти з національним рухом. Липневий політичний страйк гірників підтримали близько 60 % підприємств та організацій Тернополя, транспортники Києва, металурги Горлівки, робітники Львова, а загалом у республіці — 256 трудових колективів. Страйкуючі вимагали виведення парткомів з підприємств, націоналізації майна КПРС, відставки уряду, деполітизації правоохоронних органів. У жовтні страйки з політичними вимогами охопили вже 360 підприємств України. У них взяло участь 180 тис. осіб, у тому числі майже 45 тис. студентів.

За умов незатухаючого страйкового руху 1 жовтня 1990 р. відкрилася друга сесія Верховної Ради УРСР. Депутат С. Конєв зачитав звернення Асоціації демократичних рад народних депутатів і демократичних блоків у радах, у якому були сформульо-

вані вимоги відставки Голови Верховної Ради Л. Кравчука та Голови Ради Міністрів В. Масола, відмови від підписання нав'язуваного М. Горбачовим нового союзного договору в будь-якій формі, надання Декларації про державний суверенітет України статусу конституційного акта, розпуску КПРС і націоналізації її майна та ін.

Більшість Верховної Ради відмовилася розглядати вимоги опозиції. 2 жовтня на площі Жовтневої революції в Києві (нині Майдан Незалежності) з'явився наметовий табір студентів, що оголосили політичне голодування з ультимативними вимогами до Верховної Ради УРСР відставки Л. Кравчука та В. Масола, призначення нових виборів на засадах багатопартійності навесні 1991 р., прийняття постанови про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ на території України, відмови від підписання союзного договору, повернення в Україну всіх її громадян, що проходять строкову військову службу за межами республіки. Голодування тривало до 17 жовтня, у ньому взяли участь сотні студентів. На підтримку голодуючих пройшли студентські страйки та маніфестації в Києві, Львові та інших містах.

17 жовтня 1990 р. внаслідок студентського голодування, тиску інших опозиційних сил Верховна Рада прийняла компромісне рішення:

1. Провести на початку 1991 р. референдум про довіру нинішньому складу ВР України і в разі недовіри — організувати до кінця року нові вибори на багатопартійній основі.

2. Забезпечити проходження строкової військової служби громадян України за межами республіки тільки за їх добровільною згодою.

3. Створити комісію Верховної Ради для розгляду питання про націоналізацію майна КПРС і ВЛКСМ.

4. До прийняття нової Конституції України «укладання союзного договору вважати передчасним».

5. По відставку Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола.

6. До 30 листопада 1990 р. привести чинну Конституцію УРСР у відповідність до положень Декларації про державний суверенітет. З цих рішень до кінця року виконане було лише одне — відставка В. Масола і обрання Верховною Радою нового Прем'єра В. Фокіна.

Під тиском опозиції і громадськості наприкінці жовтня 1990 р. Верховна Рада УРСР нарешті зняла статтю 6 Конституції УРСР про «керівну роль» Компартії. Це рішення в черговий раз засвідчило падіння авторитету Компартії України, послаблення її впливу на життя суспільства.

Жовтень 1990 р. виявився напруженим не тільки в Києві, а й у Москві, де стався перший відкритий конфлікт між Горбачовим та Єльциним навколо обговорення альтернативних проектів економічної реформи в СРСР. Протистояння між лідерами СРСР і РРФСР явно прискорювало дезінтеграційні процеси в Радянському Союзі.

Лекція 2

СЕРПНЕВІ ПОДІЇ В МОСКВІ ТА ЇХ ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Напружена обстановка в Прибалтиці, збройний конфлікт між Вірменією й Азербайджаном у Нагірному Карабасі, загроза цілковитого розпаду СРСР змусили консервативні сили, що сконцентрувалися у Верховній Раді СРСР та силових структурах, перейти в наступ, вимагаючи здійснення надзвичайних заходів для відновлення порядку в країні.

Під їх тиском М. Горбачов змушений був піти на серйозні поступки, а саме — провести ряд заміन у провідних міністерствах. Зокрема, з посади Голови Ради Міністрів був увільнений М. Рижков, а замість нього призначений В. Павлов. Був відправлений у відставку прихильник реформ міністр внутрішніх справ СРСР В. Бакатін. На цю посаду був призначений Б. Пуго, який свого часу був комсомольським і партійним функціонером, а також обіймав відповідальні посади в КДБ.

На знак протесту проти консервативного повороту в політиці М. Горбачова подав у відставку з посади міністра закордонних справ прихильник реформ Е. Шеварнадзе. При цьому з трибуни ІV З'їзду народних депутатів СРСР він відверто попередив усю країну про загрозу реакційного перевороту і встановлення диктатури.

І справді, перші спроби реакціонерів «відновити порядок у країні» не змусили себе чекати.

12 січня 1991 р. підрозділи Радянської армії без відома Президента захопили будинок литовського телебачення у Вільнюсі. Події, подібні до Вільнюських, повторилися через декілька днів у Ризі. Ці акції різко загострили конфлікт між реформаторами та консерваторами на всесоюзному рівні.

14 січня Президія Верховної Ради УРСР заявила, що вона вважає неприпустимим використання на території будь-якої рес-

публіки військової сили для вирішення внутрішньополітичних і міжнародних конфліктів без згоди законних органів влади республіки.

Черговим заходом з «відновлення порядку» стало введення урядом з 1 лютого 1991 р. спільного патрулювання міліцією та військами вулиць великих міст під приводом посилення боротьби із зростанням злочинності.

Небезпека путчу реакціонерів змусила демократичні сили різних республік консолідуватися. 26—27 січня 1991 р. з ініціативи ПДВУ, Республіканської партії Російської Федерації та Об'єднаної демократичної партії Білорусії в Харкові відбулася установча конференція міжреспубліканського політичного блоку «Демократичний конгрес» (ДК). До його складу ввійшли 42 партії та рухи з 13 республік СРСР. Демконгрес проголосив головним завданням «мирну ліквідацію тоталітарного режиму, демонтаж у цивілізованій формі імперських унітарних структур, створення суверенних демократичних держав». У «Спільній декларації» учасники ДК запропонували відкинути нав'язуваний центром проєкт союзного договору і приступити до підготовки самими республіками договору про співдружність суверенних держав. Головою Консультативної ради ДК обрано одного з лідерів ПДВУ О. Ємця.

Рішучість консервативних сил взяти реванш в країні підтвердив і пленум ЦК КПРС, що відбувся в лютому 1991 р. Учасники пленуму звернулись до громадян Радянського Союзу з патетичним закликком «виступити проти антикомуністичної істерії, яку розпалюють вороги перебудови». М. Горбачов, у свою чергу, звинуватив «так званих демократів» у «прагненні дестабілізувати країну» напередодні загальносоюзного референдуму з питання про збереження СРСР, призначеного на 17 березня.

Насправді, дестабілізувати ситуацію в країні прагнули не демократи-реформатори, а саме консерватори, які діяли за принципом чим гірше, тим краще (звичайно для них).

Наочним підтвердженням цього стало рішення уряду, очолюваного В. Павловим, про значне (у 2—5 разів) підвищення цін з 2 квітня 1991 р. Заробітна ж плата була підвищена лише на 20—30 %.

Цей черговий (після несподіваного вилучення 50- і 100-рубльових купюр) крок призвів до ще більшого ускладнення економічної ситуації в країні, погіршення й до цього злиденного становища трудящих. Підвищення цін викликало нову хвилю їх рішучого протесту, насамперед з боку робітників вугільної про-

мисловості Донбасу, Кузбасу, Воркути. Однак цього разу шахтарі не обмежилися вимогами збільшення заробітної плати, а й висунули суто політичні вимоги — відставки М. Горбачова, розпуску Верховної Ради СРСР, позбавлення привілеїв партійних функціонерів, націоналізації майна КПРС, реальної багатопартійності, департизації виробництв і організацій.

На такому загальнополітичному фоні розгорнулася боротьба між комуністичною більшістю й опозицією у Верховній Раді УРСР навколо проекту Конституції, підготовленої комісією на чолі з Л. Кравчуком.

Проект Конституції, який за багатьма пунктами збігався з позицією Народної ради, передбачав, що Україна стане президентською республікою з двопалатним парламентом, Президент обиратиметься шляхом прямих всенародних виборів, пропонувалась назва держави — Республіка Україна. Щодо обов'язкового входження України до складу СРСР, то це положення в проекті не згадувалося. Парламентська більшість виступила з критикою проекту конституційної комісії і висунула свій проект. Комуністи наполягали на збереженні назви Українська РСР, радянської системи державного управління, на обмеженні прав Президента, на обов'язковому записі в Конституції про входження УРСР до складу СРСР.

На початку червня 1991 р. український парламент зробив черговий крок до незалежності, прийнявши постанову «Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки».

Політичні процеси в республіках свідчили про зростаючу незалежність їх від центру. Труднощі у виробленні нового Союзного договору, підписання якого попередньо призначалося на 21 серпня і який містив серйозні поступки республікам, змусили консерваторів вдатися до рішучих дій з метою зберегти Союз у його колишньому вигляді та тоталітарну владу в ньому.

18 серпня до відпочиваючого М. Горбачова у Форос прибули деякі вищі посадові особи з державних, військових і партійних структур і вимагали від нього санкціонувати введення на всій території СРСР надзвичайного стану. Президент СРСР відмовився виконати ці вимоги.

Вранці 19 серпня ТАРС передав повідомлення про створення Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР (ДКНС, рос. ГКЧП), у складі 8 чоловік: віце-президент СРСР Г. Янаєв — голова комітету, Прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крюч-

ков, міністр оборони Д. Язов, міністр внутрішніх справ Б. Пуго, заступник Президента в Раді оборони — О. Бакланов, голова Селянського союзу В. Стародубцев, один з високих керівників військової промисловості А. Тізяков. Заявивши про те, що Президент СРСР Горбачов, перебуваючи на відпочинку в Криму, «за станом здоров'я не може виконувати свої обов'язки», ДКНС оголосив про свій намір навести порядок у країні та недопустити розвалу СРСР. У маніфесті ДКНС говорилося про безлад у країні, про приниження радянських людей за кордоном. Обіцялася підтримка приватної власності, 0,15 га землі на кожну родину, зниження цін, підвищення заробітної платні та забезпечення всіх житлом. Показово, що організатори та ідеологи перевороту не застосовували поняття «соціалізм». Надзвичайний стан проголошувався на 6 місяців. Постановою № 1 ДКНС вирішив припинити діяльність небажаних новому режиму органів влади і управління, політичних партій, громадських організацій і масових рухів, заборонити мітинги, вуличні походи, демонстрації та страйки, запровадити комендантську годину та обшук громадян, встановити контроль над засобами масової інформації (цензуру). Постанова № 2 ДКНС обмежила перелік центральних і московських газет кількома лояльними, на погляд хунти, виданнями. Під приводом дотримання надзвичайного стану в Москву було введено війська.

Що ж до України, то хунта планувала спершу її нейтралізувати, а після розгрому демократії в Росії ввести війська до Києва, Львова, Донецька, Харкова та деяких інших міст, ліквідувати суверенітет республіки. Уже вночі 19 серпня до Києва прибув генерал армії В. Варенников. Разом з командувачем Київського військового округу генерал-полковником В. Чечеватовим о 8 год. ранку він зібрав командирів частин і наказав виконувати розпорядження ДКНС. Потім запропонував Голові Верховної Ради України Л. Кравчуку зустрітися в ЦК КПУ в кабінеті С. Гуценка, однак, діставши відмову, погодився прибути у Верховну Раду. У присутності С. Гуценка, В. Чечеватова, віце-прем'єра К. Масика в ультимативній формі вимагав покірності Верховної Ради та уряду України, невтручання опозиційних сил. За непослух погрожував військовими репресіями.

Напевно, зважаючи на ці погрози, Л. Кравчук досить стримано сприйняв пропозицію представників Народної ради щодо об'єднання зусиль у боротьбі проти перевороту, попередив їх про можливі наслідки, закликав до спокою, щоб не спровокувати введення надзвичайного стану в Києві та в Україні.

У виступі 19 серпня по Українському телебаченню Л. Кравчук послався на відсутність офіційних документів щодо ДКНС, недовільність поспішних оцінок, закликав зберігати витримку, дотримуватись Конституції, трудової дисципліни і громадського порядку, завершити збирання врожаю і добре підготуватись до зими. А ще — запобігати конфронтації й протистоянню. Зазначалося, що в правовій державі все має відбуватись на підставі закону, у тому числі й проголошення надзвичайного стану.

Представники Народної ради, що зібралися 19 серпня у Спільці письменників, заявили протест проти антиконституційного державного перевороту та вирішили згуртувати опозиційні сили.

НРУ вже до середини дня 19 серпня підготував заяву з приводу державного перевороту в СРСР. У ній ДКНС названо органом позаконституційним і незаконним. Рух закликав громадян України «створювати організаційні структури активного опору, які будуть координувати всеукраїнський страйк».

19 серпня обласні комітети КПУ отримали шифрограму про введення в країні надзвичайного стану. Секретаріат ЦК КПРС вимагав від комуністів підтримати ДКНС. Відповідно секретаріат ЦК КПУ того ж дня зобов'язав партійні комітети на місцях сприяти ДКНС, керуватися його документами. Чимало компартійних функціонерів, керівників владних структур, підприємств, колгоспів та установ поспішили запевнити ДКНС у своїй лояльності. Зокрема, переворот підтримали Дніпропетровський, Житомирський, Закарпатський, Миколаївський, Одеський, Полтавський, Харківський, Чернігівський обкоми та облвиконкоми, керівництво Криму, Кіровоградський, Криворізький та деякі інші міськкоми КПУ.

Шлях до диктатури путчистам перекрили керівництво та народ Росії. Президент РРФСР Б. Єльцин відразу закликав громадян до опору. 19 серпня до будинку Верховної Ради РРФСР почали прибувати москвичі для захисту демократії та обраної народом влади. Вони збудували довкола «Білого дому» барикади. На сторону законного уряду перейшла частина військових з бойовою технікою. Штурмувати будинок парламенту путчисти не наважилися.

Серед захисників «Білого дому» було чимало українців.

20 серпня на засіданні Народної ради в Києві утворилася коаліція «Незалежна демократична Україна», яка об'єднала НРУ, 27 партій і громадських об'єднань. Вона визнала переворот антиконституційним, арешт Президента СРСР — злочином, закликала народ до страйків і громадянської непокори.

Після майже дводенної дискусії ввечері 20 серпня була прийнята заява Президії Верховної Ради УРСР, яка, щоправда, за змістом виявилася обтічною та невизначеною. Пропонувалося зробити все, щоб уникати дестабілізації становища та загострення соціально-політичної ситуації, утриматись від страйків, мітингів і маніфестацій (як того вимагав і ДКНС), успішно провести весь комплекс сільськогосподарських робіт і підготовку до зими. Положення, внесені на вимогу представників Народної ради, що постанови ДКНС «не мають юридичної сили на території України» було найрадикальнішим.

Не погоджуючись з перестраховочною позицією, частина членів Президії Верховної Ради УРСР (В. Гриньов, О. Ємець, Д. Павличко, В. Пилипчук, Л. Танюк, І. Юхновський та В. Яворівський) оголосили власну заяву, в якій утворення та дії комітету з надзвичайного стану визнавалися антиконституційними і незаконними, проголошувалась підтримка демократичних сил Росії, у разі спроб захоплення влади в республіці народ закликався до непокори.

Офіційно ж заява Президії Верховної Ради УРСР була опублікована лише 22 серпня 1991 р.

24 серпня 1991 р. відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України, на якій було розглянуто питання про політичну ситуацію в республіці та прийнято низку надзвичайно важливих документів. Серед них — Постанова та **Акт про проголошення незалежності України**, затверджені конституційною більшістю (Постанова: «за» — 321 голос, Акт: «за» — 346 голосів). У результаті Україну було проголошено незалежною демократичною державою з неподільною та недоторканою територією, на якій чинними є лише власні Конституція, закони та постанови уряду. З метою всенародного підтвердження Акта сесія Верховної Ради України вирішила провести 1 грудня 1991 р. республіканський референдум.

25 серпня 1991 р. після того, як М. Горбачов 24 серпня оголосив про саморозпуск КПРС і склав із себе повноваження її генерального секретаря, а Б. Єльцин видав указ про припинення діяльності КПРС, Президія Верховної Ради України прийняла Указ «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» як організації, яка, за попередніми даними, взяла участь у державному перевороті. Органам внутрішніх справ спільно з народними депутатами було доручено опечатати приміщення партійних комітетів та взяти їх під охорону.

А кількома днями пізніше, 30 серпня 1991 р., Л. Кравчук підписав Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяль-

ності Компартії України». На той час Тимчасова комісія, очолювана Ю. Гайсинським, подала докази підтримки керівництвом КПУ державного перевороту. Більшість колишніх рядових членів Компартії спокійно розпрощалася з нею.

Однак уже 26 жовтня 1991 р. відбувся з'їзд частини колишніх комуністів, які проголосили створення Соціалістичної партії України (СПУ) на чолі з лідером парламентської «групи 239» Олександром Морозом. В установчому з'їзді СПУ взяли участь 287 делегатів із 22 областей та Криму, котрі представляли 60 тис. чол. 25 листопада 1991 р. СПУ було зареєстровано Міністром України.

1 грудня 1991 р. відповідно до рішення сесії Верховної Ради України від 24 серпня на виборчі дільниці в Україні прийшло близько 32 млн громадян, з яких майже 29 млн (90,35 % тих, що брали участь у референдумі) підтвердили Акт проголошення незалежності. За незалежність України висловилося 76 % усіх дієздатних її громадян. Воля народу України була виявлена чітко й однозначно: 1 грудня 1991 р. вирішувалося також питання про те, хто стане першим всенародно обраним Президентом України.

Перші президентські вибори відбувались в обстановці гострої боротьби, зумовленої тим, що власних кандидатів висунули 12 політичних партій, громадських об'єднань і рухів, а також 97 трудових колективів.

Однак з 95 претендентів лише 7 зібрали на свою підтримку необхідну кількість підписів, а саме — В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, О. Ткаченко, В. Чорновіл, І. Юхновський. Вони й були зареєстровані кандидатами на посаду Президента України.

За результатами виборів 1 грудня 1991 р., у яких взяли участь близько 32 млн громадян, за кандидатуру Л. Кравчука віддали свої голоси понад 61 % виборців. Отже, уже в першому турі першим всенародно обраним (легітимним) Президентом України став Леонід Кравчук.

5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України Л. Кравчук склав присягу народові України. Цього ж дня на пленарному засіданні Головою Верховної Ради України було обрано І. Плюща, його першим заступником — В. Дурдинця.

На урочистому засіданні 5 грудня 1991 р. Верховна Рада України прийняла звернення «До парламентарів і народів світу», в якому наголошувалося, що договір 1922 р. про утворення СРСР Україна вважає стосовно себе недейсним і недіючим. Заявлялось, що Україна буде демократичну, правову державу, першочерго-

вою метою якої є забезпечення прав і свобод людини. Проголошувався перехід до ринкової економіки, визнавалася рівноправність усіх форм власності. Висловлювалася готовність до активізації міжнародного співробітництва на засадах рівноправності, суверенності, невтручання у внутрішні справи один одного, визнання територіальної цілісності і непорушності існуючих кордонів. Неподільною та недоторканною Україна оголосила і власну територію, водночас відмовляючись від територіальних претензій до будь-якої держави. Задекларовано було також без'ядерний статус республіки, оборонний характер її військової доктрини, формування Збройних сил на засадах мінімальної достатності. А через два дні, 7 грудня 1991 р., у Біловезькій Пущі, у резиденції «Віскулі» під Брестом зібрались Голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич, Президент Росії Б. Ельцин, Президент України Л. Кравчук. Результатом переговорів стало підписання угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). У цій угоді проголошувалося, що СРСР як держава-суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування, натомість утворюється СНД, до якої можуть приєднатися як члени колишнього СРСР, так і інші країни, які поділяють цілі і принципи цієї угоди.

25 грудня 1991 р. М. Горбачов підписав указ про зняття з себе функцій Верховного головнокомандувача Збройних сил СРСР і заявив про свою відставку з посади Президента СРСР. Наступного дня одна з двох палат Верховної Ради колишнього СРСР, яку вдалося зібрати — Рада республік прийняла формальну Декларацію про припинення існування СРСР.

Міжнародне співтовариство визнало незалежність усіх колишніх союзних республік. Щодо України, то вже 2 грудня 1991 р. про її визнання як незалежної держави та наміри встановити з нею дипломатичні відносини оголосили Польща та Канада, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія та Литва, 5 грудня — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія та Хорватія. Серед західноєвропейських країн першими були Швеція (19 грудня 1991 р.) та Норвегія (24 грудня 1991 р.). США до самого кінця демонстрували свою підтримку прагненню М. Горбачова зберегти єдиний СРСР. Вони боялися «розповзання» ядерних озброєнь. Розміщені на території України стратегічні й тактичні види ракетно-ядерної зброї перетворювали її на третю за потенціалом, після США і Росії, ядерну державу. Хоч українське керівництво не раз заявляло, що не збирається використовувати для забезпечення державної безпеки ядерний потенціал, адміністрація Президента США Дж. Буша

поставилася з певним острахом до появи на політичній карті світу незалежної держави Україна. Проте 25 грудня 1991 р. США визнали Україну та незабаром встановили з нею дипломатичні відносини. 25 грудня 1991 р. Україну також визнали Ізраїль і Мексика; 26 грудня — Австралія, Бразилія, ФРН; 27 грудня — КНР, 28 грудня — Італія та Японія; 31 грудня — Великобританія та Данія. Загалом протягом грудня 1991 р. Україну визнало 57 держав світу, а на початок березня 1992 р. — 104. Водночас 47 з них встановили з Україною повномасштабні дипломатичні відносини. 18 лютого 1992 р. вперше в історії в Маріїнському палаці відбулося урочисте вручення ввірчих грамот Президенту України послом іноземної держави. Леонід Кравчук прийняв їх від Надзвичайного та Повноважного посла ФРН в Україні Хеннеке графа фон Бассевітца, який з серпня 1989 р. був Генеральним консулом ФРН в Україні. Протягом першого року існування незалежної України її державну самостійність визнали більш як 130 держав світу, дипломатичні відносини було встановлено в повному обсязі зі 110 з них, а 40 держав відкрили в Києві свої представництва.

Лекція 3

ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ. ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС І ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

Проголошення Верховною Радою УРСР державного суверенітету 16 липня 1990 р., а 24 серпня 1991 р. незалежності України поставило проблему державотворення у практичну площину. У цьому зв'язку варто нагадати, що питання, яку державу треба будувати замість цілком залежної від московського центру УРСР, до яких традицій українського державотворення слід звертатися, демократичною опозицією ставилось вже в останні роки існування Союзу РСР. Пригадаймо, що Народний рух України за перебудову головною метою своєї організації визначив побудову демократичного і гуманного суспільства ще на установчому з'їзді у вересні 1989 р. Українська національна партія у квітні 1990 р. першою у своїх програмних документах поставила за мету «відновлення УНР, проголошеної Центральною радою», що для того часу було досить сміливим кроком.

Насамперед народжувана нова держава повинна була відмовитись від радянської спадщини, замінивши колишню державну

символіку на національну, що за умов переважання у Верховній Раді компартійно-радянської номенклатури було справою не простою. Адже мова йшла про символіку УНР, держави, ненависть до якої громадянам України прищеплювалася понад сімдесят років.

Тільки в січні 1992 р. Верховна Рада затвердила синьо-жовтий прапор як Державний прапор України. Після гострих дебатів у лютому 1992 р. був, нарешті, затверджений тризуб як малий Державний герб і головний елемент майбутнього великого Державного герба України. Щодо Державного гімну, то відповідним Указом Президії Верховної Ради була затверджена музична редакція національного гімну «Ще не вмерла Україна» на музику М. Вербицького. Питання ж про текст залишилося відкритим, таким воно залишилося і на кінець ХХ ст.

Утвердження нової символіки мало велике значення, оскільки визначало стратегічний напрям державотворчого процесу. Проте для створення національної державності особливого значення набувала проблема будівництва національних Збройних сил, встановлення контролю і реорганізація таких централізованих силових структур, як Комітет державної безпеки та Міністерство внутрішніх справ.

На початку грудня 1991 р. Верховна Рада прийняла закон про Збройні сили України, яким проголошувалося, що Україна як незалежна держава створює власні Збройні сили у складі Військ наземної оборони, Військ оборони повітряного простору і Військово-морських сил. Було створено Міністерство оборони України на чолі з генералом К. Морозовим.

Тримаючи постійно в центрі уваги питання, пов'язані з будівництвом Збройних сил, Президент і Верховна Рада тільки за перші три роки прийняли понад п'ятдесят документів, на основі яких відбувалось формування військово-технічної політики, реформування управлінських структур, організація матеріально-технічного забезпечення Збройних сил України, створювались система підготовки військових кадрів та механізм соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей.

Важливе значення для розбудови Збройних сил України мало прийняття Верховною Радою в жовтні 1993 р. Воєнної доктрини, що визначила захист державного суверенітету і політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів України як її стратегічне завдання в галузі оборони. Відповідно до положень Воєнної доктрини взаємовідносини з іншими державами мають будуватися на принципах взаємного врахування всіх питань національної безпеки сторін незалежно від їх суспіль-

но-політичного ладу та воєнно-політичної орієнтації, взаємного поважання державного суверенітету та політичної незалежності.

Керуючись принципом розумної достатності, Міністерство оборони в процесі будівництва національних Збройних сил здійснювало розроблену програму їх поступового скорочення. Уже за перші три роки в запас було увільнено понад 100 тис. офіцерів, прапорщиків та мічманів. Щоправда, у зв'язку з кризовим станом народного господарства, що відчутно позначилося на соціальній сфері, процес скорочення Збройних сил уповільнився.

У цілому процес розбудови української армії мав керований і поступальний характер, але в його розгортанні виявилось чимало проблем і труднощів. Вони зумовлені насамперед тим, що керівництву нашої держави не вдалося вплинути на командування і особовий склад Чорноморського флоту, що майже повністю базувався на території України (у Криму), і поставити його на службу новій державі. Невизначеність державного статусу флоту, який налічував близько 300 кораблів і розгалужену потужну берегову інфраструктуру, на тривалий час стала одним із чинників напруження в українсько-російських взаєминах.

Здійснювані першочергові державотворчі кроки мали надзвичайну важливість, але не були єдиними на шляху утвердження незалежності України. Важливою віхою на цьому шляху стала фіксація кордонів нашої держави.

4 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про державний кордон України», який проголошував недоторканність кордонів, визначав порядок їхньої охорони та правила переходу. Відповідно до нього державний кордон СРСР на території України, яка межувала з чотирма країнами — Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією, став державним кордоном України. Адміністративний кордон з колишніми союзними республіками — Росією, Білорусією та Молдавією — став державним кордоном України. Щоправда, питання про кордони потребувало відповідного узгодження з названими державами, що, як про це буде викладено нижче, виявилось проблемою не простою. З метою гарантування економічної безпеки України, 12 грудня 1991 р. щойно обраний Президент Л. Кравчук підписав Указ «Про утворення державного митного кордону України», що став законодавчою основою складного й тривалого процесу становлення й удосконалення митної служби, який завершився тільки у другій половині 90-х років.

Серед важливих державотворчих документів помітне місце посідає Закон «Про громадянство України», прийнятий Верхов-

ною Радою на початку жовтня 1991 р. Відповідно до нього громадянство надавалось усім, хто проживав на території республіки, незалежно від соціального стану, політичних та релігійних поглядів, статі, хто не заперечував проти отримання громадянства України і на момент набуття чинності закону не був громадянином інших держав. Подвійне громадянство законом не допускалося, що мало принципове значення для утвердження національної державності.

Серед інших законів і постанов, ухвалених Верховною Радою після проголошення Акта про незалежність України, слід виділити постанову від 9 вересня 1991 р., якою на території республіки запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. Значення цього заходу не обмежується тим, що він започаткував процес становлення власної грошової системи, створення національної валюти (з вересня 1996 р.). Більш важливим для того часу, без сумніву, є те, що цей захід започаткував вихід України з рубльової зони, тобто став надійною гарантією її внутрішньої економічної безпеки.

Таким чином, практично з нуля, в умовах далеких від оптимальних, було сформовано всі атрибути державності — від кордонів до нагородної системи, створено цілісний державний механізм. Це означало, що перехідний період державного самовизначення, суть якого полягала в переході на якісно вищий рівень суспільного розвитку, тобто від тоталітаризму до демократії, від класових до загальнолюдських цінностей, від формальної незалежності — до реального суверенітету пройдено.

Нагадаємо про те, що на початковому етапі процес державотворення відбувався суперечливо, долаючи значні труднощі, зумовлені низкою чинників, серед яких варто виділити найістотніші з них, а саме: невідповідність українського суспільства до державотворчих дій; успадкована від колишнього Союзу радянських республік прив'язаність народногосподарського комплексу до центру; що головне, недосконала організація державної влади в республіці, незавершеність розподілу функцій між гілками влади, відсутність нового Основного Закону України як фундаменту створення якісно нової політичної системи держави.

Указані чинники, що істотно впливали на перебіг державотворчого процесу, об'єктивно зумовили його пріоритетний напрям — формування трьох основних гілок влади (законодавчої, виконавчої та судової), формування нових ефективно діючих владно-політичних структур.

Вищий законодавчий орган незалежної України — Верховна Рада — дістався у спадок від Української РСР. Будучи за своєю

природою в умовах диктаторської влади КПРС носієм диктатури, ради за нових умов, а саме, демократизації суспільства, коли вони стали залежними від волі виборців, не змогли задовільно реалізувати диктаторську владу.

Саме такими були ради як місцеві, так і Верховна Рада України, обрані навесні 1990 р. і які діяли аж до весни 1994 р. І саме вони, зокрема Верховна Рада дванадцятого скликання, визначали темпи і зміст законодавчого процесу. Більша частина депутатів Верховної Ради займала консервативну позицію і гальмувала створення правового поля для демократичних перетворень у суспільстві, наслідком чого стало загальне падіння ефективності державного управління в усіх його ланках і послаблення авторитету влади. Перший парламент незалежної України за період своєї діяльності ухвалив близько 450 законів, але через відсутність науково обґрунтованої моделі побудови демократичної держави, політичне протистояння, непрофесіоналізм депутатів багато з них виявилися відірваними від життя, мали декларативний характер, а тому належним чином не спрацювали. Окрім того, прийняті закони з властивими їм вадами не були забезпечені механізмом упровадження та контролю за результатами їх дії.

За таких умов з метою забезпечення сильної виконавчої влади, яка б стала гарантом послідовності демократичних процесів, єдності в політиці в центрі та на місцях, 5 липня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон про заснування поста Президента Української РСР. Згідно із законом Президент є главою держави і главою виконавчої влади. Він пропонує для затвердження Верховною Радою персональний склад Кабінету Міністрів та Прем'єр-міністра. Кабінет Міністрів, у межах своїх повноважень, здійснює заходи щодо забезпечення національної безпеки та обороноздатності країни, розробляє та вирішує практичні питання соціально-економічного розвитку, піклується про охорону навколишнього середовища тощо.

Судову владу в Україні покликано здійснювати судові органи, якими були Верховний Суд республіки, загальні, арбітражні та військові суди. Нагляд же за їх діяльністю, за точним виконанням законів на всій території республіки відповідно до Закону України «Про прокуратуру», прийнятого Верховною Радою 5 листопада 1991 р., повинна була здійснювати Генеральна прокуратура.

Отже, почала складатися досить струнка і зважена, як здається на перший погляд, система управління. Але, оскільки вона створювалась за межами конституційного поля, шляхом доповнень і поправок до Конституції 1978 р. радянського зразка, яка залиши-

лася чинною до 1996 р., державний апарат з самого початку почав працювати з переборами. Загалом до Конституції 1978 р. було внесено понад 200 поправок, які іноді суперечили одна одній або первинному тексту Основного Закону, в результаті чого Конституція не виконувала свого головного призначення — забезпечувати стабільність політичного життя.

Конституційна комісія, створена для реалізації затверджених Верховною Радою в червні 1991 р. концептуальних засад майбутньої Конституції України, що базувалась на принципах Декларації про державний суверенітет, таким чином, зі своєю місією не впоралась. Найскладнішою проблемою в роботі комісії виявилась саме проблема розподілу законодавчої і виконавчої влади, чітке визначення функцій кожної з них.

Більшість депутатів прагнула зберегти за парламентом основні владні повноваження, залишаючи за президентською владою суто представницькі функції. Л. Кравчук, навпаки, наполягав на внесенні до проекту Конституції норм, які забезпечували максимум повноважень за Президентом. Діаметрально протилежні позиції Верховної Ради і Президента зумовили жорстке протистояння у взаємовідносинах між законодавчою і виконавчою гілками влади.

Зрозуміло, що протистояння між Президентом і Верховною Радою спостерігалось не тільки в центрі, а й у регіонах, де воно набуло форми конфлікту між місцевими радами й органами місцевої державної адміністрації, створеної відповідно до Закону України «Про представника Президента України», прийнятого в березні 1992 р., та Положення «Про місцеву державну адміністрацію», затвердженого Указом Президента.

Запровадження посади представника Президента, формування апарату місцевої державної адміністрації слід розглядати як спробу реформувати радянську систему, створити жорстку виконавчу вертикаль, підпорядковану Президентові. Однак Верховна Рада не тільки блокувала цю спробу, а й повернула державну владу на місцях радам народних депутатів та їх виконкомам.

Безкомпромісні позиції прихильників збереження радянської системи, з одного боку, та прибічників президентської чи президентсько-парламентської — з другого, у жовтні 1993 р. остаточно загальмували конституційний процес. На фоні погіршення соціально-економічної ситуації протистояння між гілками влади спричинило всеохоплюючу суспільно-політичну кризу.

Спробою вийти з цієї кризи стало прийняте протидіючими сторонами радикальне рішення — достроково припинити повно-

важення і провести в першій половині 1994 р. вибори Верховної Ради і Президента України.

Вибори до Верховної Ради відбулися в березні—квітні 1994 р. за мажоритарною системою, передбаченою Законом України від 18 листопада 1993 р. «Про вибори народних депутатів України». Головою Верховної Ради нового (тринадцятого) скликання було обрано лідера Соціалістичної партії України О. Мороза.

26 червня 1994 р. відбулися вибори Президента України. Із семи кандидатів у Президенти найбільш реальними претендентами на посаду виглядали Л. Кравчук, І. Плющ, О. Мороз, Л. Кучма, який набув політичного досвіду майже рік працюючи на посаді Прем'єр-міністра. Перший тур голосування не приніс перемоги жодному з кандидатів у Президенти, але за кількістю набраних голосів виборців у другий тур виборів вийшли Л. Кравчук і Л. Кучма.

У другому турі виборів перемогу здобув Л. Кучма, за кандидатуру якого проголосувало понад 52 % виборців.

Лекція 4

ВІДНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ. ПРИЙНЯТТЯ НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Нагадаємо, що конституційна криза, яка досягла свого піку восени 1993 р., завершилася достроковими виборами до Верховної Ради та Президента України.

Після виборів, за згодою протидіючих сторін у 1994 р. була створена нова Конституційна комісія, в якій порівну були представлені законодавча і президентська влада. На чолі комісії з однаковими повноваженнями були затверджені як співголови відповідно — Президент Л. Кучма і спікер парламенту О. Мороз. Але, всупереч сподіванням, робота комісії через протистояння гілок влади та боротьбу політичних сил теж виявилась непродуктивною. Причина залишилась тою ж самою: нова Конституційна комісія у своїй роботі зіткнулася з тією самою нерозв'язною проблемою, що й попередня, а саме — поділ владних повноважень між парламентом і главою держави та виконавчою владою.

Прагнучи активізувати конституційний процес, Президент на початку грудня 1994 р. вніс на розгляд Верховної Ради проект «Конституційного закону України про державну владу і місцеве

самоврядування в Україні». Верховна Рада в травні 1995 р., після тривалих і гострих дебатів прийняла закон про державну владу і місцеве самоврядування, який значно відрізнявся від запропонованого Президентом. За законом Президент отримував права глави уряду, який він міг формувати особисто, без затвердження парламентом, йому ж підпорядковувалась система місцевих органів виконавчої влади. Але... головами місцевих державних адміністрацій мали стати голови відповідних рад, які обирались (а не призначались Президентом!) на виборах. Як бачимо, Верховна Рада не тільки не підтримала ініціативу Президента, а прийняла закон, який ще більше посилив напругу між основними гілками влади.

У кризовій ситуації, що склалася навесні 1995 р., Президент Л. Кучма видав указ про організацію опитування громадської думки щодо довіри Президенту та Верховній Раді. Слід віддати належне обом протидіючим сторонам, яким вистачило здорового глузду не виносити власні суперечки на суд виборців, а досягти компромісу, яким став «Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», схвалений Верховною Радою 8 червня 1995 р. Зауважимо, що чинність договору, за статтею 61.III, розділу VIII визначалася терміном на один рік, протягом якого сторони мали забезпечити належні умови для завершення конституційного процесу і прийняття нової Конституції України. На період дії Конституційного Договору чинність Конституції 1978 р. тимчасово припинялася.

Прийняття Конституційного Договору на певний час (до прийняття нової Конституції України) якщо не вичерпало, то принаймні значно пом'якшило кризу влади.

Протистояння між законодавчою і президентською владою знову загострилося в процесі дискусій щодо проекту Конституції України, зокрема в другому його читанні в червні 1996 р. Головними пунктами гострих суперечок стали такі проблеми: розподіл владних повноважень між гілками влади, статус російської мови, державна символіка, рішення з питань власності, запропоновані президентською стороною і з якими рішуче не погоджувалися ліві партії.

Оскільки вирішити ці проблеми в парламенті не вдалося, на порядок денний знову постало питання про звернення до народу, але на цей раз у формі референдуму, результати якого давали б законодавчі підстави вирішити спірні проблеми на користь тієї

чи іншої протидіючої сторони. Підписання Президентом відповідного указу про референдум знову викликало в країні гостру політичну кризу.

Щоб уникнути соціально-політичного хаосу в суспільстві Верховна Рада сформувала узгоджувальну комісію на чолі з народним депутатом М. Сиротою. Комісія провела напружену й плідну роботу з узгодження позицій різних політичних фракцій і партій, визначаючи таку редакцію тексту Основного Закону, який знімав суперечки і міг бути прийнятий конституційною (дві третини депутатів) більшістю голосів. Постатейне голосування Конституції, яке розпочалося 27 червня 1996 р., завершилося вранці 28 червня голосуванням тексту Конституції в цілому. Необхідною більшістю голосів Конституція України зрештою була прийнята.

28 червня 1996 р. — день прийняття Конституції України — проголошено державним святом.

Прийняття Конституції України завершило процес становлення політичної системи республіки як єдиного цілісного організму з більш-менш чіткою визначеністю його структурних елементів, їхнього функціонування та принципів взаємодії. І саме в цьому насамперед полягає значення Конституції України. З її ухваленням визначено базові принципи вищих органів держави і місцевого самоврядування, їхні взаємовідносини та компетенцію, а також права, свободи та обов'язки громадян.

Значення нової Конституції України полягає і в тому, що вона створює юридичні основи для ефективної розбудови політичних структур, стабілізації економіки, формування розвиненого громадянського суспільства, поступового входження України до світового співтовариства.

Уведення в дію Конституції відкрило можливості для здійснення державного будівництва в певних визначених рамках, діяльності державних інститутів у конституційному полі, розмежування функцій гілок влади, більш-менш чіткого визначення їх компетенції і механізму взаємодії.

Конституція визначила три головні функції Верховної Ради, зокрема, вироблення та ухвалення законів, контроль за діяльністю уряду, визначення засад зовнішньої політики держави. Конституція наділила Верховну Раду й вагомими контрольними функціями, якими передбачено заслуховування голови уряду, міністрів, керівників відомств на пленарних засіданнях і на засіданнях депутатських комітетів та комісій.

До компетенції Верховної Ради також входить призначення і звільнення деяких посадових осіб. Зокрема, парламент дає згоду

на призначення Президентом Прем'єр-міністра, голови Антимонопольного комітету, Фонду державного майна та інших провідних комітетів.

Кабінет Міністрів визначається Конституцією як вищий орган у системі органів виконавчої влади. Повноваження уряду припиняються з обранням нового Президента.

Президент України Основним Законом визначається як глава держави. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції. Конституцією передбачено, що Президент обирається терміном на п'ять років, при чому одна й та сама особа не може бути Президентом більше як два строки підряд.

З прийняттям Конституції в системі державних органів створено якісно новий інститут — Конституційний Суд, функція якого полягає у вирішенні питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України, а також в офіційному трактуванні Конституції та законів.

Таким чином, нова Конституція закріпила державно-політичну систему в Україні, побудувала на принципово нових, правових засадах взаємовідносини держави з політичними партіями, громадськими організаціями та об'єднаннями. Зроблено важливий крок у формуванні політичної нації, для становлення якої найважливішою проблемою є організація розподілу влади та владних повноважень між людьми на всіх рівнях суспільного життя.

Разом з тим, важко погодитися з твердженням авторів «Україна на зламі історичних епох» та фундаментальної праці «Новітня історія України. 1900—2000», що з прийняттям у 1996 р. нової Конституції України завершився конституційний процес. Конституція стала результатом п'ятирічної боротьби різнополярних сил, жорстокого протистояння Верховної Ради і Президента. Саме тому вона містить чимало компромісних формулювань, логічні неузгодженості, нечіткі положення, які допускають їх різночитання, неоднозначні тлумачення.

Уже одне це є підставою для проведення серйозної, копіткої роботи щодо тлумачення та конкретизації норм, принципів Конституції і втілення їх у системі кодексів. Слід мати на увазі й динаміку розвитку держави і суспільства, що неминуче викликає потребу в доповненнях, змінах та додатках до чинного Основного Закону держави. Це й підтвердив подальший розвиток політичного життя в Україні. Тому після прийняття Конституції законотворчість розгорнулась у двох напрямках — підготовка й затвердження законодавчих актів, що базуються на новому Осно-

вному Законі держави та вдосконалення або ж відміна законів, затверджених до його прийняття.

Нарешті, необхідність продовження конституційного процесу обумовлювалась і тією обставиною, що прийнята Конституція не змогла остаточно врегулювати відносини між гілками влади. Протистояння між Президентом і Верховною Радою, у якій був надто сильним вплив лівих партій, тривало й далі. Причому протилежні погляди сторони мали з найважливіших для долі всього суспільства питань, а саме: економічного реформування, утвердження й поглиблення демократії, входження України у світову спільноту.

Протистояння між гілками влади, політична боротьба всередині Верховної Ради і в суспільстві з наближенням чергових виборів до українського парламенту та органів місцевого самоврядування набували дедалі більшої гостроти.

Унаслідок нерозвинутості політичних партій склад Верховної Ради поділявся не стільки на політичні партійні фракції, скільки на депутатські групи, склад яких постійно змінювався залежно від політичної кон'юнктури, парламентського і загальнополітичного життя.

Особливу активність у парламенті виявляли ліві сили, що становили майже половину всіх депутатів, і входили до п'яти впливових фракцій і депутатських груп. Серед них найбільшою була фракція КПУ, що налічувала 90 депутатів на чолі з лідером П. Симоненком.

Березневі вибори 1998 р. до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування були першими, що відбулися в умовах дії нової Конституції України і відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України», прийнятого парламентом у жовтні 1997 р. Законом запроваджувалась змішана пропорційно-мажоритарна система. Вона мала велике значення для прискорення політичного структурування нового складу Верховної Ради, виявлення в ній більшості, здатної взяти на себе відповідальність за становище в країні.

З огляду на наявність значної кількості дрібних політичних об'єднань і партій Центральна виборча комісія допустила до участі у виборах 29 березня 1998 р. тридцять партій і політичних блоків.

За результатами голосування в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, де обиралась половина депутатського корпусу (225 чол.), місця розподілилися між вісьмома партіями і партійними блоками, які подолали чотиривідсотковий бар'єр.

Хоча з них п'ять були центристського спрямування і лише три — ліві, найбільше голосів було віддано саме останнім, які й отримали у багатомандатному окрузі 127 місць у парламенті, а центристи — тільки 98. Щодо президентсько-проурядових структур, то в цьому окрузі вони зазнали нищівної поразки.

У одномандатних виборчих округах, де обиралася друга половина складу Верховної Ради, незважаючи на те, що серед кандидатів у депутати були представлені найвпливовіші партії, більшість виборців віддали перевагу безпартійним. Безпартійні депутати вже в парламенті визначали свою належність до тієї чи іншої фракції.

Перша сесія Верховної Ради 14 скликання розпочала свою роботу 12 травня 1998 р. з процедури прийняття депутатами новообраного парламенту присяги.

Політичне структурування новообраної Верховної Ради відбулося надзвичайно швидко. Уже 14 травня було зареєстровано 8 фракцій: КПУ, НДП, НРУ, об'єднання «Громада», СПУ, СДПУ (о), ПЗУ та Селянської партії. Свою фракційну належність, таким чином, визначили 389 депутатів. Обрані в одномандатних округах 164 депутати приєдналися до партійних фракцій, з них 44 — до лівих партій і блоків, а 120 — до центрстів.

Отже, відразу структуровані ліві в новому складі парламенту мали 171 депутата, центристи — 218.

Така розстановка політичних сил у парламенті віщувала на майбутнє запеклу політичну боротьбу. Передвісником такої боротьби став виснажливий виборчий марафон керівництва Верховної Ради, який в народі отримав слушну назву «слікеріади». І тільки загроза розпуску парламенту, що тривалий час не може вибрати Голову та його заступників, змусила більшість депутатів визначитись з керівництвом. Головою Верховної Ради став один з лідерів Селянської партії О. Ткаченко, його першим заступником став А. Мартинюк (КПУ), заступником — представник СДПУ (о) В. Медведчук. Верховна Рада, таким чином, потрапила під владу лівих.

Було очевидним, що безкомпромісність депутатського корпусу, ліве керівництво Верховною Радою значно ускладнять проведення президентських виборів, що мали відбутися восени 1999 р. На кінець 1998 — початок 1999 рр. політична боротьба в країні різко загострилася, що неминуче позначилось і на розстановці політичних сил у парламенті.

Першою жертвою політичної боротьби напередодні президентських виборів став колишній голова уряду П. Лазаренко,

який заявив про свій намір балотуватися на пост Президента. Щоб уникнути судових переслідувань за привласнення коштів в особливо великих розмірах, про що відповідні матеріали були передані в розпорядження Верховної Ради, він утік за кордон. За цих умов парламент позбавив його депутатської недоторканності.

Після втечі свого лідера об'єднання «Громада» втратило політичний вплив і розколось, унаслідок чого на середину 1999 р. чисельність фракції скоротилася з 44 до 17 осіб.

Така ж доля спіткала й Народний рух України. Внутрішньопартійна боротьба після трагічної загибелі в автокатастрофі лідера цієї партії В'ячеслава Чорновола, спричинила поділ Руху на дві ворогуючі партії, які очолили Ю. Костенко і Г. Удовенко. Розкол Руху значно послабив позиції центристських сил у Верховній Раді.

Не уникнули розколу й об'єднані соціал-демократи. Зважаючи на те, що партія на чолі з В. Медведчуком солідаризувалася з Президентом, Є. Марчук, який розраховував на її підтримку в боротьбі за президентську посаду, залишив об'єднаних соціал-демократів.

Ззнали втрат і народні демократи. Частина депутатів на чолі з лідером партії А. Матвієнком разом з позапартійними депутатами утворили нову, досить впливову фракцію «За відродження регіонів».

Тим часом процес висунення кандидатів на пост Президента тривав. На цю посаду заявили претензії ряд відомих політиків правого і лівого спрямування. А крім згадуваних політиків і діючого Президента, який оголосив про свій намір балотуватися на другий термін, у списку претендентів з'явилися прізвища Г. Удовенка, Ю. Костенка, В. Кононова, Н. Вітренко, О. Мороз, О. Ткаченка, П. Симоненка.

Незатухаюча економічна криза, що спричинила зuboжіння більшості населення України, наростаюче безробіття, низька й до того ж не виплачувана заробітна плата працюючих, мізерні розміри пенсій значної частини населення викликали в суспільстві високу соціальну напругу. За таких умов більшим впливом користувалися політики лівого спрямування (О. Мороз, П. Симоненко, О. Ткаченко), нужденне становище народу для яких стало стрижнем пропаганди в президентській кампанії.

Згідно з Законом України «Про вибори Президента України» претендент міг розраховувати на реєстрацію тільки після подання мільйона підписів на його підтримку. Такий бар'єр пройшли 15, але в останній момент двоє зняли свої кандидатури на користь П. Симоненка.

Виборча кампанія характеризувалася надзвичайним напруженням. Оскільки в кампанії були безпосередньо задіяні Голова Верховної Ради і ряд лідерів фракцій, законотворча діяльність парламенту фактично була паралізована.

У боротьбі за президентство окремі претенденти вдавалися навіть до недозволених прийомів. Окремі з них вдалися до політичних маневрів з метою утворення виборчих блоків. Так виникла «Каневська четвірка» у складі О. Мороза, О. Ткаченка, Є. Марчука і В. Олійника. Та не визначившись з тим, хто ж вартіший бути Президентом, четвірка розпалась і у вирішальний час кожний з них пішов на вибори окремо.

Незважаючи на жорстку політичну боротьбу напередодні президентських виборів, самі вибори, що відбулися 31 жовтня 1999 р., пройшли загалом у спокійній атмосфері.

Найбільше голосів виборців набрав діючий Президент. На друге місце вийшов лідер комуністів П. Симоненко, за ним — лідер соціалістів О. Мороз, далі — Н. Вітренко. Незважаючи на відносний успіх у першому турі виборів Л. Кучми, голосування дало сукупну перевагу представникам лівої опозиції. Це знову різко загострило політичну ситуацію напередодні другого туру виборів. Країна знову опинилася перед вибором — або підтримати курс демократичних реформ, або зробити спробу повернутись у минуле, звичайно, комуністичне.

Ліві претенденти, що вже вибули з президентського марафону, закликали виборців проголосувати за лідера комуністів П. Симоненка. Лідери правих висловилися на підтримку діючого Президента. У цій ситуації, за непевного, хиткого співвідношення сил напередодні другого туру, несподіваний крок здійснив Є. Марчук: він рішуче заявив про свою підтримку Л. Кучми.

У другому турі виборів, що відбулися 14 листопада 1999 р., переконливу перемогу над лідером комуністів П. Симоненком отримав Л. Кучма. На його підтримку висловилося понад 56 % виборців. Його суперник дістав 37,8 % голосів.

Однак факт, що в 10 областях та Автономній Республіці Крим перемогу отримали комуністи, наочно засвідчував розкол українського суспільства на ґрунті невдоволення прорахунками в реформаторській діяльності Президента.

Обрання Л. Кучми на другий термін, існуючі проблеми у сфері реформування економіки зобов'язували його до рішучіших дій щодо їх вирішення.

Програма подальших дій виконавчої влади містила ряд положень, реалізація яких дала б змогу стабілізувати економічну си-

туацію в країні і поступово вийти з кризи: забезпечення не менше 7% щорічного економічного зростання переважно за рахунок стимулювання передових технологій, малого і середнього підприємництва, пільгового оподаткування і кредитування суб'єктів сільського господарства різних форм власності. Була розроблена спеціальна програма оздоровлення державних підприємств. Реалізація економічної програми потребувала взаємодії і злагодженості в діяльності всіх гілок влади.

Сподівання на серйозні зрушення в економіці викликало й призначення Голови правління Національного банку України В. Ющенка Прем'єр-міністром України.

У Верховній Раді після президентських виборів не відразу, але теж сталися кардинальні зміни в розстановці сил. Подоланню протистояння в парламенті, а також між президентськими і парламентськими структурами вирішальною мірою сприяв президентський указ, згідно з яким передбачалось проведення 16 квітня 2000 р. Всеукраїнського референдуму. На референдум Президент виносив шість питань, з яких п'ять стосувалися Верховної Ради, а саме: щодо недовіри існуючій Раді; права Президента на розпуск парламенту в разі, якщо протягом місяця в ньому не буде сформована постійно діюча, конструктивно налаштована більшість або якщо вона не затвердить Державний бюджет; скасування депутатської недоторканності; скорочення кількості депутатів до 300; заснування верхньої палати парламенту.

У січні 2000 р. у Верховній Раді було оголошено про створення парламентської більшості в кількості 237 депутатів. Метою більшості, як було заявлено у зверненні до депутатів, є запобігання тенденції використовувати трибуну парламенту для влаштування полемічних боїв різних партійно-політичних сил або з популістськими цілями, висловлювалась готовність депутатів нести відповідальність за перебіг і результати реформ разом з урядом.

Створення більшості стало передумовою усунення представників лівих партій від керівництва парламентом. Унаслідок відвертої обструкції голови парламенту О. Ткаченка, робота більшості в стінах Верховної Ради стала неможливою.

З 1 лютого 2000 р. сесія Верховної Ради відкрилася в приміщенні Українського дому. Ресстрація депутатів засвідчила зростання більшості до 255 народних обранців.

У перший же день роботи відбулися вибори нового керівництва Верховної Ради. Одноголосно головою парламенту обрано І. Плюща, першим його заступником — В. Медведчука і заступником — С. Гавриша.

Сесія Верховної Ради ухвалила закон про новий порядок обчислення скликань. Відтепер відлік скликань ведеться від Верховної Ради, сформованої в 1990 р. на засадах вільних виборів. Отже, Верховна Рада обрана в 1998 р., є Радою не XIV скликання, а третього.

Сесія Верховної Ради третього скликання прийняла й інші важливі ухвали, зокрема, про скасування як святкових днів 7 і 8 листопада, про заміну радянської символіки на фасаді будинку Верховної Ради на символіку незалежної України.

Кардинальні політичні зміни у Верховній Раді вперше за роки незалежності зробили можливими погоджені дії державної влади в соціально-економічній сфері.

Здавалося, політичне життя в Україні ввійшло в нормальне русло, розвивається в правовому полі, окресленому Конституцією, що благотворно впливає на реалізацію економічних реформ. Справді, за рік, що минув після президентських виборів і змін у Верховній Раді, дедалі помітнішими стають позитивні зрушення в соціально-економічному розвитку суспільства. Пожвавилась діяльність промислових підприємств, намітився приріст виробництва промислової продукції, кращим стало наповнення державного бюджету, що дало змогу нормалізувати виплату заробітної плати та поступово зменшувати заборгованість по оплаті праці за минулі роки, не тільки ліквідувати заборгованість по пенсіям, а й, хоч і не дуже відчутно, підвищити їх рівень для малозабезпечених категорій населення.

Очевидні зрушення в соціально-економічній сфері, зміна в розстановці політичних сил у Верховній Раді створювали сприятливу ситуацію для імплементації результатів референдуму від 16 квітня 2000 р.

Опозиція Президенту України, політичні сили, які згуртувались навколо неї, не змирились з утраченими позиціями, внесли напругу в політичне життя, використавши для цього формулювання питань для референдуму. Восени 2000 р. політична боротьба в країні досягла свого піку у зв'язку зі зникненням журналіста Георгія Гонгадзе. Опозиція використала «справу Гонгадзе» для рішучої атаки на Президента, структури виконавчої влади в країні. Особливу гостроту в політичну боротьбу вніс лідер соціалістів О. Мороз, звинувативши в листопаді 2000 р. з трибуни Верховної Ради вищих посадових осіб держави в злочині проти зниклого журналіста, утискуванні незалежних засобів масової інформації. Опозиція вимагала від Президента відставки керівників силових органів. Політична обстановка в суспільстві внаслідок

док активізації дій опозиції стала настільки вибухонебезпечною, що похитнулася навіть більшість у Верховній Раді.

Чудово розуміючи, що економічна і політична стабільність є запорукою успішної реалізації стратегії довгострокового розвитку, ліва опозиція прагне будь-якими методами перешкодити реформуванню економіки, викликати у свідомості людей недовіру до існуючої влади, адже лише за таких умов вона розраховує домогтися головного у своїх стратегічних планах — зміни політичного устрою в Україні.

Про наміри лівої опозиції О. Мороз досить відверто висловився в інтерв'ю кореспонденту газети «Вечерние весті», опублікованому в № 017 2 лютого 2001 р.: «Я думаю, що зараз важливо, чим закінчиться розслідування справи Гонгадзе. Цією подією ми повинні поставити крапку у свавіллі, яке спостерігається в діях влади. Якщо вдасться (а я зроблю для цього все, що від мене залежить), тоді відкриється можливість для демократизації суспільного життя. І все, що буде потім: структури влади, їх функції, взаємовідносини між гілками влади і окремими політиками по вертикалі й горизонталі, — буде мати нову природу, нові якості».

Лекція 5

ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ, ЇХ СУПЕРЕЧЛИВИЙ ХАРАКТЕР ТА РЕЗУЛЬТАТИ

Взаємозв'язок і взаємозалежність економіки та політики загальновідома. Чим стабільніша економіка, чим ефективніший її розвиток, тим стабільніше політичне життя в країні, тим швидше й безконфліктніше здійснюється процес утвердження й поглиблення демократії, становлення громадянського суспільства.

Політична незалежність України стала головною передумовою здобуття нею економічного суверенітету. Першочерговим завданням економічного розвитку України в умовах незалежності було визначено перехід від директивної, командної економіки до ринкової. Україна на цей шлях стала без відповідної теорії перехідного періоду, створюючи її вже в процесі економічних перетворень, певною мірою використовуючи досвід країн, які раніше стали на шлях трансформації економіки. Їх досвід давав можливість українському керівництву орієнтуватись на одну з моделей економічних перетворень, які дали позитивний ефект.

Світова практика 80-х — поч. 90-х років сформувала кілька специфічних моделей переходу до ліберальної економіки.

Скажімо, азіатські країни (Китай, Монголія, В'єтнам) пішли шляхом створення в надрах старої командної системи нових соціально зорієнтованих ринкових відносин. Європейські країни (Угорщина, Чехія, Словачія) обрали шлях поступового еволюційного переходу до ринкової економіки, який передбачав, на відміну від попередньої моделі, руйнування командної економіки і поступове нагромадження ринкових елементів, що дає можливість перейти до нових форм господарювання без масового зубожіння народу та зростання соціальної напруги.

Існує й модель так званої «шокової терапії», яку продемонструвала Польща. Її суть полягає в максимальному усуненні держави від втручання в економічні процеси, наданні повної самостійності підприємствам і фірмам в економічних питаннях. Цей шлях надзвичайно болісний для мас, складний у проведенні, але, як показав досвід Польщі, дав швидкий і найвищий ефект.

Через різні обставини — об'єктивні й суб'єктивні, Україна не змогла самостійно ні використати досвід названих вище країн, ні обрати свою модель переходу до ринку, а була просто втягнута в ринкові перетворення за російським зразком.

Об'єктивними чинниками цього стали глибока інтегрованість української економіки в простір СНД, зокрема Росії, залежність промисловості від матеріально-технічного постачання та від зовнішніх джерел постачання енергоносіїв, безмитні кордони, залежність від єдиного на той час для всіх пострадянських держав емісійного банку, що існував саме в Росії. Усе це негативно вплинуло на економічний стан усіх незалежних держав, але особливо — на Україну.

На тяжкий стан народного господарства молодій українській державі наклали відбиток і чинники суб'єктивного характеру. В економічній політиці всіх урядів було більше прорахунків, ніж успіхів, що пояснюється передусім відсутністю необхідного інтелектуального забезпечення ринкових перетворень. Українська державна еліта була недосвідченою. Сформована в умовах централізованої командно-адміністративної системи і привчена тільки виконувати вказівки союзного центру, вона не знала ринкової економіки, а тому несміливо приймала власні рішення і діяла невпевнено й нерішуче. Попередня вертикаль влади була зруйнована, створення ж нової, як ми переконалися з викладеного вище, натрапляло на істотні політичні перепони. Тому навіть вдалі рішення важко пробивали собі дорогу.

З другого боку, господарники, які звикли до того, що їм усе дає держава, у нових умовах, коли про все необхідно піклуватись самому, розгубилися, виявили цілковиту безпорадність і за звичкою чекали вказівку «зверху».

Крім цього, в Україні не була створена система, здатна запобігти використанню влади в інтересах особистого збагачення, чим не забарилася скористатися частина можновладців з колишньої компартійно-радянської номенклатури, «приватизуючи» державну власність.

Усе це в сукупності призвело українську економіку до стану напівхаосу. Лібералізація цін у січні 1992 р., з якої розпочалися російські реформи, гранично ускладнила економічну ситуацію в Україні, прив'язаної до рубльової зони.

Різке, у сотні разів, зростання цін на енергоносії спричинило стрімке падіння виробництва і зростання собівартості продукції. Надходження до бюджету від промисловості різко знизилися, тоді як витрати бюджету невпинно підвищувалися. Дефіцит покривався випуском не забезпечених товарною масою паперових грошей. Інфляція небачених у цей час у жодній країні світу масштабів поставила Україну на межу економічної депресії. Навесні 1992 р. обсяг промислової продукції скоротився на 14 %, у тому числі виробництво товарів народного споживання впало на 20 %, продовольчих товарів на 35 %. Тотальний дефіцит товарів і продуктів харчування викликав масове невдоволення народу.

Неспроможність уряду оволодіти ситуацією в економіці, внести відповідні корективи в процес реформ, зволікання з рішучими діями зумовили відставку восени 1992 р. Прем'єр-міністра В. Фокіна і його уряду.

У жовтні 1992 р. Верховна Рада затвердила головою уряду Л. Кучму. У пошуках засобів стабілізувати економіку, оптимальної моделі її реформування новий уряд вдався до спроби відновити галузеве централізоване управління народним господарством, запровадити держзамовлення на республіканському та регіональному рівнях, у чому слід вбачати посилення адміністративних методів управління.

Критична ситуація у фінансовій сфері, що склалася наприкінці 1992 р., змусила уряд на початку 1993 р. підняти фіксовані ціни майже в 2 рази.

Ці та інші здійснювані надалі адміністративні заходи дали певні позитивні наслідки. Досягнуте деяке відновлення керованості економікою сприяло скороченню спаду виробництва і падіння

валового національного продукту. Відносно стабільними навесні 1993 р. були курс карбованця і ціни на споживчому ринку.

Але подолати кризові явища не вдалося, оскільки здійснювані урядом заходи не зачіпали головних чинників кризи — глибоких структурних деформацій в економіці. І коли Верховна Рада заблокувала запропоновану Л. Кучмою в серпні 1993 р. програму антикризових дій, у вересні цього ж року він пішов у відставку.

З цього часу, за рішенням парламенту, вся повнота виконавчої влади була зосереджена в руках Президента Л. Кравчука, який доручив виконувати обов'язки Прем'єр-міністра Ю. Звягільському.

У грудні 1993 р. парламент схвалив головні напрями діяльності уряду, які формально орієнтували на поступове просування до ринку, але на практиці почалося згортання засобів економічної лібералізації та відновлення адміністративних методів управління. Було припинено торги на міжбанківській валютній біржі, запроваджено низький фіксований валютний курс, відновлено ліцензування експорту багатьох товарів.

Але заходи уряду не тільки не зупинили негативні тенденції в економіці, а ще більше посилили їх. За перше півріччя 1994 р. темп спаду виробництва порівняно з відповідним періодом попереднього року становив 36 %, причому особливо значний спад спостерігався в життєво важливих галузях — у паливній промисловості, у чорній металургії, у легкій промисловості, де він перевищив 50 %.

Послаблення реального впливу держави на економічні процеси зумовило переміщення господарської діяльності з легальної сфери економіки до тіньової, де в 1994 р. зосередилось близько 60 % виробництва і 40 % грошової маси, що перебувала поза банківським обігом.

Країна опинилась у глибокій кризі, яка негативно вплинула на рівень життя та соціальну структуру суспільства. Наприкінці 1993 р. мінімальна заробітна плата становила лише 7 % середньої. Різко впала купівельна спроможність населення, понад 60 % якого опинилося за межею бідності. Водночас кількість багатих і дуже багатих зросла до 10 %.

У такій соціально-економічній ситуації опинилася Україна напередодні президентських виборів 1994 р. Зубожілі, зневірені у поліпшенні становища люди, здатні були підтримати ідею відродження Союзу, яку наполегливо пропонувала ліва опозиція в ході виборчої кампанії. Але попри все в другому турі виборів влітку 1994 р. Л. Кучма отримав перемогу над Л. Кравчуком і став другим Президентом незалежної України.

У жовтні 1994 р. новообраний Президент проголосив нову соціально-економічну стратегію, яку, за винятком комуністичної фракції, підтримала Верховна Рада. Соціально-економічна політика нового керівництва передбачала здійснення таких пріоритетних завдань, як фінансова стабілізація, контрольована державою лібералізація цін, децентралізація управління економікою, лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків, соціальний захист населення тощо.

На реалізацію цих завдань було спрямовано низку урядових постанов: про підвищення зарплат, пенсій і стипендій, про лібералізацію цін, про лібералізацію експорту. Національний банк України видав постанову про уніфікацію курсу валют та монетаристські методи стримування інфляції.

Однак, у процесі впровадження в життя нового соціально-економічного курсу досить швидко виявилась недосконалість і суперечливість ліберально-монетарної моделі реформування, що обумовило необхідність певної її корекції, про що Президент заявив у Зверненні до Верховної Ради вже у квітні 1995 р. Вона передбачала посилення керованості економікою, подолання кризи державної влади, активізацію соціальної політики тощо.

Ці ідеї лягли в основу програми антикризових дій, яку Президент оприлюднив у доповіді з нагоди першої річниці Конституції. Програма була зорієнтована на прискорення приватизації, легалізацію тіньової економіки за рахунок лібералізації політики, ефективне використання енергоресурсів та ін.

Завдяки своєчасному реагуванню на зміни умов життя й адаптації економічної стратегії до динаміки розвитку в економічній сфері за чотири роки після проголошення нового реформаційного курсу відбулися позитивні зрушення. Вдалося зупинити прогресуючу інфляцію, яка в 1994 р. становила 500 %; відбулися помітні структурні зрушення, що супроводжувались невпинним зростанням частки недержавного сектора в загальному обсязі промислового виробництва. У першому півріччі 1998 р. вона зросла до 65,9 % порівняно з 45 % у 1995 р. Серед інших позитивних тенденцій можна відзначити інтенсифікацію процесу приватизації, зменшення податкового тиску на економічну діяльність, започаткування процесу повернення капіталу в Україну, поліпшення показників у зовнішній торгівлі.

Водночас ситуація в країні залишалася складною. Кількість промислових підприємств, працюючих збитково, продовжувала зростати і в 1998 р. становила 51 %. Надто повільно здійснювалась комплексна механізація та автоматизація виробничих проце-

сів. Нову техніку, конкурентоспроможну продукцію освоювали лічені підприємства, значним залишався рівень бартеризації взаєморозрахунків, що позбавляло державний бюджет грошових надходжень.

Руйнівні процеси на фінансових ринках Росії та Південно-Східної Азії, що розгорнулись восени 1998 р., не обминули й Україну, активізувавши негативні процеси в економіці. Знову розпочався спад виробництва, збільшились темпи девальвації гривні, зросло безробіття. Соціально-економічна ситуація ускладнювалась значним зростанням заборгованості держави з виплати заробітної плати і пенсій, яка досягла рівня майже 5 млрд гривень.

За темпами, змістом і глибиною реформування сільське господарство істотно відрізняється від індустріальних галузей виробництва. Відомо, що в суспільному виробництві сільське господарство відіграє особливу роль, адже від рівня його розвитку у вирішальній мірі залежить забезпечення всього населення країни продуктами харчування, а також нормальне функціонування переробної і легкої галузей промисловості. Проте за чудових природних умов колгоспно-радгоспна система аграрного виробництва, яка ціною величезних людських жертв була насаджена в 30-х роках, на початку 90-х років не справлялась із забезпеченням міст продуктами харчування.

Безперспективність колгоспно-радгоспного ладу, відсутність у нього майбутнього проглядалася в середині 70-х — на початку 80-х років, та розуміння цього до багатьох представників української політичної еліти прийшло наприкінці 80-х — на початку 90-х років.

У березні 1991 р. земля була оголошена об'єктом реформи, здійснення якої покладалося на місцеві ради народних депутатів і Раду Міністрів УРСР.

Однак це була лише декларація намірів, не підкріплена ні концептуально, ні відповідними законодавчими актами. Та все ж під тиском уряду Верховна Рада почала розроблення пакета законодавчих актів і з інтервалом у півтора місяця прийняла два важливих документи — Закон «Про селянське (фермерське) господарство» (20 грудня 1991 р.) та Закон «Про форми власності на землю» (30 січня 1992 р.).

Законами передбачалось створення земельного фонду шляхом вилучення частини земель колгоспів і радгоспів для надання ділянок усім громадянам, які виявили бажання організувати фермерське господарство. Колективна і приватна власність визнавались рівноправними. Але ні юридично грамотної форми реаль-

ним майновим відносинам, ні механізму матеріально-технічного забезпечення виконання прийнятих законів Верховна Рада не змогла дати.

Практична діяльність Верховної Ради свідчила про відсутність у неї чіткої концепції аграрної реформи. Уся робота парламенту фактично зводилась до прийняття декларацій у формі законодавчих актів, здебільшого суперечливих або протилежних за змістом. Саме такими були постанова Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» і Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Перший з документів спрямований на прискорення створення фермерських господарств, другий — на збереження існуючого становища, у чому були зацікавлені депутати-аграрії.

Прийняті документи не вирішували головного питання аграрної реформи — виробничих відносин між державою та сільгосп-підприємствами і виробничих відносин усередині останніх. Невирішеність цих питань гальмувала процес перетворення колгоспів в асоціації, перешкоджала створенню фермерських господарств, кількість яких зростала надто повільно. У 1998 р. їх налічувалось 35 тис. проти 14, 6 тис. у 1995 р., які до того ж були позбавлені реальної технічної чи фінансової допомоги з боку держави.

Тупцювання на місці в реформуванні аграрних відносин мало наслідком те, що виробництво сільськогосподарської продукції невпинно падало, а те, що вироблялось, з кожним роком обходило суспільству дорожче. Щоб закупити восени врожай, держава змушена була надавати виробникам великі кредити. Сільське господарство, таким чином, стало одним із чинників розкручування інфляційної спіралі.

На краще ситуація з реформуванням у аграрному секторі стала змінюватись після президентських виборів 1994 р. Новообраний Президент Л. Кучма в представленій парламентові програмі радикальних реформ особливу увагу приділив необхідності зміни всього комплексу соціально-економічних відносин на селі, причому найважливішою ланкою перебудови відносин в аграрній сфері визначалась земельна реформа.

У листопаді 1994 р. Президент видав Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва», спрямований на вирішення трьох головних проблем земельної реформи — приватизації, оцінювання і ринку землі.

Названий указ сприяв значному прискоренню процесу роздержавлення і паювання. До початку 1998 р., наприклад, доку-

менти на право власності отримали майже всі колективні господарства, що створило передумови для вирішення завдань другого етапу реформи — передання землі тим, хто її обробляє, тобто формування реального власника землі.

У 1998 р. понад 6 млн громадян отримали земельні паї, що за загальним обсягом становлять майже половину земельних угідь України. На цей час було завершено й приватизацію присадибних ділянок.

Створення нових форм господарювання на селі на засадах приватної власності на майнові та земельні частки набуває дедалі більшого поширення. Спільною для всіх нових форм господарювання особливістю є широке застосування орендних відносин, цінність яких полягає в тому, що вони дають можливість не подрібнювати земельних масивів.

Активізації процесу роздержавлення землі, створення на селі різного типу господарств на засадах приватної власності значною мірою сприяло те, що держава стала надавати все більшу підтримку реформованим і новоствореним селянським господарствам. З метою надання селянам допомоги в становленні господарства, наприклад для придбання техніки чи посівного матеріалу під невеликий відсоток, створюються кредитні спілки.

Та проблеми села перебувають ще тільки в стадії вирішення. Аграрне виробництво залишається в стані занепаду. Потребують невідкладного вирішення соціальні проблеми і благоустрій села. У державному й колгоспному секторах аграрного виробництва практично відсутня мотивація до праці, унаслідок чого на 1999 р. 85 % колективних сільськогосподарських підприємств стали збитковими. Заробітна плата селян залишається найнижчою в народному господарстві України.

З урахуванням цих обставин обраний восени 1999 р. на другий строк Президент України Л. Кучма, наприкінці 1999 р. видав Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Зрозуміло, очікувати негайного ефекту його дії не варто, але є підстави для оптимістичних сподівань на радикальні зміни у сфері аграрного виробництва як і в цілому в економіці нашої держави. Зокрема, результати соціально-економічного розвитку України у 2000 р. свідчать про певне оздоровлення її економічного сектора.

До позитивних результатів слід віднести наповнення Державного бюджету 2000 року, до якого надійшло 3 млрд 269 млн гривень (у 1999 р. — 2 млрд 96 млн), зменшення бюджетного дефіциту, структурні зрушення в промисловості, поживавлення в літа-

кобудівній, суднобудівній, електронній та інших галузях промисловості, початок зворотного руху капіталу. Так, у 2000 р. в Україну повернено валюти на суму понад 10 млн доларів США.

Однак показовішими щодо позитивних результатів реформування, зокрема останнього року століття, є соціальна сфера. У 2000 р. повністю погашена заборгованість з виплати пенсій і на 50 % скорочено заборгованість по зарплаті. На 23 % скоротилась заборгованість по зарплаті в економіці загалом. Номінальна зарплата збільшилась на 35 %, а середня — на 35,4 %.

Та це не означає, що в реформуванні економіки вже немає проблем. Проблеми залишаються, як і чинники, що їх зумовили.

На головніші з них вказав у виступі на науковій конференції 16 листопада 2000 р. Президент Л. Кучма. Він відзначив, що з самого початку змін політичне керівництво не зуміло визначити цільову функцію реформ, органічно пов'язати їх з ключовими соціальними перетвореннями. «Формула, яка була визначена вже на старті реформ і витримувалася на протязі наступних років — спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань, — виявилася не просто помилковою, а глибоко деструктивною».

Розуміння цих та інших існуючих проблем дало можливість визначити ключові позиції стратегії соціальної політики до 2004 р. у Посланні Президента до Верховної Ради. На цю перспективу ставиться завдання реформування системи оплати праці і здійснення на цій основі політики на випереджаюче зростання платоспроможного попиту населення, утвердження сучасних мотиваційних механізмів високопродуктивної праці, стимулювання розвитку й зміцнення національного ринку.

Лекція 6

ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Визнання України світовим співтовариством стало відправним моментом у процесі переходу її зовнішньополітичної діяльності на засади самостійності та рівноправності в міжнародних відносинах. На початку висвітлення теми в загальних рисах охарактеризовано процес визнання України з часу проголошення її незалежною державою. На цей час Україну як об'єкт міжнародної політики визнали понад 150 країн світу. За цих обставин для обґрунтування власної чіткої лінії на міжнародній арені 2 липня

1993 р. Верховна Рада схвалила «Основні напрямки зовнішньої політики України», якими було визначено базові національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики.

У цьому документі підкреслювалось, що Україна здійснює відкриту зовнішню політику і прагне до співробітництва з усіма зацікавленими країнами. Пріоритетними сферами зовнішньополітичної діяльності визначалися: розширення участі в європейському регіональному співробітництві; співробітництво в рамках СНД, активна участь в діяльності ООН; співпраця з державами Європейського Союзу та НАТО.

Слід відзначити, що Україна дотримується проголошених нею базових принципів зовнішньої політики. Водночас на різних етапах утвердження незалежності зовнішньополітична діяльність України зазнавала певної трансформації. Скажімо, якщо в 1991—1994 рр. в основу моделі зовнішньої політики було покладено принцип балансу інтересів, що обумовлювалось геополітичним становищем України, суперечливими внутрішньополітичними процесами, її залежністю від партнерів по СНД, то після президентських виборів 1994 р. зовнішня політика України була певною мірою модифікована.

У зовнішній політиці України з'явилися нові акценти в пріоритетах, домінуючими її принципами стали виваженість, прагматизм, професіоналізм. Міжнародна діяльність України була зорієнтована на забезпечення своїх інтересів як на Заході, так і на Сході, на максимальне представництво як у європейських структурах, так і в СНД. Україна відіграла роль своєрідного мосту для взаємного проникнення і збагачення східної і західної культур.

Важливе значення в процесі формування концепції зовнішньополітичного курсу мало прийняття нової Конституції України, яка юридично закріпила основні принципи її зовнішньополітичної діяльності, спрямовані на забезпечення національних інтересів і безпеки держави.

Поступове усвідомлення національних інтересів, пошуки власної концепції безпеки в умовах боротьби різних політичних сил зумовили багатовекторність української зовнішньої політики за минулі роки незалежності, однак домінуючими залишились західний напрям та взаємовідносини з країнами СНД.

Що стосується зближення з провідними державами Заходу, налагодження з ними систематичного й плідного співробітництва, то для України важливу роль відіграло вирішення проблеми ядерного роззброєння. Відмовившись від успадкованого ядерного потенціалу, Україна цілком закономірно сподівалась на відпо-

відну позитивну реакцію світового співтовариства, на надання їй твердих гарантій своєї безпеки і територіальної цілісності.

У січні 1994 р. під час зустрічі в Москві президентів США, Росії та України було підписано тристоронню заяву, відповідно до якої передбачались компенсації Україні не тільки за стратегічні, а й за тактичні ракети. Крім того, керівництво США і Росії пообіцяло надати Україні гарантії безпеки після завершення процесу ядерного роззброєння.

У 1996 р. Україна завершила процес ліквідації третього за розмірами ядерного арсеналу світу, що й стало своєрідним переломом у ставленні до неї світової спільноти. Послідовні кроки України по шляху утвердження статусу без'ядерної держави прискорили її інтеграцію у світові, зокрема європейські політичні та економічні структури.

Уже станом на січень 1995 р. наша країна була членом 37 міжнародних організацій, брала участь у роботі понад 100 постійних або тимчасових органів при цих організаціях. Найвагомішими здобутками зовнішньої політики України стало її членство з 1992 р. в Нараді з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), підписання в березні 1994 р. угоди про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом (ЄС). У вересні 1995 р. Україна стала повноцінним членом Ради Європи.

Значною мірою прорив у питанні про входження нашої країни до світових та європейських структур зумовлений налагодженням регулярного політичного діалогу з США, якому українське політичне керівництво надавало й надає важливого значення. Рішучі кроки України на шляху ядерного роззброєння сприяли переоцінці Вашингтоном ставлення до нашої країни. Українсько-американські переговори на найвищому рівні в березні 1994 р., зустрічі двох президентів — Л. Кучми і Б. Клінтона в травні 1995 р., утворення двосторонньої комісії Кучма — Гор закріпили позитивні тенденції в українсько-американських відносинах, вивели їх на рівень стратегічного партнерства.

Свідченням цього стало схвалення Палатою представників Конгресу США резолюції про підтримку України, заява Держдепартаменту на підтримку України в питанні щодо Севастополя, пріоритетне порівняно з іншими країнами СНД її фінансування Сполученими Штатами.

У формуванні політики Європейського Союзу щодо України велика роль належить Федеративній Республіці Німеччини, тому цілком закономірним є те, що в зовнішньополітичній діяльності України важливе місце посідали питання налагоджен-

ня співробітництва з цією могутньою європейською державою. Дипломатичні відносини між Україною і ФРН було встановлено в січні 1992 р. Посольство Німеччини було першим посольством західної держави в незалежній Україні. З цього часу відносини між нашими країнами розвивались досить активно й плідно. У середині 90-х років у сфері розробки родовищ нафти, розвитку інфраструктури транспорту, модернізації та розширення зв'язку працювало понад 250 спільних українсько-німецьких підприємств.

Новий імпульс українсько-німецьким взаємовідносинам дав візит до Києва федерального канцлера ФРН у вересні 1997 р., під час якого були обговорені пріоритетні напрями двостороннього співробітництва. Було підписано ряд важливих спільних документів, зокрема щодо участі Німеччини в реконструкції Зміївської ТЕЦ, про наміри щодо модернізації аеропорту в Одесі, про створення спільного виробництва комбайнів та ін. У 1997 р. договірно-правова база українсько-німецьких відносин налічувала загалом понад чотири десятки юридичних документів міждержавного та урядового характеру.

Сприятливо розвиваються контакти і співробітництво з іншими західними державами — Італією, Францією, Великобританією, Канадою, Австрією та найближчими сусідніми постсоціалістичними країнами — Польщею, Угорщиною, Чехією, Словачією. Саме завдяки підтримці Чехії і Словаччини Україна в червні 1996 р. стала членом Центральноєвропейської ініціативи.

Намагаючись гарантувати собі безпеку, Україна в процесі інтеграції до європейських структур значно активізувала свої контакти з Північноатлантичним союзом (НАТО). Україна першою з країн СНД приєдналась до висунутої Вашингтоном у 1994 р. програми «Партнерство заради миру», суть якої полягає в тому, що НАТО в перспективі стане відкритою організацією для країн Центрально-Східної Європи і буде гарантом безпеки кожної з них.

Свідченням зміцнення зв'язків з НАТО є те, що в травні 1997 р. в Києві було відкрито інформаційний центр цього союзу з метою надання оперативної інформації про справи в названому альянсі. У липні цього ж року в Мадриді було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО.

Важливість цього документа полягає насамперед у тому, що в ньому міститься положення про підтримку з боку НАТО суверенітету та незалежності України, її територіальної цілісності і неперушності кордонів.

Отже, західний напрям зовнішньополітичної діяльності став одним з пріоритетних для незалежної України. Інтенсифікація процесу інтеграції в європейські і світові структури, активізація двостороннього співробітництва з провідними західними державами, насамперед із США, зміцнення зв'язків з НАТО створили підґрунтя для перетворення України на активний суб'єкт міжнародних відносин.

Як уже зазначалось, другим стратегічним напрямом зовнішньополітичної діяльності України було визначення чіткої політичної позиції щодо Співдружності Незалежних Держав (СНД) — нового геополітичного об'єднання, яке виникло в грудні 1991 р. і до складу якого ввійшло 11 колишніх республік (за винятком Грузії та Прибалтійських держав). З моменту утворення СНД у відносинах між тепер уже незалежними державами відкривався новий етап, суть якого становило рівноправне партнерство.

Однак щодо форм співробітництва в рамках цього об'єднання з самого початку його існування визначились два різні підходи.

Росія прагнула зберегти за Москвою становище керівного центру на території колишнього Союзу РСР за допомогою механізму СНД. У ставленні Росії до Співдружності виразно простежувалось її намагання створити наднаціональні органи, здатні вирішувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами членів Співдружності. Тим самим зберігалась можливість для перетворення СНД у державу — конфедеративний або навіть федеративний союз.

Отже, Росія розглядала СНД як зародок державного утворення, яке мало зберегти успадковані від Радянського Союзу зв'язки між колишніми союзними республіками — політичні, економічні і воєнні. На противагу позиції Росії Україна розглядала СНД як міжнародний механізм, що доповнював і координував процес формування якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами. Цей механізм, з точки зору України, мав на меті сприяння успішнішому вирішенню проблем, що виникли перед незалежними державами внаслідок розпаду СРСР.

Такими проблемами були: вихід із соціально-економічної кризи, зумовленої розривом економічних зв'язків; проведення ефективних ринкових відносин; реструктуризація та модернізація економіки; збереження територіальної цілісності та інші.

Розпад СРСР гостро поставив на одне з чільних місць і проблему безпеки. У цьому питанні між українською та російською

сторонами також виникли суттєві розходження. Якщо Україна робила ставку на побудову власних збройних сил на основі підпорядкування та реформування частин колишньої Радянської армії, дислокованих на її території, то російська сторона, сподіваючись зберегти частину збройних сил колишнього СРСР у формі Об'єднаних збройних сил СНД, чинила відчутний опір цим процесам. Саме з метою поширення російського впливу в пострадянському просторі в березні 1992 р. без участі України було підписано угоду про створення Об'єднаних збройних сил СНД.

Наступним кроком у спробах створити регіональну структуру безпеки було укладення в травні 1992 р. під час зустрічі глав держав СНД в Ташкенті Договору про колективну безпеку, ініційованого Росією. Крім Росії договір підписали керівники Вірменії, Казахстану, Узбекистану, Таджикистану та Киргизії, а згодом до Ташкентського договору приєдналась Білорусь.

Ще однією спробою Росії активізувати процес інтеграції у воєнній сфері стало підписання в лютому 1995 р. Алматинської угоди про створення Об'єднаної системи протиповітряної оборони держав-учасниць СНД. Україна заявила, що виконуватиме угоду лише в галузі військово-технічного співробітництва.

Намагання Росії перетворити СНД у наддержавну структуру з координуючими та виконавчими функціями спостерігалися й у сфері політичній. Найсуттєвішою і найпринциповішою політичною проблемою стало питання про Статут СНД як документа, який визначав би правову та організаційну основу Співдружності. Вбачаючи в запропонованому Статуті модернізовану модель союзного договору, що значно звужує суверенітет країн СНД, на початку 1993 р. Україна рішуче відмовилась його підписати.

У міждержавних економічних відносинах у рамках СНД новий етап був започаткований Договором про створення Економічного союзу (ЕС), розробленого на засіданні глав держав співдружності в Москві й укладеного у вересні 1993 р. Україна до договору приєдналась у квітні 1994 р., але тільки на правах асоційованого членства. До участі в ЕС СНД Україну стимулювали глибока інтегрованість її економіки в економічний простір СНД, зокрема Росії, однакові технології виробництва, дефіцит валюти, необхідність збереження традиційних ринків збуту промислової продукції тощо.

Підтримуючи курс на економічне зближення в рамках СНД, парламент і уряд України проводили таку політику, яка відповідала виключно національним інтересам України, утвердженню її

незалежності, запобігала спробам обмежити суверенітет держави. На практиці ця політика виявилася у вибіркового підписанні документів, прийнятих Радою глав держав і Радою глав урядів СНД. За перші п'ять років співробітництва України з СНД з понад 600 документів керівники України підписали близько 200, які не загрожували її суверенітету.

Таким чином, ставлення України до СНД не було сталим, у своєму розвитку воно зазнавало еволюції залежно від внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Якщо на початковому етапі незалежності українська сторона вбачала в Співдружності своєрідну форму цивілізованого «розлучення», то нині СНД розглядається Україною як міжнародний механізм, здатний певною мірою згладжувати суперечності між країнами, знаходити відповідні компромісні рішення, узгоджувати принципи господарської діяльності.

Зважаючи на те, що в інтеграційному процесі простежувалася домінуюча роль Росії, її прагнення перетворити СНД у наддержавну структуру з виконавчими функціями, Україна за основу своєї діяльності в межах СНД обрала курс на розширення і зміцнення двосторонніх відносин з державами СНД, який дає змогу зберігати незалежну позицію та реалізувати національні інтереси.

У системі двосторонніх відносин на перший план за важливістю і значенням висувалися українсько-російські відносини, у зміцненні та розвитку яких були зацікавлені обидві сторони. Стратегічний інтерес Росії до України зумовлений тим, що через українську територію проходять життєво важливі для Росії транспортні транзитні шляхи, що з'єднують її з Центральною і Західною Європою. Що ж до України, то її прагнення до рівноправних, взаємовигідних відносин з Росією пояснюється залежністю від імпорту російських енергоносіїв, усталеними господарськими зв'язками, значною часткою росіян у складі населення республіки.

Основи нових відносин між Україною та Росією були закладені в «Декларації принципів міждержавних відносин між Україною та РРФСР», підписаній ще в серпні 1990 р., до розпаду СРСР. Декларація затверджувала суверенну рівність обох держав, невтручання у внутрішні справи один одного, непорушність існуючих кордонів між Україною та Росією та інші важливі принципи.

Ці принципи були закладені в перший офіційний російсько-український договір, підписаний Б. Єльциним і Л. Кравчуком у Києві 19 листопада 1990 р. Однак ключова 6 стаття договору з

ініціативи російської сторони була сформульована двозначно. У цій статті особливий акцент зроблено на взаємному визнанні територіальної цілісності обох республік не за всіх умов, а тільки в існуючих у рамках СРСР кордонах. Така редакція статті залишала можливість для різноманітних політичних спекуляцій щодо кордонів або територій України.

І справді, як показала подальша політична практика, відносини між Росією й Україною розвивались суперечливо, долаючи значні труднощі. У центрі політичних суперечок виявився Крим і деякі інші південні області України.

Через кілька днів після проголошення Акта про незалежність України адміністрація Б. Єльцина заявила, що Росія залишає за собою право поставити проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Кількома тижнями пізніше мер Москви Г. Попов у виступі по центральному телебаченню Росії поставив під сумнів суверенітет України щодо Криму й Одеської області. У травні 1992 р. Верховна рада Росії заявила, що акти про передачу Кримської області Україні у 1954 р. не мають юридичної сили з моменту їх прийняття.

Особливу напругу в російсько-українські відносини внесла проблема статусу Севастополя. Під тиском шовіністично настроєних державних діячів Росії російський парламент у липні 1993 р. прийняв настільки безпрецедентне рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації, що навіть Рада Безпеки ООН висловила подив цим безпідставним кроком російських законодавців.

Проблему Криму, статусу м. Севастополя російські політики тісно ув'язували з питанням про Чорноморський флот. Українська сторона наполегливо домагалася вирішення проблеми шляхом поділу флоту. Низка українсько-російських переговорів з проблем Криму і Чорноморського флоту в Одесі, Москві, Дагомісі, Ялті та ін. завдяки затягуванню їх російською стороною фактично закінчувались безрезультатно, лише проголошенням намірів.

Тільки влітку 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин на зустрічах у Криму досягли домовленості про встановлення подвійного контролю за Чорноморським флотом на п'ятирічний період. Таке рішення було значною поступкою української сторони, здійсненою під тиском «енергетичних важелів» Росії.

Проте, українсько-російські відносини, незважаючи на їх суперечливий характер та політичні перепони, що час від часу виникали, розвивались по висхідній, набуваючи рівня стратегіч-

ного партнерства. Уже на середину 90-х років між Україною і Росією було укладено 80 угод, з яких понад 50 % — економічного характеру. Вони сприяли не тільки введенню українсько-російських відносин у правове поле, а й розширенню сфери економічних зв'язків, збільшенню обсягів державного зовнішньоторговельного обороту. Наприкінці 1998 р. майже четверта частка експортних поставок України припадала на Російську Федерацію. Росія, у свою чергу, більшу частину своїх поставок здійснювала в Україну.

Важливою подією в розвитку українсько-російських відносин другої половини 90-х років стало підписання 30 травня 1997 р. під час візиту до Києва Президента Росії Б. Єльцина широкомасштабного Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною.

Цим важливим документом урегульовано й вирішено цілу низку принципових питань. Договір забезпечує рівноправне й беззастережне визнання сторонами одна одної як стратегічного партнера зі співробітництва в різних сферах; визнає територіальну цілісність України, підтверджує легітимність і непорушність існуючого між Україною та Росією кордону, заперечує використання одна проти одної сили та будь-які методи тиску, у тому числі й економічні.

Договір вирішував і проблему Чорноморського флоту, який було поділено порівну з правом викупу Росією непотрібних Україні кораблів. Відповідно до договору врегульовувалась проблема взаєморозрахунків щодо зовнішнього боргу України перед Росією шляхом його покриття сумою викупу і вартості 20-річної оренди Росією бази в Севастополі.

Широкомасштабний договір надав нових імпульсів розвитку плідного всебічного співробітництва між обома державами. Однак інтенсивність політичних контактів та масштабність економічних зв'язків ще не означає, що в українсько-російських відносинах знято всі проблеми. Наприкінці 90-х років залишаються невирішеними проблеми розподілу активів колишнього Радянського Союзу, успадкованих Росією, відшкодування вкладникам збитків, завданих обвальним знеціненням у 1992 р. рублів. У стадії узгодження й вирішення перебувають питання умов постачання в Україну російських енергоносіїв, реструктуризації зовнішнього боргу республіки перед Росією. Обнадійливим щодо їх позитивного вирішення є безпосередні контакти Прем'єр-міністрів обох держав та Президентів Л. Кучми і В. Путіна, які почастішали у 2000 р.

Крім розширення і поглиблення відносин з Росією в рамках СНД, для України пріоритетними є розвиток двосторонніх і торговельно-економічних відносин з іншими країнами, насамперед з найближчими сусідами — Білоруссю та Молдовою.

Досягненням української дипломатії в українсько-білоруських відносинах, які розвиваються з кінця 1991 р. на підставі десятків договорів та угод різного рівня, є завершення робіт з делімітації лінії українсько-білоруського державного кордону і підписання відповідного договору. У зовнішньоекономічній діяльності України Білорусь посідає друге місце після Росії. З весни 1996 р. почала роботу спільна Міжурядова українсько-білоруська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва. Однак з приєднанням Білорусі до Митного союзу з Росією, Казахстаном і Киргизстаном, створенням Союзу Республіки Білорусь та Російської Федерації дедалі чіткіше простежується тенденція падіння обсягу українсько-білоруських торговельно-економічних відносин.

Відносини з Республікою Молдова успішно розвиваються на основі Договору про добросусідство, дружбу та співробітництво, підписаного в жовтні 1992 р. Президентами обох держав. Важливе значення для визначення державного кордону мав укладений між Україною та Молдовою в 1994 р. Договір про взаємне визнання кордонів, хоча роботу спільна комісія з делімітації розпочала тільки 1996 р. і узгодила лише частину кордону.

На прохання молдавської сторони Україна погодилася на миротворчу місію і виступила як країна-гарант та посередник у врегулюванні придністровського конфлікту. Досить жваво розвивалося торговельно-економічне партнерство, та з посиленням тенденції переорієнтації Молдови на Росію та Румунію ця сфера українсько-молдовського співробітництва стала звужуватись.

Виходячи з національних інтересів, Україна докладает зусиль з метою розширення співробітництва з країнами СНД азійського регіону, зокрема з Казахстаном, Узбекистаном, Туркменистаном.

Улітку 1996 р. укладено повномасштабний Договір про дружбу та співробітництво між Україною та Республікою Киргизстан, а також пакет угод про принципи співробітництва в галузі виробництва і поставок авіаційної техніки в 1996—2001 рр. та ін.

Таким чином, підсумовуючи зовнішньополітичну діяльність України за дев'ять років незалежності, можна зробити загальний

висновок: динамічна зовнішня політика України є однією з багатьох сфер сучасного її життя. Суть сучасної зовнішньої політики України полягає у принциповій відмові від будь-яких проявів конфронтації, спроб протиставлення Заходу й Росії, в активному сприянні розвитку загальноєвропейського і світового співробітництва.

У зовнішній політиці України все помітнішим стає динамічний і цілеспрямований рух до інтеграції України в Європу. Метою такого єднання є створення зовнішнього оточення для країни, яке б сприяло успішному розвитку її національних, суспільних та економічних інституцій.

Завдяки активній зовнішній політиці Україна утвердилася на міжнародній арені як незалежна, суверенна, демократична держава, визнана світовою спільнотою.

Нині наша держава виступає як повноправний член світової співдружності країн, а українці — як нація, що має право на власне державотворення, на самостійний поступ у майбутнє.

Контрольні запитання і завдання

1. Які негативні тенденції в економічному житті України посилились у другій половині 80-х років?
2. За яких політичних умов розгортався український націонал-демократичний рух наприкінці 80-х років?
3. За яких обставин була прийнята Декларація про державний суверенітет? Охарактеризуйте її основні положення.
4. Які факти свідчать про наростання політичної активності суспільства на початку 90-х років?
5. Охарактеризуйте президентську виборчу кампанію 1991 р. та її результати.
6. Розкрийте суть політичної боротьби під час виборів 1994 р. до Верховної Ради та Президента.
7. У чому сутність конституційного процесу?
8. Визначте особливості політичної боротьби напередодні виборів Президента України в 1999 р.
9. Чим зумовлена необхідність прийняття нової Конституції України? У чому полягає її значення?
10. Охарактеризуйте суть концепції зовнішньополітичної діяльності України.
11. У чому полягає суть взаємовідносин України:
 - а) з провідними країнами Заходу;
 - б) з країнами СНД;
 - в) з Росією.

Рекомендована література

Алексєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. Державотворчий процес 1985—1999 рр. — К.: ЕксОб, 2000. — 282 с.

Бойко О. Д. Історія України. — К.: 1999, — 462.

Журавський В. С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку. — К., 1999. — 198 с.

Задояничук О. Соціально-політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні // Людина і політика. — 1999. — № 1. — С. 16—20.

Карпов О. Від учора через сьогодні — у завтра // Віче. — 1999. — № 10. — С. 40—48.

Крючков Г. К. К вопросу о стратегическом выборе Украины // Віче. — 1999. — № 10. — С. 97—106.

Новітня історія України 1900—2000 / А. Г. Слюсаренко (кер. авт. кол., В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. — К.: Вища шк., 2000. — 668 с.

Ткаченко В. А. Співдружність Незалежних Держав та національні інтереси України. — К., 1998. — 234 с.

Сугоняко О. Про деякі питання українського поступу // Сучасність. — 1999. — № 10. — С. 91—97.

Шатовал В. Парламент як орган народного представництва // Віче. — 1999. — № 5. — С. 3—10.

Ніслямова

XX ст. стало надбанням історії. Багато з тих явищ і подій, якими насичене минуле століття, прискіпливо, всебічно і глибоко досліджені істориками, політологами, філософами і політиками, зроблено узагальнення для прийдешніх поколінь.

Історія XX ст. насичена подіями, що мали доленосний характер, стали переломними у світовому розвитку.

Якими ж віхами позначене XX ст.?

Його початок ознаменувався буржуазно-демократичною революцією в Росії. Першою в історії XX ст., але запізнилою із ряду її подібних у Європі, а тому невдалою.

XX ст. — це століття двох світових війн.

Перша світова війна найкровопролитніша з відомих до двадцятого століття. Її завершення невіпізнанно змінило політичну карту світу, привело до значних геополітичних змін.

Феноменом XX ст. стали жовтневі події 1917 р. в Російській імперії, зумовлені лихоліттям Першої світової війни. І як би їх не називали дослідники і політики — Жовтневою революцією чи жовтневим або більшовицьким переворотом, але жовтень 1917 р. спрямував політичний розвиток світу в нове русло.

XX ст. породило незбагнений феномен тоталітаризму, який знайшов своє уособлення у фашизмі (гітлеризмі) і сталінщині, явище, яке ще потребує серйозного вивчення.

Друга світова війна, що поглинула десятки й десятки мільйонів людських життів, завдала незлічених матеріальних збитків і руйнувань, значною мірою зумовлена феноменом тоталітаризму.

Соціально-економічним і політичним результатом Другої світової війни став розкол світу на дві протидіючі системи — імперіалістичну і соціалістичну на чолі з супердержавами, відповідно США та СРСР. Розкол світу на два табори започаткував «холодну війну», в умовах якої людство розвивалось протягом майже 50 років.

Таким був підсумок першої половини XX ст. Його друга половина характеризується процесами творення, вагомими здобутками в різних сферах суспільного життя.

Серед явищ світового значення другої половини минулого століття насамперед слід відзначити розгортання науково-технічної

революції, в умовах якої цивілізований світ розвивався протягом усього зазначеного періоду. Її головними результатами стали автоматизація і комп'ютеризація виробництва, упровадження нових високоефективних технологій, використання енергії розщепленого атома, освоєння космічного простору.

Важливим результатом науково-технічної революції є гена інженерія, про можливі соціально-політичні наслідки якої, щоправда, не візьме на себе відповідальність з певністю сказати ні науковець, ні політик.

Серед явищ переломного характеру у світовій історії останнього десятиліття ХХ ст. особливе місце посідають розпад СРСР і утворення на його терені незалежних держав, крах тоталітарних режимів у європейських країнах соціалістичної співдружності, об'єднання двох німецьких держав у єдиній ФРН. Наслідком цього є докорінна зміна розстановки політичних сил не тільки в Європі, а й у світі, результати якої виявляться у ХХІ ст.

В останні десятиліття ХХ ст. виникли й нові тенденції, зумовлені потребами світового розвитку. До них у першу чергу слід віднести процес економічної і політичної інтеграції європейських країн, логічним результатом якого стало виникнення Європейського Союзу, куди входить 15 держав.

З такими основними здобутками й розв'язаними політичними проблемами відійшло в історію ХХ ст. Водночас у спадок ХХІ ст. залишено чимало проблем, які потребують свого вирішення.

В останні десятиріччя у світі виникло чимало глобальних проблем, тобто таких, які безпосередньо стосуються долі всього людства, зачіпають інтереси всіх народів і вийшли на загальнопланетарний рівень. Від їх своєчасного розв'язання залежить існування цивілізації на нашій планеті. Цього можна досягти лише спільними зусиллями всіх країн, міжнародних організацій. До таких проблем належать передусім відвернення світової ядерної війни та забезпечення стабільного миру. Потрібна політична воля керівників провідних держав світу, щоб не допустити поширення ядерної зброї, а потім і ліквідувати її гігантські запаси.

До проблем, що потребують невідкладного вирішення у ХХІ ст., також належать: необхідність ефективної та комплексної охорони навколишнього середовища; ліквідація відсталості країн, що розвиваються; продовольча, сировинна, енергетична та демографічна проблеми; ліквідація хвороб, раціональне освоєння глибин світового океану та мирне освоєння космічного простору; проблема розвитку самої людини, перспективи забезпечення її гідного майбутнього.

Зміст

Передмова (В. Ф. Салабай, канд. іст. наук, проф.)	3
Вступна лекція до вивчення курсу «Політична історія» (В. Ф. Салабай, канд. іст. наук, проф.)	5
Тема I. Соціально-політичний розвиток світу наприкінці XIX — на початку XX ст.	15
Лекція 1. Основні підсумки буржуазних перетворень кінця XIX ст. (А. М. Олійниченко, канд. іст. наук, доц.)	15
Лекція 2. Основні напрями розвитку політичної думки у світі наприкінці XIX ст. Основні політичні партії (А. М. Олійниченко, канд. іст. наук, доц.)	26
Тема II. Соціально-економічний та політичний розвиток України наприкінці XIX — на початку XX ст.	38
Лекція 1. Особливості розвитку України у складі Російської імперії. Національний і суспільно-політичний рухи (Н. М. Довганик, канд. іст. наук, доц.)	38
Лекція 2. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії (Н. М. Довганик, канд. іст. наук, доц.)	53
Тема III. Демократичні революції і рухи у світі на початку XX ст.	64
Лекція 1. Революція 1905—1907 рр. у Росії та її історичне значення (О. Ф. Яхно, канд. іст. наук, доц.)	64
Лекція 2. Революційні процеси у світі на початку XX ст. (О. Ф. Яхно, канд. іст. наук, доц.)	78
Тема IV. Перша світова війна. Революційні процеси у світі (1914—1918 рр.)	92
Лекція 1. Перша світова війна (Л. О. Панчук, канд. іст. наук, доц.)	92
Лекція 2. Жовтнева соціалістична революція 1917 р. в Росії (Л. О. Панчук, канд. іст. наук, доц.)	103

Тема V. Революційні події і громадянська війна в Україні (березень 1917 — березень 1921 рр.)	117
<i>Лекція 1. Українська демократична революція. Боротьба за національне самовизначення України (М. П. Чуб, канд. іст. наук, доц.)</i>	117
<i>Лекція 2. Протиборство політичних сил в Україні в роки громадянської війни (М. П. Чуб, канд. іст. наук, доц.)</i>	136
Тема VI. Соціально-політичні процеси у світі у 20—30-ті роки	152
<i>Лекція 1. Соціально-політичні процеси в країнах Європи та США у 20—30-ті роки (І. Д. Дудко, канд. іст. наук, доц.)</i>	152
<i>Лекція 2. Радянське суспільство у 20—30-х роках. Від «воєнного комунізму» до непу. Становлення адміністративно-командної системи (М. П. Чуб, канд. іст. наук, доц.)</i>	171
<i>Лекція 3. Суперечливий характер соціально-економічного і політичного розвитку радянського суспільства в умовах сталінщини (М. П. Чуб, канд. іст. наук, доц.)</i>	185
Тема VII. Друга світова війна. Велика Вітчизняна війна — складова частина світової війни (1939—1945 рр.)	200
<i>Лекція 1. Початок Другої світової війни. Напад фашистської Німеччини на СРСР (Я. А. Титаренко, канд. іст. наук, проф.)</i>	200
<i>Лекція 2. Корінний перелом у війні. Завершення Другої світової війни (Я. А. Титаренко, канд. іст. наук, проф.)</i>	212
Тема VIII. Післявоєнний устрій світу. Протиборство двох світових систем. Вступ людства в епоху НТР (1946—1960-ті роки)	225
<i>Лекція 1. Повоєнний світ: протистояння і боротьба двох систем (1945—1955 рр.) (О. І. Маманчук, канд. іст. наук, доц.)</i>	225
<i>Лекція 2. Вступ людства в добу НТР (О. І. Маманчук, канд. іст. наук, доц.)</i>	238
Тема IX. Нові риси світового розвитку в 70-ті — у середині 80-х років	257
<i>Лекція 1. Новий етап у розвитку НТР. Характерні риси й особливості її прояву в протидіючих системах (В. Л. Кульпінський, канд. іст. наук, доц.)</i>	257
<i>Лекція 2. Міжнародні відносини у світі в 70-ті — у середині 80-х років (В. Л. Кульпінський, канд. іст. наук, доц.)</i>	268
Тема X. Соціально-політичний розвиток світу на порозі XXI ст. (1985—1990-ті роки)	278
<i>Лекція 1. Політика перебудови в Радянському Союзі (Я. А. Титаренко, канд. іст. наук, проф.)</i>	278

<i>Лекція 2. Соціально-економічні й політичні зміни у східноєвропейських країнах (В. Ф. Салабай, канд. іст. наук, проф.)</i>	288
Тема XI. Утворення незалежної української держави. Україна і світове співтовариство (В. Ф. Салабай, канд. іст. наук, проф.)	304
<i>Лекція 1. Соціально-політична ситуація в Україні наприкінці 80-х років. Становлення багатопартійності</i>	305
<i>Лекція 2. Серпневі події в Москві та їх політичні наслідки для України</i> . . .	326
<i>Лекція 3. Зміцнення національної державності. Державотворчий процес і формування нової політичної системи в Україні.</i>	334
<i>Лекція 4. Відновлення конституційного процесу. Прийняття нової Конституції України та її історичне значення.</i>	340
<i>Лекція 5. Економічні реформи в Україні, їх суперечливий характер та результати</i>	350
<i>Лекція 6. Формування зовнішньополітичного курсу незалежної України</i> . .	358
<i>Післямова (В. Ф. Салабай, канд. іст. наук, проф.)</i>	370

Навчальне видання

САЛАБАЙ Володимир Федотович
ПАНЧУК Лариса Олександрівна
ТИТАРЕНКО Яків Аврамович та ін.

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ XX СТОЛІТТЯ

Навчальний посібник

Видання друге, перероблене і доповнене

Редактор *Л. Чуприна*
Художник обкладинки *Т. Зябліцева*
Технічний редактор *Т. Піхота*
Коректор *І. Савлук*
Комп'ютерна верстка *Н. Мишко*

НБ ПНУС

640639